

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana

Govedarica, Blagoje

1989

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/fa25d247-2a7c-4fec-ab68-492148f55e2f>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE

BLAGOJE GOVEDARICA

RANO BRONZANO DOBA

NA PODRUČJU

ISTOČNOG JADRANA

SARAJEVO 1989

UDC 903.1/4 "6373" (497-15-[262.3-11])

YU ISBN 86-7123-023-6

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA LXVII

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 7

BLAGOJE GOVEDARICA

RANO BRONZANO DOBA NA PODRUČJU ISTOČNOG JADRANA

Urednik

Alojz Benac,

redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Sarajevo 1989.

UDC 903.1/4 "6373" (497-15-[262.3-11])

YU ISBN 86-7123-023-6

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE
BOSNIE-HERZEGOVINE

MONOGRAPHIES

TOME LXVII

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES

Livre 7

BLAGOJE GOVEDARICA

L'AGE DU BRONZE ANCIEN DANS LA REGION DE L'ADRIATIQUE DE L'EST

Rédacteur

Alojz Benac,

membre de l'Académie des sciences et des arts de
Bosnie-Herzégovine

Sarajevo 1989

S A D R Ž A J

UVODNI DIO

Uvod	7
Metodološki pristup	13

KULTURNE REGIJE, KULTURNE CJELINE I OTVORENI PROBLEMI

I. Područje sjevernog Jadrana

Geografski okviri i istorijat istraživanja	21
Klasični tip ljubljanske kulture	25
Dalji razvoj ranog bronzanog doba na krasu — tip Ciclami-Mitreo	64
Problem ranog bronzanog doba Istarskog poluostrva	71
Problem datacije arhaičnog horizonta kastelijera	81

II. Područje srednjeg Jadrana

Geografske karakteristike i istorijat istraživanja	87
Srednjojadranski tip ljubljanske kulture	94
Problematika cetinske kulture	109
Protocetinski facijes	113
Cetinska kultura	129
Dinarska kultura	145

III. Područje južnog Jadrana

Geografske karakteristike i istorijat istraživanja	173
Ljubljanski i protocetinski nalazi na južnom Jadranu	178
Dalji razvoj kulture ranog bronzanog doba na južnom Jadranu	189
Nalazi cetinskog tipa	189
Nalazi dinarskog tipa	191

KULTURNOISTORIJSKI ASPEKTI

I. Uvod 199

II. Geneza kultura i njihovi međusobni odnosi 199

Prva faza ranog bronzanog doba (potfaze Br. Ia, Br. Ib)	203
Ljubljanski kulturni kompleks	203
Protocetinski facijes i problem pojave tumula na Jadranu	211
Druga faza ranog bronzanog doba (Br. II)	218
Cetinska kultura	218
Treća faza ranog bronzanog doba (Br. III)	225
Dinarska kultura	225

III. Problem ekonomske osnove i socijalnih odnosa u okvirima jadranskog kulturnog kruga	231
ZAVRŠNA RAZMATRANJA	
Mjesto i uloga jadranskog kulturnog kruga u širim evropskim okvirima	241
Zaključak	251
* * *	
Résumé	253
Popis nalazišta na kartama	271
Skraćenice	273
Bibliografija	277
Registar kulturnih cjelina	301
Registar nalazišta	305

UVODNI DIO

UVOD

Kraško područje istočnojadranske obale i njenog zaleđa, kao dio jadranskog basena i najsjeverniji rub Sredozemnog mora, predstavlja jednu zasebnu i specifičnu kulturnu cjelinu u odnosu na širi prostor zapadnog Balkana¹. Tako je bilo tokom čitavog praistorijskog razdoblja, a slična situacija se dobrim dijelom zadržala sve do naših dana.

Južna granica ovog područja jasno je fiksirana morskom obalom i jadranskim ostrvima. Granicu prema sjeverozapadu predstavlja rijeka Soča, odakle počinje predio sasvim drugačijih bio-geografskih karakteristika. Linija koju označava tok ove rijeke uglavnom predstavlja i kulturno razmeđe, mada distinkcija u ovom smislu nikada nije bila naglašena tako jasno kao što je to izraženo u okviru prirodne sredine. Istočnu, odnosno jugoistočnu granicu ovoga područja predstavlja dolina rijeke Mati. U ovom slučaju razdvajanje nije toliko potencirano prirodnim, koliko kulturološkim faktorima. Kako ćemo u kasnijem izlaganju vidjeti, svi arheološki pokazatelji svjedoče da je, barem u predilirskim razdobljima, najveći dio sjeverne Albanije bio u sklopu istočnojadranskog kulturnog kruga, dok je južna Albanija uglavnom orijentisana ka Egeji (sl. 1).

Prema tome, može se reći da su granice ovog područja na sjeverozapadu i jugoistoku relativno stabilne i uglavnom jasne u većini praistorijskih perioda. Međutim, veliki problem predstavlja granica prema sjeveru, odnosno geografsko i kulturno razgraničenje jadranskog područja od unutrašnjosti zapadnog Balkana i predalpskog prostora. Budući da su odnosi na ovoj relaciji u različitim razdobljima bili podložni promjenama koje se arheološkim metodima veoma teško mogu precizirati, to se i ova situacija pokazuje veoma kompleksnom. O tom problemu će biti dosta riječi u kasnijem izlaganju, a ovdje ćemo samo naglasiti da je razgraničenje na ovoj relaciji najvećim dijelom zavisilo od ekonomskih interesa i načina privređivanja stanovništva. Pri tom je do posebnog izražaja došao bio-geografski sastav i sklop ovog dijela Balkana. Naime, rijetka su područja u kojima je izraženo takvo jedinstvo prirodnih suprotnosti kao što je ovdje slučaj. Blago, ali i sušno mediteransko podneblje užeg primorskog područja veoma dobro dopunjuje svježina zelenog planinskog pojasa u širem zaleđu, što posebno pogo-

¹ U arheološkoj, a i u široj terminologiji jugoslovenska jadranska obala uglavnom se uzima kao istočna, za razliku od italijanske obale koja se obilježava kao zapadna. Ni jedan od ovih termina ne odgovara stvarnoj geografskoj situaciji, jer se Jadransko more pruža pravcem sjeverozapad-jugoistok. Međutim, mi smo se iz praktičnih razloga u ovom radu služili uobičajenom terminologijom, koju svakako treba shvatiti uslovno.

ovog područja, pa ćemo vidjeti da na samoj obali tokom čitavog razdoblja od paleolita pa sve negdje do prvog milenijuma pr. n. e. gotovo potpuno nedostaju naselja i druge vrste nalazišta. To ne znači da more nije bilo korišteno kao jedan od izvora egzistencije, ali je činjenica da su stambene lokacije manje ili više uvučene u unutrašnjost i orijentisane prema kopnu.

Podaci kojima raspoložemo pokazuju da je tokom neolita na ovom području bila zastupljena mješovita privreda, u kojoj su u početku naročito značajni lov i ribolov, posebno sakupljanje školjki, a tokom razvoja ovog perioda sve više do izražaja dolazi domestikacija flore i faune, odnosno zemljoradnja i uzgoj stoke (up. Š. B a t o v i ć, 1980, 73—95). Za razliku od toga, u bronzanodopskim nalazištima potpuno preovlađuju ostaci pripitomljenih životinja, jednim manjim dijelom zastupljene su i cerealije, dok su nalazi morske faune sasvim rijetki. To je jasan znak da u tim periodima more nije bilo u sferi primarnog interesa stanovništva, već su izvori egzistencije traženi, prije svega, na kopnu.

Prva naselja na obali i smjeliji prekomorski poduhvati u većoj mjeri se javljaju tek u vrijeme liburnske talasokratije na Jadranu, dok do potpunog preokreta u ovom smislu dolazi u vrijeme helenizma i rimske okupacije. U vezi sa tim ne smije se ispustiti iz vida činjenica da taj preokret nije nastao kao posljedica lokalnog razvoja, već je u punoj mjeri uslovljen spoljnim faktorima. Sve to ukazuje da je u prethodnim razdobljima more služilo prvenstveno kao pomoćni resurs i dopunska komunikacija, i to uglavnom za priobalni saobraćaj, za što je ovaj dio Jadrana, zahvaljujući razuđenosti i dobroj zaštićenosti obale, naročito pogodan. Jedina transjadranska komunikacija koja je relativno rano uspostavljena jeste pravac srednji Jadran — Monte Gargano. Ovaj prekomorski put se koristi već od neolita, a njegova upotreba je potvrđena i u ranom bronzanom dobu.

Prirodne okolnosti pružaju povoljne mogućnosti ne samo za priobalni morski saobraćaj već su veze duž najvećeg dijela istočnojadranskog prostora ostvarljive i brojnim kopnenim komunikacijama koje se kreću paralelno sa morskom obalom. Istočnojadranske obalne i priobalne komunikacije omogućuju najkraću vezu egejskog i šireg mediteranskog područja sa Alpima i srednjom Evropom. To je uslovljeno pravcem pružanja dinarskog planinskog sistema, koji je prohodan u smjeru istok—zapad, odnosno sjeverozapad—jugozastok, dok su iz istih razloga otežani kontakti sa širim balkanskim zaleđem i Panonijom. Prirodne komunikacije na ovoj relaciji svedene su uglavnom na doline rijeka i na pojedine pogodne prolaze koji sijeku ovo područje pravcem sjever—jug. Normalno, ovo su samo prirodni preduslovi, a iskorišćenost i značaj pojedinih od ovih komunikacijskih pravaca bili su u znatnoj mjeri zavisni od opštih tendencija kulturnog razvoja u određenom periodu na ovom i na širem evropskom i mediteranskom prostoru.

Ovih nekoliko opštih napomena iznijeli smo u cilju potpunijeg sagledavanja istočnojadranskog područja kao geografskog i kulturološkog pojma, odnosno u smislu razjašnjenja prostora na kome je nastao i razvijao se kompleks kulture ranog bronzanog doba, koji će biti glav-

na tema naše rasprave. S tim u vezi treba odmah reći da rano bronzano doba spada u red slabije obrađenih i poznatih razdoblja u slijedu kulturno-istorijskog razvoja ovoga područja. Razlozi ovakvom stanju su višestruki, a na ovom mjestu navešćemo tri koja su, po našem mišljenju, najvažnija. U prvom redu to je veoma slaba i neujednačena istraženost ranijih postneolitskih perioda, odnosno eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba, i to posebno na prostoru istočnog Jadrana, ali i na preostalom dijelu zapadnog Balkana, kao i na alpskom području i u sjevernoj Italiji, koji se takođe nalaze u najbližem susjedstvu ovoga područja. Drugi razlog leži u nedovoljnoj tipološkoj i kulturološkoj atraktivnosti raspoloživog materijala, koji sve donedavno nije pružao dovoljno mogućnosti za cjelovito i sistematsko proučavanje ovog razdoblja. Pri tom moramo imati u vidu činjenicu da ovo doba predstavlja početnu fazu jednog novog perioda i da je po prirodi stvari bilo poprište veoma kompleksnih kulturnih perturbacija i prožimanja, tako da je za sagledavanje čitavog tog procesa neophodna veoma obimna i raznovrsna dokumentacija. Treći uzrok slijedi kao direktna i logična posljedica prethodna dva, te je zbog slabe istraženosti i atipičnosti raspoložive građe izostao potreban interes stručnjaka za sintetsku obradu ove problematike, iako je evidentan značaj tog perioda za cjelokupan tadašnji i kasniji kulturno-istorijski razvoj ovog dijela Evrope. U cjelini gledajući, do sada se ovim problemima bavio veoma mali broj autora, i to uglavnom pojedinačno i parcijalno.

Uzmemo li u obzir ove objektivne okolnosti, biće nam potpuno razumljiva činjenica da je rano bronzano doba na prostoru istočnog Jadrana sve donedavno bilo jedna od velikih nepoznanica u našoj i evropskoj arheološkoj nauci, te da su se prve cjelovitije sintetske obrade ove građe pojavile tek krajem prethodne decenije. Naime, tek su novija istraživanja na ovom i na okolnom prostoru omogućila izdvajanje određenih kulturnih cjelina i jedan potpuniji pristup ovoj problematici, tako da ovo razdoblje sve manje predstavlja bijelu mrlju u evropskoj i balkanskoj praistoriji. Prekretnicu u ovom smislu predstavlja sintetska obrada materijala cetinske kulture, koju je objavio I. Marović, 1976. godine, kao i kratka ali vrlo jezgrovita studija B. Čovića *La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra* (B. Čović, 1980, 5—18), u kojoj je po prvi put na moderan i metodološki dobro zasnovan način predstavljena većina bitnih problema iz okvira ove problematike. Dalji značajan korak ka potpunijem razmatranju i sagledavanju kulturnog razvoja na ovoj relaciji usko je vezan za rad na ediciji *Praistorija jugoslavenskih zemalja*. Problematika ranog bronzanog doba jadranskog područja obuhvaćena je uglavnom u IV i jednim manjim dijelom u III tomu. Dijelovi ove edicije koji su posvećeni problemima iz ovog domena proistekli su kao rezultat rada nekolicine eminentnih jugoslovenskih autora (B. Čović, 1983, 103—170; I. Marović — B. Čović, 1983, 191—231; S. Gabrovec, 1983, 21—38; S. Dimitrijević, 1979, 317—329), a po širini zahvaćene problematike posebno se ističe doprinos B. Čovića. Takođe je potrebno istaći udio I. Marovića, koji se uz B. Čovića najviše bavio ovom problematikom, kako u ovoj ediciji tako i u cjelokupnom dosadašnjem radu.

Uz brojne veoma značajne i indikativne rezultate o kojima će tokom kasnijeg izlaganja biti dosta riječi, skrećemo pažnju i na dva bitna nedostatka, koji se naročito odražavaju na problematiku ranog bronzanog doba oblasti o kojoj je ovdje riječ. Naime, u ovom djelu obrađen je isključivo prostor koji je obuhvaćen granicama današnje Jugoslavije i, mada se u tom okviru nalazi najveći dio istočnojadranskog prostora, dosljednim pridržavanjem ove koncepcije ispuštena su područja Tršćanskog krasa i sjeverne Albanije, koja su kao granične oblasti veoma bitna u kontekstu kulturnog razvoja jadranske regije. Posebno je značajan Tršćanski kras, na kome su obavljena obimna istraživanja i otkrivena brojna stratifikovana nalazišta. Pokazalo se da bez cjelovitog poznavanja i prezentacije te građe ne možemo pravilno razumjeti niti obraditi rano bronzano doba čitavog sjevernog dijela istočnojadranskog područja. Slična je situacija i sa sjevernom Albanijom. Istina, ovaj prostor je mnogo slabije istražen u odnosu na Tršćanski kras i ostale dijelove istočnojadranske regije, ali treba istaći da je taj najjužniji dio ovog kulturnog kruga ujedno i najpodesniji za veze sa širom unutrašnjošću srednjeg i istočnog Balkana, kao i za kontakte sa egejskim područjem. Sva novija istraživanja pokazuju da je u ranom bronzanom dobu upravo ovo područje predstavljalo vrlo važnu sponu istočnog Jadrana sa ovim oblastima. Uz neke druge limitirajuće momente koje možemo smatrati posljedicom aktuelnog stanja istraženosti problematike, čini se da je i izostavljanje ovih dviju graničnih oblasti, jedan od bitnijih razloga što su u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* južni i sjeverni Jadran slabije obrađeni u odnosu na središnji prostor ove regije.

Drugi bitni nedostatak uslijedio je kao posljedica različitih pogleda na opštu periodizaciju praistorijskog kulturno-istorijskog razvoja, što je dosta razumljivo u publikacijama koje su djelo većeg broja autora, posebno kad su u pitanju tako osjetljiva razdoblja koja označavaju prelaz u novi period. U ovom slučaju situacija se pokazala posebno komplikovanom, tako da je ostao dosta nejasan početni horizont ovog razdoblja. To je naročito izraženo u odnosu na ljubljansku kulturu, koju pojedini autori smatraju eneolitskom pojavom, dok se po nekima tu radi o najranijoj bronzanodopskoj tvorevini. Tako je ova kultura dosta sumarno obrađena u III tomu ove publikacije, tj. u knjizi koja se odnosi na eneolitski period, iako autor S. Dimitrijević na tom mjestu iznosi izričito stanovište da je u pitanju kultura iz vremena ranog bronzanog doba (S. Dimitrijević, 1979, 328). I u IV tomu izostala je detaljnija obrada te kulture, a S. Gabrovec se u svom prikazu bronzanog doba istočnoalpske regije uglavnom ograničava na kulture razvijenog ranog bronzanog doba, mada i po njegovom mišljenju ljubljanska kultura barem jednim svojim dijelom pripada ovom periodu (S. Gabrovec, 1983, 24 i d.). Sa druge strane, u istom tomu B. Čović i I. Marović varijantu ove kulture koja se javlja na srednjem Jadranu uključuju u okviru cetinske kulture kao jednu od komponenata njene prve faze, ostajući pri tom čvrsto na stanovištu da se tu i u hronološkom i u kulturnom smislu radi o eneolitskoj pojavi (I. Marović — B. Čović, 1983, 196—197).

Sve ove nedosljednosti uglavnom su objektivna posljedica stanja istraženosti ove problematike, mada su jednim dijelom proistekle i iz

same koncepcije ove višetomne publikacije. Na ovom mjestu ih navodimo ne s namjerom da se umanjuje vrijednost priloga iz *Praistorije*, već da bismo naglasili neke od bitnih problema koji su prisutni u našoj i evropskoj arheološkoj nauci i s kojima smo se susretali tokom nastajanja ovog djela. Pri tome su nam građa i stavovi izneseni u ovoj ediciji u velikoj mjeri bili osnovni i nezaobilazni oslonac. Primjer ljubljanske kulture poslužio je samo kao ilustracija problema koji egzistiraju u vezi sa vremenskim i kulturnim opredjeljenjem kraja eneolita i početka ranog bronzanog doba ne samo na ovom području već i u mnogo širim okvirima. Problematika početka ranog bronzanog doba, kao i sama ljubljanska kultura, bez sumnje zaslužuju mnogo veću pažnju, te ćemo ovim pitanjima u kasnijem tekstu posvetiti dosta prostora.

Ovom kratkom spisku djela sintetskog karaktera u kojima je manje ili više cjelovito obrađena problematika ranog bronzanog doba, istočnojadranskog područja, valjalo bi dodati i studiju Z. Brusića *Eneolit i rano brončano doba na sjeverozapadnom Balkanu*. U dijelu studije koji se odnosi na primorsko područje izneseno je dosta zanimljivih zaključaka i sakupljen veliki broj ranije nedostupnih podataka, koji su nam bili od velike koristi u ovom radu. Na žalost, ovo djelo još nije objavljeno, te je ostalo nepristupačno široj naučnoj javnosti².

Na kraju, potrebno se ukratko osvrnuti i na djelo N. Valmina *Das adriatische Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit*, koje je objavljeno još 1939. godine. U ovoj studiji obuhvaćeno je veoma široko geografsko područje koje uključuje čitav jadranski basen, ali i obale Jonskog mora, odnosno zapadni dio Grčke i istočnu obalu Sicilije. Međutim, u tom okviru problematika ranog bronzanog doba istočnog Jadrana najslabije je zastupljena i obrađena iz prostog razloga što autor nije imao na raspolaganju nikakve podatke o kulturi ranog bronzanog doba ovog dijela Jadrana, izuzev nekih odranije poznatih nalazišta iz Istre i Tršćanskog krasa. Sa današnjeg stanovišta može se reći da koncepcija ove studije i u njoj izneseni podaci ne predstavljaju značajniji doprinos proučavanju ove problematike, jer je u okviru jadranskog kulturnog kruga uključeno nekoliko sasvim različitih kulturnih kompleksa. U tom pogledu naročito je neprihvatljiv stav autora po kome bi u jadranski krug trebalo uključiti čitav zapadni Balkan, i to već od neolitskog doba. No, bez obzira na sve nedostatke, mora se konstatovati da ovo djelo predstavlja prvi pokušaj sintetske obrade ranog bronzanog doba jadranskog područja, a dobiveni rezultati su u potpunosti adekvatni raspoloživoj građi i ondašnjim mogućnostima sagledavanja ove problematike.

² Radi se o magistarskoj radnji Z. Brusića odbranjenoj na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1972. godine. Rukopis ovog djela nalazi se u biblioteci Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

METODOLOŠKI PRISTUP

Prije nego pređemo na razmatranje same problematike ranog bronzanog doba istočnojadranskog područja, neophodno je iznijeti nekoliko napomena o načinu prezentacije građe, a naročito u pogledu pristupa nekim važnijim metodološkim i terminološkim problemima, budući da je to u najvećoj mjeri odredilo pravac našeg proučavanja i bitno uticalo na cjelokupnu koncepciju ovoga djela.

Među svim problemima na koje smo nailazili tokom studiranja ove materije, jedan od najznačajnijih svakako je onaj koji se odnosi na određenje karaktera ranog bronzanog doba kao izdvojenog i specifičnog razdoblja u okviru kulturno-istorijskog razvoja istočnojadranskog područja. Stoga je potrebno već u ovom uvodnom dijelu nešto više reći o toj problematici i o našem opredjeljenju u tom pogledu, tim prije što ta pitanja nisu na zadovoljavajući način riješena ne samo na istočnom Jadranu već i na čitavom zapadnom Balkanu, pa i na mnogo širem području. Naročito su ostali nejasni kriterijumi razgraničenja i distinkcije kulture ranog bronzanog doba i eneolitskog perioda, koji mu je neposredno prethodio. Tako se kao jedno od primarnih nameće i pitanje procesa transformacije eneolitske kulture u kulturu bronzanog doba. U vezi sa tim neophodno bi bilo razlučiti da li period koji nazivamo »rano bronzano doba« treba da predstavlja jednu prelaznu fazu u kojoj su još uvijek prisutni eneolitski kulturni sadržaji, a u kojoj istovremeno dolazi do nastanka nekih elemenata koji uvode u novo kulturno-istorijsko razdoblje ili je, pak, to početak bronzanog doba u punom smislu te riječi, razdoblje u kome više nema tragova kulture prethodnog perioda, već i u tipološkom i u širem istorijskom smislu potpuno dominiraju novi kulturni sadržaji.

Veoma je važno pitanje da li kulture ranog bronzanog doba moraju da sadrže obje ove komponente ili samo jednu od njih i kome od ovih kriterijuma bi trebalo dati prednost. U literaturi se susreću sve ove mogućnosti, ali u vezi sa njihovim prioritetima ne postoji neki metodološki zasnovan i ujednačen stav, već je opredjeljenje u velikoj mjeri zavisno od stanovišta različitih arheoloških tradicija, škola i autoriteta. Tako se u jednom dosta velikom dijelu Srednje i Zapadne Evrope ne vodi mnogo računa o tim aspektima, već glavnu odrednicu u ovom smislu predstavlja pojava proizvoda od bronzne, odnosno uklapanje u hronološki sistem P. Reinecke. Međutim, nisu rijetka ni područja na kojima je periodizacija u većoj ili manjoj mjeri bazirana na specifičnostima lokalnog razvoja i gdje aspekti o kojima smo prethodno govorili

dolaze više do izražaja. Tako možemo reći da metodološko određenje koje je prihvaćeno u Mađarskoj, podrazumijeva obuhvatanje obje prethodno navedene komponente, s tim što se prednost daje prvom kriterijumu. Kulture koje su na ovom prostoru opredijeljene u prvu i drugu fazu ranog bronzanog doba (Makó, Nyrseg, Glockenbecher-Csepel i rana Nagyrév), u najvećoj mjeri imaju prelazni karakter, dok bi tek u trećoj fazi ovoga perioda preovladivali elementi bronzanodopskog karaktera (kasna Nagyrév, Hatvan i druge: up. N. Kalicz, 1982, 117—146; G. Bándi, 1982, 165—180).

Sasvim suprotan stav prisutan je u novijoj čehoslovačkoj literaturi. Po nekim autorima, početak bronzanog doba na tom području vezuje se za klasičnu unjetičku kulturu koja po svim svojim karakteristikama predstavlja tipičnu bronzanodopsku tvorevinu (M. Buchvaldek, 1982, 225—227). Karakteristično je da ni jedno od ovih dijametralno različitih opredjeljenja ni u kulturnom, a ni u hronološkom pogledu nije bazirano na odrednicama sistema P. Reineckea, već mađarsko rano bronzano doba najvećim dijelom prethodi fazi Br. A1, dok bi početak bronzanog doba po navedenoj čehoslovačkoj periodizaciji odgovarao etapi Br. A2, odnosno završnoj fazi ovog perioda, prema Reineckeu.

Nešto drugačija je situacija u Rumuniji. Po P. Romanu i drugim rumunskim autorima, između eneolita i ranog bronzanog doba na tom području egzistira jedna samostalna i relativno dugotrajna prelazna faza kojoj pripadaju kulture Cernavoda III i Coțofeni. Rano bronzano doba otpočinje sa grupom Glina III — Schneckenberg, koja takođe u znatnoj mjeri ima prelazni karakter. Mlađim etapama ovog perioda pripadaju tipične bronzanodopske grupe, kao što su Verbiçioara, Periam, Tei i dr. (S. Morinc — P. Roman, 1968, 45—128; P. Roman, 1975, 145—158; 1981, 157—170).

U Bugarskoj i Albaniji primaran značaj u ovom pogledu dat je vezama sa egejsko-anadolskim područjem. Tako se rano bronzano doba Bugarske (kultura Ezero) u potpunosti poklapa sa odgovarajućim periodom u Anadoliji (G. Georgiev et al., 1979, 487—514), dok bi prva faza ovog perioda u Albaniji (Maliq IIIa) uglavnom bila paralelna sa EH III razdobljem u Grčkoj (F. Prendi, 1982, 204—209; M. Garašin, 1983, 724—726).

Na području zapadnog Balkana ovo određenje se u najvećoj mjeri izvodi na osnovama sistema P. Reineckea. Istina, u novije vrijeme ima i nekih pokušaja zasnovanih na drugačijim kriterijumima, ali kako smo vidjeli na primjeru ljubljanske kulture, još nema jasnijeg opredjeljenja u tom smislu.

Kad je u pitanju istočnojadranski prostor, odmah treba naglasiti da pokušaj razrješenja problematike završetka eneolita i početka kulture ranog bronzanog doba na osnovu uobičajenog metodološkog postupka, odnosno na bazi hronoloških i kulturnih paralela sa širim područjem i uklapanja u hronološki sistem. P. Reineckea, nije dao odgovarajuće rezultate. Čini se da se ono ne može ni riješiti na tim osnovama. Kako je poznato, Reineckeov sistem je oformljen početkom ovog vijeka, i to prvenstveno za područje južne Njemačke (up. W. Torbrügge,

1959, 5—14). Međutim, u novije vrijeme izneseno je dosta rezervi u vezi sa mogućnostima aplikacije ovog sistema kao osnove za periodizaciju kulturno-istorijskog razvoja ne samo na širem već i na samom matematičnom području (W. P a p e, 1978, 14, 21-23; M. B u c h v a l d e k, 1982, 226)³. Naročito su kritikovane osnovne determinante početka bronzanog doba. Čini se da je W. Pape sasvim u pravu kada kaže da pojava bronzne jeste važna odrednica početka novog perioda, ali svakako ne može biti jedina, niti glavna determinanta u ovom smislu (W. P a p e, 1978, 22). U svakom slučaju, nije svejedno da li je pojava bronzne na određenom području praćena i širim društveno-ekonomskim preobražajima ili ne, što će reći da se ne može imati isti odnos prema centrima rane produkcije bronzne i prema oblastima gdje se ovi produkti javljaju pojedinačno, kao import iz prve, druge, ili treće ruke. U krajnjoj liniji, može se postaviti pitanje da li je prisustvo bronzne uopšte neophodan predušlov za definisanje kraja eneolita i početka bronzanog doba, pogotovu u područjima koja nemaju pogodnih prirodnih resursa i koja su udaljena od velikih centara rane metalurgije bronzne. U Mađarskoj, Rumuniji, Bugarskoj, Albaniji, pa ni na egejskom području, taj kriterijum nije bio od presudnog značaja⁴. Takođe je neophodno razlučiti da li je nedostatak bronzne, ili njena krajnje sporadična pojava, samo po sebi dostatna odrednica i znak da je određeno područje još uvijek u eneolitskom kulturnom miljeu ili se u tom smislu mora voditi računa i o nekim drugim elementima.

Sva ova pitanja u punoj mjeri se odnose na problematiku nastanka i razvoja ranog bronzanog doba istočnog jadranskog područja, a na većinu od njih dosadašnja izučavanja nisu dala zadovoljavajuće odgovore. U suštini, sve se više pokazuje da je u ovom smislu neophodno mnogo više pažnje posvetiti širim kulturno-istorijskim aspektima i uopšte specifičnostima razvojnih tendencija određenog područja nego uklapanju u opšte periodne i hronološke sisteme. S obzirom na osoben geografski položaj istočnog Jadrana — na prelazu između Mediterana i srednje Evrope —, te na izloženost ovog prostora uticajima iz oba ova kulturna kruga, u našim razmatranjima pokušali smo da u najvećoj mogućoj mjeri razmotrimo kulturne veze i odnose sa objema ovim oblastima. Sasvim je razumljivo da smo se pri tome morali oslanjati na Reineckeov i na egejsko-anadolski hronološki sistem. Međutim, pokazalo se da je jedna od specifičnosti ovoga područja i u tome što se na njemu ne mogu u potpunosti primijeniti ni jedan od ovih baznih hronoloških sistema, pogotovu ne kao osnovna periodizacijska odrednica. Iz tog razloga, njihov značaj, kao uostalom i u slučaju hronoloških sistema u Mađarskoj, Albaniji i u Rumuniji, na koje smo se takođe morali oslanjati, sveli smo na nivo razmatranja hronoloških paralela, imajući u vidu činjenicu da hronološka istovremenost ne mora sama po sebi značiti i kulturno-istorijsku sinhronizaciju. U stvari, prak-

³ O nekim hronološkim i terminološkim problemima vezanim za početak kulture bronzanog doba vidi B. Č o v i ć, 1983a, 9—13.

⁴ Na ovim prostorima u prvim fazama ranog bronzanog doba metalni proizvodi se još uvijek izrađuju od bakra, a u Egeji bronza se u značajnijoj mjeri pojavljuje tek od EH II perioda. Up. N. K a l i c z, 1968; J. M a c h n i k, 1985; K. B r a n i g a n, 1974.

sa je pokazala da hronološki sistemi nisu ništa drugo do određeni neophodni modeli čija je validnost obrnuto srazmjerna veličini teritorije na kojoj se primjenjuju. Iz toga proizilazi da se u pogledu osnovne periodizacije u punom obimu može računati samo na kompleks odlika lokalnog razvoja i na uže hronološke sisteme koji su na toj bazi izvedeni. Razumljivo, objektivnost svega toga u najvećoj mjeri je uslovljena nivoom istraženosti datog područja.

Na sadašnjem stupnju poznavanja ove problematike još uvijek smo daleko od potpunijeg razrješenja navedenih pitanja i od izrade jednog cjelovitog sistema koji bi u punoj mjeri odgovarao slici kulturnog razvoja ovog dijela Jadrana, ali smo mišljenja da bi istraživanja trebalo mnogo više usmjeriti u tom pravcu. Samo se na taj način može dobiti odgovarajuća realna osnova za jedno svestrano razmatranje kompleksa kulturnog razvoja na tom području i preciziranje hronoloških, kulturnih i svih drugih odnosa sa drugim cjelinama i prostorima. U cilju stvaranja jedne šire baze za ovakav pristup istraživanju, nastojali smo da u okviru obrade ranog bronzanog doba istočnog jadranskog područja obuhvatimo sve elemente ove problematike, počev od najranijeg nagovještaja kulture novog perioda, koji su još uvijek dobrim dijelom u eneolitskom kulturnom miljeu, pa sve do njenog potpunog prerastanja u kulturu punog, odnosno srednjeg bronzanog doba. Pri tom smo pokušali da sam proces prerastanja eneolitske kulture u novu kulturu bronzanog doba sagledamo u kontekstu dinamičnih etnokulturnih odnosa i prožimanja koja su zahvatila ovaj dio Evrope, imajući uvijek u vidu osobenosti odraza tih zbivanja na području istočnog Jadrana.

U vezi sa koncepcijom ovog rada, već smo naglasili neophodnost obuhvatanja kompletne kulturno-geografske cjeline područja istočnog Jadrana, bez obzira na današnje administrativne granice i na veoma neujednačen nivo istraženosti ovog prostora. To znači da je ovdje obrađeno čitavo područje od rijeke Soče do rijeke Mati, što u vazdušnoj liniji iznosi oko 650 km dužine⁵. Normalno, u tom okviru je i zaleđe, koje, iako dosta zadire u unutrašnjost kontinenta izvan užeg jadranskog područja u geografskom smislu, predstavlja prostor od primarnog značaja za egzistenciju etno-kulturnih cjelina ovog kulturnog kruga. Naime, cjelokupna kulturno-istorijska situacija u ovom dijelu Balkana jasno pokazuje da se kulturni razvoj na ovoj relaciji ne poklapa sa prirodnim i klimatskim granicama geografske regije. S obzirom na tematiku kojom se bavimo, razumljivo je da smo u ovom slučaju prednost morali dati kulturnim aspektima, a oni nesumnjivo potvrđuju da gotovo čitav srednji pojas dinarskog planinskog sistema tokom cjelokupnog ranog bronzanog doba gravitira jadranskom kulturnom krugu. Prema arheološkoj građi, linija razgraničenja kultura jadranskog područja sa onima u unutrašnjosti išla bi od Cividale u Italiji, preko pobrđa iznad nove Gorice i Postojne, odakle se sužava prema Velebitu, da bi na tom dijelu išla hrbatom ove planine. Dalje se jadranski kulturni krug opet širi preko Dinare, obuhvatajući Livanjsko i Duvanjsko polje, koljeno Neretve sa nalazištem u Varvari i, idući preko Konjica, Zelen-

⁵ Poređenja radi, navešćemo da ukupna dužina jugoslovenske jadranske obale iznosi 6 115,9 km. Od toga 2 092,4 km otpada na obalu kopna, a 4 023,5 km je obala ostrva (*Veliki geografski atlas Jugoslavije*, 182, Zagreb 1987).

gore i Durmitora, do visova Komova, a zatim ispod vrhova Prokletija i planina sjeverne Albanije, izlazi na dolinu rijeke Mati (v. sl. 1)⁶.

Ovdje treba skrenuti pažnju na odstupanje koje smo učinili u vezi sa naseljima Ig i Parte. Ta nalazišta su smještena na Ljubljanskom barju, dakle izvan ovih okvira, a ipak smo ih uključili u ovaj rad. Pri tom smo imali u vidu da se tu radi o najznačajnijim centrima ljubljanske kulture, te da bismo njihovim izostavljanjem izgubili cjelinu ljubljanskog kulturnog kompleksa, koji je inače u potpunosti orijentisan na jadransko područje. Osim toga, i samo Ljubljansko barje je u ovom periodu nesumnjivo veoma snažno povezano sa Slovenačkim i Tršćanskim krasom i bez sumnje je u značajnoj mjeri doprinijelo razvoju ovog dijela Jadrana, te se ne može isključiti ni mogućnost da je i to područje, barem u vrijeme ljubljanske kulture, bilo integralni dio jadranskog kulturnog kruga.

Na čitavom prostoru istočnog Jadrana do sada je konstatovano preko stotinu nalazišta u kojima je, između ostalog, zastupljen i materijal ranog bronzanog doba⁷. Već bi iznošenje cjelokupne te građe predstavljalo problem za sebe. No, pošto je osnovni cilj ovog rada sintetska obrada navedene problematike, to smo se opredijelili za sistematizaciju i tipološku prezentaciju nalaza u okvirima kulturnih cjelina u svim slučajevima gdje je to bilo moguće⁸, a pri tom su u potrebnoj mjeri apostrofirana i kartirana sva odgovarajuća nalazišta. Međutim, detaljan opis i prezentaciju svih tih nalazišta smatrali smo nepotrebnim balastom na ovom mjestu, jer su ona manje ili više poznata iz postojeće literature. Ni iznošenje novog materijala nije nam ovdje bio prevashodni cilj, mada je i toga bilo tamo gdje je to bilo potrebno i moguće.

Tekstuelni dio ovog rada ima četiri osnovna odjela. U drugom odjelu, koji slijedi nakon ovoga uvodnog poglavlja, iznesene su osnovne karakteristike kulturnog razvoja u okviru tri glavne jadranske regije: sjeverni, srednji i južni Jadran. Tu su uključene geografske odlike područja, istorijat istraživanja važnijih nalazišta, te prezentacija kulturnih cjelina, odnosno njihove građe, kao i otvorenih problema vezanih za neke nedovoljno istražene aspekte iz ovog domena. Prezentacijom kulturnih cjelina, odnosno kulturnih kompleksa, njihovih varijanti i samostalnih kulturnih grupa, obuhvaćeni su kulturni i hronološki okviri, ali bez šireg zalaženja u problematiku njihove geneze i nastanka. Ta pitanja su cjelovito obrađena u trećem dijelu rada, nakon iznošenja cjelokupne građe.

Olakšavajuća okolnost u iznošenju ove materije bila je u tome što se područje rasprostiranja većine kulturnih cjelina, ili varijanti određenih kulturnih cjelina, uglavnom poklapa sa ovim geografskim re-

⁶ Prema etnografskim podacima o stočarskim komunikacijama u ovom dijelu Balkana, jadranski kulturni krug se poklapa sa stočarskim kretanjima mediteranskog tipa, s tim što ova obuhvataju nešto šire područje. O ovome će biti više riječi prilikom obrade socio-ekonomskih aspekata kultura ranog bronzanog doba sa ovoga područja.

⁷ U okviru ovog rada kartirana su 122 lokaliteta sa materijalom ranog bronzanog doba. Prema našoj evidenciji to bi bio i ukupan broj nalazišta ovog perioda koji su do sada otkriveni na području istočnog Jadrana.

⁸ U vezi sa metodološkim principima definisanja određenih kulturnih cjelina vidi L. Klein, 1982.

gijama, naročito u pogledu njihovih matičnih izvorišta. Zahvaljujući tome, u izlaganju smo mogli dosta konsekventno da se pridržavamo ovoga kulturno-geografskog redoslijeda. Osnovni cilj ovog dijela rada bio je da se sistematski prezentira postojeći materijal i, u okviru raspoloživih mogućnosti, pruži jedan kontinuirani pregled kulturnog razvoja od početka do kraja ranog bronzanog doba u svakoj od ovih regija ponaosob.

U trećem odjelu, koji nosi naslov »Kulturno-istorijski aspekti«, primijenili smo nešto drugačiji način izlaganja. S obzirom da ovaj dio rada u najvećoj mjeri ima sintetski karakter, u njemu su obrađene opšte karakteristike razvojnih faza ovog perioda, ali ne više u okviru pojedinih regija već na čitavom jadranskom području kao široj cjelini. Tu su posebno obrađeni problemi vezani za nastanak kulturnih cjelina koje sačinjavaju jadranski kulturni krug, njihovi međusobni odnosi, te socio-ekonomski i drugi aspekti kulturnog razvoja.

U četvrtom, završnom dijelu obuhvaćena su pitanja vezana za mjesto i značaj istočnojadranskog kruga u kontekstu kulturnog razvoja na širem balkanskom, mediteranskom i evropskom području, kao i opšta zaključna razmatranja.

**KULTURNE REGIJE, KULTURNE CJELINE
I OTVORENI PROBLEMI**

I. PODRUČJE SJEVERNOG JADRANA

GEOGRAFSKI OKVIRI I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Ovo područje obuhvata najveći dio Slovenačkog krasa, Tršćanski i Gorički kras, te Istru, Kvarner i Velebitsko primorje, kao i ostrva sjevernog Jadrana. Granica prema sjeverozapadu jasno je definisana rijekom Sočom, odakle počinje Furlanska nizija, tj. prostor koji ima sasvim drugačije geografske osobine. Najjisturenija tačka ovog dijela jadranskog primorja prema unutrašnjosti su Postojnska vrata, preko kojih je moguća direktna veza sa Ljubljanskim barjem. Od Postojne se ovaj prostor sužava dolinom Pivke, preko Ilirske Bistrice do Rijeke, da bi na većem dijelu Kvarnera i u području Velebita obuhvatao samo uski obalni pojas sa ostrvima. Izuzev same obale, ovo tlo je većinom niski kras 200 do 400 m, a rjeđe i do 500 m nadmorske visine, s tim da se ta visina postepeno povećava naročito u graničnim oblastima prema Alpama, Gorskom kotaru i na području Velebita, odnosno prema Lici (M. Kodrič, 1957, 9). U središnjem dijelu ovog područja ističu se jedino masivi Učke i Čičarije, koji sa visinom i do 1400 m čine moćnu branu na prelazu iz Kvarnera i Slovenačkog krasa na Istarsko poluostrvo.

Geološki sastav ovako omeđenog prostora najvećim dijelom je kredni i jurski vapnenac i dolomit, a u središnjem području Istre, u kanjonu Soče i oko Postojne, zastupljena je flišna podloga koja je obrazovana u eocenu i oligocenu kao morski talog (M. Kodrič, 1957, 9—13). Na flišnim terenima vlaga tla je veća, vegetacija bujnija, što daje zelenu boju licu pokrajine, za razliku od okolnog kraškog područja, koje je zbog rastresite i propustljive podloge uglavnom ogoljeno i na kome su izražene sve odlike ovog geološkog tipa — škrape, vrtače, doline, kao i neobično veliki broj pećina i jama (J. Cvijić, 1922, 40—41; M. Herak, 1957, 11—13).

Na ostrvima, na samoj obali i u dolinama rijeka Soče, Vipave, Rižave, Dragonje, Mirne i Raše klima je submediteranska. Niski kras u ovom smislu predstavlja prelazno područje sa srazmjerno toplim zimama i vrućim, sušnim ljetima. Klimatski režim je i na periferiji takođe pod snažnim uticajem Mediterana, ali su na većim visinama već dosta izražene odlike srednjoevropsko—alpske klime (M. Waber, 1957, 15—19).

U cjelini gledajući, ovaj relativno mali prostor, smješten na vrhu najsjevernijeg zaliva Sredozemnog mora (Caput Adriae), predstavlja u evropskim razmjerama veoma važnu sponu i tačku dodira nekoliko velikih bio-geografskih oblasti. Tu se u punoj mjeri prepliću različiti biološki i etno-kulturni elementi Mediterana, Zapadne i Srednje Evrope, Panonije, karpatskog basena i šireg prostora Istočne Evrope. Na ovom mjestu ukršta se i nekoliko vrlo značajnih prirodnih komunikacija koje su tokom praistorijskog razdoblja, a naročito u početnim fazama ranog bronzanog doba, bile intenzivno korištene. Na prvom mjestu navešćemo istočnojadransku obalnu komunikaciju, koja u ovom dijelu ide uz podnožje Velebita i preko Kvarnera, da bi zatim, napuštivši obalu, produžila dolinom Reke podno Čičarije i izbila u zaleđe Trsta, obezbjeđujući time najkraću vezu istočnojadranskog primorja i egejskog basena sa sjevernom Italijom i srednjom Evropom. Druga važna komunikacija vodi iz sjeverne Italije, preko Tršćanskog i Slovenačkog krasa, kroz Postojnska vrata i Notranjsku do Ljubljanskog barja i dalje, uz Savu, ka Panoniji i karpatskom basenu. Od Ljubljanskog barja, preko celjske kotline odvaja se pravac komunikacije ka unutrašnjosti Alpa (F. B a j ž e l j, 1957, 217; S. G a b r o v e c, 1983, 21—22), a u tom smislu značajnu prolaznicu predstavlja i dolina Soče.

Zanimljivo je da Istra ostaje po strani i izvan svih ovih komunikacija, kao neki rezervat, zatvoren planinama Učkom i Čičarijom a, kako ćemo vidjeti, takva prirodna izolovanost je tokom ranog bronzanog doba imala dosta uticaja na kulturni razvoj ovog poluostrva.

Početak arheoloških istraživanja koja su od interesa za problematiku kojom se ovdje bavimo pada u osmu deceniju XIX vijeka i vezan je za aktivnost R. F. Burtona, engleskog ambasadora u Trstu. U djelu *Notes of the Castellieri or prehistoric ruins of the Istrian peninsula* (R. F. B u r t o n, 1874, 385—388) on je dao prvi pregled praistorijskih gradina sa područja Tršćanskog krasa, Istre i kvarnerskih ostrva. Mada Burtonov pristup ovoj problematici nije naučno zasnovan, neosporan je njegov doprinos pospješivanju rada na istraživanju ovakvih nalazišta.

Pažnju naučne javnosti na brojne praistorijske naseobine u pećinama sjevernojadranskog krasa skrenuo je trščanin C. Kunz (C. K u n z, 1877). Međutim, za dalji razvoj praistorijskih istraživanja na ovom tlu veoma je bitna 1883. godina, kada je ljekar, prirodnjak i pasionirani arheolog C. Marchesetti postao direktor Muzeja u Trstu (Museo Civico di Storia Naturale). Od tada, pa gotovo čitavih 40 godina proteže se njegova obimna i sistematska istraživačka aktivnost na arheološkom planu. Marchesetti je najviše pažnje posvetio sakupljanju građe i sistematskom opisu gradina iz čega je nastalo djelo *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia* (C. M a r c h e s e t t i, 1903), koje i danas predstavlja neizostavnu literaturu za proučavanje bronzanog i željeznog doba sjevernog Jadrana. Nekako u isto vrijeme (1885. g.) svoju istraživačku aktivnost otpočeo je i K. Moser, profesor njemačke gimnazije u Trstu. Za razliku od Marchesettia, on se više orijentisao na rad u pećinama i u vremenu od nekih 20 godina obavio je istraživanja velikog broja pećinskih naselja. Između ostalog,

Moser je izveo i prva istraživanja u Grotta Cotariova, Grotta Caterina, Grotta dei Ciclami, Grotta del Pettiroso i Grotta Azzurra, koje će biti često spomanjane u našem radu. Rezultate svojih istraživanja sumirao je u djelu *Der Karst und seine Höhlen* (K. Moser, 1899). Materijal sa njegovih iskopavanja je, na žalost, najvećim dijelom izgubljen. Jedan manji dio je sačuvan u Naturhistorisches Museum u Beču, a od toga su obilježeni i upotrebljivi samo nalazi iz Grotta del Pettiroso.

Veoma značajna, mada ne i tako obimna istraživanja obavio je A. Gnirs u vremenu od 1909. do 1923. godine na brionskim ostrvima i u južnoj Istri. Za našu temu posebno su vrijedni njegovi podaci o tumulima u okolini Pule, kao i o naselju Javorike-Gromače na Brionima (A. Gnirs, 1925, 11—27, 40—43).

Nakon prvog svjetskog rata intenzitet arheološkog istraživanja na ovom tlu je dosta opao. Iz tog perioda vrijedni spomena su radovi R. Battaglie, koji je obavio niz značajnih istraživanja u pećinama, gradinama i tumulima na čitavom prostoru sjevernog Jadrana (R. Battaglia — M. Cossiancich, 1915, 19—39; R. Battaglia, 1920, 1926, 1959).

Od pedesetih godina ovoga vijeka nastaje novi zamah istraživačkog rada u novonastalim geopolitičkim uslovima. Dok su istraživanja u prethodnom periodu bila gotovo isključivo zavisna od aktivnosti naučnih institucija iz Trsta i Beča, nakon drugog svjetskog rata najveći dio područja sjevernog Jadrana pripao je Jugoslaviji, te se u ovu aktivnost u punoj mjeri uključuju istraživači iz Ljubljane, Pule i Zagreba. Na području Slovenačkog krasa naročito su intenzivna istraživanja pećinskih naselja. No, do sada je publikovano veoma malo nalaza iz bronzanog doba (J. Korošec, 1956, 3—64; F. Leben, 1959, 231—249). Posebno su značajna istraživanja koja je obavio F. Leben, ali su ona najvećim dijelom neobjavljena, tako da su raspoloživi podaci krajnje fragmentarni. Dosta brojna istraživanja na tlu Istre obavio je B. Bačić. Posebno su značajna njegova iskopavanja u pećinama Cingarela, Srbani i Trogrloj pećini, na nizu gradina, kao što su Limska gradina, Makadanj, Vrčin i dr., u naselju Javorike-Gromače, te u tumulu Žamnjak. Međutim, sva ova iskopavanja, izuzev onih u Cingareli, Trogrloj pećini i Žamnjaku, do sada nisu naučno obrađena niti objavljena (B. Bačić, 1956, 323—328; 1960, 197—210; 1978, 161—168).

Ovdje treba navesti i istraživanja koja su obavili M. Malez i V. Mirosavljević u pećinama Istre, Kvarnera i Velebita. Mada je interes ovih autora bio usmjeren prvenstveno na starije periode, nađeno je i nešto materijala iz ranog bronzanog doba, naročito u Vlaškoj peći na Velebitu i u Jami na Sredi na ostrvu Cresu (M. Malez, 1955, 283—289; 1956, 316—324; V. Mirosavljević, 1960, 204—218; N. Petrić, 1979, Tav. 24).

Na području Tršćanskog krasa u poslijeratnom periodu izveden je niz revizionih iskopavanja u pećinskim i gradinskim naseljima, a takođe su obavljena istraživanja na nekim novim nalazištima, kao što su Grotta degli Zingari (G. Marzolini, 1972, 57—103), Grotta della

Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1983, 47—70) i Grotta del'Ansa (G. Marzolini, 1979, 19—46), a što je posebno značajno, većina tih novih istraživanja je u većoj ili manjoj mjeri objavljena. Zahvaljujući tome, po prvi put smo u situaciji da raspoložemo obimnijim i stratigrafski dobro fiksiranim materijalom, što je omogućilo jednu obuhvatniju analizu i sintetski prikaz nekih kulturnih cjelina o kojima ćemo govoriti u narednom tekstu.

KLASIČNI TIP LJUBLJANSKE KULTURE

Klasični tip ljubljanske kulture definisan je tek nedavno kao nešto modifikovana i proširena varijanta Dimitrijevićevog alpskog facijesa ljubljanske kulture (S. Dimitrijević, 1967, 8—19; B. Govedarica, 1989). Međutim, istraživanje ovog kulturnog tipa, kao i ljubljanske kulture u cjelini, ima dugu predistoriju, usko vezanu za otkriće i proučavanje bogatih sojeničarskih naselja s područja Ljubljanskog barja.

Izuzetno značajni, brojni i raznovrsni nalazi sa Dežmanovih iskopavanja na lokalitetu Studenec-Ig (1875—1877), svakako spadaju u red onih ključnih arheoloških otkrića koja su u značajnoj mjeri dala pečat razvoju evropske praistorijske nauke. Proučavanjem ovih nalaza bavio se veliki broj vodećih praistoričara iz prve polovine ovog vijeka, između ostalih i M. Hoernes, K. Schumacher, H. Reinharth, O. Mengin, K. Wilvonseder, kao i G. Childe. Prvu obuhvatniju analizu tog materijala dao je M. Hoernes još krajem prošlog vijeka (M. Hoernes, 1898, 173). Kulturne i hronološke paralele nalazima iz Ljubljanskog barja on je tražio na veoma širokom prostoru, od područja kulture trakaste keramike do egejskog basena. Nešto kasnije, zahvaljujući novim nalazima na alpskom i panonskom području, Hoernes je bio u mogućnosti da bliže precizira ovu problematiku, te je nalaze iz Ljubljanskog barja uključio u krug kulture istočnoalpskih sojenica, u čije okvire su ubrojani i slavonsko-sremski lokaliteti, Mondsee, Altersee; kao i još neka srodna nalazišta (M. Hoernes, 1915, 337—346). Ovaj Hoernesov stav ostao je dugo vremena aktuelan i imao je dosta uticaja na kasnija proučavanja ove problematike.

U ovom smislu veoma su indikativna razmatranja O. Mengina, koji među nalazima iz Ljubljanskog barja izdvaja stariju fazu, koju veže za badensku kulturu, i mlađu fazu, koja bi odgovarala kulturi vrpčaste keramike (O. Mengin, 1925, 763). Međutim, ovo, u suštini ispravno zapažanje nije naišlo na širi prijem u krugovima zainteresovanih specijalista onoga vremena.

G. Childeu pripada zasluga za utvrđivanje postojanja uskih veza Ljubljanskog barja sa slavonskom kulturom. Pri tom je on, kao i prethodno Hoernes, uzroke nastanka čitavog ovog kompleksa tražio na egejskom prostoru (G. Childe, 1929, 213, 219).

Dalji korak u definisanju kulturnog izraza nalaza iz Barja učinio je O. Mengin u svom radu iz 1931. godine. On je tada po prvi put upotrijebio naziv »ljubljska kultura« (Laibachkultur), a istovremeno

za krug slavonskih nalazišta uvodi termin »vučedolska kultura«, naglašavajući time potrebu razdvajanja ove dvije kulturne tvorevine (O. Mengin, 1931, 54). Za razliku od prethodno navedenog stava O. Mengina, ovaj njegov zaključak imao je mnogo sretniju sudbinu, a termin »ljubljska kultura« kao oznaka za cjelokupni fundus nalaza iz Ljubljanskog barja, biće široko prihvaćen u narednom periodu.

Svakako vrijedno pažnje je mišljenje K. Wilvonsedera izneseno 1940. godine, kojim se ljubljanska kultura karakteriše kao varijanta vučedolske kulture (K. Wilvonseder, 1940, 11). To stanovište je podvrgao kritici R. Ložar, takođe jedan od zaslužnih istraživača kulture Ljubljanskog barja. Po njemu bi ljubljanska kultura morala imati primaran značaj u nastanku vučedolskog kulturnog kompleksa (R. Ložar, 1941, 16). Međutim, kasnija istraživanja su opovrgla ovu kritiku i potvrdila lucidnost Wilvonsederovog mišljenja, koje je, to treba naglasiti, izneseno u vrijeme kada je slavonski materijal bio mnogo slabije poznat od ljubljanskog.

Prema R. Ložaru, najznačajnije komponente u okviru ljubljanske kulture su elementi kulture kuglastih amfora, zatim kulture vrpčaste keramike, te badenske kulture i kulture zvonastih pehara. On takođe govori o odnosima Ljubljanskog barja sa širim prostorom, a ne isključuje ni mogućnost veza sa jadranskim područjem, mada su nalazi ovog tipa na Jadranu u to vrijeme bili sasvim malobrojni (R. Ložar, 1941, 20—34).

U jednom svom kasnijem radu Ložar je pokušao da napravi stratigrafsku diferencijaciju nalaza iz Ljubljanskog barja, i to na osnovu pretpostavke o premještanju naselja (R. Ložar, 1942, 85—94). On razlikuje tri faze pomjeranja naselja na široj lokaciji Studenec-Ig, koje su, po njegovom mišljenju, bile uslovljene klimatskim promjenama. Ne može se tvrditi da su ova razmatranja u dovoljnoj mjeri zasnovana na materijalnim dokazima i metodološki u potpunosti prihvatljiva, ali je veoma indikativan Ložarov zaključak prema kome je od svih naselja u Igu najснаžnija druga kolonija, kojoj pripadaju bakarni nalazi i keramika ukrašena »vrpčastim« ornamentima. Kako ćemo kasnije vidjeti, većina tih elemenata karakteristična je upravo za naš, klasični tip ljubljanske kulture.

Veoma bitan, a moglo bi se reći i preloman momenat u proučavanju nalaza iz Ljubljanskog barja predstavljaju sistematska iskopavanja utvrđenog tel-naselja u Vučedolu, koja je obavio R. R. Schmidt 1938. godine (R. R. Schmidt, 1945). Obimna građa iz ovog izuzetno značajnog nalazišta dala je mnoštvo podataka relevantnih, između ostalog, i za cjelovitije razmatranje odnosa vučedolskog kulturnog kompleksa i kulture Ljubljanskog barja. Stratigrafija Vučedola takođe je dobrim dijelom doprinijela argumentovanom izdvajanju starije i mlađe faze u nalazištu Studenec-Ig, što će biti jedna od ključnih komponenta u narednom razdoblju istraživanja ove problematike.

Kvalitativno sasvim novi pristup ovom pitanju označen je radovima P. Korošec. U svojoj studiji iz 1956. godine ona je po prvi put dokumentovano ukazala na blisku srodnost materijala iz Iga, koji je tada smatrala nalazištem iz okvira vučedolske, odnosno sla-

vonske kulture, i do tada poznatih nalaza sa jadranskog područja — Grotta del Pettiroso, Jami na Sredi, Grapčeva špilja, Rubež (P. Korošec, 1956, 369—378). Nešto kasnije ona je cjelokupni materijal iz naselja Studenec-Ig podijelila u dvije faze (P. Korošec, 1959, 94—105). Stariju fazu (grupa Ig I) povezala je sa badenskom kulturom, dok bi mlađa faza (grupa Ig II) odgovarala kasnoj kulturi zvonastih pehara i još nekim srodnim grupama. P. Korošec dalje naglašava da grupa Ig II predstavlja novu etničku skupinu koja se jasno razlikuje od prethodnog etno-kulturnog horizonta. Svoja razmatranja u vezi sa definisanjem grupe Ig II P. Korošec je zaokružila uključivanjem u njene okvire čitavog niza nalazišta sa srednojadranskog područja (Gradina Sveti Spas, Biskupija, Rumin, cetinski tumuli, Tradanj, gradina Vrpoljac itd. — P. Korošec, 1962, 213—238).

U prikazu evolucije naučne misli, koja je dovela do definicije našeg klasičnog tipa ljubljanske kulture, ne smije se zaobići prilog F. Lebera iz 1967. godine, u kome je prezentiran sav do tada poznati materijal iz pećina Trščanskog krasa (F. Leber, 1967, 43—83), kao ni katalog nalaza iz Iga, koji su priredili J. i P. Korošec (J., P. Korošec, 1969). Mada u teoretskom pogledu ne donose ništa posebno novo, ta dva djela su u značajnoj mjeri doprinijela cjelovitom sagledavanju nalaza o kojima će na ovom mjestu biti riječi.

Sljedeći bitan korak u studiranju ove problematike učinio je S. Dimitrijević, oslanjajući se prije svega na rezultate istraživanja P. Korošec, kao i na neke nove nalaze (S. Dimitrijević, 1967, 8—19). On detaljno razrađuje ideju P. Korošec o samostalnosti grupe Ig II, potencirajući još više njenu kulturnu cjelovitost. Nalaze starije grupe Ig I, Dimitrijević je opredijelio u okvire kasnovučedolskog kompleksa. Imajući to u vidu, izveo je zaključak prema kome se termin »ljubljan-ska kultura« može odnositi samo na nalaze tipa Ig II, jer oni daju sliku jedne definisane i samosvojne kulturne cjeline, za razliku od prethodnih horizonata Ljubljanskog barja, koji su dijelovi vučedolskog i nekih još starijih kulturnih kompleksa. Ovako definisanu ljubljansku kulturu Dimitrijević je podijelio na dva regionalna tipa: alpski i jadranski. Alpskom tipu je pripisao nalaze iz Iga II, jedan grob iz Linz-Scharlinza, nekoliko karakterističnih nalaza iz naselja Vinomer, kao i jedan keramički fragment iz pećine Hrustovače. U okvire jadranskog tipa uključena su uglavnom ista nalazišta koja u ovom kontekstu navodi i P. Korošec.

S. Dimitrijević se u jednom od svojih posljednjih radova ponovno osvrnuo na ovu problematiku, detaljno obrazlažući svoju definiciju i regionalnu podjelu ljubljanske kulture (S. Dimitrijević, 1979, 317—328). U suštini, njegovi stavovi u ovom pogledu ostali su isti, s tim što je u novoj studiji jadranski facijes potkrijepljen još nekim, u međuvremenu otkrivenim i objavljenim nalazima (Dančeva pećina, Gudnja, Mala Gruda, Pazhok).

Ovakva definicija ljubljanske kulture i svođenje starog Menginovog termina samo na nalaze tipa Ig II prihvaćeni su u arheološkoj literaturi, a i svi novi nalazi govore tome u prilog. Međutim, izneseno je dosta zamjerki u pogledu Dimitrijevićevog hronološkog opredjeljenja ljubljanske kulture, o čemu će više riječi biti u kasnijem izlaganju,

kao i u pogledu opravdanosti regionalne podjele ove kulture na način koji je predložio ovaj autor i koji je dokumentovan pojedinačnim, mahom dosta nesigurnim nalazima (B. G o v e d a r i c a, 1984, 95—98; 1989).

U ovom smislu dosta relevantnih podataka pružila su istraživanja koja su obavljena u posljednjih nekoliko godina na jadranskom području. Posebno su značajna i indikativna revizionarna iskopavanja u pećinama na Tršćanskom krasu, otkriće Vaganačke pećine na Velebitu, naselja u vrtači Otišić-Vlake, Ravliča pećine, kao i još nekih nalazišta u Dalmaciji i Hercegovini, o čemu ćemo detaljno govoriti u kasnijem tekstu. Ovoga puta otkriveni su sigurno stratifikovani nalazi, što je dalo dosta mogućnosti za kompleksnije sagledavanje područja rasprostiranja i razvojnih tendencija ljubljanske kulture u cjelini, a posebno njenih, sada već bez dileme možemo reći, brojnih jadranskih nalazišta. Pokazalo se da nalazi ovog tipa s područja sjevernog Jadrana predstavljaju jedinstvenu cjelinu sa Dimitrijevićevim alpskim facijesom, čineći integralni dio primarnog ljubljanskog područja. Čitav taj prostor povezan je zajedničkim razvojem već od vremena kasnovučedolske kulture Ig I, a ljubljanska kultura, koja hronološki neposredno slijedi taj horizont, razvijala se na tom istom prostoru u svojoj najčistijoj, klasičnoj formi. Za razliku od toga, materijal ljubljanskog tipa iz oblasti srednjeg i južnog Jadrana pokazuje niz specifičnosti lokalnog karaktera, što će biti detaljno prikazano prilikom obrade kulturnog razvoja u okviru ovih regija.

PODRUČJE RASPROSTIRANJA I VAŽNIJA NALAZIŠTA

Klasični tip ljubljanske kulture najobimnije je dokumentovan na prostoru Ljubljanskog barja, u mlađen horizontu naselja Ig i u naselju Parte (karta 1:1, 2; J., P. K o r o š e c, 1969; Z. H a r e j, 1978, 75—94; 1982, 31—100). Sljedeća značajna koncentracija nalazišta sa materijalom ovog facijesa konstatovana je na Tršćanskom krasu (karta 1:3—17). Na ovom području ljubljanski slojevi i nalazi prisutni su u velikom broju pećina, u jednom abriju i u jednoj gradini. U susjednom, Slovenačkom krasu, koji je mnogo slabije istražen od prethodnog, ljubljanski nalazi se, prema raspoloživoj dokumentaciji, susreću pojedinačno u Škocjanskim jamama (Tominčeva jama, Roška špilja) i u Postojnskoj predjami (karta 1:18—19; J. K o r o š e c, 1956, T. VIII:2, IX:1; F. L e b e n, 1959, 231—149; 1975)¹.

U Istri je ova kultura zastupljena samo sa po jednim keramičkim fragmentom u pećinama Cingarela, Srbani, kao i u Nezakciumu (karta 3:8, 9, 17)². Slična je situacija u kvarnerskom zalivu, gdje su do sada obavljeni samo pojedinačni nalazi ovog tipa iz pećine Jami na

¹ Ovdje izuzimamo nalaze iz Postojnske predjame koje je P. Korošec pripisala ljubljanskoj kulturi (P. Korošec, 1956, 369, T. V:1), jer se pokazalo da pripadaju kulturi Retz-Gajary (S. Dimitrijević, 1979, 346—350).

² N. Petrić, 1979, 228—229. Keramički fragment ljubljanskog tipa iz Nezakcuma otkriven je nedavno prilikom iskopavanja grobova iz željeznog doba, i to na nivou zdravice, izvan konteksta nekropole. Prema podacima dobivenim ljubaznošću koleginice K. Mihovilić, radi se o kupi na visokoj ljevkastoj nozi sa tipičnim ljubljanskim ukrasima.

Sredi sa ostrva Cresa i iz Vlaške peći kod Senja (P. Korošec, 1956, 375, T. 4:3; N. Petrić, 1979, 237, T. XXV:1, 3, 4).

Veoma značajno nalazište klasičnog tipa ljubljanske kulture otkriveno je nedavno u Vaganačkoj pećini, na istočnom rubu planine Velebit (karta 1:22; S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985, 1—21). Na ovom lokalitetu ljubljanski materijal je relativno dobro dokumentovan i stratigrafski opredijeljen, te je na taj način dosta jasno određeno geografsko i kulturno razgraničenje ove i srednjojadranske varijante ljubljanske kulture.

Time bi bio iscrpljen repertoar nalazišta klasične ljubljanske kulture na području gdje se ona javlja kao jedna koliko—toliko organska i povezana cjelina. Međutim, keramički oblici u kojima su sadržane određene tipološke karakteristike ovog facijesa susreću se pojedinačno i na nekim dosta udaljenim područjima — u gornjoj Austriji na lokalitetu Linz-Scharlinz (R. Pittioni, 1954, 241, Abb. 167: 54), u nalazištima Castello di Gesso (G. B. Montanari — M. Cremaschi — B. Sala, 1982, 107, Fig. 32), Sant'Ilario i Bismantova u sjevernoj Italiji³, u Vinomeru kod Metlike (R. Ložar, 1941a, 126—132), kao i u pećini Hrustovači, u sjeverozapadnoj Bosni (A. Benac, 1962, 153, T. 32:4). Kako je već u uvodnom dijelu navedeno, neke od ovih nalaza S. Dimitrijević je pripisao svom alpskom tipu ljubljanske kulture, a pojedini autori su skloni da u ovaj kulturni krug uključe i navedene nalaze iz sjeverne Italije⁴.

Postoji više bitnih momenata koji ne idu u prilog ovakvom opredjeljenju. Tome se, prije svega, protive rezultati svih novijih istraživanja, koji pokazuju da su intencije rasprostiranja ovog facijesa, kao i ljubljanske kulture u cjelini, usmjerene od podnožja jugoistočnih Alpa, odnosno od Ljubljanskog barja ka jugu i jugoistoku, duž jadranske obale. Nalazi ovog tipa izvan tih okvira su krajnje sporadični i redovno u drugačijem kulturnom kontekstu. Konkretno, u slučaju Linz-Scharlinza radi se o grobnom nalazu i o načinu sahranjivanja kakav se uopšte ne susreće na prostoru gdje je ljubljanska kultura sigurno potvrđena⁵. Pripisivanje toga groba ljubljanskoj kulturi nametalo bi i uvođenje jednog, u ovim okvirima nepoznatog elementa duhovne kulture, što, s obzirom na dosta nejasnu situaciju u pogledu načina sahranjivanja na klasičnom ljubljanskom području, može dovesti do preudiciranih, a možda i do pogrešnih zaključaka u vezi sa ovim kulturnim aspektima. Još manje je opravdano i prihvatljivo ovdje uključivati područje sjeverozapadne Bosne, i to na osnovu jednog keramičkog fragmenta, koji se sa ljubljanskom kulturom može dovesti u vezu samo preko opštih karakteristika načina ukrašavanja, rađenog u maniru kulture zvonastih pehara, koji se susreće na veoma širokom evropskom prostoru. Slična je situacija i sa drugim prethodno navedenim nalazima. U nekim od ovih slučajeva vjerovatno se radi o tragovima određene

³ Objavljeno u katalogu *Preistoria e Protostoria nel Reggiano*, Reggio nell'Emilia 1975, Fig. 45, Fig. 58:9.

⁴ N. Petrić, 1979, 228., nalaze iz Sant'Ilario pripisuje ljubljanskoj kulturi. U vezi sa ovim vidjeti kritički osvrt A. M. Radmilli, 1983, 79—87.

⁵ U pitanju je jedan grob iz okvira »Einzelgrabkultur«. Up. R. Pittioni, 1954, 238—246.

Karta 1 — Nalazišta klasičnog tipa ljubljanske kulture
 Carte 1 — Stations du type classique de la culture de Ljubljana

nih kontakata koje su nosioci klasičnog tipa ljubljanske kulture ostvarili sa drugim kulturnim cjelinama na jednom širem i, u etno-kulturnom pogledu, raznorodnom području. Drugo je pitanje karaktera tih veza, o čemu ćemo kasnije više govoriti.

Prema tome, područje klasične ljubljanske kulture ne bi se moglo proširiti izvan okvira omeđenih sjevernom jadranskom obalom i Ljubljanskim barjem. Pa ni na tom prostoru ova kultura nije svuda podjednako zastupljena, već se izdvajaju dvije zone koncentracije — Ljubljansko barje i Tršćanski kras; područja rjeđe zastupljenosti, kao što su Slovenački kras i Velebit; te oblasti Notranjske, Istre i Kvarnera, gdje je ljubljanska kultura konstatovana sasvim sporadično. Ovakva situacija je, bez sumnje, dobrim dijelom posljedica stanja istraženosti, te s obzirom na opšti trend širenja ljubljanske kulture duž jadranske obale, njene dalje potvrde treba očekivati, prije svega, na području Slovenačkog krasa, Kvarnera i Velebita. Međutim, šire prisustvo ove kulture na području Istre je veoma diskutabilno zbog već spomenute geografske izolovanosti ovoga poluostrva. Prema dokumentaciji kojom sada raspolazemo, Istra je najvjerojatnije ostala izvan sfere širenja ljubljanske kulture.

NAČIN STANOVANJA

Sva do sada poznata nalazišta koja se sa sigurnošću mogu pripisati klasičnom tipu ljubljanske kulture, predstavljaju naseobinske objekte. Zahvaljujući tome u mogućnosti smo da damo cjelovit pregled tipova staništa, mada treba reći da njihov repertoar nije ni širok niti raznovrstan. Najveći broj naselja smješten je u pećinama koje su skoncentrisane na kraškom području sjevernog Jadrana. U jednom slučaju radi se o prebivalištu pod stijenom (abri, riparo), a nalazi ljubljanskog tipa konstatovani su i u jednom gradinskom naselju sa ovoga područja. Naselja u Ljubljanskom barju su sojeničarskog tipa (up. kartu 1).

Prema tome, nosioci klasičnog tipa ljubljanske kulture u izboru mjesta stanovanja uglavnom su se zadovoljavali mogućnostima koje je pružala priroda, dok su kompleksni građevinski poduhvati preduzimani samo u izuzetnim slučajevima, a prije svega na Ljubljanskom barju, odnosno na prostoru gde je kulturni razvoj ovog facijesa u svakom pogledu dostigao najviše domete. Ovaj iskonski princip prilagođavanja prirodi, svojstven najstarijim ljudskim zajednicama, veoma dugo se održao na širem mediteranskom prostoru, pa i u kraškom pojasu jadranskog primorja, gdje se pećinska staništa u velikom broju koriste tokom čitavog bronzanog doba. Neobično dugo trajanje ove konzervativne tradicije ne mora biti i znak zaostalosti u kulturnom razvoju, već je taj običaj u najvećoj mjeri uslovljen geografskim i klimatskim pogodnostima ovoga kraja. Najveći broj istraženih pećinskih naselja iz okvira ove kulture poznat je na području Tršćanskog krasa, te se na ovom primjeru najbolje mogu sagledati sve relevantne karakteristike ovih naselja.

Pećinska naselja, ili bolje reći staništa, sa ovog tla najčešće se sastoje od jedne prostorije sa širokim osunčanim ulazom, koji osigurava dotok dovoljne količine spoljne svjetlosti i toplote. Unutrašnjost pećine je suva i relativno pogodna za stanovanje, a njena veličina se

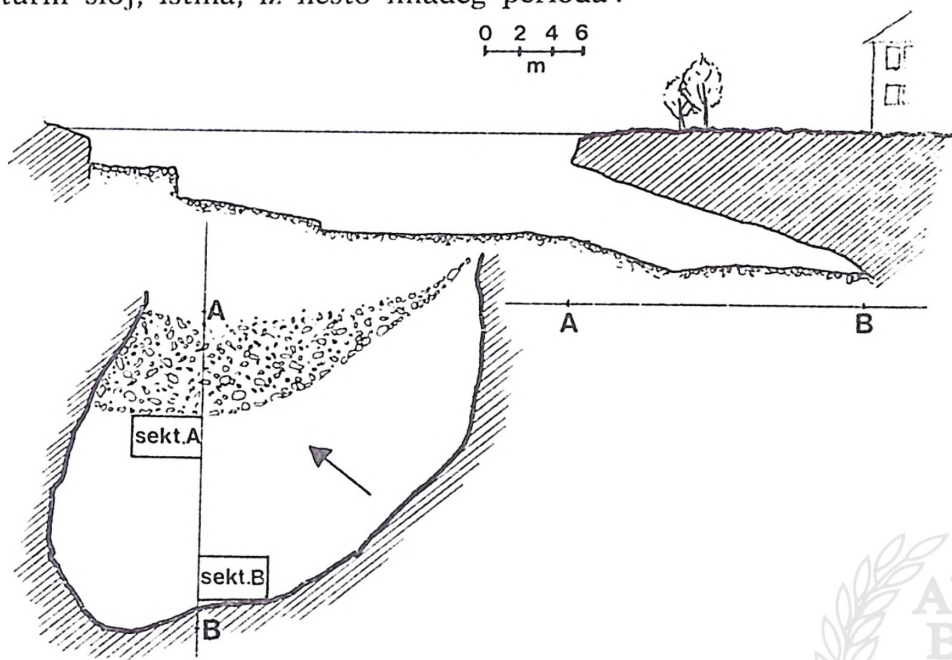
Sl. 2 — Ulaz u pećinu Grotta degli Zingari
Fig. 2 — Entrée dans la Grotta degli Zingari

kreće od onih malih dimenzija — 5m x 7m, kakva je Grotta del Pettine di Gabrovizza, do prostora srednje veličine — 20m x 30m, kao što je Grotta Caterina. Sasvim rijetko su zaposijedane pećine velikih dimenzija poput Grotta Gigante⁶, jer se život uglavnom odvijao u prednjem dijelu, uz ulaz pećine (sl. 2—4).

U stambenim horizontima koji pripadaju ljubljanskoj kulturi konstatovana su brojna vatrišta, ali nema tragova nikakve čvršće arhitekture. Međutim, u pogledu unutrašnjeg uređenja i uopšte u vezi sa organizacionom strukturom ovih naselja, veoma je bitan još jedan momenat, na koji u dosadašnjim istraživanjima nije obraćena potrebna pažnja. Radi se o veoma pogodnom položaju nekih od pećinskih naselja sa ovog područja. Grotta Cotariova, Grotta dei Ciclami i Grotta del Pettiroso smještene su na dnu stjenovitog ruba kraških vrtača i pred njihovim ulazima otvara se ravni, stijenama ograđeni prostor vrtače, čije su dimenzije do 1000 m², pa i više (sl. 3). Zaravnjeno dno vrtače je u odnosu na okolni prostor duboko do 15m, te je po pravilu zaštićeno od vjetrova i sklonjeno oku nepoželjnih posjetilaca. Sasvim je logično pretpostaviti da je ovaj prostor imao određenu funkciju u sklopu pećinske naseobine. Možda je na njemu držana stoka, a nije isključeno da je i taj dio bio naseljen, poput vrtača na području sred-

⁶ Grotta Gigante dimenzije 300 m x 120 m i predstavlja jednu od najvećih kraških pećina na svijetu.

njeg Jadrana (A. Milošević — B. Govedarica, 1986, 51—71). U prilog tome govore i probna iskopavanja koja su obavljena na platonu vrtače ispred ulaza u Grotta del Pettiroso, gdje je konstatovan kulturni sloj, istina, iz nešto mlađeg perioda⁷.

Sl. 3 — Tlocrt i presjek pećine Grotta Cotariova i vrtače koja se nalazi ispred nje (po Cannarelli)

Fig. 3 — Plan et section de la grotte Cotariova et la vallée se trouvant devant elle (selon Cannarella)

Ova pretpostavka se u punoj mjeri može odnositi i na Riparo di Percedol, koji je takođe smješten na rubu prostrane vrtače, a s obzirom na slabu zaštitu koju je pružala natklonjena stijena, vrlo je vjerovatno da naselje nije bilo ograničeno samo na uski prostor stjenovitog zaklona, već je obuhvatalo i određeni dio platoa vrtače. Prema tome, u cilju cjelovitijeg razmatranja organizacije i sadržaja ovih naselja, bilo bi neophodno obaviti obimnija istraživanja i na prostoru vrtača koje se nalaze ispred ulaza u pećinu.

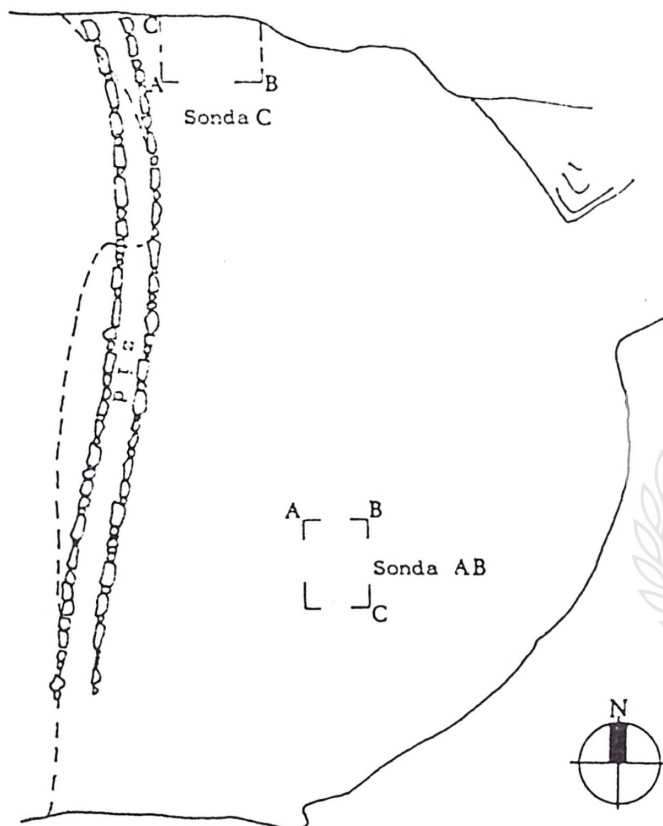
Druge pećine s Tršćanskog krasa i šireg područja klasične ljubljanske kulture, nemaju posebnih karakteristika izvan elemenata uobičajenih za ovaj tip staništa. Trebalo bi možda još istaći samo strategijski značaj Vaganačke pećine, koja se nalazi na istočnom rubu područja ovog facijesa, a smještena je na planinskom visu odakle se dobro kontroliše podužna jadranska komunikacija u Podvelebitlju, kao i prolaz koji vodi od morske obale ka zaleđu ove planine.

Jedino do sada poznato gradinsko naselje na području klasične ljubljanske kulture je Castellazzo di Doberdo. Ova gradina je smještena na prostranom vrhu brda u blizini rijeke Soče, odnosno na gra-

⁷ Ova iskopavanja je obavio G. Stacul 1972 godine, a još nisu objavljena. Up. D. Cannarella, 1979, 74.

nici Krasa i Furlanske ravnice (karta 1:3). Mada je kulturni sloj dosta poremećen i spran, može se reći da ljubljanski nalazi pripadaju najstarijem horizontu naseljavanja gradine⁸.

Sojencičarska naselja Ig II i Parte u Ljubljanskom barju po svemu predstavljaju izuzetnu pojavu ne samo u okviru ovog facijesa već i u ljubljanskoj kulturi uopšte. Prema raspoloživim podacima, u čitavom ovom krugu jedino ova dva naselja, a posebno ono u Igu, imaju fizionomiju kompleksne i trajne aglomeracije sa elementima organizo-

Sl. 4 — Plan pećine Grotta Caterina (po Cannarelli i Pittiu)
Fig. 4 — Plan de la Grotta Caterina (selon Cannarella et Pitti)

vanog društvenog života, kao što su zanatstvo, trgovina i sl. Neobična je činjenica da su ovi, barem za sada najreprezentativniji centri ljubljanske kulture, izrasli u ambijentu sasvim različitom od uobičajenog, koji se, u odnosu na cjelokupnu teritoriju ove kulture, nalazi na njenoj krajnjoj sjeverozapadnoj periferiji. Prosperitet Ljubljanskog barja i izuzetan razvoj sojencičarskih naselja upravo u ovom vremenu, bez sumnje je posljedica pogodnog geografskog položaja ove regije, kao i okolnosti da su se baš na ovom prostoru u to doba preplitali neki veoma bitni kulturni tokovi. Naime, poznato je da Ljubljansko barje ni prije

⁸ Nalazi kojima raspolažemo potiču sa površine i do sada nisu objavljeni. Smješteni su u Soprintendenza per BAAAS u Trstu.

a ni kasnije nije dostiglo tako visok nivo kulturnog razvoja kao u vrijeme ove kulture (up. S. G a b r o v e c, 1983, 30).

Dežmanova dokumentacija ne sadrži dovoljno elemenata relevantnih za sagledavanje arhitekture i načina organizacije sojeničarskih naselja sa ovog područja. Ali, na osnovu rezultata nekih novih istraživanja na Barju, kao i prema analogijama sa ovakvim naseljima s područja Alpa i sjeverne Italije, može se reći da Ig i Parte posjeduju sve karakteristike savremenih sojeničarskih aglomeracija podignutih na močvarnom tlu (up. J. R e g e t h, 1974, 83—88). Naselje je bilo ograđeno koljem zabijenim u tlo, što predstavlja specifičan oblik fortifikacije, a možda i zaštitu od poplava. Osnove kuća su dobro izolovane i odignute od tla vertikalnim koljem. Na podu su redovno ognjišta sa podlogom od gline i kamena. Oblici kuća nisu utvrđeni, a one su najvjerovatnije bile četverougaoone, sa zidovima od pletera oblijepljenog blatom i krovovima prekrivenim slamom (up. S. G a b r o v e c, 1983, 30—31).

U cjelini gledajući, način stanovanja nosilaca ove kulture umnogome je identičan onome iz prethodnih perioda. Jedina novina u ovom smislu je zaposijedanje gradinskog položaja u Doberdolu, te se može zaključiti da u ovom pogledu klasični tip ljubljanske kulture nastavlja neo-eneolitsku tradiciju.

POGREBNI OBICAJI

Prema dosadašnjim istraživanjima na području klasične ljubljanske kulture, ne može se govoriti o nekim jasno definisanim pogrebnim običajima, jer nam nije poznata nijedna nekropola, niti izolovan grob koji bi se sa sigurnošću mogao pripisati ovoj kulturi. Ova konstatacija se ne odnosi samo na ovo vrijeme i na ovu kulturu, već se može reći da su podaci o načinu sahranjivanja krajnje fragmentarni i u prethodnim periodima, kao i u dobrom dijelu kasnijeg razvoja na čitavom ovom prostoru. Međutim, to ne znači da su nam nepoznati bilo kakvi antropološki ostaci koji bi mogli predstavljati tragove kulta mrtvih kod nosilaca klasične ljubljanske kulture. Naprotiv, samo na području Tršćanskog krasa poznato je preko dvadeset nalazišta sa osteološkim nalazima koji se pripisuju razdoblju od eneolita do željeznog doba. No, tu se radi isključivo o pećinama i dubokim jamama u kojima su ljudske kosti najčešće nalažene u sekundarnom položaju i u krajnje nejasnom hronološkom i kulturnom kontekstu. U ovom pogledu najviše pažnje zaslužuju nalazi iz pećine Abisso Giovanni Cesco, koja, u stvari, predstavlja jamu dubine 143 m (D. M a r i n i, 1975, 48—49). Na dubini od 14 m u jednom horizontalnom hodniku nađena je velika količina ljudskih kostiju. U maloj bočnoj prostoriji, odvojenoj jednom kamenom pregradom, otkriveno je oko 200 kostiju koje pripadaju 5—6 odraslih individua i jednom adolescentu. Uz njih su nađene i keramičke posude među kojima se, prema navodu D. Cannarelle, ističe jedna vaza sa dekoracijom tipičnom za ljubljansku kulturu. Ova jama nalazi se u blizini Grotta del Orso (D. C a n n a r e l l a, 1979, 108).

U vezu sa ljubljanskom kulturom takođe se dovode skeleti dvije individue i uz njih nađeni prilozi iz nasipa u Grotta Gigante (S. A n d r e o l o t t i — F. S t r a d i, 1964, 87—94). Moguće je da ovom kul-

turnom horizontu odgovara i grob zgrčenca iz jedne niše u Ripparo Zaccaria, koji nema priloga, a inače je okvirno datiran u eneolitsko razdoblje (V. Calza — D. Cannarella, 1974, 93).

Ostali antropološki nalazi iz pećina s područja Tršćanskog krasa, kao npr., grob iz Grotta del Pettine di Gabrovizza (G. Marzolini, 1983, 36—38), i dr., ne mogu se hronološki bliže odrediti, te bi mogli pripadati kako ovom tako i nekom nešto ranijem ili, pak, nešto kasnijem razdoblju.

Na preostalom području klasične ljubljanske kulture antropološki ostaci iz ovog razdoblja poznati su u mnogo manjoj mjeri, ali se, s obzirom na slabiju istraženost Slovenačkog krasa, Kvarnera i velebitskog primorja, i ovdje može očekivati situacija slična onoj na Tršćanskom krasu. Ovdje treba izdvojiti podatak koji navodi F. Leben, po kome su u Postojnskoj jami (Imenski rov) nađena tri ljudska skeleta sa keramičkim priložima ukrašenim u maniru ljubljanske kulture (F. Leben, 1975, 151). Skeleti iz Predjame u Postojni najvjerojatnije pripadaju nešto kasnijem razdoblju (J. Korošec, 1956, 15), a o pojedinačnim antropološkim nalazima iz Iga ne posjedujemo nikakve bliže podatke, te za sada na njih ne možemo računati (u.p. S. Gabrovec, 1983, 31).

Kako je već na početku navedeno, podaci o kultu mrtvih u okviru klasične ljubljanske kulture su još uvijek malobrojni, a i oni kojima raspoložemo nisu u dovoljnoj mjeri dokumentovani niti sigurni da bi se na osnovu njih mogli izvlačiti cjeloviti zaključci u vezi sa ovim veoma važnim aspektima duhovne kulture. Međutim, činjenica da nije otkrivena nijedna nekropola niti grob u klasičnom smislu te riječi, daje mogućnost za pretpostavku da su nosioci ljubljanske kulture u okviru pogrebnih običaja u znatnoj mjeri odstupali od normi koje se smatraju uobičajenim za postneolitska razdoblja. Između ostalog, izgleda da su upražnjavali i jedan dosta rustičan ritual sahranjivanja mrtvih u naseljima i pećinama, uključujući tu i bacanje pokojnika u ambise i duboke jame. Takva situacija upućuje na autohtoni substrat i na ritualne običaje koji su na ovom području uspostavljeni u mnogo ranijem vremenu, možda već u periodima koji prethode eneolitu i neolitu.

MATERIJALNA KULTURA

U dosadašnjim istraživanjima ove problematike svi bitni aspekti materijalne kulture razmatrani su prvenstveno u odnosu na materijal iz Ljubljanskog barja, odnosno na osnovu nalaza iz Iga i, u novije vrijeme, iz obližnjeg nalazišta u Partama. Međutim, zbog nedostatka stratigrafskih pokazatelja nije bilo moguće determinisati jedan cjelovitiji repertoar karakterističnih proizvoda, već se sa više sigurnosti moglo računati samo na uži krug izrazitih, uglavnom keramičkih oblika i ornamentike, čija se samosvojnost tako reći sama namećala. Kad su u pitanju manje tipični produkti, kriterijumi za njihovo izdvajanje i sve konsekvence koje iz toga proizilaze, ostali su mnogo manje pouzdani i jasni. U nedostatku čvršćih argumenata nerijetko se primaran značaj pridavao malobrojnim keramičkim oblicima koji

su prisutni u Igu, ali se pokazalo da po svim svojim karakteristikama izlaze iz sfere tipične produkcije ljubljanske kulture⁹. Ti nedostaci su, bez sumnje, jedan od glavnih uzroka brojnim nesuglasicama u vezi sa pitanjima nastanka, geneze, hronološkog položaja i drugim bitnim aspektima ove kulture.

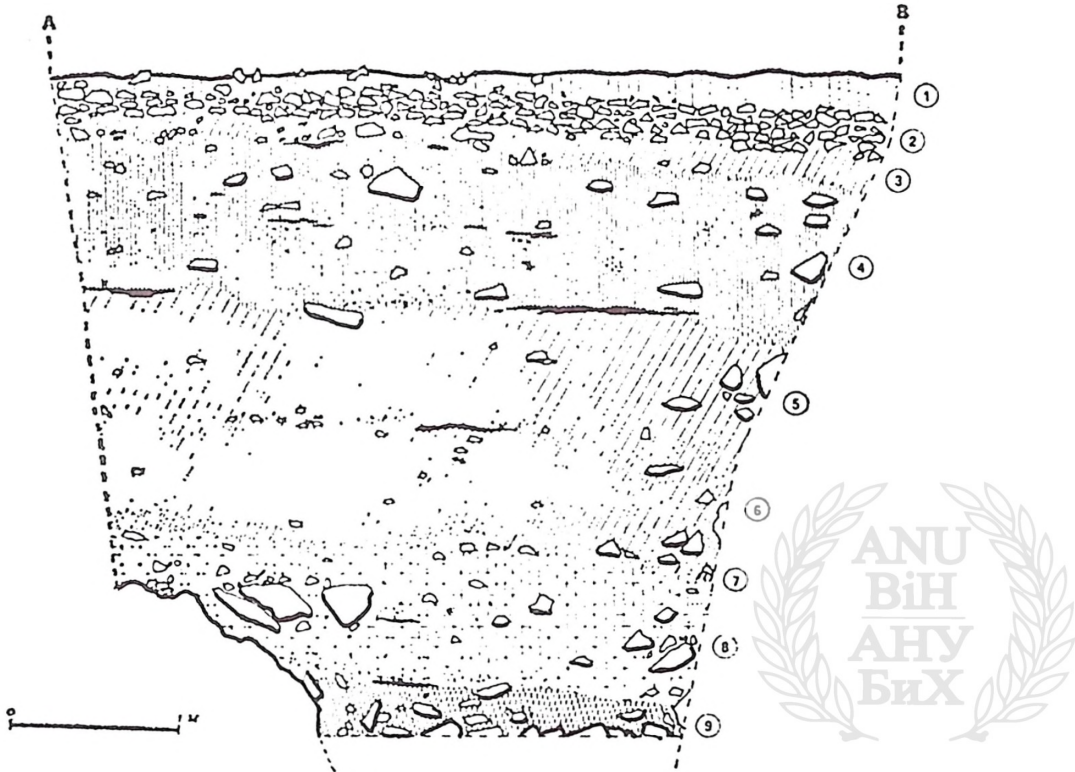
U cjelini gledajući, dosadašnja iskustva su pokazala da se determinacija karakterističnih proizvoda koji bi morali predstavljati primarnu bazu za proučavanje ove kulture, ne može na zadovoljavajući način obaviti samo na osnovu nalaza iz Ljubljanskog barja, bez obzira na njihovu brojnost i raznovrsnost koja je na tom području izražena. U tom smislu neophodni su zatvoreni nalazi, jednoslojna ili višeslojna nalazišta sa izdiferenciranim kulturnim slojevima, a toga nema ni u Igu niti u Partama. U oba ova nalazišta radi se o višefaznim naseljima bez vertikalne stratigrafije (up. R. Ložar, 1942, 85—94; Z. Harej, 1978, 75—94; 1982, 31—100), te za njihovu internu periodizaciju preostaje samo tipološka analiza nalaza, čiji su dometi, kako je dobro poznato, dosta ograničeni i nesigurni. Iz tih razloga u pokušaju preciznije definicije materijalne kulture i ostalih bitnih aspekata ovog facijesa, neophodno je više pažnje posvetiti i rezultatima istraživanja u pećinama Tršćanskog krasa, gdje su tipični ljubljanski nalazi otkriveni u jednom dosta jasnom stratigrafskom kontekstu. Pri tom je potrebno naglasiti da su dosadašnja iskopavanja u pećinama sa ovog područja bila uglavnom manjeg obima, a prava je šteta što su podaci o jednom broju veoma važnih istraživačkih poduhvata samo preliminarno objavljeni. Tu mislimo, prije svega, na istraživanja u Grotta dei Ciclami (F. Legnani, F. Stradi, 1963, 31—38), u Grotta del Pettine di Gabrovizza (G. Marzolini, 1979, 35—42) i u još nekim nalazištima, čiji materijal je publikovan krajnje sumarno, a uvidom u postojeće nalaze uvjerili smo se da sadrže brojne i za ovu problematiku izuzetno značajne podatke. Neki od ovih nalaza će, zahvaljujući predusretljivosti kolega iz Trsta, biti po prvi put objavljeni u okviru ovog rada¹⁰.

Prema tome, treba očekivati da će nova i obimnija istraživanja u pećinama sjevernojadranskog krasa dati još dosta jasnih stratigrafskih cjelina bitnih za razmatranje ove problematike. No, teško da će se i ubuduće nešto bitnije izmijeniti u pogledu suštine odnosa Ljubljanskog barja, kao izrazitog središta, i Krasa, kao ruralne periferije ove kulture. Činjenica je da su nalazi ovog tipa u kraškim pećinama mnogo siromašniji i manje brojni u odnosu na Ig i Parte, ali to, s obzirom na karakter pećinskih staništa i obim dosadašnjih istraživanja, ne bi trebalo da iznenađuje. Za problematiku kojom se ovdje

⁹ Radi se o keramici »Litzen« — tipa i još nekim elementima, o čemu će biti više riječi prilikom obrade kulturnih i hronoloških okvira ove kulture.

¹⁰ Radi se o nalazima iz Riparo di Percedol i Grotta dei Ciclami (T. III : 3; IV : 4, 7; V : 2; X : 1, 2; XII : 1, 5), koji su smješteni u Soprintendenza per BAAAS u Trstu. Zahvaljujem kolegincama F. M. Scotti i E. Montagnari na dozvoli za obradu i objavljivanje ovih nalaza. Uz to treba naglasiti da je materijal iz Grotta dei Ciclami u dosadašnjim publikacijama (F. Legnani, F. Stradi, 1963, Fig. 1—4; F. Leben, 1967, T. 4—7; F. Legnani, 1968, T. V : 1—7, 12, 16—26; VI : 1, 3—11, 13—15, 18—23 itd.) ilustrovan krajnje šematizovano, tako da crteži uopšte ne odgovaraju originalima.

bavimo mnogo je bitniji podatak da ljubljanski nalazi na Krasu predstavljaju dominantan izraz kulture slojeva kojima pripadaju, te tako čine značajnu stratigrafsku dopunu materijalu iz Barja, stvarajući time osnovu za jedno kvalitativno novo i cjelovitije razmatranje kompleksa problema vezanih za ovu kulturu.

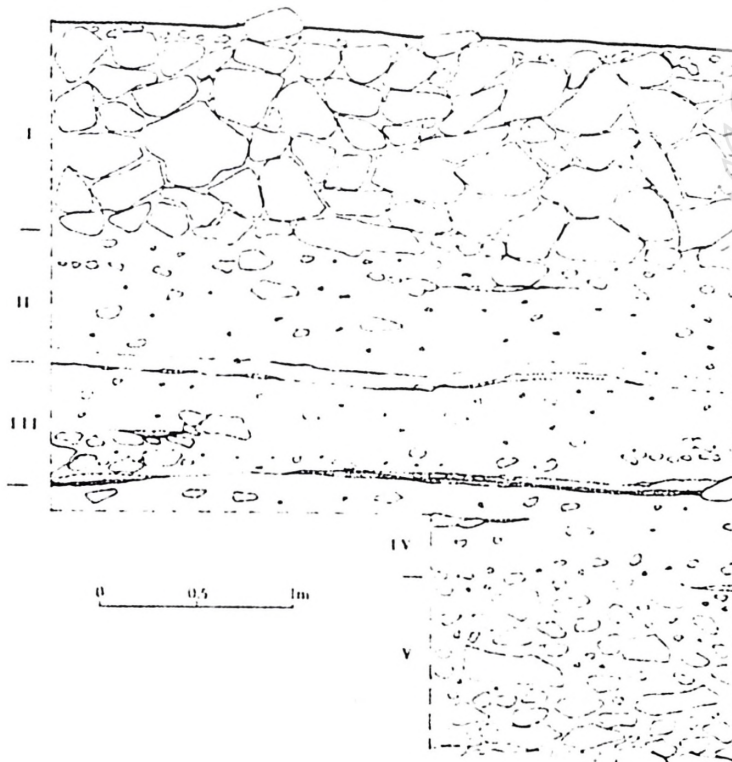

Sl. 5 — Stratigrafija pećine Grotta del Mitreo (po Staculu)
 Fig. 5 — Stratigraphie de la Grotta del Mitreo (selon Stacul)

Od posebnog značaja je diferencijacija nalaza ljubljanske kulture i onih tipa Ig I, koju omogućavaju slojevi pećina Tršćanskog kraša. Odnos ovih kultura najjasniji je u Grotta Cotariova, gdje ljubljanskoj kulturi pripadaju slojevi A i B, dok je materijal tipa Ig I zastupljen u sloju C (up. B. Lonza, 1974, 53—61). U prilog vremenskoj distinkciji pojave i raznorodnosti ovih dviju kultura govori i situacija u Grotta del Petine di Gabrovizza, gdje nema ljubljanskih nalaza, a materijal tipa Ig I zastupljen je u sloju C (G. Marzolini, 1981, 40). Sa druge strane, u Grotta del Mitreo nije zastupljena kultura Ig I, već relativno bogatim ljubljanskim slojevima prethodi neolitski horizont, koji je od ovih sedimenata odvojen sterilnom naslagom (sl. 5; up. G. Stacul, 1972, 39—48). Na taj način je po prvi put stratigrafski potvrđena diferencijacija kasnovučedolske kulture tipa Ig I i ljubljanske kulture, odnosno grupe Ig II, koju su na osnovu tipološke analize nalaza iz Ljubljanskog barja, izveli P. Korošec i S. Dimitrijević.

U okviru materijalne produkcije ljubljanske kulture dominira keramičko posuđe. Dosta često su nalažene i raznovrsne utilitarne alatke od kosti, kamena i kremenca (J., P. Korošec, 1969, pass.), dok metalno oružje i oruđe, kao i nakit, spada među veoma rijetke i izuzetne nalaze.

Prema stratigrafskoj situaciji u kraškim pećinama i tipološkim osobinama nalaza sa čitavog područja klasične ljubljanske kulture, u okviru ovog kulturnog facijesa razlikuju se dvije sukcesivne faze razvoja. Osnovu za takvu internu periodizaciju razvoja ove kulture dala je stratigrafija Grotta del Mitreo, gdje se jasno izdvajaju dva ljubljanska horizonta. Naime, sloj 6 ove pećine okarakterisan je isključivo tipičnom ljubljanskom robom, dok su u narednom sloju 5 uz ove elemente u značajnoj mjeri prisutni i neki prethodno nepoznati oblici (sl. 5; up. G. Stacul, 1972, 44—45). Slična situacija je i u stratumima 3 i 2 Grotta degli Zingari (G. Marzolini, 1972, 61—78) i u okviru sloja B Grotta Tartaruga, gdje se jasno izdvajaju dva nivoa (nivo 4 i 5) sa materijalom ljubljanskih osobina (up. D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 50). U Grotta Caterina i u Vaganačkoj pećini zastupljeni su samo nalazi koji odgovaraju starijim ljubljanskim horizontima prethodnih pećina (sl. 6; up. D. Cannarella — C. Pitti, 1981, 11—22; S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985,

Sl. 6 — Stratigrafija sonde A-B u Grotta Caterina (po Cannarelli i Pittiu)
 Fig. 6 — Stratigraphie de la sonde A-B dans la Grotta Caterina
 (selon Cannarella et Pitti)

10—11), što već samo po sebi ukazuje na različit intenzitet života kao na jednu od karakteristika po kojima se razlikuju dvije razvojne faze ove kulture.

Zahvaljujući jasnim stratigrafskim odnosima ljubljanskih slojeva u tim nalazištima moglo se izvršiti preciznije opredjeljenje horizonata sa ljubljanskim materijalom u Grotta dei Ciclami, u kojoj su nalazi ovoga tipa relativno brojni i raznovrsni, ali ne i tako jasno stratigrafski definisani (up. F. Legnani — F. Stradi, 1963, 31—38). Time je takođe omogućena jasnija definicija i nekih drugih pećinskih naseobina s Tršanskog krasa, gdje je pokretni arheološki materijal u cjelini bio dosta siromašan i poremećen. Konačno, ovi pokazatelji su bili značajan putokaz za odgovarajuću periodizaciju nalaza iz Iga II i Parta, a kako ćemo nešto kasnije vidjeti, opravdanost takve podjele potvrđuju brojne analogije iz okvira srednjojadranskog ljubljanskog facijesa, kao i iz drugih savremenih kultura u bližem i daljem susjedstvu.

STARIIJA FAZA

Prvoj, starijoj, fazi pripadaju sljedeći slojevi i horizonti:

- najveći dio nalaza iz Iga II¹¹;
- dio nalaza iz Parte¹²;
- sloj 6 u Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, 44, Fig. 12:6-8);
- prelaz iz 5. u 4. sloj u Grotta dei Ciclami (F. Legnani — F. Stradi, 1963, 37-38);
- sloj 3 u Grotta degli Zingari (G. Marzolini, 1972, 74-78, Fig. 10:1-6);
- sloj 3, nivo 10 i sloj 4 u sondi A-B u Grotta Caterina (D. Cannarella — C. Pitti, 1981, 20-22, Fig. 5:3-5, 9);
- sloj B, nivo 5 u Grotta Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 50, Fig. 2:5);
- slojevi A i B u sondi 1 i pojedinačni nalazi iz sonde 3 u Grotta Cotariova (B. Lonza, 1974, 57-58, Fig. 2:3, 4, 15, 19);
- osnova tzv. sloja bronzanog doba u Grotta del Pettiroso (P. Korošec, 369—371);
- najstariji horizont sloja 6 u Vaganačkoj pećini (S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985, 10—11, T. 3:11, 5:1-5).

Po tipološkim karakteristikama, ovoj fazi odgovaraju i pojedinačni nalazi iz Riparo di Percedol, Grotta Visogliano (Fabiolla) br. 1. i br. 2, Grotta delle Gallerie, gradine Castellazzo di Doberdo i pećine Jami na Sredi¹³.

¹¹ Up. J., P. Korošec, 1969, T. 33—36; 54—57 i pass.

¹² Z. Harej, 1978, 61—75; 1982, 31—100.

¹³ Nalaz iz Riparo di Percedol prvi put se objavljuje u ovom radu (T. III : 3). Za Gr. Fabiolla up. G. Marzolini, 1969, 83—97, Fig. B; Sl. 10 na str. 95; Gr. delle Gallerie: F. Leben, 1967, T. I:16; Jami na Sredi: P. Korošec, 1956, 375, T. IV:1—3; dok materijal iz gradine Doberdo, koji se nalazi u Soprintendenza per BAAAS u Trstu, još nije objavljen.

Keramički oblici

Keramička produkcija starije faze ove kulture je relativno bogata i raznovrsna. Izrada posuda je dosta kvalitetna, mada nedostaje fina i polirana keramika. Uglavnom je zastupljeno posuđe dobrog i srednjeg kvaliteta izrade, a posude od slabo pečene i neprečišćene zemlje rjeđe su u upotrebi. U ovom okviru razlikuju se sljedeći karakteristični oblici:

— a) Posude sa loptastim tijelom i malim, ljevkasto izvijenim, vratom spadaju u red najtipičnijih i najbolje zastupljenih keramičkih formi. Prelaz iz tijela u vrat je jasno profilisan, a dno može biti neizdiferencirano, odnosno zaobljeno, ravno ili omfalos. Najčešće su to amfore na čijem gornjem dijelu trbuha su dvije male horizontalno bušene supkutane drške. U manjoj mjeri su zastupljene varijante sa širokim traksatim drškama koje počinju ispod oboda i završavaju se na gornjem dijelu trbuha. Nisu rijetki ni primjerci bez drški. Ovaj tip posude je u Igu i u Partama najčešće bogato ukrašen, dok su na kraškom području sjevernog Jadrana nešto brojniji primjerci bez ornamentike, sa većim supkutanim ili trakastim drškama. Po kvalitetu izrade ove amfore pripadaju boljoj vrsti keramike (sl. 7:2, 5, 9; T. I:1; II:5; III:2-5, IV: 4, 7, 8; V: 2-9, 11; VI: 4-7).

— b) Oblik sličan prethodnom predstavljaju posude sa loptastim tijelom i relativno kratkim, cilindričnim vratom. Najčešće se javljaju sa supkutanim drškama, a zastupljeni su i primjerci bez drški. Dno je ravno, rjeđe neizdiferencirano. Ovaj oblik je na klasičnom ljubljanskom području mnogo rjeđi od prethodno navedenog tipa »a«. Po kvalitetu izrade pripada dobroj keramici, a ima i grubo rađenih, naročito na Krasu (sl. 7:1; T. I:4; II:1; IV:1; VI:10).

— c) Vrčevi sa loptastim tijelom i blago izdvojenim, ljevkasto izvijenim vratom, sa jednom trakastom drškom koja počinje od oboda. Spadaju u rjeđe oblike, a uglavnom se javljaju sa ornamentisanim primjercima (T. III:1).

— d) Jednu deformisanu varijantu posuda tipa »a« predstavljaju oblici sa vrećastim tijelom, blago izvijenim vratom i naspramno postavljenim supkutanim drškama. Ovakve posude, po pravilu, nisu ukrašavane, a dno je najčešće omfalos tipa. Pripadaju grubljoj keramici i zastupljene su samo u Igu (T. II:6).

— e) Konične zdjele sa ravnim ili zadebljanim i unutra ukošenim obodom spadaju među izrazite oblike ove faze klasične ljubljanske kulture. Zavisno od načina oblikovanja dna, razlikuju se tri osnovne varijante:

— e1) zdjele sa ravnim dnom, veoma su brojne na čitavom ovom području (sl. 7:7; T. IV:2, 9);

— e2) zdjele sa neizdiferenciranim, zaobljenim dnom takođe su dobro zastupljene (sl. 7:10; T. IV:3);

— e3) kupe na visokoj ljevkastoj nozi, dosta su brojne na Ljubljanskom barju (sl. 7:12; T. IV:3, 6), dok je na sjevernom Jadrano poznat samo jedan nalaz iz Nezakcuma u Istri;

Sve ove varijante koničnih zdjela često su ukrašavane, naročito kvalitetnije rađeni primjerci koji se i najčešće susreću. — f) Kuglaste posude bez vrata, sa malim otvorom, najčešće bez drški ili sa malim rožastim drškama. Dno je zaobljeno ili omfalos. Izrađuju se i u kvalitetnijoj i grubljoj keramičkoj vrsti, a u oba slučaja često su ornamentisane. Ove posude dosta su dobro zastupljene na čitavom prostoru klasične ljubljanske kulture (T. II:3, 4).

— g) Bikonične duboke zdjele sa oštrim prelazom između konusa. Najčešće su bez drški, a ponekad su na lagano izvijenom vratu postavljene trakaste ili supkutane drške. Kvalitetno su rađene i relativno dobro zastupljene (sl. 7:6; T. I:3; II:2).

— h) Konične zdjele sa oštro prelomljenim i unutra uvučenim obodom spadaju u rjeđe, ali veoma karakteristične oblike. Često su ornamentisane sa spoljne strane i na gornjoj površini oboda (sl. 7:4; T. I:5). Pripadaju kvalitetnije rađenoj keramici.

— i) Plitke činije sa zadebljanim dnom i niskim, vertikalnim zidovima su jedna od rijetkih grubih i masivnih formi koje je na osnovu postojeće dokumentacije bilo moguće identifikovati. Često su ornamentisane, a dosta dobro su zastupljene na čitavom ovom području (sl. 7:11; T. II:7, V:10).

— j) Među pojedinačnim oblicima posebno se ističe jedna zdjela zvonastog oblika iz Iga (T. I:6), kao i vrč jajastog tijela sa masivnom trakastom drškom i oštro izvijenim kratkim vratom iz sloja B u Grotta Cotariova (T. VI:1).

Ornamentika kvalitetne keramike

U ukrašavanju kvalitetnije rađene keramike najčešće se primjenjuje tehnika otiskivanja niti, otisci točkića, žigosanje i ubadanje, mnogo rjeđe urezivanje i sasvim rijetko žlijebljenje. Rijedak je slučaj primjene samo jedne tehnike, već se one mahom kombinuju: otiskivanje niti, ili točkića, sa žigosanjem i ubadanjem, a urezivanje obično služi kao bordura pojedinih ornamentalnih frizova, ili čitavih kompozicija.

Položaj ornamentike podliježe strogoj pravilnosti, što je jedan od karakterističnih manira ljubljanskog kulturnog kompleksa, ali je djelimično uslovljeno i oblicima posuda koje se ukrašavaju. Na amforama i drugim loptastim formama ornamenta se redovno javljaju na vratu, gornjoj polovini trbuha i na drškama. Površina oboda se rjeđe ukrašava, a donji dio trbuha i dno ovakvih posuda nisu ornamentisani. Na koničnim zdjelama raspored ukrasnih motiva je nešto drugačiji. Jednostavne zdjele sa zaobljenim ili ravnim dnom najčešće su ukrašene na obodu i na dijelu spoljne površine koja se neposredno nadovezuje na rub posude (T. IV:2, 9). Na kupama na visokoj nozi ukrašeni su svi dijelovi recipijenta, izuzev unutrašnjosti noge (T. IV:6). Pri ukrašavanju unutrašnje površine ovih kupa često je zastupljena krastasta dioba prostora, što potsjeća na neke prethodne kulture¹⁴. Zvonasti pehar iz Iga takođe istupa iz uobičajenih okvira, na njemu je ukrašena čitava spoljna površina, od oboda do dna (T. I:6).

¹⁴ Ovakva dioba prostora susreće se u vučedolskoj i njoj srodnim kulturama, up. S. Dimitrijević, 1979, T. XXII—XXXIX.

Repertoar ukrasnih motiva nije previše širok niti raznovrstan, ali su ornamentalne kompozicije veoma efektne i impresivne. Najčešće se radi o širim ili užim frizovima višestrukih, gusto poredanih nizova otisnute niti, koje su prošarane ili obrubljene uskim, negativnim cikcak-trakama izvedenim naizmjeničnim kružnim ubodima (T. I : 1,3—5, III : 1—5). Isto tako, omiljeni su frizovi užih ili širih cikcak-traka, izvedeni na način sličan prethodnim kompozicijama (T. III : 1). Osim ovog friznog rasporeda motiva, zastupljena je i zonalna arhitektura ornamentike, u kom slučaju je ukrašeni prostor razuđeniji, sa više praznih površina. Nerijetko se primjenjuje i kombinacija zonalnog ukrašavanja i horizontalnih frizova (T. III : 3—5).

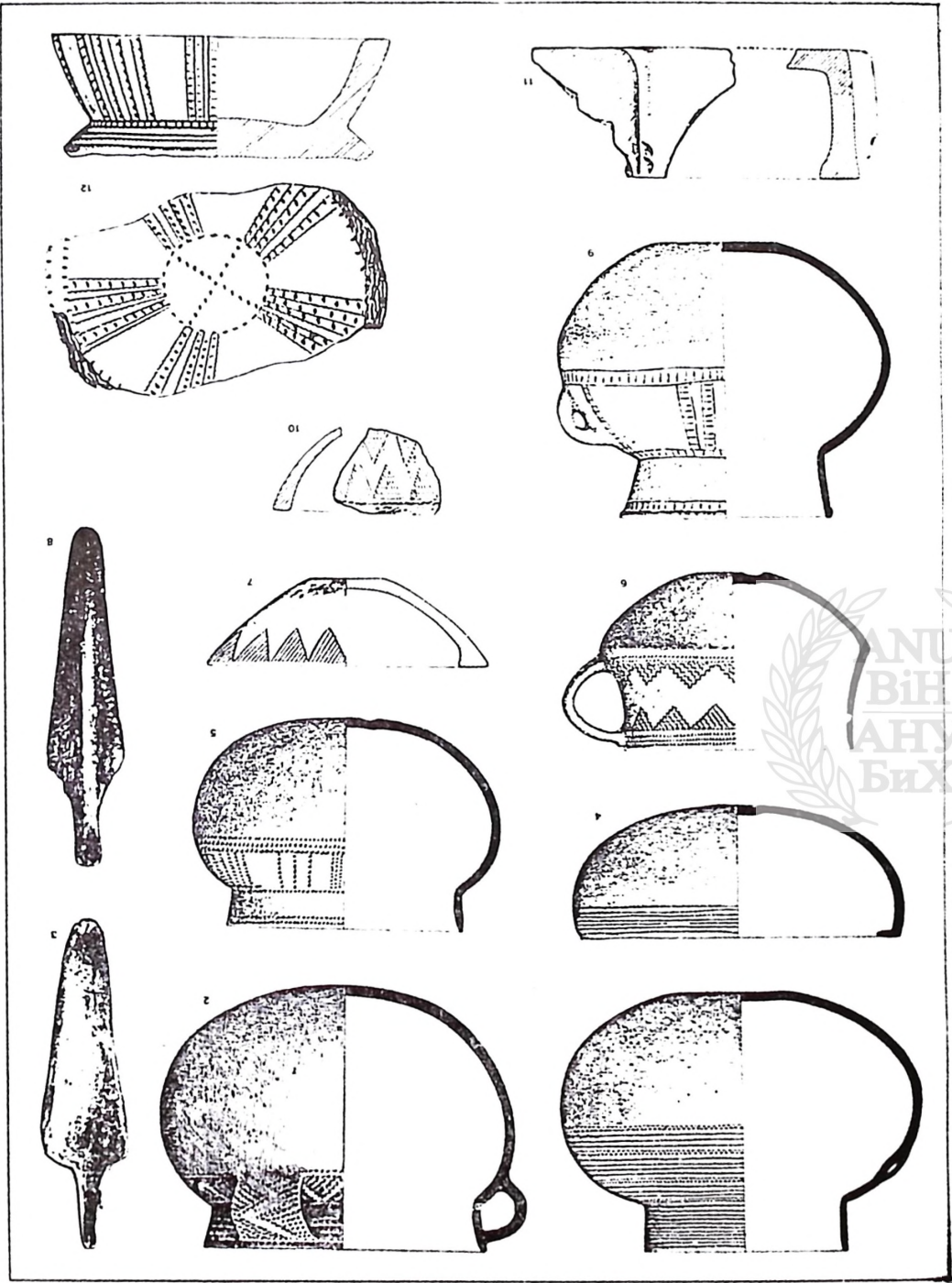
Čest motiv su jednostruki ili višestruki nizovi visećih trouglova koji su izvedeni tehnikom otisaka niti ili točkića i raspoređeni tako da se dobiju različiti efekti pozitivnih i negativnih ukrasa (T. I : 1,3, III : 3, IV : 4,5). Viseći trouglovi se samostalno javljaju na obodu i ispod ruba koničnih zdjela (T. IV : 3,9), dok su u ostalim slučajevima najčešće dio različitih zonalnih i friznih kompozicija. Jedan od manje omiljenih motiva su samostalne, uske trake izvedene žigosanjem, otiskivanjem niti ili točkića, a sasvim izuzetno i urezivanjem (T. I : 6, IV : 3,6, V : 11). Takođe, sasvim sporadično javljaju se i žlijebljeni ukrasi, i to na keramici srednjeg kvaliteta izrade (T. V : 1,5 VI : 10).

Ornamenti su često ispunjeni bijelom inkrustacijom, što u kombinaciji sa razuđenim kompozicijama daje izuzetno impresivan efekat čipkaste površine.

Ukrašavanje grube keramike

Kako se moglo vidjeti iz prikaza repertoara keramičkog posuđa, većina oblika u okviru starije faze klasičnog tipa ljubljanske kulture izrađuje se i u kvalitetnijim i u grubljim verzijama, a sasvim grubo i masivno posuđe samo je sporadično konstatovano. Te razlike nisu toliko primjetne u oblicima, ali je njihova diferencijacija u ovom smislu jasno potencirana kvalitetom izrade, dimenzijama i naročito načinom ukrašavanja. Posude grublje fakture se u cjelini manje ukrašavaju, i to mahom plastičnim ornamentima, odnosno tehnikama koje se uopšte ne primjenjuju u okviru kvalitetne keramike. Omiljene su plastične trake bez dodatnih ukrasa, ili sa nizovima utisnuća izvedenih prstom ili, pak, nekim instrumentom. Ovakve trake često su postavljene sa spoljne strane oboda posude, čime se postiže efekat prstenasto zadebljanih rubova, što je jedna od izrazitih karakteristika ove kulture (T. VI : 1; up. J., P. Korošec, 1969, T. 62—64, 66). Plastične trake se nalaze na prelazu iz vrata u trbuh posude, a mnogo rjeđe su ovakve trake vertikalno postavljene. Nizovi otisaka prsta, ili sličnih udubljenja, mogu biti i samostalni ornamenti, bilo kao jednostruki i višestruki nizovi ili neuredno nabacana udubljenja (T. II : 4).

U okviru grube keramike, od prethodno navedenog sistema ukrašavanja odstupilo se samo u slučaju jedne tacne iz Grotta Caterina (T. V : 10) koja je ornamentisana tehnikom i motivima karakterističnim za posuđe finije izrade.

Sl. 7 — Tipološka tabela starije faze klasične ljubljanske kulture
 Fig. 7 — Tableau typologique de la phase plus ancienne de la culture de Ljubljana classique

Oruđe i oružje

Za razliku od keramičkog posuđa, koje je u značajnoj mjeri zastupljeno na čitavom prostoru klasične ljubljanske kulture, te svojim tipološkim karakteristikama i stratigrafskim položajem daje relativno široke mogućnosti za proučavanje ove kulture, oruđe i oružje je nađeno u mnogo manjoj mjeri i to su mahom manje tipične i hronološki slabije osjetljive forme. Najčešće se tu radi o jednostavnim i utilitarnim predmetima koji veoma dugo traju, te ih nije moguće preciznije determinisati. Tako, jednostavne kamene sjekire sa perforacijom, koje traju od neolita pa gotovo do kraja bronzanog doba, možemo smatrati oblikom koji pripada i starijoj i mlađoj fazi ovog kulturnog facijesa. Slična je situacija i sa motikama od jelenskog roga, koštanim šilima i iglama za šivenje, koji su morali biti u svakodnevnoj upotrebi tokom obje ove faze. Isti je slučaj sa kremenim strelicama trougaonog i listastog oblika sa trnom za usađivanje (T. XI : 7—9), koje su nalažene u slojevima obiju ljubljanskih faza u kraškim pećinama, a koje su naročito brojne u naselju Ig.

Prvoj fazi se sa više sigurnosti može pripisati koštano šilo sa fino ukrašenom drškom iz Iga (T. I : 2).

Ne posjedujemo nikakve konkretne podatke o metalnom oruđu i oružju na području Krasa, mada po nekim podacima izgleda da ih je i tamo bilo (up. D. Cannarella, 1979, 62), te se u ovom pogledu za sada možemo osloniti samo na nalaze iz Iga i na njihove tipološke karakteristike. U ovom nalazištu zastupljena su tri tipa bakarnih bodeža. Prvom tipu pripadaju bodeži zaobljenog listastog oblika sa uskim, duguljastim trnom (J., P. Korošec, 1969, T. 105 : 6, 10). Drugi tip su duguljasti bodeži sa jasno izdiferenciranom oštricom, dugim trnom i sa istaknutim središnjim rebrom duž oštrice (sl. 7 : 8; T. VI : 2,3). Trećem tipu pripada bodež sa duguljastom, ravnom oštricom i uskim trnom čiji su krajevi izvijeni u vidu krilaca — »Randleisten« (sl. 7 : 3; T. VI : 4).

Listasti bodeži po svim svojim karakteristikama pripadaju vremenu koje prethodi ljubljanskoj kulturi, te će, bez sumnje, pripadati horizontu Ig I¹⁵. Bodeži drugog i trećeg tipa tipološki su mlađi od prethodnih, te se po toj osnovi mogu pripisati ljubljanskoj kulturi. Kako pokazuju relativno brojne analogije sa šireg područja o kojima ćemo kasnije govoriti, takvi bodeži odgovaraju starijoj fazi ove kulture koja se hronološki i stratigrafski direktno nadovezuje na period Ig I.

Nakit

Ukrasni dijelovi nošnje i drugi oblici nakita su najslabije poznati, a i na tom malom broju nalaza većinom je teško obaviti bilo kakvo preciznije opredjeljenje. Jedini tipičan nalaz koji po svojim tipološkim osobinama pripada ovoj fazi je koštana aplikacija za pojas iz Iga, na kojoj se ističu ukrasne perforacije (T. XI : 1). Različiti privjesci i drugi ukrasi od životinjskih zuba (T. VI : 8,9), najvjerovatnije će pripadati i ovoj i narednoj etapi razvoja klasične ljubljanske kulture.

¹⁵ U vezi sa hronološkim i kulturnim opredjeljenjem listastih bodeža iz Iga vidi S. Dimitrijević, 1979, 315.

MLAĐA FAZA

Kako je već u prethodnom tekstu navedeno, osnovu za internu periodizaciju klasičnog tipa ljubljanske kulture, pa time i za izdvajanje njene mlađe faze, čini stratigrafska diferencijacija nalaza ovog tipa u pećinama s područja Tršćanskog krasa. Uz to su ti stratigrafski pokazatelji u punoj mjeri potvrđeni tipološkim karakteristikama nalaza. U ovom slučaju od posebnog značaja su neki novi kulturni impulsi kojim se odlikuju mlađi ljubljanski horizonti u tim nalazištima, a koji su takođe prisutni u vodećim centrima ove kulture, odnosno u naseljima Iga i Parte.

Ovoj fazi odgovaraju sljedeći slojevi i nalazi:

- sloj 5 u Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, 44, Fig. 5 : 1,2; 12 : 1—5);
- stariji horizont sloja 4 u Grotta dei Ciclami (F. Legnani — F. Stradi, 1963, 38);
- sloj 2 u Grotta degli Zingari (G. Marzolini, 1972, 74—78);
- sloj B, nivo 4 u Grotta Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 50, Fig. 1 : 9,11; 2 : 1—3);
- sloj A i A2 u sondi II Grotta Cotariva (B. Lonza, 1974, 62—64, Fig. 3 : 1,12; 6 : 6);
- pojedinačni nalazi iz Grotta del'Ansa (G. Marzolini, 1979, Fig. 12 : 1,2);
- pojedinačni nalazi iz Grotta Gigante (S. Andreolotti — F. Stradi, 1964, 87—90; 1972, 109—115);
- pojedinačni nalazi iz praistorijskog sloja u Postojnskoj predjama (J. Korošec, 1956, T. VIII : 3; IX : 1);
- dio nalaza iz Parte (Z. Harej, 1978; 1982, pass.);
- manji broj nalaza iz Iga II (J., P. Korošec, 1969, pass.).

Keramički oblici

Za razliku od keramičke produkcije starije faze, koja je okarakterisana jednim jasno definisanim i homogenim stilom, te relativno velikim bogatstvom formi i ukrasa, primarno obilježje lončarstva mlađe razvojne etape ove kulture jeste heterogenost stilskih elemenata, kao i redukcija starih oblika i ornamentike. Uz tipične ljubljanske oblike koji su naslijeđeni iz prethodnog razdoblja, sada se pojavljuju određeni novi tipovi posuđa, stranog kulturnog izraza i porijekla, koji označavaju dezintegraciju i odumiranje tipičnog stilskeg izraza ljubljanske kulture.

- a) Na prvom mjestu, navešćemo keramičke oblike koji su tipični za prethodno razdoblje, a javljaju se i u ovoj fazi. To su konične zdjele sa ravnim ili proširenim obodom (T. VII : 5 — tipovi »e1« i »e2« iz prethodne faze) i loptaste posude sa ljevkastim ili sa ravnim vratom (T. VII : 3,6; VIII : 3—7). Ovi oblici javljaju se na čitavom području klasične ljubljanske kulture.
- b) Najkarakterističnija nova forma su vrčevi sa visokim cilindričnim vratom. Obod je ravan ili, što je češće, blago izvijen.

Prelaz iz vrata u trbuh je takođe jasno profilisan. Drška je trakasta, počinje ispod oboda i završava se na gornjem dijelu trbuha. Većinom su bez ornamentata, a javljaju se na čitavom području, naročito u pećinama Tršćanskog krasa (sl. 8 : 1; T. VIII : 1,8; IX : 2). U ovom okviru izdvaja se varijanta sa oštro izvijenim obodom, koja je zastupljena samo na Krasu (sl. 8 : 2,9; T. VIII : 2,9; X : 1,2).

— c) Trbušasti vrčevi sa blago izvijenim kratkim vratom i jednom trakastom drškom koja malo prelazi obod. Dno može biti zaobljeno, ravno ili omfalos. Najčešće su zastupljene u Partama i u kraškim pećinama (sl. 8 : 4; T. IX : 1; X : 3), dok su u Igu nešto rjeđi, a tamo su zastupljeni i jedini ukrašeni primjerci (sl. 8 : 7; T. VII : 1,2). Izrađuju se u kvalitetnijoj i grubljoj keramici.

— d) Konične zdjele sa ravnim ili proširenim obodom, na kome su dvije naspramne, rožaste ili jezičarste drške, sa perforacijama za provlačenje uzice. Mahom su bez ukrasa, a naročito dobro su zastupljene u Partama i nešto manje na Krasu (sl. 8 : 3,5; T. VII : 4,7, VIII : 5).

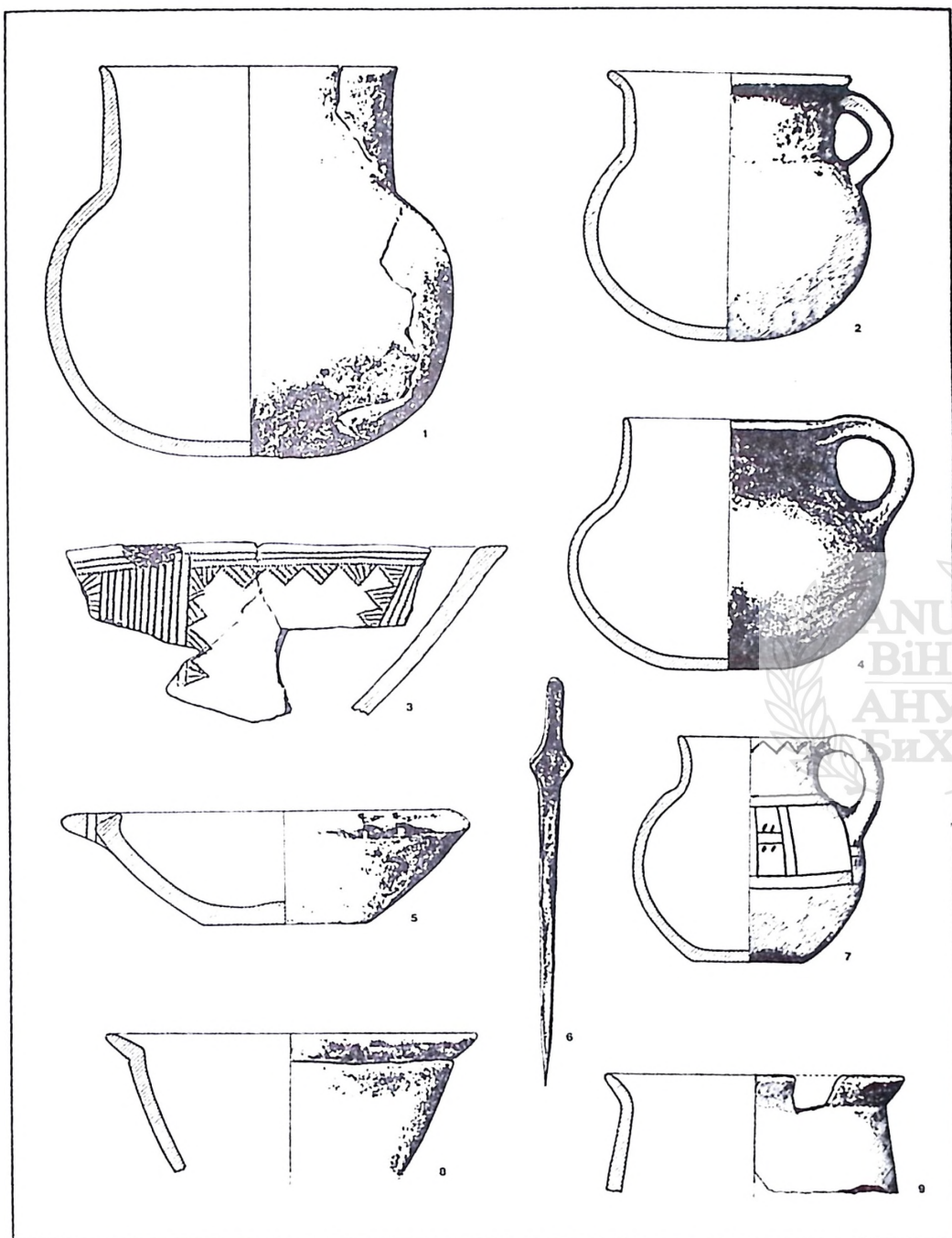
— e) Male, poluloptaste zdjele sa oštro izvijenim obodom su takođe veoma karakteristična forma koja je zastupljena samo u odgovarajućim slojevima pećina na području Krasa (sl. 8 : 8; T. X : 4,5).

Posebne oblike grube keramike na osnovu raspoložive dokumentacije nismo mogli identifikovati. U vezi sa ovim izgleda karakteristično da se većina prethodno navedenih tipova keramičkog posuđa izvodi i u bolje rađenim i u grubljim varijantama.

Način ukrašavanja

Na posuđu koje je naslijeđeno iz prethodne faze, kao i na nekim novim oblicima, zastupljene su istovetne tehnike i motivi kojima je takvo posuđe ukrašavano u starijoj etapi ove kulture (T. VII : 2—6, VIII : 3,4,6). O osnovnim karakteristikama tog manira ornamentike bilo je već dovoljno riječi u prethodnom tekstu, te nema potrebe da sve to ovdje ponavljamo. Kao posebna karakteristika ove faze u tom smislu ističe se jedino naglašena upotreba točkića.

Na oblicima koji se po prvi put na ovom području sada pojavljuju ornamentika je dosta rijetka i siromašna. U cjelini preovlađuju urezani ukrasi, kao što je cikcak-traka ispod oboda i metopna kompozicija na gornjem dijelu trbuha vrča iz Iga (T. VII : 1), a zatim žlijebljene linije ispod oboda poluloptastih zdjela i vrčeva koje su zastupljene samo na Krasu (T. VIII : 2; X : 1, 2, 4, 5). U jednom slučaju konstatovani su horizontalni i vertikalni nizovi žlijebljenih linija (T. VIII : 6).

Sl. 8 — Tipološka tabela mlade faze klasične ljubljanske kulture
 Fig. 8 — Tableau typologique de la phase plus récente de la culture de Ljubljana classique

Oruđe i oružje

Kako je već konstatovano prilikom izlaganja materijala prve faze klasične ljubljanske kulture, nalazi tipičnog oružja i oruđa u ovom okviru su veoma rijetki. Ista konstatacija, ali još u većoj mjeri, odnosi se i na mlađe razdoblje razvoja ove kulture. Osim jednostavnih kamenih sjekira, koštanih alatki i kremenih strelica, koje se susreću u slojevima i ove i prethodne faze (T. XI : 7—9), ovom mlađem horizontu mogu se pripisati jedino bakarna šila sa rombičnim zadebljanjem (sl. 8 : 6; T. XI : 2—6).

Nakit

Na području sjevernojadranskog krasa nisu konstatovani nakakvi nalazi nakita, ne samo iz okvira ove faze, već u slojevima ljubljanske kulture u cjelini. Nešto je bolja situacija u ovom pogledu na Ljubljanskom barju. Relativno brojni koštani zaponci iz Iga po svojim tipološkim osobinama i analogijama sa šireg područja, pripadaju drugoj fazi razvoja klasične ljubljanske kulture (T. XI : 10).

KULTURNI I HRONOLOSKI OKVIRI

Problematika kulturnog i hronološkog položaja klasičnog tipa ljubljanske kulture u dosadašnjoj arheološkoj literaturi razmatrana je uglavnom u okviru Dimitrijevićevog alpskog tipa, odnosno u sklopu grupe Ig II po P. Korošec. Nalazima sa sjevernojadranskog prostora pri tom je pridavano malo ili nimalo značaja.

Mišljenja o ovim pitanjima, kao i o drugim bitnim aspektima ove kulture u znatnoj mjeri su divergentna i, mada preovlađuje stav da se ovdje radi o relativno kratkotrajnom kulturnom horizontu, njegova egzistencija se traži u jednom dosta širokom vremenskom intervalu, koji se, prema uobičajenoj hronologiji, proteže od kasnog eneolita do kraja ranog bronzanog doba. Uz to treba istaći da nije bilo nikakvih pokušaja interne periodizacije, iako se ovoj kulturi pripisuje prisustvo elemenata različitog kulturnog porijekla i hronološkog položaja, te se može smatrati da je podjela na dvije razvojne etape, koju smo iznijeli prilikom obrade materijalne kulture, pionirski poduhvat u ovom smislu. No, prije nego pređemo na detaljnije obrazlaganje kulturnog i hronološkog mjesta ovih etapa, potrebno je nešto više reći o prethodnim stavovima. Oni, bez obzira na određene protivrječnosti i nedostatke, čine nezaobilaznu polaznu bazu u razmatranjima ovih problema.

P. Korošec, kojoj svakako pripada veoma istaknuto mjesto među istraživačima ljubljanske kulture, u svojim ranijim radovima iznijela je mišljenje po kome se ova grupa u cjelini smješta u rano bronzano doba, prema Reineckeovoj hronologiji (P. Korošec, 1959, 99—105). Takav zaključak izveden je na osnovu paralela sa mlađom fazom kulture zvonastih pehara u Austriji i sjevernoj Italiji, te sa grupama Ragelsdorf—Oggau—Loretto, starijom unjetičkom kulturom, kao i na osnovu elemenata tipa Wieselburg, Litzen i Kisapostag, koji su prisutni u naselju Ig i koji, po njenom mišljenju, takođe pripadaju ljubljanskoj kulturi.

Z. Vinski isto tako pridaje dosta značaja uticajima kulture zvonastih pehara s područja istočnih Alpa, naročito u pogledu porijekla metalne industrije iz Iga (Z. Vinski, 1961, 7—8).

U kasnijoj kataloškoj obradi nalaza iz Iga J. i P. Korošec su se opredijelili za nešto drugačiju vremensku determinaciju ove kulture (J., P. Korošec, 1969, 22—23). Ovoga puta nalazi tipa Ig II više se vežu sa vučedolskim i Remedello krugom, te se analogno tome i datacija ove kulture pomjera u vrijeme koje u cjelini prethodi fazi Reinecke Br. A1. Zanimljivo je da se pri tome i dalje insistira na srodnostima sa kulturom Oggau—Loretto, kao i grupama Wieselburg, Litzen i Kisapostag, koje su bili glavni oslonac za prethodnu, nižu dataciju ovog materijala. Veze sa Remedello kulturom u ovom slučaju bazirane su uglavnom na sličnostima u kremenju industriji (J., P. Korošec, 1969, 23). Međutim, produkti tog tipa se susreću na vrlo velikoj teritoriji i u dosta širokom hronološkom rasponu (up. R. Pittioni, 1954, 227—274, passim; R. Perini, 1972, Fig. 1: 145—148; J. Machnik, 1978, T. IV, XIII), te su takve analogije vrlo uopštene i nesigurne. U vezi sa tim treba reći da Remedello kultura novijim istraživanjima dobiva sve manje potvrda, a neki autori dovode u pitanje i samu njenu egzistenciju (B. Bagolini — L. Fasani, 1982, 348—350). Povezivanje ljubljanske kulture sa ovim krugom u svakom slučaju se pokazuje veoma problematičnim. Sa druge strane, smještanje nalaza tipa Oggau—Loretto u razdoblje koje prethodi periodu Br. A1 po južnonjemačkoj hronologiji, pokazalo se ispravnim, jer se tu radi o jednoj alpskoj varijanti proto-unjetičke kulture koja je po svim pokazateljima starija od ove Reineckeove faze (J. Ondraček, 1967, 389—446). Međutim, argumenti za ovako ranu dataciju nalaza tipa Wieselburg, Litzen i Kisapostag ostali su nejasni i do sada ničim nepotvrđeni.

Uviđajući nedosljednost prethodnih interpretacija, P. Korošec je kasnije donekle korigovala svoje stavove, opredjeljujući se za dataciju ljubljanske kulture, odnosno grupe Ig II, u kasni eneolit i početak ranog bronzanog doba po južnonjemačkoj hronologiji. Glavni oslonac za egzistenciju ove kulture i u bronzanom dobu sada je Litzen keramika, koja prema ovom zaključku P. Korošec odgovara fazi Reinecke Br. A (P. Korošec, 1975, 191).

U znatnoj mjeri drugačije od prethodnih je mišljenje S. Dimitrijevića. Po njemu, ovdje se radi o jednoj heterogenoj kulturi (Mischkultur) koja je nastala u kontinentalnoj Sloveniji na vučedolskoj osnovi, uz snažno učešće »Glockenbecher« elemenata, koji su ovdje prispjeli iz Srednje Evrope, povlačeći za sobom i neke starije kulturne komponente (kulture vrpčaste keramike i kuglastih amfora). Time bi bila objašnjena koegzistencija ornamentike kulture zvonastih pehara i posuda sa loptastim tijelom. Udio vučedolske komponente, po Dimitrijeviću, najviše se ogleda u oblicima koničnih zdjela, kao i u metopnim ornamentnim kompozicijama. Prema ovom autoru, ljubljanska kultura bi u cjelini pripadala ranom bronzanom dobu, po periodizaciji P. Reinecke, jer se ovdje radi o jednom »povratnom« i relativno kasnom prodoru kulture zvonastih pehara s područja Češke i Slovačke. Dimitrijević dalje naglašava da nije neophodno u ove okvire uključivati Litzen-keramiku, koja je najvjerojatnije nastala pod uticajem ljubljanske tradicije,

u kom slučaju bi morala biti i nešto kasnija od ove kulture¹⁶. U najkraćim crtama, osnova Dimitrijevićevog stava bila bi da je ljubljanska kultura jedna posteneolitska pojava, odnosno eneolitska retardacija u vrijeme punog ranog bronzanog doba (S. Dimitrijević, 1967, 8—19; 1979, 317—329).

Neke nove poglede u vezi sa ovim pitanjima iznio je H. Parzinger prilikom kompleksne obrade materijala iz Ljubljanskog barja (H. Parzinger, 1984, 13—63). Nalaze tipa Ig II on je opredijelio u VI fazu kulture Ljubljanskog barja. U čitavom ovom okviru Parzinger uvažava jedino samosvojnost grupe Ig II, potvrđujući time definiciju koju su inaugurisali P. Korošec i S. Dimitrijević. Najviše značaja u pogledu kulturnog i hronološkog opredjeljenja ove grupe on pridaje paralelama s alpskog i podunavskog područja i vezama sa grupama Oggau—Loretto, Protunjetice, Kosihy—Čaka, Nagyrév, Nitra, Hatvan, Vinkovci i dr. Na osnovu toga ljubljanska kultura se u cjelini datira u stariju etapu ranog bronzanog doba, odnosno u vrijeme Reinecke Br. A1. U vezi sa ovim potrebno je naglasiti da Parzinger u potpunosti ostaje na pozicijama hronološkog sistema koji se primjenjuje na području južne Njemačke, zapostavljajući pri tom neke druge periodizacije, po kojima se kulture Kosihy—Čaka i Protounjetice datiraju u starije razdoblje, a i većina drugih grupa koje on navodi otpočinje u vremenu koje prethodi Reineckeovoj fazi Br. A. Takve datacije su dobro argumentovane i u arheološkoj literaturi najvećim dijelom prihvaćene, te se u ovim relacijama na njih svakako mora računati.

Međutim, veoma indikativno i takođe vrijedno pažnje je Parzingerovo zapažanje u vezi sa položajem Litzen keramike na Ljubljanskom barju. Naime, on smatra da se nalazi ovog tipa moraju odvojeno posmatrati, čime podupire ideju koju je sa izvjesnom dozom nesigurnosti iznio i S. Dimitrijević. Imajući u vidu ne samo Litzen-keramiku iz Iga i Barja već i nalaze ovog tipa sa šireg područja, te u novije vrijeme opšte prihvaćenu dataciju ove keramike u razdoblju Br. A2/B1¹⁷; Parzinger dolazi do zaključka da se Litzen keramika mora izdvojiti iz okvira ljubljanske kulture. U tom smislu on predlaže izdvajanje jedne mlađe faze koju obilježava kao Ig C, odnosno Ljubljansko barje VII (H. Parzinger, 1984, 45).

Razmatranjem ove problematike, osim navedenih, bavili su se i još neki autori, kao F. Leben, T. Bregant, Z. Harej, te istraživači pećina sjevernojadranskog krasa G. Stacul, F. Legnani, D. Cannarella, te S. Forenbaher, P. Vranjican i N. Petrić. Međutim, predmet njihovog interesa mahom su bili parcijalni aspekti ove kulture, vezani za determinaciju pojedinih nalazišta iz tog okvira, a u svojim zaključcima uglavnom se

¹⁶ Slično mišljenje u vezi sa nastankom Litzen-keramike iznijela je i N. Majnarić-Pandžić. Up. N. Majnarić—Pandžić, 1976, 101—102.

¹⁷ Detaljnije u vezi sa pitanjima nastanka, razvoja i datacije Litzen-keramike vidi K. Vinski — Gasparini, 1983, 484—491.

oslanjaju na prethodno iznesene stavove¹⁸. Iz tih razloga može se reći da mišljenja koja smo prethodno iznijeli u punoj mjeri ilustruju sadašnja razmatranja kulturnog i hronološkog položaja nalaza iz okvira klasične ljubljanske kulture i evoluciju istraživanja ove problematike.

Iz svega iznesenog proizilazi da se u ovom smislu najviše značaja pridaje sljedećim komponentama:

- a) veze sa kompleksom kulture zvonastih pehara s alpskog područja, sjeverne Italije i iz Srednje Evrope;
- b) veze sa protounjetičkim krugom i njemu srodnim grupama (Oggau-Loretto, Nitra i dr.);
- c) elementi kultura Kosihy-Čaka, Wieselburg, Litzen, Polada, Kisapostag i Hatvan.

Analogije iz okvira komponente »c« su najproblematičnije, te ćemo njih na prvom mjestu razmotriti. Naime, sve okolnosti upućuju da se nalazi takvih karakteristika ne mogu pripisivati ljubljanskoj kulturi. Takvo opredjeljenje ne može se potvrditi ni stilskim odlikama, niti hronološkim relacijama, a u prilog tome ne ide ni kvantitet zastupljenosti oblika ovog tipa u nalazištima ljubljanske kulture.

Tipična Litzen-keramika i elementi Kisapostag tipa koji su sa njom povezani, veoma je rijetka u ovom okviru, a ni u jednom slučaju nije stratigrafski potvrđena istovremena pojava ovakvih elemenata i tipičnog ljubljanskog materijala. Pojedinačni primjerci Litzen-keramike zastupljeni su u Igu, kao i u Vaganačkoj pećini, dok ih na području Krasa uopšte nema. Ti nalazi u Vaganačkoj pećini pripadaju mlađim sedimentima VI sloja i jasno su izdvojeni od ljubljanskog materijala, koji se susreće u početnom horizontu ovoga stratuma (S. Forenbacher — P. Vranjican, 1985, 10—11, T. 5 : 6). Takav položaj u potpunosti odgovara pojavi ovakve keramike na drugim područjima i njenoj dataciji u Br. A2/B1 fazu, te ne nalazimo nikakvog opravdanja za njenu raniju dataciju na Barju, u smislu opredjeljenja P. Korošec. U tom pogledu čini se mnogo razložnije smještanje Litzen-keramike u jednu zasebnu, najmlađu fazu kulture Ljubljanskog barja, kako predlaže H. Parzinger. Pretpostavka o uticaju ljubljanske kulture na nastanak ovog tipa keramike veoma je privlačna¹⁹, ali će se takođe teško održati zbog relativno velike vremenske distance koja dijeli ove dvije pojave.

Slična je situacija sa nalazima tipa Hatvan koje navodi Parzinger (H. Parzinger, 1984, 43, T. 6 : 20). Tu se, u stvari, radi o jednoj varijanti unjetičkog tipa koji pripada vremenu Br. A2, a u ovom ok-

¹⁸ F. Leben, 1975, 149—151; 1979, 34—35; T. Bregant, 1975, 7—114. O rezultatima istraživanja sjevernojadranskog krasa već je bilo dosta govora, a ovdje treba izdvojiti mišljenje Z. Hareja, koji prihvata tipološku razliku materijala grupe Ig I i Ig II, ali, nasuprot svim ostalim autorima, smatra da među njima nema hronološke razlike (Z. Harej, 1978, 75—94; 1982, 31—100; 1986, 114—119). Ovakav stav nije ničim potvrđen na Barju, a, kako smo pokazali, stratigrafija pećinskih naselja na Trščanskom krasu upućuje na jasnu hronološku diferencijaciju i na sasvim suprotne zaključke.

¹⁹ Up. str. 50, 51 i nap. 16, 17 u ovom poglavlju.

viru se javlja sasvim sporadično, i to samo u Igu²⁰. Ovi, kao i prethodni elementi, mogu govoriti u prilog dužem trajanju naselja u Igu, ali u jednoj kasnijoj fazi, koja nema ništa zajedničkog sa ljubljanskom kulturom.

Sa druge strane, teško su održive i paralele sa kulturom Kosihy-Čaka, na čemu takođe insistira Parzinger. Nalazi koji se u tom smislu navode nisu u dovoljnoj mjeri karakteristični da bi mogli biti argument za ovakve tvrdnje (up. H. P a r z i n g e r, 1984, 43—44, T. 7 : 14, 15), a osim toga, sasvim je jasno utvrđeno da kultura Kosihy-Čaka pripada kasnovučedolskom kompleksu i vremenu grupe Ig I, te je, bez sumnje, starija od ljubljanske kulture (J. V l a d á r, 1966, 245—336; S. D i m i t r i j e v i ć, 1979, 311—312; N. K a l i c z, 1984, 93—108).

Analogijama sa kulturom Wieselburg nismo našli potvrde u postojećem materijalu. Koštane alatke i drugi nalazi iz Iga koje J. i P. Korošec dovode u vezu sa ovom kulturom, pripadaju utilitarnim i dugotrajnim formama, koje, uz to, nemaju mnogo zajedničkog sa oblicima Wieselburg tipa (up. J., P. Korošec, 1969, 22—23).

Neki autori klasičnu ljubljansku kulturu dovode u vezu sa kulturom Polada. Međutim, sve činjenice pokazuju da keramička i metalna produkcija Polada tipa ni tipološki, ni hronološki ne odgovara ljubljanskoj kulturi, već je u cjelini mlađa od nje. Prema pojedinim metalnim nalazima, o kojima ćemo nešto kasnije više govoriti, izvjesni dodiri na ovoj relaciji mogući su samo u momentu završetka ljubljanske i nastanka Polada kulture, odnosno u jednom kratkom razdoblju koje odgovara prelazu u fazu Br. A1 po Reineckeu.

Prema tome, otpadaju svi elementi koji sa sigurnošću pripadaju ranom bronzanom dobu po južnonjemačkoj hronologiji, a time i argumenti koji bi nalagali datiranje ljubljanske kulture u okvire Reineckeove faze Br. A. Ukazali smo, takođe, i na neodrživost povezivanja ove kulture sa grupama Kosihy-Čaka i Remedello, te tako otpada i mogućnost jedne previše rane datacije u smislu povezivanja sa vučedolskim krugim i drugim njemu savremenim kulturnim kompleksima. Preostaju nam komponente »a« i »b«, odnosno kultura zvonastih pehara i protounjetički krug, kome pripada većina grupa navedenih u okviru komponente »b«, a sa kojima nalazi klasičnog tipa ljubljanske kulture zaista pokazuju dosta srodnosti.

Kulturni kompleksi koje smo ovdje predstavili kao komponente »a« i »b«, u stvari su dva sukcesivna i genetski povezana horizonta, od kojih prvi determiniše našu stariju fazu, a drugi mlađu fazu klasične ljubljanske kulture.

Kultura zvonastih pehara prostire se na veoma širokom prostoru od sjeverozapadne Afrike, pa gotovo do Sjevernog mora, obuhvatajući čitavu jugozapadnu, zapadnu, kao i veći dio Srednje Evrope, odnosno Španiju, Portugaliju, Francusku, Holandiju, britanska ostrva, Irsku, alpsko područje, najveći dio Italije, dobar dio Njemačke, Češku, Slovačku, južnu Poljsku i dio srednje Panonije. Iako njen razvoj pada u jednom relativno kratkom vremenu s prelaza iz eneolita u bronzano

²⁰ J. i P. Korošec su ove oblike opredijelili u okvire grupe Ig I; up. J., P. Korošec, 1969, T. 29 : 5.

doba, ova kultura po svim svojim karakteristikama, bez sumnje, predstavlja jednu od najizraženijih i najekspanzivnijih tvorevina praistorijske evropske civilizacije.

Veze klasičnog ljubljanskog facijesa sa ovom kulturom su evidentne i jasno vidljive u tehnici ukrašavanja keramike, kao i u većini ukrasnih motiva i kompozicija, a i metalna produkcija ove kulture takođe pripada tipu zvonastih pehara. To su činjenice koje ne spori nijedan autor. Međutim, najviše problema u razmatranju karaktera odnosa među ovim kulturama predstavlja razlika u oblicima posuđa, odnosno činjenica da se tipični zvonasti pehari u okviru ljubljanske kulture javljaju sasvim sporadično. Osim toga, bitnu smetnju u ovom pogledu predstavlja i slabo poznavanje pogrebnih običaja na klasičnom ljubljanskom području, a poznato je da daleko najveći broj nalaza kulture zvonastih pehara potiče upravo iz grobova. No, treba reći da je preciznije razmatranje odnosa na ovoj relaciji dobrim dijelom otežano i brojnim nejasnoćama vezanim za samu kulturu zvonastih pehara, naročito u pogledu njenog nastanka, primarnog područja, hronološkog položaja i interne periodizacije. Tek su novija istraživanja unijela nešto više jasnoće u vezi sa ovim veoma bitnim pitanjima. Mada su mnogi problemi iz tog okvira još uvijek otvoreni (W. P a p e, 1978, 97—206), danas se većina autora slaže da se razvoj kulture zvonastih pehara odvijao u okviru tri osnovne faze, od kojih sve nisu u podjednakoj mjeri zastupljene niti su kulturno i hronološki u potpunosti podudarne na čitavom području prostiranja ove kulture²¹.

Za problematiku kojom se ovdje bavimo od primarnog značaja je područje koje u većoj ili manjoj mjeri komunicira sa klasičnim ljubljanskim prostorom, a to je sjeverna Italija, jugoistočna Francuska, alpski prostor, Srednja Evropa i Panonija. Radi lakšeg sagledavanja odnosa na ovoj relaciji, najprije ćemo iznijeti neke najbitnije karakteristike razvoja ove kulture u tim oblastima.

a) Starija faza, ili internacionalni stil, predstavlja klasičnu kulturu zvonastih pehara. Okarakterisana je isključivom upotrebom zvonastih pehara i ukrasima izvedenim otiskivanjem namotane niti ili točkića na čitavoj spoljnoj površini posude. U metalnoj industriji karakteristična je pojava dugih bodeža sa širokim i relativno kratkim trnom, na čijoj oštreci je najčešće formirano središnje rebro. To su tzv. »westeuropean daggers«, odnosno bodeži tipa »I« po klasifikaciji Kune i Matoušeka (M. K u n a — V. M a t o u š e k, 1978, 66). Ovakvi bodeži su dosta brojni u Srednjoj Evropi, naročito u Češkoj i Moravskoj (M. K u n a — V. M a t o u š e k, 1978, 73), a takođe su u značajnoj mjeri prisutni u Zapadnoj i Jugozapadnoj Evropi. Poznati su primjerci ovog tipa na britanskim ostrvima (H. C a s e, 1984, Fig. 2 : 10, 14)), u basenu donje Rajne (J. N. L a n t i n g — J. C. V a n d e r W a a l s, 1976, 33, Fig. 25), u južnoj Francuskoj (J. A r n a l e t a l., 1979, Fig. 1 : 1,2) i na Iberijskom poluostrvu (R. J. H a r r i s s o n, 1977, Fig. 74, 101). Uz to se javljaju i duguljasti trougaoni bodeži sa dugom jezičastom drškom.

²¹ Periodizacija kompleksa kulture zvonastih pehara, koja će u narednom tekstu biti prezentirana, zasnovana je na stavovima sljedećih autora: J. G u i l a i n e, 1967, 113—119; 1976, 366—367; J. B i l l, 1976, 89—91; E. N e u s t u p n ý, 1984, 108—110.

To je tip »II«, po Kuni i Matoušek, koji je zastupljen i na sjeverno-pontskom prostoru, u majkopskoj kulturi, u Ukrajini, na Kavkazu, u jugoistočnoj Bugarskoj i na području istočnog Mediterana (M. Kuna — V. Matoušek, 1978, 66—67, 73)²². Kulturni razvoj tokom ove faze je u velikoj mjeri podudaran na čitavom području prostiranja ovog kulturnog kompleksa. Na prethodno omeđenom prostoru, ova faza je naročito dobro izražena u oblasti Rajne (J. Bill, 1976, 85—90; 1984, 159—174), u Češkoj (E. Neustupny, 1984, 107—120), te u južnoj i istočnoj Francuskoj (J. Guilaîne, 1967, 113—119; 1984, 177; J. Bill, 1976a, 333—350).

b) Druga faza takođe je dobro zastupljena na najvećem dijelu ovog područja. Stilski i vremenski je dosta jedinstvena, mada je obilježena značajnim promjenama u odnosu na prethodnu etapu. Njene osnovne karakteristike su smanjenje učešća tipičnih zvonastih formi i prisustvo različitih drugih oblika posuda, kao što su loptaste amfore, ovoidni lonci, konične zdjele na nogama, te vrčevi sa jednom trakastom drškom. Ornamentika je kompleksnija u odnosu na prethodni period. Osim klasičnih kompozicija, pojavljuju se cikcak-trake izvedene negativnim trouglovima, metopna organizacija motiva, a u cjelini više se ornamentiče gornji dio posude. U ovoj etapi se javljaju koštani lučni ukrasi, »Armschutzplatte« i drugi tipični oblici nakita.

Karakterističan je i dalji razvoj metalurgije. Tako se, osim prethodno navedenih bodeža tipa »I« i »II«, koji su prisutni i u ovoj fazi, pojavljuju nove forme, kao što su kratki trougaoni bodeži sa dugačkim uskim trnom — tip »III«, po Kuni i Matoušek, te mali bodeži sa kratkim trnom — tip »IV«, po Kuni i Matoušek (M. Kuna — V. Matoušek, 1978, 66—68, 73). Radi se mahom o proizvodima od bakra, a izuzetak predstavljaju tri bodeža tipa »III« nađena u Bilany (Češka), Ledce i Smolin (Moravska), koji su izrađeni od bronze, te bi to bili najstariji bronzani predmeti na području Srednje Evrope (M. Kuna — V. Matoušek, 1979, 81). Vjerovatno će ovoj fazi pripadati i još neki bakarni nalazi, prije svega pojedini oblici nakita koji pripada materijalnoj kulturi »Glockenbecher« kompleksa, ali, za razliku od bodeža, postojeća dokumentacija je u ovom slučaju mnogo manje pouzdana.

Ova faza se često obilježava kao prelazna, a njen nastanak u velikoj mjeri je uslovljen uticajima kasne kulture šnur keramike iz Srednje i Istočne Evrope, kao i kontaktima sa vučedolskim kompleksom²³. Elementi ovih kultura veoma su prepoznatljivi naročito u pojedinim novim keramičkim formama i njihovoj ornamentici. Iz tih razloga bi se moglo pretpostaviti da je izvorište impulsa koji su doveli do dezintegracije »internacionalnog stila«, odnosno klasične kulture zvonastih pehara, koja je u svojoj izvornoj formi prisutna samo u prvoj etapi razvoja, bilo upravo područje Srednje Evrope, odakle se

²² Na citiranom mjestu ovi autori iznose mišljenje po kome bi porijeklo i izvor široke difuzije bodeža ovoga tipa trebalo tražiti upravo na području istočnog Mediterana.

²³ O odnosima kulture zvonastih pehara sa lokalnim kulturama srednjeg i kasnog eneolita u centralnoj Evropi vidi E. Plesová — Stiková, 1976, 167—177.

taj novi »miješani« stil širio dalje ka zapadnom i jugozapadnom dijelu kontinenta. Na širem srednjoevropskom prostoru u ovom vremenu otpočinje i formiranje regionalnih grupa kulture zvonastih pehara, kao što je Glockenbecher-Csepel grupa u Mađarskoj (R. Schreiber — Kalicz, 1984, 183—216).

c) Treća, kasna faza predstavlja period pune regionalizacije kulture zvonastih pehara, u kome dolazi do značajnije polarizacije razvoja, tako da se u prethodno naznačenom okviru jasno izdvajaju dvije cjeline u kojima su izražene različite razvojne tendencije. Jedno je šire područje Srednje Evrope, a drugo prostor Zapadnih Alpa, te istočne i južne Francuske.

U Srednjoj Evropi ova faza se jasno izdvaja u odnosu na prethodni razvoj, a obilježena je potpunim nestankom zvonastih formi i tipične »Glockenbecher« ornamentike. Karakteristična je raznolikost keramičkih formi, među kojima nisu rijetki i potpuno novi oblici. U metalurškoj produkciji od starih oblika prisutni su samo bodeži tipa »IV«, a kao novi tip javljaju se minijaturni bakarni bodeži koji nemaju trna već se drška pričvršćivala sa dvije do četiri nitne. Takvi bodeži su se vjerovatno razvili kao jedna degenerisana varijanta bodeža tipa »IV«. Jedan od novih elemenata su i šila sa rombičnim zadebljanjem, a uz to su prisutni lučni koštani ukrasi, »Armschutzplatte« i mnoštvo tzv. »Begleit« keramike (W. Torbrügge, 1960, 15—17, Abb. 4; E. Schubert, 1974, 17, T. I: 16). Na tom prostoru ova faza, u stvari, označava potpunu dezintegraciju klasične kulture zvonastih pehara, a istovremeno do punog izražaja dolazi protounjetička kultura sa svojim lokalnim varijantama Oggau-Loretto (R. Pittioni, 1954, 260—267) i rani Straubing (H. J. Hundt, 1958, T. I) i rana Nitra (E. Schubert, 1974, 15—18; M. Novotná — B. Novotný, 1984, 299—306), koje se razvijaju na ovim osnovama. Toj etapi u Mađarskoj odgovara mlađa faza Glockenbecher-Csepel grupe, ali je ovdje genetska veza sa prethodnim horizontom mnogo manje izražena, budući da u tom okviru već dominiraju elementi ranog Nagyrév kompleksa (R. Schreiber-Kalicz, 1984, 142—147).

Sasvim drugačiji razvoj u ovo vrijeme odvija se u jugoistočnoj Francuskoj i u zapadnoj Švajcarskoj (J. Guilaine, 1984, 178; J. Bill, 1976, 85—89; 1984, 163—166; Ch. Strahm, 1976, 261—270). Na tom području nisu izražene snažne promjene kao u Srednjoj Evropi, već i dalje u punoj mjeri egzistiraju ornamentisani oblici, pa i zvonaste forme, tako da nema gotovo nikakve razlike u keramičkoj proizvodnji ove i prethodne faze. Adekvatno tome, materijalna produkcija ovog horizonta uopšte se ne podudara sa istovremenim periodom u Srednjoj Evropi, već je gotovo identična prethodnoj fazi ove kulture, kako u lončarstvu tako i u metalurškoj proizvodnji. Prema J. Guilainu, bodeži zapadnoevropskog tipa, odnosno tipa »I«, po klasifikaciji Kune i Matoušeka, u punoj mjeri su prisutni u trećoj fazi kulture zvonastih pehara jugoistočne Francuske, odnosno u pirinejskoj grupi (J. Guilaine, 1967, 115). Međutim, taj fakat ne mora značiti da je u pitanju divergentnost hronoloških sistema koji su ovdje u upotrebi, već će to prije biti posljedica objektivnih kulturno-istorijskih okolnosti zahvaljujući kojima taj dio Evrope nije bio zahvaćen promjenama kojima

je bio izložen srednjoevropski prostor. Iz tih razloga sasvim je razumljivo neometano trajanje starih tokova razvoja i u vrijeme treće faze, odnosno u doba pirinejske grupe.

Prema tome, nastanak i razvoj protounjetičkog kruga koji je karakterističan za treću etapu kulture zvonastih pehara u Srednjoj Evropi i koji označava kraj ove kulture na tom području, u potpunosti odgovara trećoj fazi u južnoj Francuskoj, ali mnogo više u hronološkom nego u kulturnom smislu. Sa tipološkog stanovišta, a i u širem kulturno-istorijskom smislu, period koji se obilježava kao treća faza kulture zvonastih pehara u Srednjoj Evropi više i ne pripada ovom kulturnom kompleksu u pravom smislu te riječi, već označava razdoblje egzistencije protounjetičke kulture koja genetski može biti vezana za ovaj kompleks, ali u osnovi predstavlja jedan sasvim novi kvalitet i značajan pomak ka kulturi punog bronanog doba. Za razliku od toga, na jednom dosta širokom području zapadno od Alpa i dalje živi klasična »Glockenbecher« kultura, a njena egzistencija se na tom prostoru bez sumnje produžava sve do početka faze Reinecke Br. A1. Ova u suštini eneolitska tradicija na tom prostoru je u velikoj mjeri prisutna i tokom čitavog Br. A perioda, te J. Guilaine to razdoblje s pravom obilježava kao »Epicampaniforme« horizont (J. Guilaine, 1967, 116—117; 1984, 178).

U čitavom ovom okviru najmanje je jasan razvoj kulture zvonastih pehara na prostoru sjeverne Italije (up. B. Bagolini — L. Fasani, 1982, 343—354; L. H. Barfield, 1974, 73—77). Budući da se to područje nalazi na prelazu između Srednje Evrope i jugozapadne Francuske, te da je vjerovatno bilo izloženo uticajima iz oba ova kruga, situacija na ovom tlu je morala biti veoma kompleksna, naročito u vrijeme treće faze kulture zvonastih pehara. Razmatranje ove problematike umnogome je otežano i slabom istraženošću, te je tek u novije vrijeme učinjen prvi pokušaj sistematizacije građe sa ovog područja. Po periodizaciji A. Vigliardi, i na tom tlu se mogu izdvojiti tri razvojne faze ove kulture (A. Vigliardi, 1980, 270—274).

- Prva faza pripada kasnom eneolitu a sadrži isključivo klasične zvonaste oblike i ornamentiku. Zastupljena je na području Lombardije u nalazištima Santa Cristina, Ca'di Marco, Roccolo Bresciani i Legnanello.
- Druga faza bi odgovarala finalnom eneolitu i početku ranog bronanog doba. Razvija se na prostoru na kome će u narednom razdoblju nastati kultura Polada. Karakteristična su nalazišta Monte Covolo, Sant'Ilario, Rubiera i Fontino, te materijal Prebunannaro tipa na Sardiniji.
- Treća faza pripada ranom bronanom dobu, odnosno vremenu kulture Polada. U tom okviru ističu se nalazišta Rocca di Rivoli, Montesei di Serso, Asciano, Borgo Panigale i Tanaccia di Brissighella.

U poređenju sa kulturom zvonastih pehara Srednje i Jugozapadne Evrope, prva faza iz okvira periodizacije A. Vigliardi odgovarala bi internacionalnom stilu. Druga faza bi bila paralelna sa drugom i tre-

ćom etapom kulture zvonastih pehara u Srednjoj Evropi i južnoj Francuskoj, s tim što nije moguće obaviti precizniju diferencijaciju u ovom okviru. Tu spadaju još i nalazi iz Castello di Gesso, i Bismantova, kao i Ca'di Marco, gdje je nađena i jedna posuda protounjetičkog tipa (up. G. A. Collini, 1898, T. XI: 10), te bi ovo nalazište moralo pripadati samom kraju kulture zvonastih pehara, a ne njenom početnom horizontu, kako to navodi Vigliardi.

Treća faza bi svojim početnim horizontom mogla zahvatiti vrijeme završetka protounjetičkog kompleksa, te kraja pirinejske i Glockenbecher-Csepel grupe, dok bi najvećim dijelom izlazila iz ovih okvira i pripadala vremenu klasične Polada kulture, odnosno »Epicampaniforme« horizontu. Da bi se sa krugom kasne kulture zvonastih pehara mogli dovesti u vezu neki od najranijih nalaza Polada tipa, pokazuje situacija u Montesei di Serse i Lago di Ledro, gdje ovakvi oblici odgovaraju samom kraju protounjetičkog horizonta ili su, pak, neposredni produkt tradicije tog tipa (up. R. Perini, 1972, 19, Fig. 3; 10: 140—148; J. R a g e t h, 1975, T. 21).

Ako se sada vratimo pitanju odnosa klasične ljubljanske kulture i ovog kulturnog kompleksa, vidjećemo da starija ljubljanska faza pokazuje najviše sličnosti sa nalazima druge etape kulture zvonastih pehara u Srednjoj Evropi, kao i sa oblicima koji karakterišu drugu i treću fazu ove kulture na prostoru zapadno od Alpa. Te sličnosti se u najvećoj mjeri odnose na tipičnu ljubljansku ornamentiku, koja sadrži gotovo sve karakteristike ovog horizonta »Glockenbecher« kompleksa. U čitavom tom okviru takođe se susreću dosta bliske analogije dubokim bikoničnim zdjelama (T. I: 3; II: 2) i kupama na nozi (T. IV: 6; up. J. Guilaïne, 1967, 117, Pl. 27, 37: 2; J. Courtin, 1974, Pl. 11). Razumljivo, u ovom krugu nalaze se i brojne analogije zvonastoj posudi iz Iga (T. I: 6; up. J. Guilaïne, 1967, Pl. 32: 1 itd.).

Posebno treba naglasiti sličnosti starije ljubljanske faze sa materijalom prve etape Glockenbecher-Csepel grupe u Mađarskoj. Tu mislimo na većinu vodećih oblika, a naročito na konične zdjele, zdjele sa uvučenim obodom (T. I: 5; IV: 2, 3, 5, 9) i na njihovu ornamentiku (up. R. Kalicz-Schreiber, 1976, Abb. 8: 1; 9: 3, 4). U tom okviru su konstatovane i najbliže analogije ukrasima drške šila od kosti iz Iga (T. I: 2; up. R. Schreiber-Kalicz, 1984, 141, T. XL: 24).

Bakarni bodeži iz Iga (T. VI: 2—4) veoma su značajni, kako u pogledu preciziranja hronološke pozicije ove etape klasične ljubljanske kulture tako i u smislu jasnijeg geografskog opredjeljenja »Glockenbecher« uticaja koji su ovdje prisutni. Naime, nema nikakve sumnje da bodeži iz Iga pripadaju tipovima iz okvira metalurške produkcije kulture zvonastih pehara. Tu činjenicu već je konstatovao R. Ložar (R. Ložar, 1943, 66—71), a takvo je i mišljenje Z. Vinskog (Z. Vinski, 1961, 7—8). Bodeži sa središnjim rebrom (T. VI: 2, 3) u osnovi odgovaraju tipu »west-european dagger«, odnosno tipu »I« iz okvira klasiifikacije Kune i Matouška. Analogije ovom nalazu susreću se na čitavom području prostiranja kulture zvonastih pehara od britanskih ostrva (up. H. Case, 1984, 38—40, Fig. 2: 10, 14) do Iberijskog poluostrva (R. J. Harrison, 1977, Fig. 74, 101). Dosta bliski našim primjercima su i bodeži ovog tipa iz Fontbouïse, Bounias i još nekih

nalazišta u jugoistočnoj Francuskoj (up. J. A r n a l et al., 1979, 37, Fig. 1 : 1, 2) ali, u cjelini gledajući, najbrojnije paralele susreću se u okviru »Glockenbecher« kulture s područja Srednje Evrope (up. M. K u n a - F. M a t o u š e k, 1978, 67, Obr. 1 : 1—3, 56). Ljubljanski bodeži imaju nešto oštrije naglašeno središnje rebro, po čemu spadaju u razvijenije forme ovog tipa, slično nalazu iz Predmosti (up. M. K u n a — F. M a t o u š e k, 1978, Obr. 1 : 1), te će prije odgovarati mlađim primjercima koji su zastupljeni u drugoj fazi nego onima iz početnog stadijuma ove kulture. Bodež sa ravnim sječivom i trnom sa krilima (T. VI : 4) ne uklapa se potpuno u klasifikaciju Kune i Matouška, jer posjeduje osobine njihovog »II« i »IV« tipa. Naime, veličina i oblik trna odgovaraju »II« tipu, dok su krilca na trnu i zatupast oblik ravne oštrice karakteristični za »IV« tip (up. M. K u n a — F. M a t o u š e k, 1978, Obr. 1 : 8—9, 11, 22). Prema veličini i proporcijama, primjerak iz Iga više upućuje na stariji tip »II«, koji je zastupljen u prvoj i drugoj fazi »Glockenbecher« kulture. Odlike mlađeg tipa, koje su sadržane u primjerku iz Iga, isključuju mogućnost pripadnosti prvoj fazi, te u ovom slučaju dolazi u obzir samo druga etapa ove kulture, što bi u potpunosti odgovaralo dataciji prethodnog bodeža »west-european« tipa.

S obzirom na dosta pouzdanu klasifikaciju i hronološko opredjeljenje bodeža iz okvira srednjoevropske kulture zvonastih pehara, te relativno brojne analogije pomoću kojih smo datirali bodeže iz Iga, to opredjeljenje smatramo vrlo značajnim indikatorom u smislu preciznijeg određenja ostalih nalaza koji karakterišu stariju etapu ljubljanske kulture. Imajući u vidu i tipološke karakteristike keramičke produkcije, može se sa dosta sigurnosti reći da je ova ljubljanska faza istovremena sa drugom etapom kulture zvonastih pehara. Pri tom svi relevantni elementi upućuju na veze sa srednjoevropskim područjem i sa prvom fazom Glockenbecher-Csepel grupe u Mađarskoj. Međutim, na sadašnjem stupnju poznavanja ove problematike, ne može se u potpunosti isključiti ni određena veza sa jugoistočnom Francuskom. Ti kontakti bi morali ići preko sjeverne Italije a, kako smo prethodno pokazali, situacija na tom području barem za sada ne pruža nikakve jasnije indicije u tom smislu. U svakom slučaju, primarno je područje Srednje Evrope, sa kojim je ljubljanska kultura bila povezana preko Alpa i Panonije, a ukoliko je bilo određenih odnosa sa Jugozapadnom Evropom, to su najvjerovatnije bili kontakti slabijeg intenziteta takođe u vremenu druge faze, a ne i u vrijeme pirinejske grupe, koja je paralelna sa protounjatičkim horizontom i sa mlađom ljubljanskom etapom, o čemu će još biti govora.

U smislu hronološkog razgraničenja dviju etapa klasične ljubljanske kulture i njihovog položaja u odnosu na kompleks kulture zvonastih pehara i druge kulturne cjeline s evropskog prostora, veoma su indikativne amfore iz Dúbniaka iz okvira protounjatičke kulture. Ove amfore u tipološkom pogledu odgovaraju starijoj ljubljanskoj robi, a datirane su na sam početak protounjatičkog kompleksa (J. O n d r á č e k, 1967, 430, Obr. 5 : 2). Pošto je ovim kompleksom okarakterisana čitava treća, kasna faza kulture zvonastih pehara u Srednjoj Evropi, iz toga jasno proizilazi da starija ljubljanska etapa prethodi tom horizontu, dok bi mlađa bila paralelna sa njim.

Kako je već navedeno, u tom završnom periodu kultura zvonastih pehara nije jedinstvena na čitavom ovom području. Dok su u Srednjoj Evropi i u Istočnim Alpama u punoj mjeri izraženi novi kulturni impulsi protounjetičkog tipa, u Zapadnim Alpama i u južnoj Francuskoj, kulturni razvoj se najvećim dijelom nastavlja na starim osnovama. Klasično ljubljansko područje u tom pogledu ostaje nekako na pola puta; prisustvo starih keramičkih oblika i ornamentike pokazuje da se u određenoj mjeri nastavljaju prethodne razvojne tendencije, a mnoštvo novih elemenata istovremeno upućuje na snažne kulturne preobražaje.

Vrčevi sa cilindričnim vratom i loptastim tijelom (T. VIII : 1) jedna su od vodećih formi protounjetičke kulture i njenih sjevernoalpskih varijanti Oggau-Loretto i rani Straubing (R. Pittioni, 1954, 260—273, passim; H. J. Hundt, 1958, T. I : 2, 4, 6, 12). U ove okvire, bez sumnje, spadaju i oblici tog tipa iz Sládkovičeva u Slovačkoj (up. J. Vl a d á r, 1976, 220, Abb. 2 : 1).

U vezi sa ovim treba napomenuti da se vrčevi sa cilindričnim vratom, poput onih iz Parte (T. VIII : 8; IX : 1—2), susreću i u okviru mlađe faze grupe Glina III—Schneckenberg, kao i u njenom Jigodin tipu (up. J. Machnik, 1985, 49, Abb. 2 : 4, 10, 15; 4 : 2). Međutim, teško je pretpostaviti da među ovim nalazima ima direktnih veza, već će to prije biti posljedica nezavisne pojave protounjetičkih elemenata na području istočne Panonije i Karpata. Da su protounjetički uticaji prisutni i na tom prostoru, potvrđuju pojedini nalazi iz okvira Glockenbecher-Csepel grupe (up. R. Kalicz-Schreiber, 1976, Abb. 15 : 3; 16 : 1; 19 : 20/1).

Konične zdjele sa jezičastim drškama na proširenom i zaravnjenom obodu, takođe su tipične u ovom kulturnom krugu, a najbolje i najbrojnije analogije nalazima iz Parte i Grotta degli Zingari (T. VII : 4, 7; VIII : 5) susreću se u prethodno navedenoj grupi Oggau-Loretto i u najranijim grobovima iz Straubinga (up. R. Pittioni, 1954, Abb. 191 : 1, 192 : 67; H. J. Hundt, 1958, T. I : 5, 7).

Prethodna dva oblika predstavljaju vodeće nove forme u mlađoj fazi klasične ljubljanske kulture, a pripadaju tipovima tzv. prateće keramike u kulturi zvonastih pehara (Begleitkeramik). Ta keramička vrsta doživljava najsnažniji razvoj u trećoj fazi ove kulture, a njeno prisustvo u protounjetičkoj kulturi predstavlja jedan od osnovnih elemenata kojima se ta kultura uključuje u »Glockenbecher« kompleks (up. J. Ondráček, 1967, 444—446).

Ornamentisani vrčevi iz Iga (T. VII : 1) i oblikom i ukrasima gotovo u potpunosti odgovaraju protounjetičkim nalazima iz Opatovice u Rajhradu (up. J. Ondráček, 1967, 411, sl. 19 : 1).

Bakarna šila sa rombičnim zadebljanjem, poput onih iz Iga (T. XI : 2—6), takođe su produkt kasne kulture zvonastih pehara (R. Ložar, 1943, 65—66). Nalazi tog tipa veoma su česti na području Slovačke, a ovdje ćemo navesti primjerke iz nalazišta Tvrdoševica, odnosno iz okvira starije faze grupe Nitra (up. E. Schubert, 1974, 12, 17, T. 1 : 16). Oblici ovog tipa su zastupljeni i u mlađoj fazi Glockenbecher-Csepel grupe (up. R. Kalicz—Schreiber, 1976, 208, Abb.

18 : 235), kao i u najranijim grobovima iz Straubinga (up. H. J. H u n d t, 1958, T. I : 11). Ti nalazi su izrađeni od bakra i datirani u razdoblju koje neposredno prethodi fazi Reinecke A1, a uz njih se susreće i dosta keramičkih oblika koji odgovaraju mlađim ljubljanskim formama. Šila sličnog oblika konstatovana su i u sjevernoj Italiji — u početnim horizontima kulture Polada, naročito u prialpskim nalazištima Montesei di Serso i Lago di Ledro (R. P e r i n i, 1972, Fig. 10 : 140—143; J. R a g e t h, 1975, T. 21 : 13—16), a zatim u južnoj Francuskoj (J. G u i l a i n e, 1972, 60—62, Fig. 14 : 1—10, 12). Ovi primjerci su izrađeni od bronzе i svakako kasniji od prethodno navedenih, a datiraju se u vrijeme nastanka faze Reinecke A, odnosno u doba početka »Epicampaniforme« horizonta. Rombična šila od bronzе najvjerovatnije su u uskoj vezi sa metalurškom produkcijom treće faze kulture zvonastih pehara i na ovom prostoru predstavljaju nastavak te tradicije.

U vezi sa ovim zaključcima potrebno je napomenuti da su rombična bakarna šila zastupljena i na jednom mnogo širem prostoru, a slična je situacija i sa bodežima iz okvira starije faze ljubljanske kulture. Tako se nalazi ovog tipa susreću u naseljima Ezero i Sv. Kirilovo, u jugoistočnoj Bugarskoj (up. G. I. G e o r g i e v et al., 1979, Obr. 107 : d, e; 109 : d, z; V. M i l o j č i ć, 1949, T. 22 : 13, 14), zatim u okviru kulture jamnih i katakomba grobova (E. N. C h e r n i k h, 1980, Fig. 4 : 5, 7—18; 5 : 1—3, 6, 12, 13; 8 : 6—12), kao i dalje na istoku, sve do zapadnog Irana (G. I. G e o r g i e v et al., 1979, 182). Dakle, radi se o oblicima koji se susreću na veoma širokim prostranstvima, te na ovom mjestu ne možemo zalaziti u šira razmatranja problematike primarnog porijekla ovih oruđa i pitanja eventualnog prioriteta zapadne, odnosno istočne grupe nalaza. No, brojnost navedenih bodeža u okviru prve id ruge faze kulture zvonastih pehara, kao i veoma široka zastupljenosti šila sa rombičnim zadebljanjem u okviru protounjetičkog kruga i u njemu srodnim kulturama s područja Srednje i Jugozapadne Evrope, siguran je znak da su ovakvi oblici široko odomaćeni na tom prostoru. S obzirom na sve ostale srodnosti u materijalnoj kulturi, čini se da je sasvim opravdano nalaze iz Iga smatrati direktnom posljedicom uticaja iz tog kulturnog kruga, a analogije iz Ezera i drugi primjerci ovih nalaza s prostora Istočne Evrope, u ovom slučaju bi imali prvenstveno hronološku vrijednost kao vremenski paralelan fenomen, dok za neke čvršće veze na ovoj relaciji, barem za sada, nemamo pouzdanih pokazatelja.

Koštane kopče za pojas u obliku trna iz Iga (T. XI : 1, 10) nemaju bliskih analogija u bližem susjedstvu. Kopče slične ljubljanskim susrećemo tek u okviru kulture Strzyzov u Poljskoj i u nalazištu Braszov-Schneckenberg, koje pripada mlađoj fazi kulture Glina III—Schneckenberg (up. J. M a c h n i k, 1977, T. XV : 13; 1985, sl. 5 : 30). To je vrijeme koje odgovara mlađoj ljubljanskoj fazi.

Slična je situacija sa koštanom aplikacijom za pojas iz Iga. Takve aplikacije se pojedinačno susreću u različitim dijelovima Evrope. Dva primjerka ovog oblika nađena su u Bilanovskoj mogili (O. N. B a d e r — A. H. H a l i k o v, 1976, T. 51 : 16, 17). Po jedna pojasna obloga ovog tipa zastupljena je u nalazištu Vasterbjers na Götlandu i u Hajdmooru u Schleswig-Holsteinu. Oba ta primjerka su iz okvira kul-

ture »Schnur« keramike (up. A. Häusler, 1969, 270, Abb. 6 : 25—26). Primjerci iz Bilanova pripadaju početku bronzanog doba, i to jednoj dosta arhaičnoj fazi u kojoj je snažno prisutna tradicija kulture kuglastih amfora. Manja aplikacija iz Bilanova gotovo u potpunosti odgovara onoj iz Iga, te se čini opravdanim njeno smještanje u okvire starije faze klasične ljubljanske kulture.

Posude sa oštro izvijenim vratom tipa kao na T. X : 1, 2, 4, 5 ne nalaze se nigdje izvan šireg područja ljubljanske kulture, a kako ćemo kasnije vidjeti, ovakve forme su najbrojnije na srednjojadranskom prostoru. Zanimljivo je da takvih nalaza nema u Ljubljanskom barju, te je to jedan od elemenata koji ukazuje da veze Barja i sjevernojadranskog prostora u ovom razdoblju nisu tako intenzivne kao što je to bio slučaj u prethodnom periodu.

U cjelini gledajući, razvoj mlađe faze ljubljanske kulture na njenom klasičnom području u najvećoj mjeri je obilježen prodorom elemenata protounjatičkog tipa s prostora Istočnih Alpa, kao i prisustvom oblika koji se vežu za srednjojadransko područje. Po svoj prilici, u vrijeme treće faze kulture zvonastih pehara, na prostoru donje Austrije, Slovačke i Moravske, dolazi do formiranja jednog novog kulturnog žarišta, odakle otpočinje ekspanzija u više pravaca, a naročito prema jugozapadu, označavajući završetak kompleksa kulture zvonastih pehara na tom prostoru. Ovaj prodor je u značajnoj mjeri zahvatio i klasično ljubljansko područje, ali ne u tolikom obimu da bi u potpunosti anulirao elemente starog razvoja, kao što je to bio slučaj u Bavarskoj ili u Istočnim Alpama. Isti impulsi imali su snažnog uticaja na kulturni razvoj područja srednjeg Jadrana, a u značajnoj mjeri su doprinijeli i formiranju kulture Polada, koje je uslijedilo pri kraju ovog razdoblja. Određenu ulogu u tim preobražajima morala je imati i mlađa faza klasične ljubljanske kulture, barem kao posrednik u prenošenju ovih elemenata ka sjevernoj Italiji i duž istočne jadranske obale.

Imajući u vidu cjelinu raspoložive građe, može se reći da egzistencija klasične ljubljanske kulture pada u vrijeme koje u potpunosti prethodi razdoblju Reinecke Br. A, odnosno periodu ranog bronzanog doba, po konvencionalnoj, južnonjemačkoj hronologiji. Starija ljubljanska faza odgovara najranijem postvučedolskom horizontu, odnosno vremenu druge faze srednjoevropske kulture zvonastih pehara, s kojom pokazuje i najviše srodnosti. Druga faza klasične ljubljanske kulture odgovarala bi završnom horizontu Glockenbecher kompleksa, a u kulturnom smislu ona predstavlja jednu prelaznu varijantu između srednjoevropskog protounjatičkog kruga i zapadnoevropske kulture zvonastih pehara, i to njene kasne treće faze.

Ovo razdoblje se u arheološkoj literaturi različito obilježava. Po klasičnoj periodizaciji, koja se uglavnom oslanja na sistem P. Reinecke, to bi bio period završnog, odnosno finalnog eneolita. Međutim, u ovom vremenu egzistiraju pojedine kulturne cjeline koje većina autora smatra bronzanodopskim. Takve su, na primjer, grupe Hlöpice-Veselé, Somogyvar-Vinkovci, rana Nagyrév, Glina III-Schneckenberg i Bilanovo. Osim toga, u ovo doba, a u najmanju ruku paralelno sa mlađom ljubljanskom fazom, nastaju još neke kulture koje će biti

vodeće u vrijeme faze Br. A. To je, prije svega, protounjetička kultura (kao početni horizont unjetičke kulture) i njoj srodna grupa Oggau-Loretto, Nitra, a vjerovatno i Polada.

Prema P. Romanu, to bi bilo vrijeme etape »Ib« ranog bronzanog doba Rumunije, odnosno doba mlađe faze Glina III-Schneckenberg i Jigodin grupe, što u suštini odgovara podjeli koju je u ovom okviru izvršio J. Machnik i koji dovodi u vezu ljubljansku kulturu sa grupom Schneckenberg B (P. Roman, 1981, 163—164, T. 2; J. Machnik, 1985, 49). Po mađarskoj hronologiji, to je vrijeme druge faze ranog bronzanog doba. Tako N. Kalicz smatra da je ljubljanska kultura vremenski paralelna sa ovom fazom bronzanog doba Mađarske. Rezultati naših israživanja u potpunosti potvrđuju takve zaključke, s tim što se pokazalo da je na ovoj relaciji moguće još preciznije opredjeljenje: starija ljubljanska faza odgovara prvoj etapi Glockenbecher-Csepel grupe (faza Br. IIa), dok bi mlađa ljubljanska faza pripadala vremenu Br. IIB u Mađarskoj, odnosno mlađoj Glockenbecher-Csepel grupi, u kojoj kao i na klasičnom ljubljanskom prostoru, uglavnom nedostaju tipični elementi kulture zvonastih pehara (up. N. Kalicz, 1982, 142—146).

DALJI RAZVOJ RANOG BRONZANOG DOBA NA KRASU — TIP CICLAMI-MITREO

Ovdje će biti riječi o elementima kulturnog razvoja na području sjevernog Jadrana koji je uslijedio neposredno nakon ljubljanske kulture, odnosno u periodu koji odgovara fazi Br. A1 i dijelu etape Br. A2, po Reinecke. Istra i u ovom razdoblju predstavlja problem za sebe, te će biti posebno obrađena.

Mada u gotovo svim pećinskim staništima sa ovog tla postoje kulturni slojevi i nalazi koji pokazuju da život u njima traje i tokom tog perioda, do sada nije bilo cjelovitijih razmatranja niti pokušaja sintetske obrade ove problematike. Pojedinačnim aspektima iz ovog okvira nešto više su se bavili italijanski autori u vezi sa determinacijom nalaza s područja Tršćanskog i Furlanskog krasa (R. P e r o n i, 1983, 66; M. M o r e t t i, 1983, 69-70), ka i J. Korošec i F. Leben na prostoru Slovenačkog krasa (J. K o r o š e c, 1956, 3-54; F. L e b e n, 1975, 145-155). Međutim, pri tom se ostalo na krajnje uopštenim ocjenama o nedostatku tipičnih nalaza, uz izvjesne naznake veza ovog područja sa kulturom Polada i trajanja života u pećinama i u vrijeme početnog horizonta kastelijera, odnosno u razdoblju koje italijanski autori karakterišu kao srednje bronzano doba (A. M. R a d m i l l i, 1983, 79-87). U suštini, može se reći da je u nauci uvriježeno mišljenje po kome, nakon relativno jasne situacije u vrijeme ljubljanske kulture, kraško područje gubi svoj kulturni identitet u tolikoj mjeri da je praktično nemoguće izdvojiti tipične forme i oblike koji bi karakterisali razvoj ranog bronzanog doba od kraja ljubljanske kulture do početnog horizonta kastelijera.

Detaljna analiza postojećeg materijala, a posebno rezultata novih istraživanja na širem području sjevernog Jadrana i Ljubljanskog barja, samo djelimično potvrđuje ovakve konstatacije. Naime, stoji činjenica da u ovom periodu dolazi do daljeg opadanja kulturnog razvoja, što je u stvari, nastavak procesa kulturne dezintegracije koji je otpočeo u drugoj fazi ljubljanske kulture i koji je u ovom razdoblju došao do punog izražaja. Takva situacija ne karakteriše samo kulturni razvoj na Krasu već i na čitavom prostoru koji je prethodno obuhvatala klasična ljubljanska kultura, pa i šire. Ljubljansko barje je sasvim sigurno već izgubilo značaj kulturnog središta, a izgleda da pri tome nije došlo do formiranja nekog novog snažnog centra koji bi bio nosilac daljeg osobnog razvoja na ovom prostoru. Prema tome, ne može se više govoriti o zajedničkom razvoju i daljim uskim vezama na relaciji Ljubljansko

Karta 2 — Nalazišta tipa Ciclami-Mitreo
 Carte 2 — Stations du type Ciclami-Mitreo

barje — sjeverni Jadran. Početak podvajanja ova dva područja pada već u mlađoj etapi ljubljanske kulture, a razvoj u ovom vremenu odvija se odvojeno, uz smanjenje intenziteta života u oba ova područja.

Međutim, ne može se potvrditi ni konstatacija o potpunom nedostatku tipičnih nalaza koji bi mogli pružiti bilo kakve informacije u vezi sa kulturnim razvojem sjevernojadranskog Krasa u ovom vremenu. Kako ćemo vidjeti, ovdje se susreću neke dosta karakteristične keramičke forme, koje su zastupljene u većini pećinskih naselja toga geografski i kulturno relativno izdvojenog područja. No, otežavajuća okolnost u ovom smislu je u tome što su ovdje mahom u pitanju površinski horizonti koji su dosta poremećeni naknadnim intervencijama ili, pak, neki slabije izdiferencirani slojevi, te se od svih nalaza u većini slučajeva može računati samo na tipične i hronološki osjetljive oblike. Vodeća nalazišta ovog kulturnog facijesa su Grotta dei Ciclami, Grotta del Mitreo i Grotta Tartaruga. Relativnim bogatstvom i raznovrsnošću tipičnih nalaza posebno se ističu Grotta dei Ciclami i Grotta del Mitreo, te smo ta dva nalazišta obilježili kao eponimne lokalitete za ovu etapu kulturnog razvoja sjevernojadranskog Krasa. Međutim, najjasnija stratigrafska situacija konstatovana je u Grotta Tartaruga. U sloju B ove pećine nivoi 2 i 3, koji su okarakterisani materijalom ovog tipa, direktno preslojavaju mlađu ljubljansku fazu, koja je zastupljena u nivou 4. U drugim nalazištima, uključujući i ona eponimna, na osnovu raspoložive dokumentacije ne može se obaviti precizna i sasvim jasna stratigrafska diferencijacija kulturnih horizonata ovog facijesa i njihov odnos prema starijim i mlađim stratimuma. No, prethodno iznesena situacija u Grotta Tartaruga, kao i tipološke odlike materijala ipak daju jednu konkretniju osnovu, prije svega za uspostavljanje stratigrafskog odnosa sa ljubljanskom kulturom, a zatim i za utvrđivanje hronoloških i kulturnih okvira ovoga facijesa.

Iznoseći sve ove podatke, ne smijemo ispustiti iz vida fakat da je siromaštvo nalaza ipak jedna od osnovnih karakteristika ovoga razdoblja, što je mnogo više naglašeno u odnosu na prethodno razdoblje. Već bi jedno površno poređenje sa ljubljanskom kulturom i činjenica da su oba ova kulturna horizonta zastupljena na istim nalazištima, bilo dovoljno za konstataciju da primarni uzrok takvoj situaciji nije stanje istraženosti, već su to najvećim dijelom morale biti objektivne kulturne i istorijske okolnosti, koje su dovele do značajnog pada i osiromašenja kulturnog razvoja. No, bez obzira koji ćemo od ovih faktora smatrati primarnim, činjenica je da raspoloživa dokumentacija zaista ne daje mogućnosti za jedno cjelovito i sintetsko razmatranje kulturnog razvoja ovoga razdoblja, kako je to bilo moguće sa prethodnom ljubljanskom kulturom, ili sa savremenim kulturama sa srednojadranskog područja, o kojima će kasnije biti riječi. Iz tih razloga, u razmatranju ove problematike za sada ćemo se ograničiti na pokušaje identifikacije nekih zajedničkih odlika u kulturnom razvoju, kao i na razmatranje kontakata prastanovnika ovog tla sa drugim područjima, koji su uslijedili tokom razdoblja Br. A1-A2, po Reineckeu. Naredna istraživanja na ovom i na susjednim područjima će pokazati da li je situacija koju ćemo ov-

dje prezentirati stvarno odraz objektivnih okolnosti ili samo posljedica nedovoljnog poznavanja elemenata relevantnih za razmatranje ove problematike.

Na osnovu kriterijuma koje smo prethodno iznijeli, ovom tipu se mogu pripisati slojevi i horizonti iz sljedećih nalazišta (v. kartu 2):

- stariji segmenti sloja 4 u Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, Fig. 6:6, 8, 10);
- sloj B, nivo 2 i 3 u Grotta Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 49, Fig. 1:2, 4-7);
- mlađi horizont sloja 4 u Grotta dei Ciclami (F. Legnani — F. Stradi, 1963, 38, Fig. 3);
- najstariji horizont sloja 2 i horizonti 7-9 sloja III u sondi A-B Grotta Caterina (D. Cannarella — C. Pitti, 1981, Fig. 4:5, 5:1, 2);
- pojedini nalazi iz sloja A u Grotta Azzurra (F. Leben, 1967, 60-61, T. 13-15; 16:4);
- pojedini nalazi iz Grotta Gigante (S. Andreolotti — F. Stradi, 1972, 109-115, T. 6-8; Fot. 2);
- pojedinačni nalazi iz Vlaške peći (N. Petrić, 1979, T. XXV:3, 4);
- nalazi iz mlađeg horizonta sloja 6 u Vaganačkoj pećini (S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985, T. 3:10).

MATERIJALNA KULTURA

Materijalna produkcija tipa Ciclami-Mitreo u najvećoj mjeri je okarakterisana keramičkim posuđem. Drugi tipovi nalaza, kao što su oruđe, oružje i nakit, otkriveni su u mnogo manjoj mjeri i mahom pripadaju atipičnim i hronološki neosjetljivim formama svakodnevnog upotrebe. U ovom smislu ističe se jedino jedno bronzano šilo sa koštanom drškom iz sloja 4 u Grotta dei Ciclami (T. XIII:2).

Karakteristično je da se u okviru keramičke produkcije ovog tipa uopšte ne javlja kvalitetno rađeno, odnosno fino posuđe, već se radi o keramici srednjeg kvaliteta, izuzev tipova »g«, koji pripadaju grubljoj keramičkoj robi. Međutim, u ovom okviru razlikuje se relativno veliki broj karakterističnih oblika, koje navodimo sljedećim redoslijedom:

- a) vrčevi sa loptastim trbuhom, cilindričnim vratom i oštrije izvijenim obodom. Karakteristična je jedna masivna trakasta drška koja počinje ispod oboda, a završava se na gornjem dijelu trbuha. Dno je ravno (T. XII:2);
- b) posude sa velikim loptastim trbuhom, širokim cilindričnim vratom i blago izvijenim obodom. Dno je ravno, a drške nisu konstatovane (T. XIII:4);
- c) duboke, cilindrične ili ljevčasto profilisane zdjele sa širokim ravnim dnom (T. XIII:1);

- d) amfore sa bikoničnim trbuhom i oštrim prelazom u ljev-kasto profilisani vrat. Dvije dugačke, trakaste drške počinju sa oboda i završavaju iznad prelaza u donji konus. Dno je ravno (T. XIII:5);
- e) vrčevi slični prethodnim amforama, ali sa jednom drškom (T. XII:3; XIII:6);
- f) bikonične posude sa loptastim trbuhom, oštrim prelazom u cilindrični vrat, sa jasno izdvojenim obodom. Karakteristična su jedna, ili dvije trakaste drške »x« tipa, koje počinju sa oboda, a završavaju na gornjem dijelu trbuha. Dno je ravno (T. XII:1, 5);
- g) od grublje keramike identifikovani su lonci sa jezičastim drškama loptastog ili jajastog tijela, sa ravnim dnom (T. XII:4; XIII:3).

Ukrašavanje posuđa nije često u okviru keramičke produkcije tipa Ciclami-Mitreo. Posebno je zanimljivo da se vrlo rijetko ornamentiše bolje rađena keramika. Izuzetak u ovom smislu su posude tipa »f«, koje su često ukrašene urezanim linijama na vratu, gornjem dijelu trbuha i na drškama (T. XII:1, 5). Ponekad je i početak izvijenog oboda naglašen dubokom urezanom linijom (T. XII:1). Ovakve linije se javljaju na prelazu iz trbuha u vrat ili na trbuhu kod posuda tipa »d« i »e« (T. XII:3; XIII:5, 6).

Grubo posuđe se ukrašava isključivo plastičnim ornamentima, odnosno u maniru koji je uobičajen u ranom bronzanom dobu na jednom veoma širokom prostoru. To su najčešće nizovi utisnuća prstom na obodu, ispod oboda, na drškama i na plastičnim trakama. Ono što je posebno karakteristično u okviru tipa Ciclami-Mitreo jeste jedno veće udubljenje koje se redovno javlja na sredini jezičastih drški (T. XII:4; XIII:3).

KULTURNI I HRONOLOŠKI OKVIRI

Keramički inventar tipa Ciclami-Mitreo u tipološkom i kulturološkom smislu je dosta heterogen i upućuje na veze ovog područja sa različitim kulturnim cjelinama sa jednog dosta velikog prostora. Međutim, na prvom mjestu ćemo izdvojiti oblike tipa »a«, koji u velikoj mjeri podsjećaju na protounjetečke forme iz okvira druge faze klasične ljubljanske kulture. Posuda ovog tipa iz Grotta Caterina (T. XII:2) gotovo u potpunosti odgovara prethodnim ljubljanskim oblicima. Jedino nešto masivnija trakasta drška, kao i stratigrafski položaj ovog nalaza, govore da se ovdje radi o jednoj evoluiranijoj formi i kasnijem vremenu. Slične tipološke osobine posjeduju i posude ovog tipa iz Vlačke Peći (up. N. P e t r i ć, 1979, T. XXV:3, 4).

Za razliku od prethodnih, posude tipa »f« predstavljaju potpunu novinu i bez sumnje su strani element na ovom području. One nisu brojno zastupljene, ali su veoma karakteristične i prepoznatljive (T. XII:1, 5). Po obliku i načinu ukrašavanja ove posude gotovo u potpunosti odgovaraju keramici cetinske kulture, koju poznajemo kao vode-

ću kulturu u razdoblju Br. A1 na području srednjeg Jadrana²⁴. Nije isključeno da se ovdje radi i o direktnom importu sa cetinskog područja, naročito u slučaju fragmenta drške sa T. XII:5, dok bi posuda sa T. XII:1 već mogla predstavljati lokalni proizvod izrađen u maniru cetinske kulture.

Oblici tipa »d« i »e«, koje susrećemo u nešto većem broju na čitavom ovom prostoru, imaju najbolje analogije u okviru grupe Wieselburg na području sjeveroistočnih Alpa. Ova forma spada među vodeće u toj grupi (up. R. Pittioni, 1954, Abb. 204:4; 216:6; 218:1; 219:2, 3, 6, 10, 12; 220:4; 221). Tom krugu će pripadati i nalaz iz Lago Lucone u sjevernoj Italiji (R. Peroni, 1971, T. 1:2), sa kojim najviše sličnosti pokazuje primjerak iz Vaganačke pećine (T. XII:3). Vrijeme nastanka grupe Wieselburg R. Pittioni je datirao u fazu Reinecke Br. A1, s tim da ona traje tokom čitavog ranog bronzanog doba, po južnonjemačkoj hronologiji (R. Pittioni, 1954, 308). Međutim, sva nova istraživanja pokazuju da se ovdje radi o kulturnoj grupi koja je dosta bliska klasičnoj unjetičkoj kulturi, te se njeno datiranje svodi uglavnom na mlađu etapu faze Br. A (E. Schubert, 1974, 36-42).

U okviru nivoa 2 i 3 sloja B u Grotta Tartaruga, nađeni su lonci sa jezičastim drškama koje su ukrašene utisnućem prsta u sredini (T. XII:4; XIII:3). Ovakvi oblici spadaju u grublje i manje tipične forme keramičke produkcije tipa Ciclami-Mitreo, ali se često susreću na kastelijaerima sa šireg prostora sjevernog Jadrana. Njihova pojava u ovom relativno jasnom stratigrafskom kontekstu, zajedno sa nalazima tipa Wieselburg, dobar je pokazatelj hronološkog položaja tih oblika u ovom i u širem okviru.

Duboke ljevkaste i cilindrične zdjele (tip »c«, T. XIII:1) dosta su česte u okviru kulture Polada, gdje se datiraju u razdoblje Br. A, po Reineckeu (R. Peroni, 1971, Fig. 18:13-20; R. Perini, 1972, Fig. 8:109, 110; Fig. 9:136; J. Ragenth, 1975, T. 33, 34 id.), no treba reći da su takvi oblici zastupljeni i u alpskom području, u okviru prethodno navedene grupe Wieselburg (R. Pittioni, 1954, 321, Abb. 225).

Bronzano šilo sa drškom od kosti iz Grotta dei Ciclami (T. XIII:2) ima dobre analogije na području jugozapadne Slovačke, u okviru Urbanovo tipa. E. Schubert je ovakve nalaze na tom području opredijelio u početak njegove treće faze ranog bronzanog doba, što bi odgovaralo periodu prelaza iz potfaze Br. A1 u A2, po Reineckeovoj hronologiji (up. E. Schubert, 1974, 21, T. 6:7). Jedno šilo ovog tipa nađeno je u mlađim grobovima iz Straubinga i opredijeljeno u grupu Straubing, koja pripada fazi Br. A2 (up. H. J. Hundt, 1958, 12).

Dakle, tip Ciclami-Mitreo sadrži sljedeće kulturne komponente:

- a) lokalna tradicija mlađe faze klasične ljubljanske kulture;
- b) elementi cetinske kulture;
- c) uticaji sa šireg alpskog i srednjoevropskog područja, među kojima preovlađuju oblici kulture Wieselburg;
- d) elementi kulture Polada.

²⁴ Up. I. Marović — B. Čović, 1983, 191—231, kao i prilog o cetinskoj kulturi u ovom radu.

U hronološkom smislu, prve dvije komponente uglavnom odgovaraju razdoblju Reinecke Br. A1, dok bi nalazi tipa Wieselburg pripadali mlađem razdoblju, odnosno fazi Br. A2. Elemente kulture Polada ne možemo preciznije datirati u ovom okviru, jer se radi o oblicima koji su karakteristični za obje potfaze etape Br. A, odnosno za čitavo rano bronzano doba po klasičnoj, južnonjemačkoj hronologiji.

Nehomogenost kulturnog materijala, slaba stratigrafska izdiferenciranost kulturnih slojeva i činjenica da se u okviru relativno malog broja nalaza susreću elementi sa različitih i često međusobno dosta udaljenih područja, daje izvjesne indicije o kulturno-istorijskom karakteru razdoblja čiju smo kulturu obilježili kao tip Ciclami-Mitreo. Naime, sve indicije ukazuju da se ovdje ne radi o nekoj integralnoj kulturnoj cjelini, nego o grupaciji stanica koje nisu služile za duže stanovanje, već samo za povremeni boravak manjih ljudskih zajednica. Najvjerovatnije se radi o sezonskim boravcima stočara. Pri tom se čini da je kulturni identitet ovog facijesa nastao kao posljedica uticaja raznih grupa ljudi sa alpskog područja, iz sjeverne Italije i sa srednjeg Jadrana, koji su ovuda prolazili, a da im pri tome nije bilo u cilju duže zadržavanje na ovoj teritoriji, već ostvarenje međusobnih kontakata. Pogodan geografski položaj i komunikacijski značaj ovog područja imao je u svemu tome veoma bitnu ulogu.

PROBLEM RANOG BRONZANOG DOBA ISTARSKOG POLUOSTRVA

Iako su arheološka istraživanja na području Istre, kao i u drugim dijelovima sjevernog Jadrana, otpočela već u drugoj polovini prošlog vijeka, taj rad je uglavnom okarakterisan manjim istraživačkim zahvatima, te je do sada sakupljeno veoma malo relevantnih podataka o kulturnom razvoju ovoga poluostrva tokom praistorijskog doba. U red najslabije istraženih spada i period kojim se ovdje bavimo. Činjenica da su i ti malobrojni rezultati dobrim dijelom ostali nepoznati naučnoj javnosti u dovoljnoj mjeri ilustruje fragmentarnost naših saznanja i mogućnosti sagledavanja ove problematike. Iz tih razloga do sada nije bilo argumenata za sintetska razmatranja problema nastanka i razvoja ranog bronzanog doba na području Istre, a tek u novije vrijeme učinjeni su određeni naponi u smislu pokušaja sistematizacije postojeće građe i cjelovitije prezentacije nekih bitnih aspekata kulturnog razvoja iz ovog okvira.

Prvi pokušaj u ovom smislu učinio je N. Petrić 1979. g. u svojoj studiji *Introduzione alla preistoria dell'Istria*²⁵. Po njegovom mišljenju, prelaz iz eneolita u rano bronzano doba na području Istre obilježen je horizontom ljubljanske kulture, dok je puno rano bronzano doba, koje traje tokom perioda Reinecke Br. A, predstavljeno jednom specifičnom kulturom čije osnovno obilježje čini keramika sa metličastim ukrasima. Prva pojava keramike sa ovakvim ukrasima pada već u neolitsko doba, a prema Petriću, takvi oblici svoj puni procvat doživljavaju upravo na tlu Istre, i to tokom ranog bronzanog doba (N. Petrić, 1979, 224). Ove tvrdnje Petrić podupire stratigrafskim položajem metličaste keramike u pećinama Srbani i Cingarela, gdje je, kako on tvrdi, nađena zajedno sa keramikom ljubljanske kulture, kao i situacijom u naselju Javorike — Gromače na Brionima, gdje su u sloju sa ovakvom keramikom nađena dva mala trougaona bodeža od bronce. Ovaj autor dalje navodi da je metličasta keramika u Istri veoma dobro zastupljena tokom obje faze ranog bronzanog doba po Reineckeovoj hronologiji, kako u pećinskim tako i u gradinskim naseljima, a s obzirom na značaj nalaza ovog tipa na Brionima (Javorike-Gromače), on za ovu manifestaciju predlaže naziv »brionska kultura« (N. Petrić, 1979, 233-236).

B. Čović je u četvrtom tomu *Praistorije jugoslavenskih zemalja* dao jednu dosta detaljnu analizu nalaza, koji po njegovom mišljenju

²⁵ Postoji i srpskohrvatska verzija ove studije (N. Petrić, 1978, 441—464), ali smo se u ovom radu služili izdanjem na italijanskom jeziku, koje je potpunije.

karakterišu početak bronzanog doba na tlu Istre (B. Č o v i ć, 1983, 114-132). On prihvata Petrićev zaključak, po kome je metličasta keramika osnovni izraz kulture početne etape ovog perioda, ali pri tom njenu egzistenciju ograničava samo u okviru faze B. A1, po Reineckeju. To razdoblje bi, prema Čoviću, označavalo prvu fazu ranog bronzanog doba Istre (Istra I). U taj okvir ulaze sljedeća nalazišta:

— mlađi horizont naselja Javorike—Gromače, sloj »h« (2,00—2,40 m) u Trogrloj pećini, srednji sloj (1,90—2,75 m) u pećini Srbani, dio nalaza iz pećine Cingarela (poremećeni sloj do 0,40 m dubine), a vjerovatno i tumuli Marin dol i Bombista kod Pule.

Druga faza — Istra II — odgovara razdoblju Reinecke Br. A2/B1 i donosi krupne promjene u kulturnom razvoju ovoga područja. Nju obilježava početak masovnog naseljavanja gradina, keramika kastelijerskog tipa i učvršćivanje tumula kao osnovnog tipa spomenika u okviru ritusa sahranjivanja. Kao osnovu za izdvajanje ove faze Čović navodi materijal iz sljedećih nalazišta:

— gradine Vrčin, Mordele, Magornjak i Bonkastel; sloj od 0,90 do 1,80 m u Trogrloj pećini, te tumule Žamnjak i Maklavun.

Oba prethodno navedena autora u svojim razmatranjima najviše se oslanjaju na stratigrafiju pećina Srbani, Cingarela i Trogrle pećine, kao i naselja na otvorenom, Javorike — Gromače, te na nalaze iz gradina sa ovog područja. Međutim, treba naglasiti da je raspoloživa dokumentacija iz ovog okvira dosta manjkava, jer se mahom radi o problemima istraživanja i nepublikovanom materijalu. Od svih ovih nalazišta objavljeni su samo nalazi iz Trogrle pećine i pećine Cingarela, dok je preostala dokumentacija još uvijek nepristupačna široj naučnoj javnosti, a smještena je u Arheološkom muzeju u Puli i jednim dijelom u Muzeju brionskog otočja na Brionima, kao i u Museo Civico di Storia ed Arte u Trstu. Ovdje izuzimamo nalaze iz tumula koje navodi B. Čović i koji su u manjoj ili većoj mjeri objavljeni, o čemu će nešto kasnije biti više riječi.

Među navedenim naseljima, računajući i ona objavljena i neobjavljena, samo je u Trogrloj pećini konstatovan relativno jasan slijed kulturnih slojeva. Međutim, ovdje se radi o dosta neobičnoj pećini koja nije bila naročito pogodna za duži boravak, a istraživanja su u cjelini rezultirala malobrojnim i uglavnom netipičnim keramičkim nalazima (up. B. B a č i ć, 1978, 163-168). Ulaz u pećinu je vertikalalan, a zatim se spušta pod uglom od 45°, te ne obezbjeđuje odgovarajući kontakt sa spoljnom sredinom, što je inače neophodan preduslov za sva pećinska naselja na jadranskom području. Da je ova pećina bila vrlo rijetko posjećivana svjedoči i neznatna količina nalaza, naročito u sedimentima nižim od 1,40 m, a to je najveći dio sloja koji se uzima kao prezentant kulture ranog bronzanog doba Istre. Od ove dubine, pa sve do dna pećine u okviru istraženog prostora veličine 3,5 x 1,55 m nađeno je samo 87 keramičkih fragmenata. Jedini nalaz koji se sa više sigurnosti može pripisati ranom bronzanom dobu je posuda sa ljevkastim vratom i četiri male »x« drške (T. XIV:6) nađena na dubini 0,90—1,20 m (B. B a-

čić, 1978, 166). Ovom dobu mogao bi pripadati i mali fragment trbuha posude sa dugmetastom aplikacijom tipa kao na T. XV:6, koji je konstatovan na dubini 1,80—2,00 m, u gotovo sterilnoj naslazi između slojeva »e« i »h«²⁶. To bi možda moglo značiti da je pećina upravo u ovom razdoblju bila veoma rijetko posjećivana. Inače, B. Bačić smatra da su donji sedimenti, u kojima je nađeno najviše primjeraka metličaste keramike, u kulturnom i hronološkom pogledu veoma teško odredljivi, a on je u tom smislu sklon opredjeljenju u vrijeme kasnog neolita (B. Bačić, 1978, 168).

Istraživanja u pećini Srbani obavljena su daleko od ulaza, uz sam rub dna pećine²⁷. Na tom dijelu otvoren je rov širine 1 m, koji ide od jednog do drugog zida pećine i ima dužinu 3—4 m. Dostignuta je dubina 4,35 m, ali nije otkriveno i dno kulturnog sloja. Stratigrafija u ovom rovu je dosta nejasna. Sa više sigurnosti moglo bi se računati samo na središnji prostor rova, dok su slojevi u dijelovima uz stjenovite zidove pećine poremećeni. Međutim, prilikom iskopavanja nisu primijećeni ovi poremećaji u sloju, te nije obavljeno preciznije odvajanje materijala. Tako se koljenaste drške sa pločicom javljaju i u površinskom sloju, a i na dubini 1,90—2,10 m. Metličasta keramika je zastupljena u svim slojevima, od površine do dna dostignute dubine. Fragment ljubljanske keramike (T. XIV:4) nađen je otprilike u sredini sloja, na dubini od 2,15—2,40 m, što nije najniži otkop sloja sa metličastom keramikom, kako je to naveo N. Petrić i čime on podupire svoje hronološko opredjeljenje metličaste keramike (up. N. Petrić, 1978, 453). B. Čović je prvoj fazi ranog bronzanog doba Istre pripisao sloj od 2,75 do 1,90 m, a to su sedimenti u kojima se zajedno susreću pojedinačni nalazi ljubljanske kulture, koja, po njegovom mišljenju, samo svojim završnim horizontom dopire do početka faze Reinecke Br. A1, i koljenaste drške sa pločicama koje većina autora datira u srednje bronzano doba, a i po Čoviću takvi nalazi ne bi mogli biti stariji od faze Br. A2, odnosno od početka njegove druge etape ranog bronzanog doba Istre (B. Čović, 1983, 112—126).

Nalazi iz pećine Cingarela koje je B. Čović opredijelio u prvu fazu ranog bronzanog doba Istre (Istra I), kako je već navedeno, potiču iz poremećenog sloja (B. Čović, 1983, 117; B. Bačić, 1956, 323).

Među brojnim istarskim gradinama nije nam poznata nijedna u kojoj je konstatovan jasan slijed kulturnih slojeva. Međutim, može se reći da metličasta keramika ni u jednom slučaju nije otkrivena na prostoru okruženom bedemima. Na toj površini redovno se susreću nalazi tzv. »kulture kastelijera«, dok se metličasta keramika nalazi na nižim padinama brda ispod gradina Vrčin, Vrčevan, Makadanj, Pra-

²⁶ Prema analogijama s prostora srednjojadranskog zaleđa, takvi ukrasni elementi se mogu datirati u mlađe razdoblje faze Br. A (up. B. Čović, 1965, T. VI:17; B. Govedarica, 1982, 123, T. II:5).

²⁷ Svi podaci koji se u ovom radu navode u vezi sa neobjavljenim istraživanjima na području Istre, rezultat su uvida autora u dokumentaciju koja se nalazi u Arheološkom muzeju Istre u Puli i u Muzeju brionskog otočja na Brionima, a djelimično potiču od usmenih saopštenja kolega B. Bačića, K. Mihovilič, K. Buršić — Matijašić i A. Vitasovića, na čemu im i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

dišel, Limska gradina i dr. Najčešće je u tom okviru zastupljena i neolitska roba, i to iz svih faza neolita, počev od najstarije »impresso« kulture. Ne može se tvrditi da i metličasta keramika pripada najstarijim neolitskim horizontima, ali sve okolnosti ukazuju da ona odgovara jednom ranijem razdoblju koje prethodi bronzanom dobu i u kome su naseljavane niže padine brda. U svakom slučaju, ne postoje nikakvi dokazi o hronološkim i kulturnim kontaktima tih naselja sa gradinskim utvrđenjima, te je dovođenje u vezu metličaste keramike sa gradinskim naseljima i sve konsekvence koje iz toga proizilaze, krajnje problematično.

Podaci koje posjedujemo u vezi sa stratigrafskim i hronološkim položajem metličaste keramike u naselju Javorike — Gromače na Brionima, takođe su veoma nesigurni. Na raspolaganju nam stoji samo izvještaj A. Gnirsa i nalazi koji su rezultat sakupljanja materijala koje je on na tom nalazištu obavio početkom ovog vijeka i koji su, s obzirom na prirodu istraživanja, krajnje nepouzdana²⁸.

Prema tome, nijedno od nalazišta koje prethodni autori navode i koje uopšte poznajemo na području Istre, ne pruža dovoljno argumenata za opredjeljenje metličaste keramike u fazu Br. A, po Reinecke, na čemu insistira N. Petrić, odnosno u vrijeme koje, prema B. Čoviću, odgovara prvoj etapi ranog bronzanog doba Istre (faza Br. A1). Tome u prilog još manje govori situacija na širem prostoru sjevernog Jadrana. Kako smo vidjeli, u nalazištima Tršćanskog krasa metličasta keramika se samo iznimno javlja u slojevima ljubljanske kulture, a u mlađim horizontima uopšte nije zastupljena.

Pitanjima rasprostiranja, kao i kulturnog i hronološkog položaja metličaste keramike u posljednje vrijeme intenzivnije se bavio M. Cecanti (M. Cecanti, 1981, 17—30). Prema njegovim istraživanjima, ovakva keramika je raširena u čitavoj sjevernoj Italiji. Značajna koncentracija nalaza ovog tipa susreće se u Emiliji i Lombardiji, a naročito u sjeverozapadnoj Toskani i Liguriji. Izvan Italije ovakvi nalazi su dosta brojni u okviru kasnog vučedolskog i ranog postvučedolskog kompleksa, odnosno u ranom bronzanom dobu Mađarske, posebno u grupama Makó, Nyírség i Hatvan. Cecanti dalje iznosi da se ova keramika u Toskani i Emiliji javlja u jednom dosta recentnom stadiju eneolita, kao prateća roba lokalnih kulturnih facijesa koji se razvijaju na tradicijama kulture Lagozza, a zastupljena je i u okviru starije faze kulture zvonastih pehara. Po oblicima i načinu izvođenja ukrasa, metličasta keramika sa ovog područja pokazuje najviše sličnosti sa primjercima iz okvira grupe Mako.

Prema toj situaciji, nema nikakvih indicija o egzistenciji ovakve keramike u vrijeme faze Reinecke Br. A na tlu sjeverne Italije, a takav hronološki položaj u cjelini potvrđuju i nalazi s Tršćanskog krasa. U Grotta Cotariona metličasta keramika se susreće u sloju »C«, zajedno sa materijalom tipa Ig I, koji pripada kasnovučedolskom kompleksu (S. Dimitrijević, 1979, 304—317). Slična je situacija u Grot-

²⁸ Rezultati revizionih iskopavanja koje je na ovom lokalitetu obavio B. Bačić nisu objavljeni, a dokumentacija i istraženi materijal koji su smješteni u Muzeju brionskog otočja na Brionima ostali su nam nedostupni.

ta Azzura, Riparo Zaccaria i u većini drugih pećina sa ovog područja (up. D. Cannarella — G. Cremonesi, 1967, 294; V. Calza — D. Cannarella — S. Flego, 1976, 1), dok bi nalazi iz Grotta del Mitreo odgovarali jednom još ranijem razdoblju, možda i neolitu (G. Stacul, 1972, 45). Sve to upućuje da ni ovakvi nalazi u Ljubljanskom barju ne mogu biti mlađi od horizonta Ig I.

Ovakva datacija bi najvjerovatnije odgovarala i u pogledu egzistencije metličaste keramike na području Istre. Iako stanje istraženosti ne daje šire mogućnosti za bilo kakve egzaktne zaključke, situacija na svim okolnim područjima upućuje na takvo hronološko opredjeljenje barem kad je u pitanju vrijeme masovne pojave keramike sa takvim načinom ukrašavanja²⁹. Pri tom se, s obzirom na specifičan položaj i geografsku izolovanost istarskog poluostrva, mora ostaviti otvorenom i mogućnost izvjesne retardacije i produženog trajanja ovakve keramike u početnom horizontu etape Br. A po Reineckeu, ali u vezi sa tim treba sačekati objavljivanje rezultata revizionih istraživanja u naselju Javorike — Gromače, kao i eventualna nova iskopavanja na drugim lokalitetima, koja će možda pružiti sigurnije podatke u ovom smislu. No, ni u tom slučaju ovakva keramika se ne bi mogla uzeti kao baza za definisanje kulturne cjeline, poput brionske kulture, koju je na ovim osnovama pokušao da izdvoji N. Petrić. Ovdje se radi o gruboj i pratećoj keramičkoj robi, koja ni u kom smislu ne može biti nosilac stila, niti glavni prezentant kulturnog razvoja.

Iz svega što je u vezi sa ovom problematikom izneseno u prethodnom tekstu, proizilazi da je raspoloživa dokumentacija krajnje fragmentarna i u svakom slučaju nedovoljna za bilo kakve cjelovite i egzaktne zaključke u vezi sa razvojem kulture ranog bronzanog doba na području Istre. Prema tome, teško bi se mogla prihvatiti opredjeljenja koja su u ovom smislu iznijeli N. Petrić i B. Čović. Izdvajanja kulturnih cjelina i etapa razvoja koje ovi autori predlažu nema odgovarajućih potvrda u okviru postojeće dokumentacije, naročito u pogledu starijih faza ranog bronzanog doba, te nam, na sadašnjem nivou poznavanja ove problematike, bilo kakvo konkretnije opredjeljenje u tom smislu izgleda u najmanju ruku preuranjeno.

Kulturni razvoj na tlu Istre u vrijeme ljubljanske kulture, odnosno u periodu koji bi po Petriću odgovarao prelazu iz eneolita u rano bronzano doba, za sada je gotovo u potpunosti nepoznat. Na osnovu pojedinačnih i krajnje fragmentarnih nalaza keramike ovog tipa u pećinama Srbani, Cingarela i u Nezakciumu³⁰, ne može se u ovom smislu ništa konkretnije reći, pogotovu ako se uzme u obzir nesiguran i nejasan stratigrafski kontekst u kome su nađeni. U vezi sa tom sporadičnom pojavom keramike ljubljanskog tipa čini nam se najprihvatljivije objašnjenje da se radi o importu sa susjednog prostora klasične ljubljanske kulture.

²⁹ Imajući u vidu situaciju na čitavom području sjevernog Jadrana, smatramo da uopštene sličnosti sa metličastom keramikom s područja Panonije, koje navodi N. Petrić (N. Petrić, 1979, 234—235), ne mogu biti od primarnog značaja.

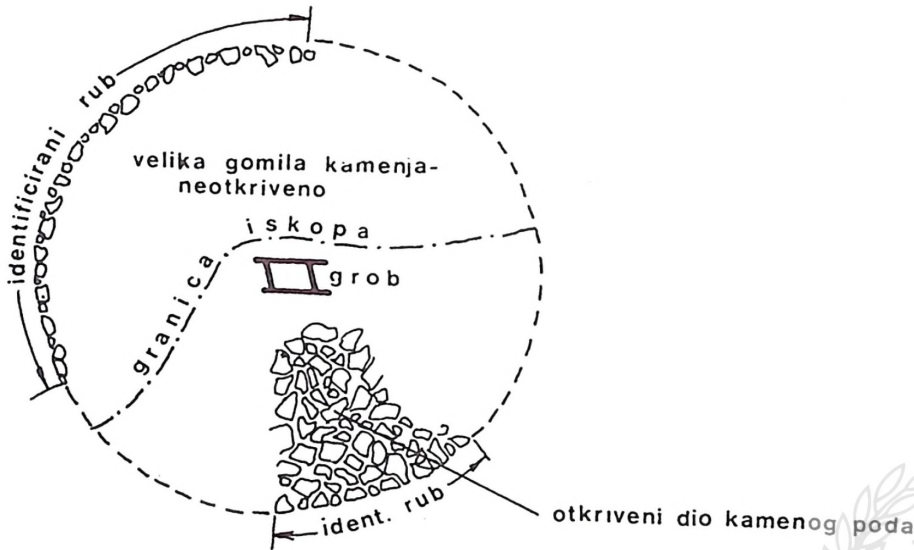
³⁰ Nalaze iz Dančeve pećine, koje u ovom kontekstu navodi N. Petrić, nismo uzeli u obzir, jer nisu u dovoljnoj mjeri karakteristični (up. N. Petrić, 1979, Fig. 6).

U narednom razdoblju, koje bi odgovaralo fazi Reinecke Br. A1, odnosno Čovićevoj etapi Istra I, situacija nije ništa jasnija. Pokazali smo da se sa brionskom kulturom, u smislu definicije N. Petrića, ne može računati, a na ovom tlu nisu zastupljeni ni nalazi tipa Ciclami-Mitreo, koji karakterišu razvoj tokom ovog razdoblja na preostalom dijelu sjevernojadranskog područja. Kako ćemo vidjeti, ni pojava tumula u ovom vremenu takođe nije sa sigurnošću potvrđena, te ovom periodu za sada možemo pripisati samo spomenute trougaone bodeže iz naselja Javorike — Gromače (T. XV : 2, 3), uz napomenu da je kulturni kontekst u kome su nađeni dosta nejasan i nesiguran. Ovi bodeži imaju najbliže analogije na području sjeverne Italije. Posebno su im slična dva bodeža iz palafita Cisano (A. E. B e b b e r — L. F a s a n i, 1980, Fig. 37 : 2, 4). Radi se o bodežima istog oblika i približnih dimenzija kao i primjerci iz južne Istre, sa po dvije perforacije. Bodeži ovog tipa ne pripadaju najranijim trougaonim primjercima od bronzne koji su kratki, sa širokom bazom i imaju direktne prethodnike u bakarnim bodežima iz okvira treće faze kulture zvonastih pehara, već predstavljaju nešto vitkije i razvijenije oblike, koji su možda bili halebarde. Dakle, ne pripadaju samom početku faze Reinecke Br. A1, već se njihova egzistencija ograničava na nešto kasnije radoblje, ali još uvijek u okviru te faze.

Nešto više podataka posjedujemo u vezi sa razvojem u vrijeme etape Reinecke Br. A2. U ovom smislu posebno je zanimljiv tumul iz Žamnjaka kod Rovinja (sl. 9). Radi se o humci sastavljenoj od kamenja sačuvane visine 2 m i prečnika 13 m. Prema podacima B. Bačića (B. B a č i ć, 1960, 197—200), ovaj tumul je formiran u obliku kružne platforme sa pravilnom podzidom na ivicama. U središnjem dijelu te platforme nalazio se grob sačinjen od vertikalno postavljenih kamenih ploča, od kojih su podužne bile duge oko 2m, a manje, bočne ploče su uvučene unutra. Na taj način je zatvoren unutrašnji prostor groba u obliku romba dimenzija 1m x 0,70m, koji sa obje podužne strane ima spoljne ispuste. Dno groba je bilo prekriveno šljunkom donesenim sa morske obale, koja je udaljena nekoliko kilometara, a pokrov je činila masivna ploča dimenzija 1,65m x 0,95m. U grobu su konstatovani veoma fragmentovani ostaci pokojnikā koji su, s obzirom na dimenzije groba, morali biti u zgrčenom položaju. Bačić pretpostavlja da su ove sahrane obavljene sukcesivno, te da se ovdje radi o porodičnoj grobnici (B. B a č i ć, 1960, 199).

Osim kostiju, u grobu je nađena i jedna ogrlica od spiralnih bronzanih karičica sa dvije jantarske perle (T. XIV : 2). Međutim, taj nalaz ne možemo smatrati grobnim prilogom u klasičnom smislu, jer se, bez sumnje, radi o dijelu lične opreme jednog od pokojnika. Tipičan grobni prilog je u ovom slučaju bio izvan groba, a to je posuda sa četiri drške (T. XIV : 2), koja je položena uz bočne ploče južnog ispusta. Takvi oblici su veoma rijetki na sjevernojadranskom području, te se kao analogije s ovoga tla mogu navesti samo pojedinačni primjerci, kao što je nalaz iz Trogrle pećine (T. XIV : 6) i neke slične forme iz kastelijera, o kojima će kasnije biti više riječi. Takav tip posuda karakterističan je na području Podunavlja, naročito u okviru moriške varijante kasne Nagyrév kulture, koja se datira u zadnju fazu

ranog bronzanog doba (B. Bačić, 1960, 199; B. Čović, 1983, 131—132; M. Girić, 1984, 33—51, T. V:1—4, 6). Prema tome, ova posuda je najbolji oslonac za dataciju tumula iz Žamnjaka, a zajedno sa prethodno navedenim srodnim nalazima, predstavlja prvu sigurniju potvrdu prisustva elemenata podunavskog tipa na ovom području.

Sl. 9 — Tlocrt tumula u Žamnjaku (po Bačiću)
Fig. 9 — Plan du tumulus à Žamnjak (selon Bačić)

Periodu Br. A2 svakako će pripadati slučajno nađeni bodež iz Pirana, koji, kao i onaj iz Garice na Krku (T. XIV : 5; XV : 1), vjerovatno potiče iz tumula. Z. Vinski upućuje na neparan broj zakovica i na karakterističnu šrafiranu ornamentiku bodeža iz Garice, što su, po njegovom mišljenju, tipične odlike trougaonih bodeža italiskog tipa. Oslanjajući se na klasifikaciji O. Uenzea, isti autor smatra da bi primjerak iz Pirana bio najbliži ronskom tipu bodeža (Z. Vinski, 1961, 14).

Daleko veći problem predstavlja hronološka determinacija tumula iz okoline Pule (Monte Bombista i Marin dol). Radi se o humkama sa cista-grobovima u kojima su bili zgrčeni pokojnici. Po svim elementima ritusa sahranjivanja, oni odgovaraju humkama sa srednjoadrijskog područja, gdje su takvi grobni spomenici veoma brojni u gotovo čitavom ranom bronzanom dobu, pa i kasnije. Noževi iz ovih tumula (T. XV : 4, 5) takođe imaju dosta tipoloških srodnosti sa nalazom ovog tipa iz Bitelića (I. Marović — B. Čović, 1983, 206—207).

Međutim, najviše analogija tim oblicima susrećemo na još južnijem prostoru, u Albaniji i na egejskom prostoru, gdje se oni javljaju u jednom veoma širokom vremenskom intervalu. Najranija pojava noževa ovog tipa konstatovana je u Koumasi, na Kritu, i to u EM II

kontekstu. No, na grčkom kopnu nisu poznati primjerci stariji od MH I razdoblja, a najčešće se susreću tokom čitavog MH perioda (K. Branigan, 1974, 27, 125, T. 13 : 636). Nalaz iz akropolja Malthi u Mese-niji opredijeljen je u početne faze MH perioda (N. Valmin, 1938, 367—368). Slično tome je determinisan i nož iz naselja Eutresis (H. Goldman, 1931, 105, Pl. VI : 2), dok je nož iz groba 25 u Sesklou opredijeljen u MH II razdoblje (G. Child, 1950, 70, Fig. 36; V. Milojčić, 1957, 77). Za razliku od toga, nalazi iz Albanije datirani su u srednji i kasni MH period (N. G. L. Hammond, 1967, 83; 1974, 142). Najsjeverniji nalazi ovog tipa poznati su u Velikoj Humskoj Čuki kod Niša, ali njihova datacija nije u potpunosti usaglašena³¹.

Nema nikakve sumnje da se ovdje radi o oruđu egejskog porijekla koje se postupno širilo od juga ka sjeveru. Na to ukazuje i pomjeranje datuma pojave sjevernih, u odnosu na južna nalazišta. Primjerci iz okoline Pule najviše sličnosti imaju sa noževima iz sloja Maliq IIIc i iz tumula 1 i 3 sa područja Mati, što je jasan znak da su ovi egejski uticaji na sjeverni Jadran stigli preko Albanije (up. M. Korkuti, 1970, T. II : 4,7). Pošto se radi o relativno velikoj prostornoj distanci, valjalo bi i ovdje računati na mogućnost izvjesnog zakašnjenja, te se nalazi iz Istre ne bi mogli datirati u vrijeme prije samog kraja ranog bronzanog doba. Pri tom bi primjerak iz Monte Bombista, s obzirom da je tipološki nešto razvijeniji, možda mogao ići i u početak srednjeg bronzanog doba³². U svakom slučaju, sve navedene okolnosti jasno pokazuju da nema nikakvih elemenata koji bi upućivali na potrebu datacije tumula iz okoline Pule u razdoblje Br. A1, po Reineckeu, te otpada mogućnost koju je u ovom smislu iznio B. Čović (B. Čović, 1983, 120).

Iz svega što smo iznijeli u prethodnom tekstu i što je bilo moguće dokumentovati raspoloživim materijalom, proizilazi da je područje Istre tokom većeg dijela ranog bronzanog doba obilježeno jednim dosta siromašnim kulturnim razvojem koji nije rezultirao nastankom određenih lokalnih centara niti nekim originalnim tvorevinama, već se uglavnom predstavlja kao krajnja periferija i margina kulturnih zbivanja ovoga perioda. U tom pogledu Istra pokazuje velike sličnosti sa susjednim tipom Ciclami-Mitreo. U ovom trenutku nezahvalno je iznositi egzaktniji sud o tom fenomenu, jer će naredna istraživanja vjerovatno pružiti još dosta zasada napoznatih elemenata koji bi mogli biti relevantni u ovom smislu. No, neka nam bude dozvoljeno iznošenje jedne pretpostavke u vezi sa tim. Prema sadašnjoj situaciji, na stagnaciju istarske kulture u vrijeme ranog bronzanog doba mogla su uticati sljedeća dva faktora:

- prvi je usko lokalnog karaktera i odnosi se na geografsku izolovanost i slabu komunikacijsku atraktivnost ovoga poluostrva;

³¹ D. Garašani, 1954, 58, T. XXXVII : 4,6; 1954a, 21, Fig. 4, iznosi mišljenje po kome ovaj nalaz ne bi mogao biti mlađi od MH II perioda. Međutim, M. Garašani, 1958, 71, Abb. 11 : 1, uključuje ovaj nož u okvire grupe Paracin, što, bez sumnje, zalazi u LH razdoblje.

³² Osim navedenog nalaza iz Bitelića, nož sličan ovome otkriven je u sloju I abrija Crvena stijena. O tim nalazima biće više riječi prilikom obrade područja srednjeg i južnog Jadrana.

— drugi je vezan za šire područje i postepeno opadanje značaja alpskog prostora, koje sve više dolazi do izražaja tokom razvoja ovog perioda.

Naime, nema nikakve sumnje da je kulturni razvoj ne samo u Istri već i na čitavom području sjevernog Jadrana bio u velikoj zavisnosti od prosperiteta alpskog područja i od uticaja koji su stizali iz tog pravca. Po svemu sudeći, u periodu nakon ljubljanske kulture glavni tokovi kulturnog razvoja u ovom dijelu Evrope sve manje su upućeni na ovaj prostor, što je imalo negativne posljedice po razvoj čitavog sjevernojadranskog basena. Do izvjesnog intenziviranja života na području Istre dolazi u vrijeme masovnog naseljavanja gradina. No, ova tema je od šireg značaja i njome se Istra u punoj mjeri uključuje u kompleksnu problematiku završne faze ranog bronzanog doba čitavog sjevernojadranskog prostora, te će biti cjelovito obrađena u narednom tekstu.

Karta 3 — Nalazišta ranog bronzanog doba Istre i početnog
 horizonta kastelijera
 Carte 3 — Stations de l'âge du bronze ancien en Istrie et de
 l'horizon primordial des castelliers

PROBLEM DATACIJE ARHAIČNOG HORIZONTA KASTELIJERA

Pitanje početka masovnog naseljavanja gradina, ili kastelijera, kako se ova praistorijska utvrđenja na tom području najčešće nazivaju, predstavlja jedan od ključnih problema u periodu prelaza iz ranog u srednje bronzano doba na sjevernojadranskom prostoru. Međutim, kulturni razvoj ovog horizonta veoma je slabo dokumentovan, kako stratigrafski tako i tipološki, te su naša znanja u ovom domenu sasvim fragmentarna. Slabo poznavanje odgovarajuće građe bez sumnje je osnovni uzrok brojnim nesuglasicama koje su izražene u vezi sa kulturnim i hronološkim položajem ovog horizonta, a treba reći da su slična mimoilaženja prisutna i u pogledu kulturnog razvoja u kasnijim etapama egzistencije naselja ovog tipa.

Na ovom mjestu ne moežmo zalaziti u šira razmatranja problematike kulturnog razvoja gradinskih naselja na ovom tlu, jer bi nas to odvelo daleko izvan okvira teme kojom se ovdje bavimo i koja se dotiče samo početne faze perioda kastelijera. No, prije nego pređemo na šire razmatranje hronološkog i kulturnog opredjeljenja tog horizonta, neophodno je naglasiti da su gradine na ovom području, kao uostalom i na čitavom jadranskom i širem zapadnobalkanskom prostoru, dominantan tip naselja tokom većeg dijela bronzanog i željeznog doba. Na tu činjenicu ukazao je već i C. Marchesetti, a to je dalo osnova nekim autorima da nalaze iz ovog okvira izdvoje kao posebnu kulturnu cjelinu, koja je nazvana »kultura kastelijera« (A. M. Radmilli, 1972, 7—15; 1974, 483—488). Prema Radmilliju, ova kultura egzistira na području Furlanije (Friulia), Venecije Đulije (Venezia Giulia) i Dalmacije, u razdoblju od kulture Teramare do rimske okupacije ovih teritorija. Dijeli se na dvije osnovne faze, od kojih bi prva odgovarala bronzanom, a druga željeznom dobu (A. M. Radmilli, 1974, 483—485)³³.

Mada ima znatan broj pristalica, naročito među italijanskim autorima (A. Cardarelli, 1983, 87—90), ovo opredjeljenje je dosta osporavano, a jedan broj autora ga u potpunosti odbacuje (N. Petrić, 1978, 452—454; B. Čović, 1983, 116). U ovom smislu posebno se ističe kritički prikaz »kulture kastelijera«, koji je nedavno iznio N. Petrić i u kome je ukazano na brojne metodološke nedostatke i propuste, kao

³³ Ovakva definicija kulturnog razvoja tokom bronzanog i željeznog doba na prostoru sjevernog Jadrana u potpunosti odgovara determinaciji tzv. »gradinske kulture«, koju je za područje zapadnog Balkana svojevremeno izveo J. Korošec i koja je novijim istraživanjima opovrgnuta (up. J. Korošec, 1946, 7 id; 1950, 244 id; B. Čović, 1965, 30—32). Uključivanje Dalmacije u ove okvire potpuno je bez osnove, što će se vidjeti prilikom obrade područja srednjeg Jadrana.

i na neodrživost argumentacije kojom se dokumentuje postojanje ove kulture (N. Petrić, 1978a, 565—566).

U suštini, pokazalo se da na sadašnjem stupnju poznavanja ove problematike, iz čitavog okvira »kulture kastelijera« sa više sigurnosti možemo računati jedino na već notorni fakat da su gradine dominantan tip naselja u ovim razdobljima. Svaki pokušaj daljeg sintetiziranja na toj osnovi, pa i navedena definicija, čiji glavni nosilac je A. M. Radmilli, neminovno bi vodio ka jednostranom i simplifikovanom razmatranju kulturnog razvoja koji se na ovom tlu odvijao tokom dugog razdoblja egzistencije kastelijera. Imajući to u vidu, smatramo da bi u ovom momentu bilo preuranjeno donošenje bilo kakvih cjelovitijih zaključaka u vezi sa tim pitanjima te nam se u smislu obilježavanja ovog razdoblja čini objektivnijim jedan relativno neutralan termin — »period kastelijera« — koji upotrebljava jedan broj autora upravo s ciljem da se izbjegnu opasnosti prejudiciranog zaključivanja (G. Stacul, 1983, 56; M. Moretti, 1983, 75—80; E. Karoušková-Soper, 1983, 1—6 i passim.). Taj termin ćemo i mi upotrebljavati pri razmatranju ove problematike u obimu koji nas ovdje interesuje, a to je početni, odnosno arhaični horizont perioda kastelijera.

Mada je, kako smo već istakli, arheološka dokumentacija u ovom pogledu veoma fragmentarna, u nauci je dobrim dijelom prihvaćeno mišljenje po kome početni horizont kastelijera odgovara vremenu srednjeg bronzanog doba. Nosioci ovog opredjeljenja su italijanski autori, koji su se u dosadašnjem radu najviše i bavili ovom problematikom (A. M. Radmilli, 1974, 483—488; R. Peroni, 1983, 66; A. Cardarelli, 1983, 92; B. Lonza, 1977, 25—89; 1981, 87—92). Prethodno prezentirane ideje o postojanju jedne specifične kulturne cjeline vezane za boravak u novom tipu naselja, odnosno u gradinama, bez sumnje je dosta doprinijelo ovakvom »frontalnom« podvajanju kultura iz okvira ranog bronzanog doba i novonastale »kulture kastelijera«. Međutim, ovo pitanje je zaoštreno u novije vrijeme iznošenjem nekih indicija koje nalažu potrebu ranijeg datiranja arhaičnog horizonta kastelijera. Postojanje niza zajedničkih oblika u slojevima pećinskih naselja i u gradinama, već samo po sebi ukazuje na mogućnost uže korelacije i potrebu preciznijeg sagledavanja hronoloških i kulturnih odnosa među ovim raznorodnim nasebinskim formacijama. Kako smo vidjeli na primjeru istarskih gradina, postoje mišljenja prema kojima je masovno naseljavanje ovih položaja otpočelo tokom ranog bronzanog doba, pa čak i u jednom dosta ranom horizontu koji bi odgovarao fazi Br. A1, p Reineckeu, na čemu insistira N. Petrić.

U prethodnom izlaganju u dovoljnoj mjeri je ukazano na neodrživost Petrićeve hronologije. Međutim, datacija prve etape perioda kastelijera u razdoblje Br. A2/B1, koju je predložio B. Čović (B. Čović, 1983, 122—127), zaslužuje jednu detaljniju analizu na ovom mjestu.

Prema B. Čoviću, kulturni horizont koji označava početak masovnog naseljavanja gradina u Istri, okarakterisan je sljedećim keramičkim oblicima:

- a) konične zdjele sa proširenim i ka unutrašnjosti ukošenim obodima (B. Čović, 1983, 126, T. XIV : 3);

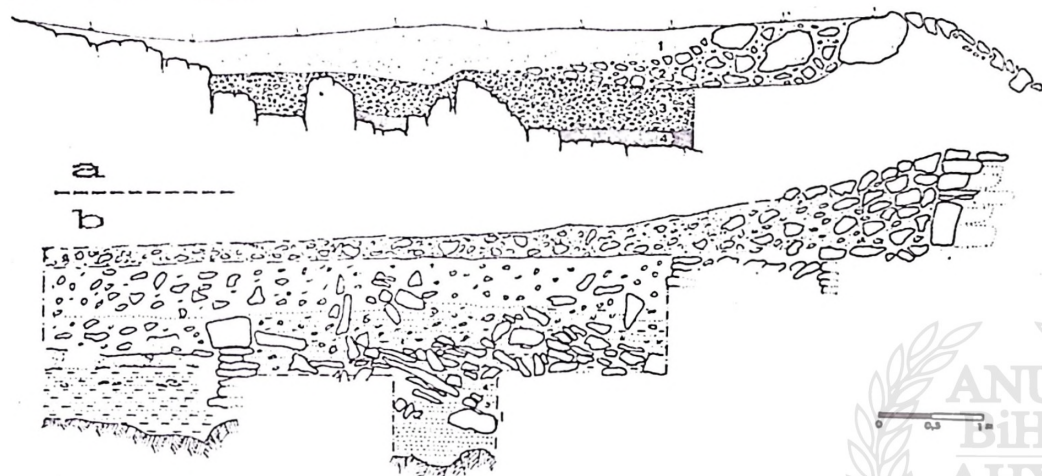
- b) duboke amfore sa kratkim ljevkastim vratom i trakastim ili »x« drškama kao na T. XIV : 6;
- c) posude sa malim trakastim odnosno »x« drškama, koje mogu biti slijepe ili ekstremno razvučene (T. XVI : 5);
- d) bikonični vrčići sa jednom ili dvije koljenaste drške, koje počinju ispod oboda ili sa oboda, malo ga prelazeći (T. XVI : 1);
- e) trakaste drške koje se sužavaju prema vrhu i prelaze obod (T. XVI : 2);
- f) prvi primjerci drški sa ovalnom ili trougaonom pločicom, kao i najraniji primjerci bradavičastih ispupčenja okruženih kanelurama (B. Č o v i ć, 1983, 126, T. XIV : 6,7);
- g) veliki zemljani tronošci (B. Č o v i ć, 1983, 127, sl. 10 : 8);
- h) grubo posuđe, kao što su jajasti i trbušasti lonci sa malim dugmetastim ispupčenjima, sa potkovičastim drškama ukrašenim utisnućima prstom i rjeđe »barbotin« ornamentima (B. Č o v i ć, 1983, 126—127).

Na prvom mjestu ističemo zdjele sa koso proširenim obodima (tip »a«), koje su konstatovane u gradini Vrčin. Ovakvi oblici su u cjelini, a naročito po načinu formiranja oboda, dosta arhaične forme, koje svoje prauzore imaju u keramičkoj produkciji ljubljanske kulture. U ovom naselju susreću se i trbušasti lonci sa malim dugmetastim ispupčenjima (T. XV : 6), koji se, kako smo vidjeli na primjerku iz Trogrle pećine, datiraju u razdoblje Br. A2. Osim toga, na potrebu dosta rane datacije vremena osnivanja ovog naselja upućuju i arhaične minijature sjekire od kamena (B. Č o v i ć, 1983, 125, Sl. 10 : 4). Sve su to nalazi koji se ne susreću na drugim gradinama sa ovog područja i koji ukazuju da naselje u Vrčinu spada u red rijetkih gradina, poput Castellazzo di Doberdo, čije osnivanje prethodi arhaičnom horizontu kastelijera. Ni B. Č o v i ć ne isključuje mogućnost jedne dosta rane datacije početka naseljavanja u Vrčinu, možda već u vrijeme koje odgovara fazi Reinecke Br. A1 (B. Č o v i ć, 1983, 118). Međutim, dok postojeća dokumentacija pokazuje da kastelijer u Doberdobu egzistira samo u vrijeme ljubljanske kulture, naselje u Vrčinu traje kroz mnogo duži period, pa i u doba arhaičnog horizonta kastelijera.

Većina drugih oblika koje smo prethodno naveli susreće se u kastelijerima i pećinama sa Trščanskog krasa, kao i na širem prostoru sjevernog Jadrana. To ukazuje da je čitavo ovo područje sada obuhvaćeno zajedničkim razvojem, što nije bio slučaj ni tokom ljubljanske kulture, niti u vrijeme tipa Ciclami-Mitreo, a da ne govorimo o Istri, čiji razvoj je sve do ovog razdoblja, po svemu sudeći, imao specifične, usko lokalne odlike.

Posude tipa »b« zastupljene su u Trogrloj pećini (B. B a č i ć, 1978, T. III : 5), na gradini Mordele (B. L o n z a, 1977, T. III : 1) i u gradini Njivice (M. M o r e t t i, 1978, Fig. 2 : 1). Dosta sličnosti sa ovim recipijentima, naročito u oblikovanju gornjeg dijela, pokazuje nalaz iz tumula u Žamnjaku, koji je datiran u razdoblje Br. A2 (T. XIV : 1). Slična je situacija sa posudama tipa »c« koje su nađene na gradini Mordele (B. Č o v i ć, 1983, 126) i u Castelliere degli Elleri (B. L o n z a, 1981, T. 21 : 3), a kod kojih su takođe karakteristične drške »x« oblika.

Nalazi ovog tipa iz gradina Njivice i Elleri opredijeljeni su u srednje bronzano doba, i to na osnovu nekih dosta labilnih analogija, a treba napomenuti da se kod ovih gradina, kao i u slučaju analogija koje se u ovom smislu navode, radi o naseljima sa poremećenom stratigrafijom i izmiješanim slojevima (up. sl. 10). U stvari, od svih prethodno navedenih oblika, samo je posuda iz Trogrle pećine nađena u sigurnijem stratigrafskom kontekstu — na dubini 0,90—1,20 m, odnosno u gornjem dijelu sloja koji je B. Čović pripisao drugoj fazi ranog bronzanog doba Istre. No, već smo napomenuli da se ovdje radi o dosta siromašnom i atipičnom pećinskom naselju, te nam ni ovaj podatak ne može biti od šire koristi.

Sl. 10 — a) Stratigrafija castelliere di Nivize (po Moretti)

b) Stratigrafija castelliere degli Elleri (po Pittiu)

Fig. 10 — a) Stratigraphie de castelliere di Nivize (selon Moretti)

b) Stratigraphie de castelliere degli Elleri (selon Pitti)

Više oslonaca u ovom pogledu, mada se radi o indirektnim pokazateljima, pruža nam stratigrafija gradine Slivia. Ova gradina spada u red rijetkih višeslojnih naselja ovog tipa sa sačuvanom stratigrafijom u kome je život trajao dosta dugo (G. Stacul, 1972a, 145—162). Najraniji horizont gradine Slivia, prema nekalibriranim C-14 datumima, pripada početku XV v. pr. n. e., što bi sasvim sigurno odgovaralo srednjem bronzanom dobu. Činjenica da u ovoj gradini nisu nađeni oblici tipa »b« i »c« upućuje da oni prethode ovom razdoblju. Ako se uzmu u obzir tipološke sličnosti sa posudom iz Žamnjaka, kao i »x« drške koje su najvjerovatnije reminiscencija na cetinske oblike iz vremena Br. A1 i iz okvira tipa Ciclami-Mitreo, može se sa dosta sigurnosti pretpostaviti da i ovi oblici pripadaju jednoj kasnijoj fazi ranog bronzanog doba. Time bi bila potvrđena Čovićeva datacija, ali samo djelimično, jer po svim pokazateljima, ovi nalazi pripadaju kraju faze Reinecke A2, a ne čitavom tom razdoblju, kako navodi ovaj autor.

Međutim, ovakva datacija ne bi se mogla odnositi na preostale oblike koje Čović pripisuje tom horizontu i koje smo ovdje obilježili kao tipove »d«-»g«. Posude sa koljenastim drškama sa proširenjem na

gornjem dijelu, bradavičasta ispupčenja okružena kanelurama, trakaste drške koje se sužavaju ka vrhu, te zemljani tronošci, veoma su brojni u najmlađim slojevima pećina i u gradinama sa ovog područja. Pojedini od ovih oblika, kao što su ispupčenja sa kanelurama, spadaju u standardni repertoar kultura srednjeg bronzanog doba na širem području (up. R. Drechsler-Bižić, 1983, T. XXXVII : 6), a za njihovu dataciju na ovom prostoru posebno je važna činjenica da se javljaju u gradini Slivia, čiji nastanak ne može prethoditi srednjem bronzanom dobu. Prema italijanskoj hronologiji, ovakvi oblici su tipični tek u mlađoj fazi srednjeg i na početku kasnog bronzanog doba (A. Cardarelli, 1983, 87—97).

Ne bismo ulazili u pitanje opravdanosti ovako niske datacije kojom se dopušta trajanje ovih oblika i na početku posljednje faze bronzanog doba. Ono što je za nas bitnije jeste pitanje hronološkog opredjeljenja njihove prve pojave, a kako smo vidjeli, sve okolnosti upućuju da to nije moglo biti prije početka srednjeg bronzanog doba.

U pogledu hronološkog položaja grube keramike, koju smo naveli u okviru tipa »h«, na današnjem stupnju poznavanja ove problematike ne mogu se donositi nikakvi konkretniji zaključci. U pitanju su utilitarni oblici koji su mogli egzistirati i u ranom i u srednjem bronzanom dobu. Izuzetak predstavljaju već spomenuta dugmetasta ispupčenja, kao i »barbotin« ukrasi, koji, prema dosadašnjim saznanjima, ne bi mogli prelaziti u srednje bronzano doba.

No, ovim nismo iscrpili sve forme koje se javljaju u početnom horizontu kastelijera, a koje bi se mogle datirati u rano bronzano doba. Ovom razdoblju najvjerovatnije će pripadati nalazi iz najstarijeg sloja (sloj 4) Castelliere Ponte San Quirino, kao i oblici istog tipa iz najmlađeg horizonta sloja 4 Grotta del Mitreo. Mada su i ovi horizonti u italijanskoj literaturi opredijeljeni u srednje bronzano doba, ima dosta indicija koje upućuju na potrebu njihove ranije datacije. Tu, prije svega, mislimo na 4 sloj Ponte San Quirino, koji djeluju dosta arhaično, naročito kремена industrija, a tu su zastupljene i jezičaste drške sa utisnućima u sredini, koje su, kako smo vidjeli, stratigrafski i hronološki dobro fiksirane u okviru tipa Ciclami-Mitreo (T. XII : 4; XIII : 3). Materijal istih karakteristika dosta je brojan i u Castelliere degli Elleri, te bi se i u tom naselju tipološki mogao izdvojiti jedan rani horizont koji je vremenski paralelan četvrtom sloju Ponte San Quirino i odgovarajućim sedimentima pećinskih naselja. Osim prethodno navedenih posuda tipa »c«, tu su zastupljeni recipijenti sa loptastim trbuhom i cilindričnim vratom, poput onih iz sloja 4 Grotta del Mitreo predstavljenih na T. XIII : 4, zatim trbusi sa dugmetastim ispupčenjima, koji se u drugim područjima datiraju u vrijeme faze Br. A2, te bikonični vrčevi sa rožastim drškama (B. Lonza, 1981, T. 4 : 3—12, 13; T. 15 : 1—7, 10, 11).

Srednjem bronzanom dobu najvjerovatnije prethodi i sloj B Riparo Zaccaria, koji takođe sadrži oblike slične prethodnim (T. XVI : 3), kao i neke forme koje se mogu pripisati kasnom Polada krugu (T. XVI : 6).

Svakako, jedan od najznačajnijih nalaza koji govore u prilog starijoj dataciji arhaičnog horizonta perioda kastelijera, jeste bronzani

bodež iz Kortinskog kastelijera³⁴. Ovaj bodež po svim tipološkim karakteristikama odgovara posljednjoj fazi ranog bronzanog doba, tj. mlađoj etapi razdoblja Reinecke Br. A2 (T. XVI: 4). Naime, u ovaj period su datirani bodeži veoma bliskog oblika iz Donje Doline i Svete Jane (Z. Vinski, 1961, 16).

Naša cjelokupna analiza je pokazala da se početak masovnog naseljavanja kastelijera ne može u potpunosti opredijeliti u period koji se po uobičajenoj periodizaciji smatra srednjim bronzanim dobom, niti hronološki distancirati od naselja u mlađim horizontima pećina sa ovog područja. U ovom smislu valja računati i sa nešto ranijim razdobljem, odnosno sa fazom Br. A2, ali, po svoj prilici, ne i s početkom te etape, kako to smatra B. Čović, već sa vremenom koje je bliže njenom završetku. Na sadašnjem stupnju istraženosti ove problematike, možemo izdvojiti nalaze iz šest gradina, dvije pećine i iz jednog abrija, koji bi mogli prethoditi srednjem bronzanom dobu i pripadati najranijem horizontu perioda kastelijera. Radi se o sljedećim nalazištima (v. kartu 3):

- sloj 4 u Castelliere Ponte San Quirino (R. Gerdol — G. Stacul, 1978, 65—81);
- jedna ranija faza naselja u gradini Vrčin (E. Karoušková — Soper, 1983, Pl. XXXI—XXXII; B. Čović, 1983, 125—126);
- bodež iz Kortinskog kastelijera³⁵;
- najraniji nalazi iz gradina Mordele (A. Šonje, 1966, 317, T. V: 20—22), Elleri (B. Lonza, 1981, T. 4: 13; 21: 3) i Njivice (M. Moretti, 1978, 10—26);
- najmlađi horizont sloja 4 u Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, 44, Fig. 7);
- sloj na dubini od 0,90 do 1,20 m u Trogrloj pećini (B. Bačić, 1978, 163—168; B. Čović, 1983, 117);
- sloj B iz Riparo di Zaccaria (V. Calza et al., 1974, 88—90, Fig. 3: 2, 4).

Na kraju je potrebno ponovno podvući činjenicu da se u istom dobu još uvijek koriste i stara pećinska naselja, a za sud o tome šta uvođenje gradina, kao veoma bitne novine u načinu stanovanja, znači u odnosu na kulturu ranog bronzanog doba ovoga područja, potrebno je sačekati rezultate narednih obimnijih istraživanja koja bi bilo neophodno izvesti na gradinama i u pećinama sa ovog tla.

³⁴ Bodež je otkriven u kulturnom sloju ove gradine, koja se nalazi u blizini Kopra. Na žalost, keramički materijal nađen zajedno sa bodežom prilikom istraživanja koja je obavio V. Šribar 1973. g., sasvim je atipičan, te se ne može ništa reći o širim okolnostima ovog nalaza. Bodež je smješten u Muzeju u Kopru. Kolegama V. Šribaru i M. Župančiču zahvaljujem na podacima i na dozvoli za obradu i objavljivanje ovog bodeža.

³⁵ Neobjavljeno, vidi nap. br. 34.

II. PODRUČJE SREDNJEG JADRANA

GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Srednjojadransko područje obuhvata prostrani priobalni pojas od Velebita, odnosno od Nina i rijeke Zrmanje na sjeverozapadu, do Bokokotorskog zaliva na jugoistoku, uključujući i ostrva, kao i jedan dosta široki pojas u zaleđu. U tom okviru nalazi se sjeverna Dalmacija sa Kistanjskom površi i Kninskim vratima kao najjisturenijom tačkom ka unutrašnjosti, zatim srednja Dalmacija sa jugozapadnom Bosnom i zapadnom Hercegovinom, te južna Dalmacija sa istočnom Hercegovinom¹.

U ovom dijelu jadranskog područja prisutne su sve tipične formacije dinarskog krasa, počev od ljutog krša sa brojnim škrapama, vrtačama i pećinama (holokarst), do zelenog krasa, u kome je tlo nešto manje golo i surovo (merokarst). U tom smislu razlikuje se nekoliko karakterističnih geografskih cjelina. Najravniji dio je sjeverna Dalmacija sa niskim ogoljenim krasom do 300 m visine (Ravni kotari, Skradinska i Kistanjska površ, Promina). Slične osobine ima i predio Humina u donjoj Hercegovini (područje Ljubuškog, Stoca i Ljubinja), s tim što su uz površi u ovom dijelu primorskog pojasa formirane nešto prostranije udoline i polja (Popovo polje). Izuzev dolina rijeka Krke, Neretve i Trebišnjice, ove Površi i Humine su jedina područja gdje je mediteranska vegetacija prodrla u unutrašnjost nešto dalje od uskog obalnog pojasa. Na ostalim dijelovima prodor sredozemnih uticaja sprečavaju visoki planinski masivi, kao što su Mosor i Biokovo, koji se uzdižu kao moćna brana između mora i kopna.

Niske površi i Humine su sastavljene od mlađih sedimentnih stijena koje su uglavnom nabrane tokom neogena i dugotrajnim djelstvom spoljašnjih sila preobraćene u izrazite površi. Usljed izdizanja tla, koje je počelo krajem pliocena, dospjele su na sadašnju visinu, a pri tom su bile raščlanjene plitkim dolinama i izlijebljene vrtačama. U tom procesu važnu ulogu su imali vodeni tokovi koji su djelovali duž strukturalnih linija dinarskog pravca. Pri tom su se na površima održali humovi, koji su pošteđeni od erozije, dok su udoline isušene i pretvorene u polja, što je naročito izraženo u hercegovačkim Huminama. Na isti način nastale su Rudine, koje karakterišu nešto sjeverniju ob-

¹ Prema uobičajenoj geografskoj podjeli, sjeverna Dalmacija zauzima priobalni prostor između rijeka Zrmanje i Krke; srednja Dalmacija se proteže od Krke do Neretve, a južna Dalmacija od Neretve do Bokokotorskog zaliva.

last u istočnoj Hercegovini (područje Bileće i Plane), s tim što su rudinske površi jače izdignute i dosežu do 700 m visine.

Površni sjeverne Dalmacije, kao i hercegovačke Humine i Rudine pripadaju užem, primorskom dijelu dinarskog krasa, ali zbog različite visine bio-geografske osobine Rudina u znatnoj mjeri su drugačije od prve dvije oblasti. Tako se temperatura u Površima i Huminama samo izuzetno spušta ispod nule i zahvaljujući tome one se odlikuju zimzelenim žbunjem, a preko ljeta ovdje uspijevaju različite mediteranske kulture. Rudine zimi češće imaju negativne temperaturne vrijednosti, te su okarakterisane listopadnim šibljem i planinskim usjevima. Međutim, u pogledu prirodnih uslova i pogodnosti za život, više se ističu razlike između udolina i površi. Bilo da se radi o niskom krasu, Huminama ili Rudinama, dna većih vrtača, uvala i polja uvijek su pod crvenicom, jezerskim naslagama i rječnim nanosima, te su pogodna za zemljoradnju i oko njih danas postoje veća ili manja stalna naselja. Nasuprot tome, krečnjačke površi, humovi i grebeni su dosta ogoljeni i u najboljem slučaju prekriveni travom i žbunjem, koji su preko ljeta suvi i sveli a ozelene jedino u kišnim periodima. Na tim prostorima danas nema stalnih naselja, već se posjećuju sezonski radi košenja trave i ispaše.

Pojas koji se nastavlja na dalmatinske površi i planine, kao i na hercegovačke Humine su Bila i Polja. Bila predstavljaju grebene i visoke uvale, a ponekad i čitave planine (Dinara, Kamešnica, Sator) između kojih su smještena velika kraška polja. Na prelazu iz polja u Bila su manje površi izbrazdane brojnim vrtačama. Prosječna visina Bila iznosi 1500 m, a Polja oko 900 m (Duvanjsko polje), s tim što se ta visina idući ka moru postepeno smanjuje (Livanjsko polje — 700 m, Sinjsko polje 300 m). Pošto su viša od Površi i Humina, a mahom i od Rudina, Polja u većini imaju niže temperature i veću količinu padavina. Flora na njima je okarakterisana listopadnim biljem, dok su na Bilima uglavnom četinari. Zbog periodičnih poplava niži dijelovi polja se ne obrađuju, već služe za povremenu ispašu, a zemljoradnja se praktikuje samo u suvljim dijelovima uz rubove, gdje su stacionirana i stalna naselja. Pristranci Polja su pod travom i u manjoj mjeri pod listopadnom šumom. S obzirom na izraženu visinu i siromašnu vegetaciju, Bila nisu stalno naseljena, već služe za kosidbu i sezonsku ispašu stoke. Ove formacije su sastavljene od mezozojskih i eocenskih krečnjaka, a za njihov nastanak su podjednako važna nabiranja i rasjedi. Pri tom su rasjedi dinarskog pravca poslužili kao predispozicija za stvaranje prostranih udolina iz kojih su nastala polja.

Na hercegovačke Humine i Rudine nadovezuje se formacija Visokih površi i Brda. To su najviši dijelovi dinarskog krasa, prekriveni brojnim pašnjacima i četinarskim šumama (zeleni kras, ili merokarst). Površni dosežu visinu od 1500 m, a Brda koja se iz njih izdižu su prave planine visoke i do 2500 m. Ovim formacijama dinarski kras ujedno najviše prodiru u unutrašnjost zapadnog Balkana i one sasvim sigurno u cjelini ne pripadaju jadranskom kulturnom krugu. Međutim, činjenica da planinski vrhovi ovog pojasa predstavljaju geografsku razmeđu između područja jadranske i panonske gravitacije, ukazuje da bi i u etno-kulturnom smislu čitav njihov južni dio (Prenj, Lelija, Maglić,

Zelengora, Lebršnik) mogao ulaziti u okvire jadranskog kruga. Za ovakvu pretpostavku ima i još nekih pokazatelja, naročito u pogledu ustaljene tradicije stočarskih kretanja, o čemu će kasnije biti više riječi.

U cjelini gledajući, od Površi i Humina tlo se postepeno diže, a na ove formacije nadovezuju se Rudine, Bila i Polja i na krajnjem sjeveroistoku Visoke površi i Brda. Te razlike u visinskom položaju dovele su do velikih prirodnih i geografskih raznolikosti u ovom okviru. Tako su Humine i Površi, kao i čitav uski obalni pojas, pod snažnim uticajem mediteranske klime. Rudine, Bila i Polja su još uvijek pod istim režimom, ali sa mnogo nižim temperaturama, dok klima na visokim površima i Brdima po svemu ima planinski, odnosno alpski karakter. Međutim, upravo su te razlike uslovile raznovrsne veze među ovim oblastima, kako u prirodnom, tako i u etno-kulturnom smislu. Tako zbog razlika u toploti vazduha i vazdušnog pritiska, s visokih planina na sjeveroistoku duva snažna bura prema moru, donoseći vedro vrijeme i sniženje temperature; i obratno, u jesen i proljeće vlažni vjetrovi duvaju s mora prema sjeveroistoku donoseći otopljenje i znatnu količinu padavina. Zbog stepenastog spuštanja terena u pravcu jadranske obale, ta ista voda se rijekama i podzemnim tokovima opet vraća u more. Sa etno-kulturnog aspekta ove veze se po tradiciji najviše odražavaju u stalnim stočarskim kretanjima i razmjenama dobara koje uz to idu².

Komunikacije u okviru srednjojadranskog područja uglavnom su uslovljene pružanjem dinarskog planinskog sistema, koji omogućava brojne podužne puteve pravcem jugoistok-sjeverozapad. Paralelno sa ovima pruža se i glavna istočnojadranska morska komunikacija, koja u ovom dijelu vodi uz obalu, obilazeći Pelješac i između srednjojadranskih ostrva produžava u pravcu Velebitskog kanala i Kvarnera. Transverzalne veze nisu toliko potpomognute prirodnim okolnostima, tako da su se kontakti u smjeru jug-sjever mogli ostvariti dolinama rijeka ili, pak, preko pojedinih pogodnih brdskih prevoja i prolaza. Na isti način su predisponirani kontakti sa širom unutrašnjošću, u čemu se posebno ističe transverzala koja ide dolinama Neretve i Bosne, čineći najpogodniju vezu ovog dijela Jadrana sa Panonijom. Takođe, veoma značajnu strategijsku i komunikacionu tačku predstavljaju Kninska vrata, odakle preko Batošnice i Une kreće put ka sjeverozapadnoj Bosni, sa jedne strane, a istovremeno je omogućena kontrola velikog dijela sjeverne i srednje Dalmacije, sa druge strane.

Jedina transjadranska komunikacija za koju znamo u ranom bronzanom dobu i u starijim periodima, polazila je upravo sa ovoga područja i išla preko Hvara, Korčule i Lastova na Monte Gargano.

Koliko nam je poznato, prvi spomen praistorijskih nalazišta sa ovog područja datira u vrijeme prve polovine XVII vijeka i odnosi se na grobne humke koje opisuje V. Prodić u svojoj hronici ostrva Brača, smatrajući da su se u njima sahranjivali Grci (v. Š. Batović, 1963, 37—380). Od tada je trebalo da protekne gotovo čitav vijek da bi se

² Šire o odlikama srednjojadranskog krasa vidi: J. Cvijić, 1922, 48—56; B. Z. Milojević, 1953, 41—44; J. Roglić, 1953, 45—58; P. Vujović, 1953, 36—39.

shvatio da humke predstavljaju obilježje praistorijskih civilizacija. To se vidi iz prepiske koju su 1717. godine vodili J. Salečić, kanonik u Korčuli i A. Karamanić-Matijašević, viški opat. Naime, J. Salečić obavještava viškog opata da je otkrio neke gromile na Korčuli, a ovaj mu odgovara da su se u njima ukopavali narodi koji su ovdje živjeli prije Grka i Rimljana (Š. L j u b i ć, 1886, 17—19).

Početak iskopavanja praistorijskih nalazišta vezan je takođe za područje Dalmacije i datira u vrijeme XIX vijeka. Međutim, to su bili amaterski poduhvati o kojima nam nije ostalo gotovo nimalo upotrebljivih podataka (v. Š. B a t o v i ć, 1963, 42—43). Isto se odnosi na izvještaje o istraživanjima koja su krajem tog vijeka obavili pojedini poznati evropski naučnici, kao, npr., o iskopavanju tumula u okolini Imotskog, koje je izveo J. Szombaty (v. I. B u l i ć, 1892, 10, 21).

Prve značajnije podatke koje posjedujemo odnose se na pećinu Tradanj. F. Scarpa je, počev od 1888. godine, u nekoliko navrata prekopao veći dio ove pećine do dubine od 3 m. Prema dostupnim podacima, tokom tih radova nađeno je dosta materijala, među kojim i keramika iz ranog bronzanog doba, i to mahom na samoj površini i u prvom sloju, do 0,30 m dubine. Prema Scarpinom opisu, slojevi do dubine od 2 m su poremećeni (F. S c a r p a, 1888, 13; 1890, 180). Isti autor nam donosi i prve opsežnije podatke o istraživanjima u Grapčevoj špilji (F. S c a r p a, 1888, 149).

Veoma značajne podatke o oblicima i načinu fortifikacije, kao i o površinskim nalazima iz praistorijskih gradina s područja Duvanjskog polja i sa šireg prostora Hercegovine, ostavio nam je W. Radimsky u vremenu od 1890. do 1895. godine³.

Godine 1899. V. Čurčić je obavio prva istraživanja na gradini Varvara. Tom prilikom je iskopana relativno velika površina. Međutim, ni tada, kao ni naknadnim istraživanjima koja je isti autor obavio 1912. godine, nisu istraženi svi kulturni sedimenti naselja, već je otkriven samo sloj kasnog bronzanog doba (V. Č u r č i ć, 1900, 99—118). Jedino su jedna kamena sjekira i jedan tipični musterijenski kremeniljak ukazivali da bi tu moralo biti i mnogo starijih stratuma, što je djelimično potvrđeno kasnijim revizionim iskopavanjima (B. Č o v i ć, 1978, 6).

Godine 1904. A. Colnago je izveo manja probna istraživanja na gradini u Medvidi kod Benkovca, odakle potiče dosta nalaza iz vremena od eneolita do rimskog doba (v. Š. B a t o v i ć, 1983, 176).

Iz perioda prije prvog svjetskog rata potiče i jedan broj slučajnih nalaza, među kojima posebno treba istaći bronzane bodeže iz Gnojnice kod Mostara (V. Č u r č i ć, 1909, 5, T. XVIII : 4) i iz Topolja kod Knina (Š. B a t o v i ć, 1972, 26, 29, Sl. 8), kao i dvije bronzane sjekire iz istog nalazišta (I. M a r o v i ć, 1953, 128, T. IV : 5, 6).

Najobimnija istraživanja u periodu između dva rata obavljena su u Grapčevoj špilji, gdje su radovi otpočeti već krajem prošlog vijeka. G. Novak je na ovom lokalitetu otpočeo iskopavanja još 1912.

³ W. Radimsky, 1890, 1—4; 1891, 13, 18—35, 161—162, 175—180, 188—189; 1894, 3 id.; 1895, 219—231.

godine, ali se po intenzitetu i rezultatima rada posebno ističu godine 1936, 1937, i 1939 (G. Novak, 1955, 17—25).

Uz to treba istaći radove W. Buttlera na području sjeverne Dalmacije. Godine 1928. on je obavio istraživanje tumula u Erveniku kod Kistanja, a posebno su pažnje vrijedna njegova istraživanja gradina u okolini Knina i nalazi iz gradine Sveti Spas koje je objavio 1932. godine (W. Buttler, 1932, 354—364; 1932a, 128, T. 32). Takođe od velikog značaja, naročito za dalja istraživanja na ovom području, bili su podaci o gradinama s područja Livanjskog polja koje je sistematskim rekognosciranjima sakupio M. Mandić (M. Mandić, 1935, 7—12).

Iz ovog razdoblja datira i otkriće pećine Stubice kod Šibenika. Naime, 1925. godine prilikom preuređivanja dna ove pećine za kaptazu vode, nađena je velika količina keramike. Stratigrafski podaci o tim nalazima nedostaju, a prema tipološkoj analizi koju je obavio Z. Brusić, najstarija faza života u pećini pada u vrijeme ranog bronzanog doba (Z. Brusić, 1972, 73).

Ovdje svakako treba navesti i slučajni nalaz zlatnog nakita koji je otkriven 1939. godine u Ninu — Privlaci, koji, kako ćemo vidjeti, pripada početnim fazama ranog bronzanog doba (up. Z. Vinski, 1959, 209—213).

U toku drugog svjetskog rata, godine 1942, A. M. Radmilli je otpočeo istraživanja špilje Rača na ostrvu Lastovu, koje je nastavio G. Novak 1953. godine. U ovoj pećini otkriveni su nalazi koji datiraju od neolita do rimskog doba. Sloj nije do kraja dokopan, a bliži podaci o stratigrafiji nedostaju (v. Š. Batović, 1983, 277).

Najznačajnija praistorijska istraživanja, kako po obimu tako i po broju ispitanih nalazišta, na ovom području su obavljena u vremenu od drugog svjetskog rata do danas. Za problematiku ranog bronzanog doba od posebnog interesa su radovi koje ćemo navesti hronološkim redom:

— Završna istraživanja u Grapčevoj špilji, koja su obavljena u periodu od 1947. do 1952. godine (G. Novak, 1955, 59).

— Iskopavanja u Biskupiji kod Knina, gdje su 1951. godine prilikom istraživanja srednjovjekovne nekropole otkriveni ostaci naselja iz ranog bronzanog doba (I. Marović, 1952, 85—89; Z. Brusić, 1972, 52—53).

— Istraživanje tumula na području Cetinske krajine, koja je obavio I. Marović u vremenu od 1953. do 1968. godine, kao i iskopavanje pojedinačnih tumula u Grabovici, Blatu na Cetini i na području Hvara, koja je isti autor obavio u novije doba (I. Marović, 1963, 5—81; 1976, 55—73; 1980, 9—23; 1984, 29—52; 1985, 5—35).

— Istraživanje Zelene pećine, koje je A. Benac obavio 1955. godine. U površinskom sloju otkriven je materijal koji odgovara početku ranog bronzanog doba (A. Benac, 1957, 82—83, T. II).

— Sondažna iskopavanja u pećini Škarin Samograd kod Drniša, koja je obavio I. Marović 1958. godine i čiji rezultati su samo preliminarno objavljeni (I. Marović — B. Čović, 1983, 202—214; Z. Bru-

sić, 1972, 53—66). U njoj su, između ostalog, otkriveni snažni slojevi sa nalazima iz ranog bronzanog doba.

— Reviziono iskopavanja na gradini Varvara godine 1960. i 1963, koja je obavio Đ. Basler, i 1967. i 1978. godine, koja je izveo B. Čović. Ovim istraživanjima otkriveni su stariji sedimenti naselja i utvrđen kontinuitet života od eneolita do kraja bronzanog doba (B. Čović, 1978, 6—52).

— Istraživanja u pećini Gudnji na Pelješcu, koja je izvela S. Petrak od 1963. do 1968. Rezultati ovih istraživanja do sada nisu u cjelini objavljeni (v. N. Petrić, 1976, 305; S. Dimitrijević, 1979, 368). Uvidom u materijal koji je smješten u Gradskom muzeju u Dubrovniku uvjerali smo se da u ovom pećinskom staništu postoje i slojevi ranog bronzanog doba.

— Jugoslovensko-američka istraživanja u okviru istraživačkog projekta »Trebišnjica«, koja su obavljena u okolini Bileće i Trebinja 1967. i 1968. godine. Tom prilikom otkriveno je nekoliko tumula sa grobovima iz ranog bronzanog doba. Rezultati su parcijalno objavljeni (B. Čović, 1980, 35—38; 1982, 7—25).

— Sondažno istraživanje u pećini Škarina Draga kod Skradina, koje je obavljeno 1970. godine. U toj pećini otkriveno je dosta nalaza iz početnih faza bronzanog doba (Z. Brusnić, 1972, 76—77).

— Istraživanje višeslojnog naselja Čair kod Stoca u vremenu od 1973. do 1975, u kome je otkriveno bogato naselje ranog bronzanog doba (V. Atanacković-Salčić, 1976, 83—90).

— Probna istraživanja na gradinama u poljima jugozapadne Bosne, koja su izveli A. Benac i B. Govedarica od 1973. do 1979. godine. Naselja ranog bronzanog doba otkrivena su u Velikom gradcu na Privali, u Malom gradcu u Vučipolju i u gradini na Stražnici (B. Govedarica, 1982, 115—128, 161—162).

— Sistematsko sakupljanje građe u okolini Posušja, koje je u vremenu od 1953. do 1976. obavio P. Oreč. Na tom području Oreč je, između ostalog, otkrio veći broj gradina i tumula s početka bronzanog doba (P. Oreč, 1978, 181—251).

— Sondažna iskopavanja gradinskih naselja Nečajno i Sovići u zapadnoj Hercegovini, koja je obavio B. Čović 1975—1979. godine. Radi se o jednoslojnim naseljima koja odgovaraju mlađim fazama ranog i početku srednjeg bronzanog doba. Rezultati ovih istraživanja preliminarno su objavljeni (B. Čović, 1980, 12—13; 1983, 138—154).

— Sondažna i sistematska iskopavanja u Ravlića pećini, koja je obavio B. Marijanović u vremenu od 1977. do 1980. godine (B. Marijanović, 1981, 1—54). Ranom bronzanom dobu pripadaju slojevi III i IV.

— Istraživanje A. Miloševića i B. Govedarica u vrtači Otišić-Vlake kod Sinja, koje je obavljeno 1985. godine. Pronađeni materijal odgovara početnoj fazi ranog bronzanog doba (A. Milošević — B. Govedarica, 1986, 51—70).

Osim ovih istraživanja koja su već završena ili su objavljivanjem u određenoj mjeri postala pristupačna za obradu na ovom mjestu, po-

trebno je napomenuti da je trenutno u toku izvođenje nekoliko veoma značajnih istraživačkih projekata sa čijim dosadašnjim rezultatima smo većinom samo informativno upoznati, a koja će, bez sumnje, umnogome dopuniti poznavanje problematike o kojoj je ovdje riječ. Radi se o iskopavanjima u Veloj špilji na Korčuli, koja vodi B. Čečuk, o istraživanjima gradina i pećina u okolini Stoca i Čapljine, kojima rukovode B. Marijanović i Z. Kujundžić, o istraživanju gradinskih naselja u Sinjskoj krajini, koje obavljaju A. Milošević, G. Protić i B. Goveđarica, te o iskopavanju tumula na području Hercegovine, koje vodi Z. Žeravica.

Na kraju, potrebno je spomenuti veliki broj pojedinačnih i slučajnih nalaza koji pripadaju ovom periodu. Tu, prije svega, mislimo na one koji će se u ovom radu spominjati, a to su površinski keramički nalazi iz Badnja i iz gradina Guvnine i Đakulina glavica kod Stoca, te iz naselja na otvorenom Ciciline Bujaduše u Islamu Grčkom kod Novigrada, nalazi iz tumula Ivankovača kod Danila, bodeži iz Prapatnice i iz okoline Sinja i dr.

SREDNJOJADRANSKI TIP LJUBLJANSKE KULTURE

Definicija srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture po prvi put se predlaže na ovom mjestu, te se o istorijatu istraživanja ovako postavljenog problema nema šta posebno reći. Cjelokupna problematika prisustva ljubljanske kulture na području srednjeg Jadrana u dosadašnjim istraživanjima razmatrana je uglavnom uopšteno ili usputno kao marginalna tema prilikom proučavanja nekih drugih kulturnih cjelina i širih problema (up. P. Korošec, 1962, 213—238; B. Čović, 1980, 5—6; 1984, 111—112). Tako danas ne raspolažemo nijednom sintetskom studijom koja bi konkretno bila posvećena ovim pitanjima, izuzev radova S. Dimitrijevića, koji čine prve i do sada jedine pokušaje sistematizacije nalaza ovoga tipa i koji su, kako je već naglašeno, rezultirali determinacijom tih nalaza u okvire jadranskog facijesa ljubljanske kulture (S. Dimitrijević, 1967, 8—19; 1979, 321—329). Moglo bi se reći da je ovakvo opredjeljenje bilo prihvaćeno od strane većine autora, ali samo načelno i bez ulaženja u detaljnije razmatranje problema iz ovog okvira. Naime, iako je sve donedavno fond nalaza ovog tipa na području srednjeg Jadrana bio veoma mali, njihove jasne tipološke karakteristike upućivale su na sigurnu vezu sa klasičnom ljubljanskom kulturom, te određeno prisustvo tih elemenata na ovom prostoru nije ni u jednom trenutku dovođeno u pitanje. Međutim, veoma skućeni obim raspoložive dokumentacije, a naročito krajnje nejasan stratigrafski položaj nalaza, uslovili su mnoge sumnje u pogledu karaktera toga prisustva. U suštini, nije bilo moguće dovoljno jasno razlučiti da li se ovdje radi o cjelovitoj kulturi ili, pak, samo o pojedinim elementima u jednom lokalnom kulturnom kontekstu koji su mogli biti uzrokovani uticajem, importom i drugim sekundarnim faktorima (B. Govedarica, 1985, 95—98).

Dimitrijevićevo opredjeljenje se u novije vrijeme sve više osporava, a neki autori nalaze ovog tipa u cjelini uključuju u druge kulturne okvire (I. Marović, 1976, 55—71; I. Marović — B. Čović, 1983, 196). U tom kontekstu ozbiljno je dovedena u pitanje regionalna pripadnost ljubljanske kulture sa ovog područja, kao i podjela koju je predložio S. Dimitrijević. Na neodrživost ovakve podjele u pogledu sjevernog Jadrana već smo ukazali prilikom obrade klasične ljubljanske kulture, a zahvaljujući relativno intenzivnim istraživanjima koja su u posljednje vrijeme obavljena na tlu srednjeg Jadrana, danas smo u mogućnosti da mnogo svestranije i cjelovitije razmotrimo ovu problematiku, te da predložimo izdvajanje jednog specifičnog facijesa koji bi karakterisao razvoj ljubljanske kulture na ovom prostoru.

Kvalitativno nov pristup ovoj problematici omogućen je, prije svega, istraživanjima u Ravlića pećini i u vrtači Otišić-Vlake (up. B. Marijanović, 1981, 1—54; A. Milošević — B. Govedarica, 1986, 51—70). Otkriće relativno snažnih kulturnih slojeva sa materijalom ljubljanskog tipa u tim nalazištima, pokazalo je da se ovdje ne radi o kratkotrajnom prisustvu pojedinačnih i izdvojenih elemenata, već se u ovom smislu mora računati sa jednom definisanom kulturnom cjelinom koja je duže egzistirala i ostvarila određeni stepen kulturnog razvoja. Osim toga, ovoga puta je otkriveno dovoljno karakterističnog materijala koji po prvi put omogućuje kompleksno razmatranje materijalne produkcije ljubljanske kulture sa ovog područja i njenu argumentovanu konfrontaciju sa nalazima iz okvira klasične ljubljanske kulture. Na ovim osnovama moguće je stratigrafski i tipološki dokumentovati dvije sukcesivne etape razvoja ove kulture, te u tom pogledu područje srednjeg Jadrana pokazuje slijed razvoja koji u osnovi odgovara onome na klasičnom ljubljanskom prostoru. Kako ćemo vidjeti, starija faza je i ovdje okarakterisana homogenim kulturnim elementima i klasičnim ljubljanskim materijalom, uz određene lokalne specifičnosti koje opravdavaju izdvajanje posebne srednjojadranske varijante ove kulture. U mlađoj etapi dolaze do izražaja novi, raznorodni kulturni impulsi koji, kao i na eponimnom području, nagovještavaju završetak razvoja i nestanak te kulture. Međutim, dok na teritoriji klasične ljubljanske kulture nakon mlađe faze nastaje dalje produbljivanje stagnacije kulturnog razvoja, na prostoru srednjeg Jadrana situacija je sasvim obrnuta. Sa mlađom ljubljanskom etapom otpočinje kulturni uspon i jedan novi i kompleksniji razvoj, koji će do punog izražaja doći u narednom razdoblju, naročito u okviru cetinske kulture.

Kulturni horizont koji na srednjem Jadranu odgovara mlađoj ljubljanskoj fazi donosi niz inovacija, od kojih su neke strane ljubljanskoj kulturi, a istovremeno su od velikog značaja za naredni razvoj na ovom području, naročito u pogledu nastanka već spomenute cetinske kulture. Iz tih razloga ovaj horizont je obilježen kao protocetinski facijes i biće obrađen kao posebna jedinica u okviru razmatranja problematike cetinske kulture. Prema tome, termin »srednjojadranski tip ljubljanske kulture« i svi podaci o kojima će biti riječi na ovom mjestu, odnose se samo na materijal koji odgovara starijoj, tipičnoj ljubljanskoj fazi.

NALAZIŠTA I PODRUČJE RASPROSTIRANJA

Nalazišta srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture susreću se na prostoru centralne i južne Dalmacije, uključujući tu i zaleđe, odnosno Dalmatisku zagoru, te zapadnu i istočnu Hercegovinu. Tom krugu pripadaju i ostrva srednjeg Jadrana, međutim ona su u cjelini vrlo slabo istražena, tako da u ovom smislu za sada možemo računati samo na Hvar i Korčulu. Najisturenija nalazišta prema zapadu locirana su oko rijeke Krke, te se između ovog facijesa i prvog nalazišta klasične ljubljanske kulture prostire relativno veliko područje sjeverne Dalmacije, na kome za sada ne poznajemo nalaze iz ovog okvira. Prema istoku, granica prostiranja ovog tipa ljubljanske kulture je još manje jasna.

Nalazišta iz ovog kruga susreću se u okolini Stoca, na Pelješcu i na širem području istočne Hercegovine, te je sasvim sigurno da se rijeka Neretva u ovom smislu ne može uzeti kao faktor limitacije, jer ona u svom donjem toku i ne predstavlja nikakvu značajniju prirodnu prepreku. U tom pogledu uzimamo područje istočne Hercegovine kao posljednju oblast ka jugu gdje se nalazišta ovog tipa javljaju u nešto većem broju, a prirodnu i kulturnu granicu prema južnom Jadranu u ovom slučaju najvjerovatnije su predstavljali kanjon gornje Trebišnjice i zapadni obronci Bokokotorskog zaliva.

Na ovom prostoru danas je poznato 18 nalazišta u kojima su u manjoj ili većoj mjeri zastupljeni nalazi ove varijante ljubljanske kulture (v. kartu 4). Ovdje se, kao i na klasičnom ljubljanskom području, radi isključivo o naseobinskim lokalitetima. Od toga je osam pećinskih staništa, četiri gradinska naselja, četiri naselja u vrtači, jedan abri, kao i jedna naseobina otvorenog tipa.

U ovaj okvir spadaju slojevi i nalazi iz sljedećih lokaliteta:

- veliki dio nalaza iz sloja IIIa Ravlića pećine (T. XVIII : 3, 6; XIX : 6, 9; XX : 4; XXI : 2, 9);
- najkarakterističniji nalazi iz sloja III i IV Grapčeve špilje (T. XVIII : 1; XIX : 8; XX : 1; XXII : 2)⁴;
- pojedinačni nalazi iz sloja I Zelene pećine⁵;
- površinski nalazi iz pećine Badanj (B. Marijanović, 1978, 177—179, T. I : 1; 1982, 217—225);
- površinski nalazi iz Viline pećine kod Dubrovnika (T. XXII : 1; N. Petrić, 1981, 1—8, T. 2 : 1—2);
- nalazi iz tzv. ljubljanskog sloja pećine Gudnja (N. Petrić, 1976, 305);
- nalazi iz Hateljske pećine i iz gradina Guvnine i Đakulina glavica (T. XXII : 7)⁶;
- Vela špilja na Korčuli⁷;
- naselje u vrtači Otišić-Vlake (T. XVII : 1—8 i d. do T. XXII passim.);
- pojedinačni nalazi u vrtači Marijanuša (T. XIX : 10);
- površinski nalazi u vrtačama iz Biska i nalazi iz vrtače Mihovilovića ograda kod Klisa⁸;

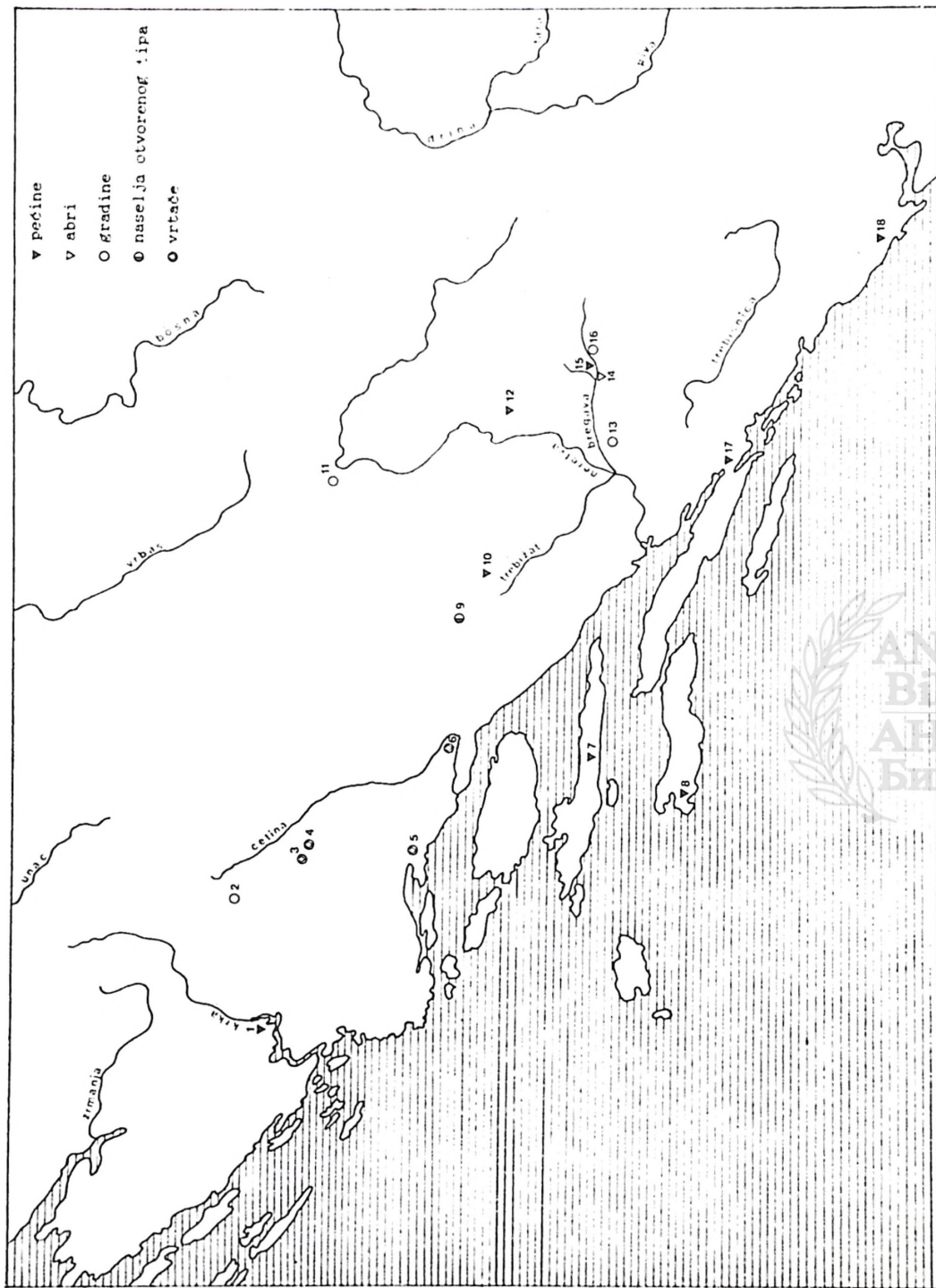
⁴ Stratigrafija u ovoj pećini izvedena je prema situaciji u kvadrantu CD x 6,7, gdje se ovi slojevi nalaze na dubini 1,22—1,69 m. Ispod ove dubine je sterilni sloj koji dijeli neolitske i postneolitske horizonte, G. Novak 1955, 31—32.

⁵ Radi se o površinskom sloju u kome se susreće materijal različitog kulturnog sadržaja i hronološkog položaja, up. A. Benac, 1957, 82—83, T. II. Nalazi ljubljanskog tipa najvećim dijelom nisu objavljeni, a smješteni su u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

⁶ B. Marijanović, 1982, 217—225. Materijal iz Hateljske pećine i gradine Guvnine nije objavljen, a nalazi se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.

⁷ Neobjavljeno. Istraživanja kojima rukovodi B. Čečuk još su u toku.

⁸ Prilikom iskopavanja praistorijskih tumula na lokalitetu Bisko u donjem toku Cetine (1986) rekognosciranjem je utvrđeno postojanje grupe vrtača na čijoj površini su konstatovani nalazi koji odgovaraju srednjojadranskom tipu ljubljanske kulture. Isto tako, na visoravni pored Klisa, u vrtači Mihovilovića og-

Karta 4 — Nalazišta srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture
 Carte 4 — Stations du type de l'Adriatique centrale de la culture de Ljubljana

- gradina Sveti Spas (W. Buttler, 1932, T. 32/1:1—19);
- pojedinačni nalazi iz pećine Stubica⁹;
- najmlađi nalazi iz sloja A1 gradine u Varvari¹⁰;
- pojedinačni nalazi sa lokaliteta Slime (P. Oreč, 1978, 194—195).

Najviše podataka i najbogatije nalaze dalo je naselje u vrtači Otišić-Vlake, koje predstavlja jednoslojno nalazište sa materijalom isključivo ovog tipa; zatim višeslojno naselje u Ravlića pećini, gdje su ovi nalazi stratigrafski dobro fiksirani u odnosu na starije i mlađe kulturne horizonte. Neka dosta važna i bogata nalazišta u kojima je materijal ovog facijesa relativno dobro zastupljen, kao što je, npr., pećina Gudnja i gradina Sveti Spas, samo su sumarno objavljena, te smo i pored ostvarenog uvida u postojeći materijal, u mogućnosti da se koristimo samo fragmentarnim i uopštenim podacima. Na pojedinim nalazištima, kao što je Vela špilja na Korčuli, Hateljska pećina i gradina Guvnine kod Stoca, istraživanja su još u toku, te iz razumljivih razloga na ovom mjestu neće biti šire razmatrana.

NAČIN STANOVANJA

U izboru oblika i načina stanovanja nosilaca srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture najviše je izražena stara mediteranska tradicija zaposijedanja pećina, odnosno lokacija koje već svojim prirodnim pogodnostima pružaju sve mogućnosti za duži boravak u uslovima primitivne egzistencije. Istovetni običaj je prisutan i u okviru klasične ljubljanske kulture, u okviru tipa Ciclami-Mitreo, a vidjećemo da je takav slučaj i kod većine drugih kultura ranog bronzanog doba s jadranskog područja.

Gradine su i ovdje sporadično u upotrebi, mada su nešto češće nego u klasičnoj ljubljanskoj kulturi, a osobenost ovog facijesa je formiranje naselja na otvorenom, nezaštićenom prostoru. Naročito je karakteristično stanovanje u vrtacama, i to u onima koje sasvim sigurno nisu povezane ni sa gradinama, niti sa pećinama, već predstavljaju samostalna i na poseban način organizovana naselja.

Za razliku od klasičnog ljubljanskog područja, na ovom prostoru nisu poznata sojениčarska naselja, mada se ni takva mogućnost ne može u potpunosti isključiti. Naime, u velikom sojениčarskom naselju koje je otkriveno na lokaciji Dugiš na Cetini u Sinjskom polju, konstatovani su bogati slojevi iz željeznog i kasnog bronzanog doba, ali treba reći da u ovom nalazištu još nisu istraženi svi kulturni sedimenti¹¹. Inače, primjer Dugiša je jedinstven na području srednjeg Jadrana,

rada, 1988. godine otkriven je materijal ljubljanskog tipa, kao i tragovi građevine u suhozidu. Podaci o ovim istraživanjima još nisu objavljeni, a dobiveni su zahvaljujući predusretljivosti kolega A. Miloševića i G. Protića.

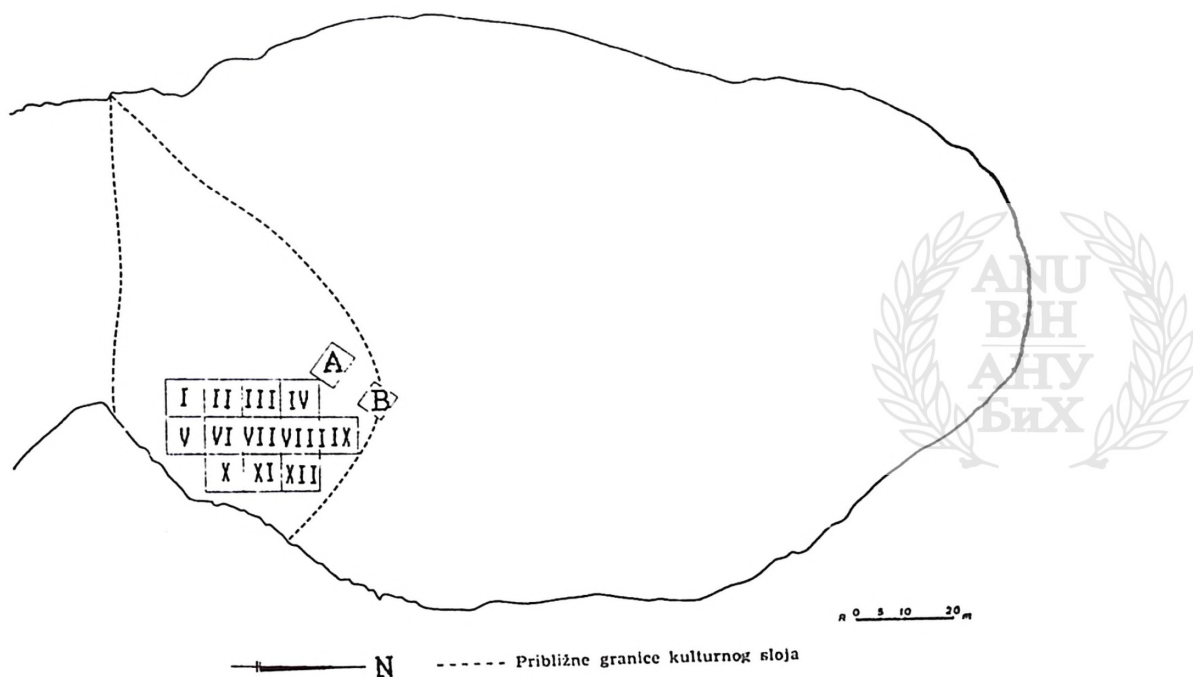
⁹ Up. Z. Brusić, 1972, 73—76; B. Cović, 1983, T. XV:9.

¹⁰ Up. B. Cović, 1978, T. I:5; II:5, 6; IV; V:1, 4, 5; VII; VIII:1, 7, 9; IX:2; XIV:7.

¹¹ Istraživanja na ovom lokalitetu obavio je I. Marović 1956 godine, ali rezultati još nisu objavljeni. Vidi Š. Batović, 1983, 278.

jer su ovakva naselja strana u kulturama mlađeg bronzanog doba i u kasnijim periodima na ovom tlu, te ne bi bila bez osnove pomisao da su ga osnovali upravo nosioci ljubljanske kulture, po uzoru na svoje velike centre u Ljubljanskom barju. No, za provjeru ove primamljive pretpostavke treba sačekati nastavak iskopavanja, što bi na ovom lokalitetu neminovno trebalo učiniti.

Kako je već naznačeno, ovom facijesu se prema dosadašnjim saznanjima mogu pripisati slojevi i nalazi iz 8 pećinskih naselja. Redovno su u pitanju višeslojna staništa čija egzistencija mahom otpočinje u neolitskom dobu. Ljubljanski materijal pripada gornjim horizontima i posljednjim fazama života u tim pećinama, ali to nikako nisu zanemarljivi sedimenti već često dosta snažni slojevi, kao u Ravlića pećini, Gudnji, ili Veloj špilji (up. B. Marijanović, 1981, 36—41; N. Petrić, 1976, 305)¹².

Sl. 11 — Tlocrt Ravlića pećine sa istraženom površinom (po Marijanoviću)
Fig. 11 — Plan de la Ravlića pećina avec la surface recherchée (selon Marijanović)

Položaj pećine u kojoj se namjeravalo živjeti izabran je pomno i znalački, što podrazumijeva postojanje svih bitnih preduslova koji su neophodni za duži boravak. Tipičan primjer za to je mikrolokacija Ravlića pećine pri vrhu umjereno visoke i osunčane litice, iznad izvora Tihaljine i na mjestu koje omogućuje dobar pregled i brz kon-

¹² Kako je već navedeno, istraživanja u Veljoj špilji na Korčuli su još u toku, te nisu objavljena. Prema informaciji B. Čečuka, ljubljanski sloj je u ovoj pećini dosta snažan i okarakterisan relativno bogatim i raznovrsnim nalazima. Kolegi Čečuku zahvaljujem na ovim podacima.

takt sa pitomom dolinom te rijeke. Istina, dobar izbor pećina za stanovanje ne može se pripisati samo oštromnosti i iskustvu nosilaca ove kulture, jer je evidentno da oni u ovom pogledu najčešće slijede iskustva prethodnih generacija i samo ponovno zaposjedaju davno odabrane lokacije.

Naseljavane pećine su uglavnom srednjih dimenzija. Najmanja je Zelena pećina, čije su razmjere cca 25 x 50m, a najveća Ravlića pećina, sa prečnikom otvora 38m i dubinom od 95m. Međutim, ukupne dimenzije pećine nisu u ovom pogledu od primarnog značaja, jer se život uglavnom odvijao na prostoru uz ulaz, odnosno u dijelu koji ima direktan kontakt sa spoljnom okolinom (sl. 11).

Od arhitektonskih ostataka konstatovana su samo brojna vatrišta. Prema nalazima iz Ravlića pećine, nad vatrištima su bile konstrukcije od kolja, koje su služile za vješanje posuda u kojima se kuvalo (B. Marijanović, 1981, 11). Iste konstrukcije su vjerovatno bile zastupljene i na širem području ove kulture, te u tom običaju možda leži objašnjenje postojanja velikog broja posuda sa supkutanim drškama. Takve drške su mogle služiti samo za provlačenje uzice kojom je posuda nošena i, u ovakvim slučajevima, vješana.

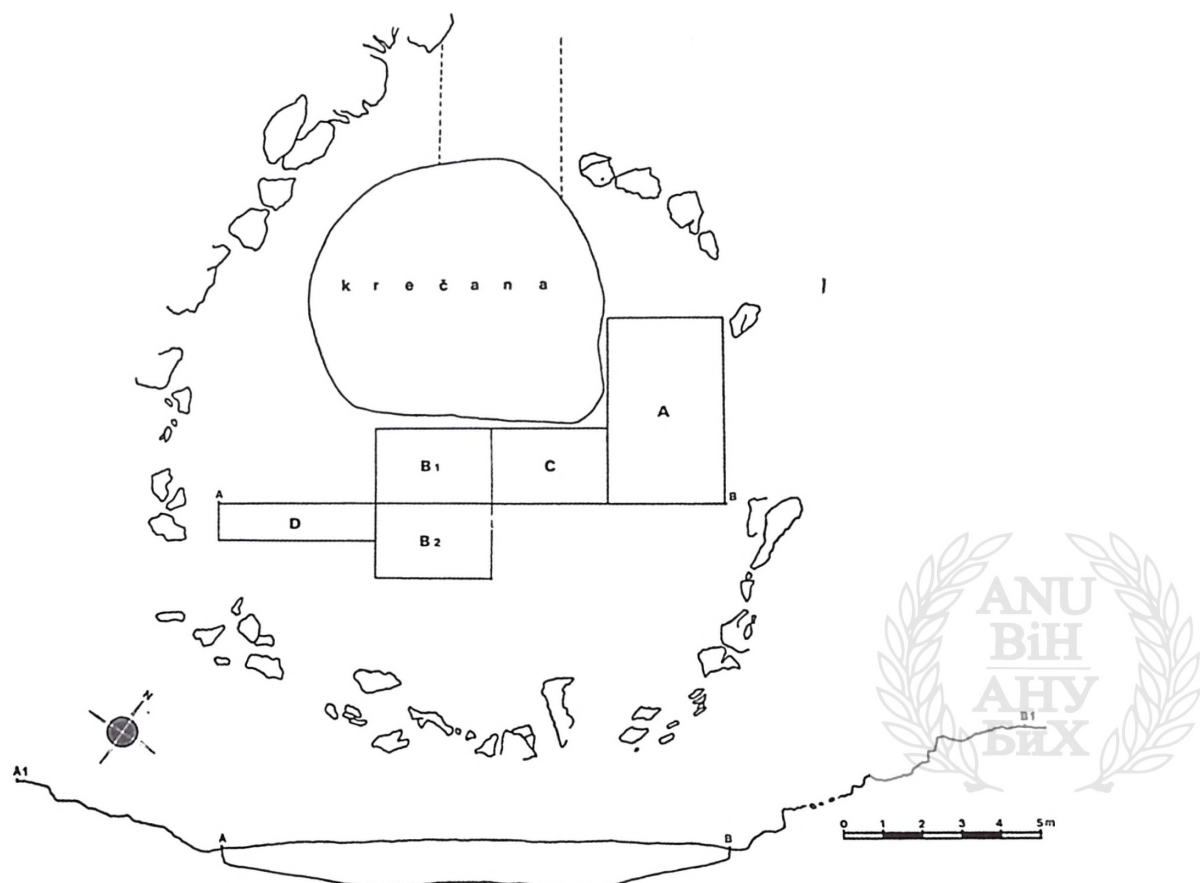
U ovom okviru do sada nije sa sigurnošću utvrđeno postojanje pećinskih naselja u vrtačama, kako je to vrlo često bio slučaj na području klasične ljubljanske kulture. Istina, takvu lokaciju ima pećina Skarin samograd, ali, prema raspoloživim podacima, u njoj nije zastupljen ovaj kulturni horizont¹³. No, vrtače su odgovarale načinu stanovanja nosilaca ove kulture, ali je ovdje u pitanju drugačija organizacija naselja, o čemu najviše podataka daje nalazište Otišić-Vlake.

Na prostranoj visoravni sela Otišić nalazi se preko stotinu vrtača uglavnom manjih dimenzija, sa prečnikom do 30m i dubinom do 6m. Od toga je rekognoscirano 12 vrtača na užoj lokaciji Vlake i u svima su nađeni arheološki ostaci. Istraživanja, koja su do sada obavljena samo na jednom ovakvom nalazištu, pokazala su da se ovdje radi o jednoslojnoj naseobini koja pripada isključivo srednjojadranskom tipu ljubljanske kulture (sl. 12). Istog karaktera su i površinski nalazi iz okolnih rekognosciranih vrtača. Relativno snažan kulturni sloj istražene vrtače i brojni nalazi u njemu, upućuju na intenzivan i duži boravak na ovom mjestu. Usljed naknadnih oštećenja nije sa sigurnošću utvrđen oblik kuća i drugih stambenih objekata, ali na osnovu otkrivene periferije jedne zgrade, možemo reći da je ovdje postojala određena stambena arhitektura (up. A. Milošević — B. Govedarica, 1986, 56—59, sl. 4, 5).

Male dimenzije ove i drugih vrtača na lokaciji Otišić-Vlake, pokazuju da je u jednoj vrtači mogla živjeti samo manja ljudska zajednica, odnosno jedna porodica. Najvjerovatnije se ovdje radi o izdvojenim domaćinstvima u pojedinačnim vrtačama koje su zajedno činile jedno naselje. Naselja ovog tipa i ovakve organizacije nisu poznata

¹³ Prema uvidu u postojeći materijal i na osnovu do sada objavljenih podataka o ovom nalazištu, ovdje je iz okvira ljubljanske kulture zastupljen samo sloj sa nalazima koji odgovaraju vremenu mlađe faze klasične ljubljanske kulture. Na ovom prostoru to je horizont protocetinskog facijesa, o kome ćemo kasnije govoriti.

izvan okvira srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture, a prema nalazima iz vrtača u Bisku i Klisu, primjer Otišića na ovom području nije usamljen.

Sl. 12 — Tlocrt vrtače Otišić-Vlake (po Milošević i Govedarici)
 Fig. 12 — Plan de la vallée Otišić-Vlake (selon Milošević et Govedarica)

O karakteru gradinskih naselja ovog facijesa posjedujemo veoma malo relevantnih podataka. U gradinama Varvara i Sveti Spas ljubljanski nalazi pripadaju početnim fazama naseljavanja. Ti horizonti su u velikoj mjeri poremećeni kasnijom gradnjom, te je veoma teško bilo šta određenije reći o organizaciji tih naselja. Slična je i situacija sa naseljem na otvorenom prostoru koje je konstatovano na lokalitetu Slime kod Posušja (P. Oreč, 1978, 194—195). Ovdje su ljubljanski nalazi otkriveni na površini, a u cilju dobivanja konkretnijih informacija potrebno je izvršiti određena detaljnija istraživanja na ovoj zanimljivoj lokaciji.

POGREBNI OBICAJI

O načinu sahranjivanja i drugim elementima pogrebnog rituala nosilaca ovog ljubljanskog facijesa nemamo nikakvih podataka. Činjenica je da do sada nije otkriven nijedan trag ovog ritusa koji bi se mogao smjestiti u ove okvire, te to onemogućava bilo kakve egzaktnije zaključke u vezi sa tim običajima. No, može se reći da ovaj fakat upućuje na autohtonu mediteransku tradiciju, čije prisustvo smo u nešto konkretnijem vidu već konstatovali u pogrebnim običajima na klasičnom ljubljanskom području, kao i u opštim odlikama načina stanovanja u okviru oba ova facijesa. Sve to bi išlo u prilog značaju lokalnih faktora, barem kao biološke, odnosno populacione komponente u ljubljanskom kompleksu. Naravno, ovo su samo manje-više indirektni i uopšteni indikatori, čiji pravi značaj se može sagledati tek nakon konfrontacije sa svim ostalim kulturnim komponentama, što ćemo učiniti prilikom razmatranja procesa nastanka i geneze čitavog ljubljanskog kulturnog kompleksa.

MATERIJALNA KULTURA

U okviru materijalne produkcije srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture potpuno preovlađuju keramičke posude. Druge vrste nalaza su veoma rijetke, a to su uglavnom uobičajene utilitarne kamene i koštane alatke koje nemaju većeg hronološkog i kulturnog značaja. Jedini izuzetak je jedan lunulasti kameni privjesak i minijaturna sjekira iz naselja Otišič-Vlake (T. XIX : 3, 4), te kremenja strelica koja predstavlja površinski nalaz iz vrtače Marijanuša (T. XIX : 1). Prema tome, najširu i najsigurniju bazu za proučavanje ovog ljubljanskog facijesa predstavljaju keramički oblici i njihova ornamentika, koje navodimo sljedećim redom:

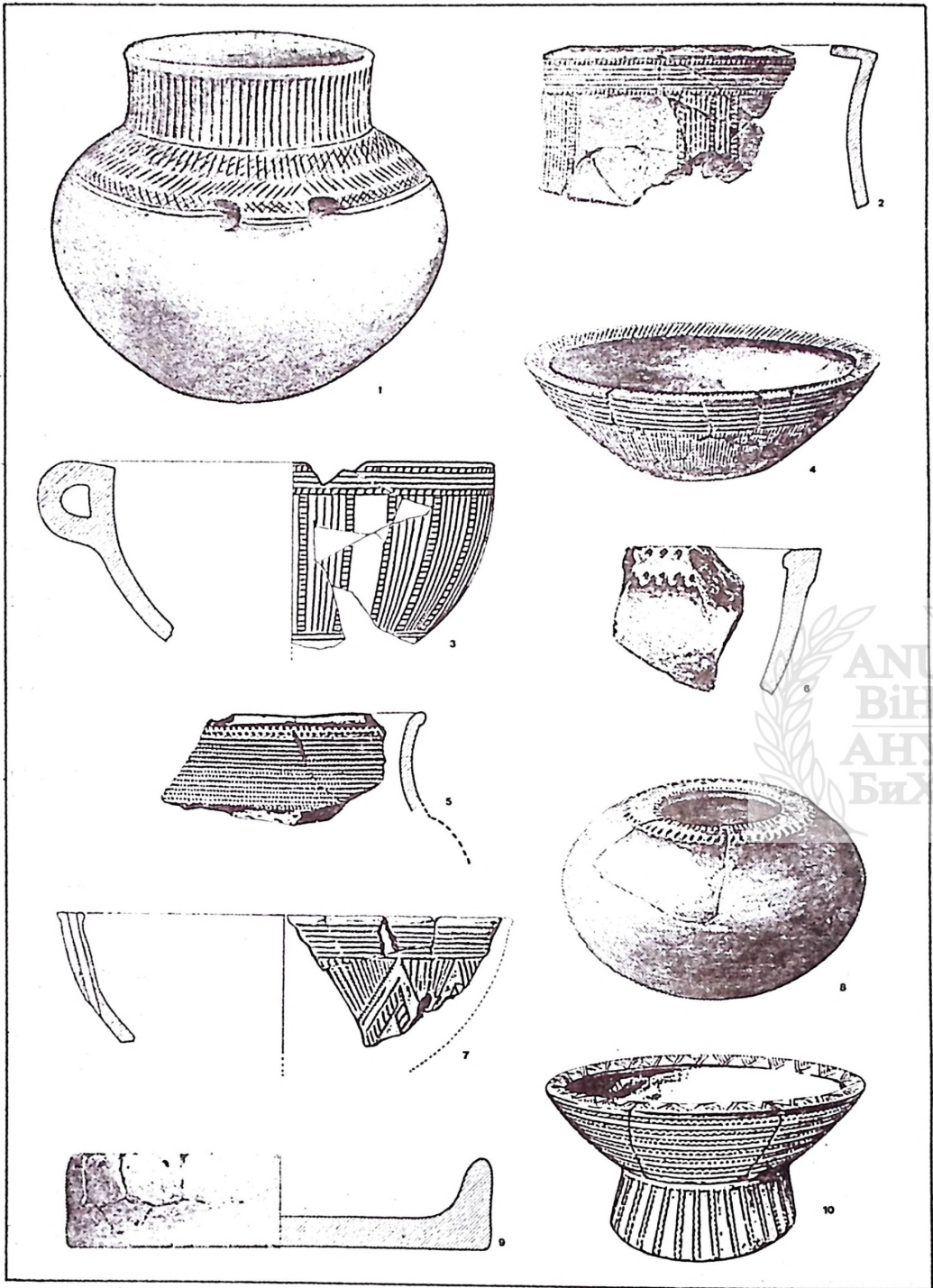
- a) Najčešća i najkarakterističnija forma su posude sa loptastim tijelom, ravnim, ili konveksno formiranim dnom i kratkim cilindričnim vratom koji se završava ovalno profilisanim obodom. Na gornjem dijelu trbuha su dvije naspramno postavljene supkutane drške, koje su najčešće horizontalne, mada ima i vertikalno položenih. Po kvalitetu izrade ovi oblici spadaju u bolju keramiku, u najvećem broju su ornamentisani, a dobro su zastupljeni na čitavom ovom području (sl. 13 : 1; T. XVII : 1—6, 8; XXI : 4).
- b) Posude sa loptastim tijelom i blago ili oštrije naznačenim prelazima u ljevkasto izvijeni vrat. Drške i dna nisu sa sigurnošću konstatovani, a s obzirom na sličnost sa prethodnim tipom, nije isključeno da im pripadaju horizontalne supkutane drške i ravna ili konveksna dna. Često su ukrašavane i spadaju u kvalitetniju keramičku robu. Zastupljenost je relativno dobra (sl. 13 : 5; T. XVIII : 1—4; XXI : 2; XXII : 1, 2, 5).
- c) Konične zdjele sa zaravnjenim i prema unutrašnjosti zadebljanim obodom. Razlikuju se dvije osnovne varijante:
- c1) Zdjele sa blago naznačenim ravnim, ili konveksnim dnom, sa vertikalnim, supkutanim drškama koje počinju na gornjem di-

jelu tijela i završavaju na obodu. Drške takođe mogu biti tu- nelaste i sasvim rijetko trakaste. Poznati su takođe primjerci bez drški. Ova varijanta koničnih zdjela izrađuje se i u kvalitet- nijoj i u grubljoj keramici. Bolje rađeni primjerci su češće or- namentisani, a u cjelini ovakvi oblici su dobro zastupljeni na čitavom području (sl. 13 : 3, 4, 7; T. XIX : 6; XX : 1—7; XXI : 3, 5, 7—9; XXII : 4).

- c2) Kupe na visokoj ljevkastoj nozi spadaju u red brojnije zastup- ljenih oblika. Rađene su kvalitetno i veoma često ukrašene. Ni- su potvrđeni primjerci sa drškama (sl. 13 : 10; T. XIX 2, 7, 8, 9).
- d) Loptaste posude bez vrata sa malim jednostavnim ili prstenasto zadebljanim otvorima. Nisu nam poznati primjerci sa drškama, a veoma je neobičan nalaz iz Ravlića pećine, kod koga je na tr- buhu postavljen kljunasti otvor za izlivanje sadržine. Ovaj oblik se izrađuje i u kvalitetnoj i u grubljoj keramici, a rijetko je ukrašen. Najbrojnije je zastupljen u Otišiću-Vlake i u Ravlića pećini (sl. 13 : 8; T. XVIII : 5—8).
- e) Bikonične duboke zdjele sa oštrim prelazom između konusa i lagano izvijenim vratom. Najčešće su bez drški, rjeđe sa traka- stim drškama, a sasvim rijetko sa vertikalnim supkutanim drška- ma pri obodu (up. S. Dimitrijević, 1979, T. XLI : 5). Kva- litetno su rađene, ali su dosta rijetko ukrašene (T. XXI : 6). U odnosu na prethodno navedene oblike, ovakve posude su mno- go rjeđe nalažene. Jednu specifičnu varijantu posuda ovog tipa predstavlja bogato ukrašeni primjerak sa oštro prelomljenim i unutra povučenim obodom (sl. 13 : 2; T. XXI : 1).
- f) Plitke činije (tepsije) sa ravnim masivnim dnom i vertikalnim, niskim zidom (sl. 13 : 9; T. XVIII : 9). Pripadaju grubljoj kera- mičkoj robi i za sada su poznate samo u malom broju primjera- ka s područja Cetinske krajine.
- g) Među pojedinačnim oblicima posebno se ističe jedan keramički predmet, sličan »pintaderi«, iz gradine Đakulina glavica kod Sto- ca (T. XXII : 7).
- h) Zanimljivo je da u ovom okviru nisu konstatovani veliki kera- mički lonci debelih zidova, već je gruba keramika uglavnom iz- ražena u kvalitetu izrade, a ne i u dimenzijama. U ovom smislu mogu se izdvojiti pojedinačni fragmenti ukrašeni barbotinom i plastičnim trakama (T. XXII : 6, 8).

Ukrašavanje keramike

Ukrašavanje keramike u okviru srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture veoma je bogato i karakteristično, te, kao i na klasičnom području ove kulture, predstavlja jednu od osnovnih odlika materijal- ne produkcije. Od ukrasnih tehnika u upotrebi su urezivanje, ukrašava- nje točkićem ili utiskivanjem niti, žlijebljenje i žigosanje. Rjeđe se primjenjuju »barbotino« ornamenti i drugi plastični ukrasi. Ove tehni- ke se vrlo često kombinuju, i to urezivanje sa žlijebljenjem, žigosa-

Sl. 13 — Tipološka tabela srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture
 Fig. 13 — Tableau typologique du type central adriatique de la culture de Ljubljana

njem i sa otisnutom niti, zatim žigosanje sa otisnutom niti, te otiskivanje niti sa žlijebljenjem. Jedino se žlijebljenje u većoj mjeri javlja samostalno.

Uglavnom se ornamentiče gornji dio posude, izuzev kupa na nozi, gdje se ukrašava čitava površina recipijenta. Među motivima karakteristični su frizovi manje ili više pravilnih, mrežastih ili cikcak-ureza, oivičeni horizontalnim prugama na ramenu posude, u kombinaciji sa nizovima vertikalnih žlijebljenih linija na vratu. Takva ornamentika se susreće na ramenu posuda tipa »a« (T. XVII : 1—6, 8), dok je vrat ovih posuda najčešće ukrašen snopom vertikalnih žlijebljenih linija (T. XVII : 2, 3). Takođe su veoma brojni široki frizovi, sastavljeni od višestrukih gustih nizova otisnutih niti ili točkica na vratu i gornjem dijelu trbuha posuda tipa »b« (T. XVIII : 1—4). Ponekad su ovi ornamentički izvedeni i u tehnici žlijebljenja (T. XXII : 1, 2, 5). Na nekim drugim oblicima zastupljene su raznovrsne kombinacije jednostrukih ili višestrukih traka izvedenih urezivanjem i žigosanjem, tako da čine raznovrsne efekte negativnih i pozitivnih ornamenta.

Posebno je bogat repertoar ukrasnih motiva i kompozicija na objema varijantama koničnih zdjela. Na obodu je najčešće dvostruki niz visećih trouglova koji međusobno formiraju ukras cikcak-trake, ili cikcak-snopovi koji daju obratan efekat, a sve je to ponekad bordirano uskim poprečno šrafiranim trakama (T. XIX : 1, 6; XX : 2, 3, 7; XXI : 7—9). U okviru ornamentalnih kompozicija na tijelu zdjele obično su dominantni viseći trouglovi u kombinaciji sa širokim frizom gusto poredanih pruga ili sa cikcak-trakama (T. XX : 2—4, 6, 7). Omiljen motiv su takođe i nizovi uskih horizontalnih traka sa cikcak-urezima (T. XIX : 2, 6, 8). Posebno se ističe ornamentika jedne zdjele koja je u cjelini izvedena tehnikom žlijebljenja (T. XVII : 7). Visoka stopa konične kupe najčešće je ukrašena metopnim motivima ili vertikalnim nizovima uskih traka (T. XIX : 2, 7, 8). U unutrašnjosti kupa na nozi susreću se isti motivi krstasto raspoređeni (T. XIX : 7, 8).

Među plastičnim ukrasima preovlađuju prstenasta zadebljanja na obodima, kao i plastične trake na kojima su česti nizovi utisnuća izvedenih nekim instrumentom (T. XVIII : 5, 6; XXI : 3, 5; XXII : 6). Slična utisnuća javljaju se i samostalno na obodima i na drškama (T. XVIII : 8; XX : 5). U pojedinačnim slučajevima prstenasto zadebljanje na obodu naglašeno je dubokom kanelurom koja ide ispod njega (T. XXI : 5). Takođe rijetki »barbotino« ukrasi zastupljeni su na donjem dijelu trbuha pojedinih grubljih posuda (T. XXII : 8).

HRONOLOŠKI OKVIRI

Znatne količine zajedničkih keramičkih oblika i ornamentike povezuju ovaj facijes sa klasičnom ljubljanskom kulturom, što opravdava njegovo opredjeljenje u šire okvire ove kulture, a ta činjenica nesumnjivo ima i svoju hronološku vrijednost. Keramičke forme, kao što su loptaste posude sa ljevkastim vratom i njihova ornamentika (tip »b«, sl. 13 : 5; T. XVIII : 1—4), konične zdjele i kupe na visokoj nozi (tip »c1« i »c2«, sl. 13 : 3, 4, 7, 10; T. XVII : 7; XIX : 2, 6—9; XX : 1—7 i d.), prstenasto zadebljani obodi (T. XVIII : 5, 6; XXI : 3), gotovo

su identični vodećim keramičkim oblicima starije faze klasične ljubljanske kulture. Tu takođe spadaju i kuglaste posude bez vrata (tip »d«, sl. 13 : 8; T. XVIII : 5, 7, 8), koje su dosta brojne i dobro zastupljene u oba ova područja.

Određene razlike u keramičkim oblicima, kvalitetu izrade i u većoj ili manjoj zastupljenosti pojedinih ornamentalnih motiva, kao npr., kod koničnih zdjela (tip »c1«), koje su u okviru ovog facijesa raznovrsnije, bolje rađene i bogatije ornamentisane nego na klasičnom ljubljanskom području, nisu u ovom pogledu od primarne važnosti. U oba slučaja radi se o tipičnim ljubljanskim oblicima i ukrasima, te ove razlike ne mogu imati bitnijeg hronološkog značaja. Međutim, ove i druge lokalne karakteristike o kojima će nešto kasnije biti više riječi, veoma su značajne u smislu sagledavanja karaktera odnosa među ovim facijesima i udjela određene lokalne tradicije u njihovom oblikovanju i razvoju. Ta pitanja u punoj mjeri zalaze u domen kompleksne problematike nastanka i geneze ljubljanskog kulturnog kompleksa u cjelini i pojedinih njegovih varijanti, što će biti detaljno razmotreno u trećem dijelu ovog rada, nakon prezentacije ljubljanskih nalaza s prostora južnog Jadrana, odnosno nakon zaokruženja cjeline ljubljanskog kompleksa i drugih kultura sa jadranskog područja.

Istovremeni razvoj srednjojadranskog facijesa i starije faze klasične ljubljanske kulture u najvećoj mjeri potvrđuju nalazi iz naselja Otišić-Vlake. Na tom nalazištu zastupljena je samo starija ljubljanska roba, a nema nijednog nalaza koji bi upućivao na produženo trajanje ovih oblika u smislu razvoja mlađe etape na klasičnom ljubljanskom prostoru, što bi na ovom području odgovaralo protocetinskom horizontu (up. A. Milošević — B. Govedarica, 1986, 51—71). Istog karaktera je najveći dio ljubljanskih nalaza iz sloja IIIa u Ravliča pećini, mada se tu pojavljuju i pojedinačni elementi protocetinskog tipa, što ukazuje na mogućnost nešto dužeg trajanja ovog naselja u odnosu na Otišić-Vlake (up. B. Marijanović, 1981, 36—40, 52—54).

Prema dostupnim podacima, može se reći da je srednjojadranski tip ljubljanske kulture u svom čistom obliku zastupljen i na srednjojadranskim ostrvima, kao i u pećini Gudnja, na Pelješcu. Nalazi iz Gudnje su posebno značajni, jer se tu radi o nešto bolje očuvanom sloju koji neposredno slijedi horizont kanelovane keramike, odnosno nakovanske kulture. Prema N. Petriću, ljubljanski sloj u ovoj pećini predstavlja kasni eneolit i prelaz u rano bronzano doba (N. Petrić, 1976, 305). Ako se pokaže tačnom tvrdnja S. Dimitrijevića da u pećini Gudnji postoje dva jasno izdiferencirana horizonta sa materijalom ljubljanske kulture, onda bi ova pećina pružila još jednu, u ovom slučaju veoma bitnu stratigrafsku potvrdu našoj periodizaciji ovog ljubljanskog facijesa¹⁴.

¹⁴ Ovakav zaključak u vezi sa stratigrafskim položajem ljubljanskih nalaza u Gudnji iznio je S. Dimitrijević u III tomu *Praistorije jugoslavenskih zemalja*, 1979, na str. 368. Moramo reći da uvidom u raspoloživi materijal iz ove pećine nismo mogli potvrditi tu veoma indikativnu konstataciju. Međutim, konačan sud o ovom pitanju moći će se donijeti tek nakon detaljne obrade i publikovanja svih nalaza iz ove pećine, te i ova mogućnost za sada mora ostati otvorena.

Srednjojadranskom tipu ljubljanske kulture tipološki u potpunosti odgovaraju nalazi iz Grapčeve špilje na ostrvu Hvaru (T. XVIII : 1; XIX : 8; XX : 1; XXII : 2), ali je njihova stratigrafska situacija mnogo manje jasna, te je u ovom smislu moguće samo šire opredjeljenje. Naime, u Grapčevoj špilji ovakvi oblici su nađeni u nivou iznad »bijelog sterilnog sloja« koji, kako navodi G. Novak, predstavlja granicu između neolita i mlađih kulturnih horizonata ove pećine (G. Novak, 1955, 31—32). To ukazuje da između neolitskog sloja i horizonta koji pripada ljubljanskoj kulturi postoji određeni vremenski hijatus, što bi moglo biti i jedino logično objašnjenje stratigrafske situacije u ovoj pećini. Još kompleksniji je problem položaja ljubljanskih nalaza u abriju Badanj, Zelenoj, Vilinoj i Močiljskoj pećini, u gradini Sveti Spas, kao i u još nekim lokalitetima iz ovog okvira. U svim ovim slučajevima ljubljanski oblici su otkriveni u poremećenim ili površinskim slojevima, a tipološki u potpunosti odgovaraju nalazima iz naselja Otišić-Vlake, odnosno vremenu starije faze klasične ljubljanske kulture.

Forme koje predstavljaju specifične lokalne produkte ovog facijesa, kao posude tipa »a«, odnosno amfore sa cilindričnim vratom i mrežastim ornamentima, vertikalne supkutane drške i žlijebljena ornamentika (T. XVII : 1—8; XXI : 9), za sada su najbolje poznate u nalazištima centralne Dalmacije i njenog zaleđa. U ovom smislu posebno je zanimljiv skup nalaza iz sloja Varvara A1. Tu su zastupljene posude tipa »a« sa mrežastom i žlijebljenom ornamentikom, zatim prstenasti obodi, kupe na nozi, konične zdjele sa proširenim obodima, te jedna grublja amfora sa »barbotino« ukrasima (B. Čović, 1978, 16—27, T. I : 5; II : 5, 6; III : 5, 6; IV; V : 4, 5; VII; VIII : 6, 7 itd.). Svi ti oblici imaju dobre analogije u naselju Otišić-Vlake, u Ravlića pećini IIIa, kao i na drugim nalazištima ovog područja, a ono što je u ovom slučaju naročito karakteristično i što bi moglo predstavljati izrazitu lokalnu osobinu, jeste potpuni nedostatak klasične ljubljanske ornamentike. Po tome se Varvara izdvaja i u odnosu na druga nalazišta ovog facijesa, što se možda može objasniti položajem tog naselja na krajnjoj periferiji ovog kulturnog kruga i snažnom autohtonom tradicijom. U svakom slučaju, ovdje se radi o značajnom centru produkcije i širenja robe usko lokalnog karaktera.

Hronološki položaj ovih lokalnih, srednjojadranskih elemenata, jasno je definisan stratigrafijom Ravlića pećine i vrtače Otišić-Vlake. Kako smo vidjeli, sloj naselja Otišić-Vlake u potpunosti odgovara starijoj fazi klasične ljubljanske kulture. U Ravlića pećini ljubljanska kultura je zastupljena isključivo u sloju IIIa, te je time čitav ovaj kontekst jasno odijeljen od prethodnih i kasnijih kulturnih horizonata. Potrebno je napomenuti da se ove forme, kao i drugi elementi srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture, susreću i u narednom protoetinskom horizontu, ali u jednom novom kulturnom okviru. Međutim, ni tada ne prelaze u vrijeme faze Reinecke Br. A1.

Ovdje treba istaći veoma kompleksno pitanje hronološkog opredjeljenja ovih oblika u naselju Varvara. Nalazi ovog tipa susreću se u sloju A1 ovoga naselja u kontekstu sa elementima lisičićke tradicije, robom badenskog i Nakovana tipa, te sa elementima kulture kasnog Vučedola. B. Čović je ovaj sloj u cjelini datirao u finalni eneolit, od-

nosno u razdoblje koje neposredno prethodi fazi Reinecke Br. A1, ne insistirajući pri tom na preciznijem sagledavanju odnosa među ovim kulturno i hronološki prilično divergentnim komponentama (B. Č o v i ć, 1978, 45—54). S obzirom na prethodno iznesenu situaciju, smatramo da ovi nalazi mogu pripadati samo završnom horizontu ovog sloja, odnosno razdoblju koje neposredno slijedi kasnoj vučedolskoj kulturi. Karakteristike keramičkih oblika upućuju na opredjeljenje tog horizonta u okviru srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture, odnosno u vrijeme koje odgovara egzistenciji naselja Otišić-Vlake. Mogućnost produženog trajanja ovog sloja do početka faze Br. A1, po Reineckeovoj hronologiji, na čemu insistira B. Č o v i ć, za sada se ne može potvrditi budući da tu nedostaju protocetinski elementi, koji na ovom prostoru obilježavaju horizont koji neposredno prethodi toj fazi.

Svi prethodno izneseni elementi pokazuju da se može računati na veliki stepen srodnosti i istovremenu egzistenciju srednjojadranskog ljubljanskog facijesa i starije faze klasične ljubljanske kulture. Time bi bile definisane i šire relacije ovog facijesa u okviru druge faze kulture zvonastih pehara Srednje Evrope, odnosno u najranije postvučedolsko razdoblje. Ovakva datacija se unekoliko razlikuje od opredjeljenja drugih autora koji su se bavili ovom problematikom. Tu prvenstveno mislimo na dataciju Dimitrijevićevog jadranskog tipa ljubljanske kulture u vrijeme koje prema uobičajenoj periodizaciji odgovara završnom eneolitskom horizontu i vremenu neposredno prije faze Reinecke Br. A1, koje je u novije vrijeme široko zastupljeno (B. Č o v i ć, 1983, 112; B. M a r i j a n o v i ć, 1981, 52—54; B. Č o v i ć — I. M a r o v i ć, 1983, 196—197)¹⁵. Podjelom ove ljubljanske varijante u dvije razvojne faze, pokazalo se da u tom okviru egzistira jedna samostalna starija etapa koja je okarakterisana isključivo klasičnom ljubljanskom robom i koja se mora hronološki i kulturno distancirati od mlađeg horizonta, gdje se uz ove elemente javljaju i brojni novi sadržaji. Kulturno opredjeljenje i datacija koju zastupaju prethodno navedeni autori, u stvari se odnosi na mlađi horizont, koji smo mi obilježili terminom »protocetinski facijes«. Naša starija etapa, koja predstavlja srednjojadranski tip ljubljanske kulture, pojavljuje se kao jedan novi i u ovom kontekstu do sada nepoznati kulturni horizont. Ta etapa odgovara starijoj fazi klasične ljubljanske kulture i vremenskom razdoblju između kraja kasnog vučedolskog kompleksa, odnosno između završetka kultura tipa Vučedol C, kao što su Ig I, Makó-Kosihy-Čaka, sa jedne strane, i početka protocetinskog horizonta, sa druge strane.

¹⁵ Hronološko opredjeljenje jadranskog tipa ljubljanske kulture u vrijeme Br. A, koje je zastupao S. Dimitrijević (S. Dimitrijević, 1979, 319, 328) nismo ovdje uzeli u obzir budući da rezultati svih novijih istraživanja ne idu u prilog ovako kasnoj dataciji.

PROBLEMATIKA CETINSKE KULTURE

Do otkrića prvih nalaza cetinskog tipa došlo je već davne 1888. godine u pećini Tradanj kod Šibenika (F. S c a r p a, 1888, 13; 1890, 180—181). Ubrzo zatim nekoliko keramičkih posuda ovog tipa nađeno je na sasvim drugom području, u glasinućkim tumulima (F. F i a l a, 1894, 723—724, sl. 5—7, 736, sl. 28, 29) i u gradini Kotorac kod Sarajeva¹⁶. Do polovine ovog vijeka uslijedilo je još nekoliko nalaza s područja Dalmacije — u tumulu iz Ervenika (W. B u t t l e r, 1932, 359, sl. 3), u Biskupiji (I. M a r o v i ć, 1952, 85—89), te u Markovoj špilji (G. N o v a k, 1959, T. XI : 1; XVII : 4; 1968, T. XXIII : 4). Međutim, sve su to bili pojedinačni nalazi, razasuti na jednom relativno širokom prostoru i najčešće u stratigrafski nejasnom kontekstu, te su bez obzira na izrazite stilske karakteristike, npr., pehara iz Kotorca, dugo vremena ostali kulturno i hronološki nedeterminisani. Tek su sistematska istraživanja tumula oko izvora rijeke Cetine, koja je obavio I. Marović u vremenu od 1953. do 1968. godine, dala dovoljno karakterističnih podataka, čime je skrenuta pažnja naučne javnosti na mogućnost sigurnijeg opredjeljenja svih ovih nalaza i na njihovu pripadnost jednoj specifičnoj, do tada nepoznatoj kulturi.

Nakon objave prvih rezultata istraživanja na području Cetine (I. M a r o v i ć, 1963, 5—80) nastanak ove kulture, njen razvoj i hronološko određenje, postali su predmet proučavanja velikog broja autora. Iznesena su brojna i često vrlo divergentna mišljenja, i pored nesumnjivih dostignuća, mnoga pitanja iz ovog domena još uvijek su otvorena, te za ovu problematiku i danas vlada nesmanjen interes.

Prvi korak ka kulturnom i hronološkom opredjeljenju ove cjeline učinio je A. Benac. Bazirajući se na stilskim i tipološkim osobinama nalaza iz Kotorca i sa izvora Cetine, on je zaključio da se ovdje radi o izrazito karakterističnoj kulturnoj tvorevini koja je nastala na različitim neo-eneolitskim osnovama, ali se njena egzistencija uglavnom poklapa sa fazom Reinecke Br. A, odnosno sa vremenom koje po konvencionalnoj periodizaciji odgovara ranom bronzanom dobu. Benac dalje predlaže termin »Kotorac — Cetina« kao najprikladniji naziv za ovu kulturnu grupu, naglašavajući time podjednaki značaj južnobosanskog i srednjodalmatinskog područja u njenom nastanku i razvoju (A. B e n a c, 1963, 25 i d.).

¹⁶ Nalaze s Kotorca iskopao je V. Skarić 1912. g., a njihovo prvo objavljivanje uslijedilo je 1940. g. (J. Korošec, 1940, 77, fig. 1. itd.).

Manje određen stav u ovom pogledu iznio je B. Čović u svojoj studiji *Od Butmira do Ilira*. Tom prilikom Čović je najviše pažnje posvetio stilskim osobinama keramičke proizvodnje iz ovog okvira. U tom smislu on je ovu produkciju okarakterisao kao »inkrustovanu keramiku ranog bronzanog doba sjeverozapadnog Balkana«, ostavljajući otvorenim pitanja terminološkog i užeg teritorijalnog i kulturnog opredjeljenja ove pojave (B. Čović, 1976, 91—95).

Nešto drugačije od prethodnih bilo je mišljenje I. Marovića, koje je ovaj autor iznio u prvom sintetskom osvrtu na rezultate svojih istraživanja iz domena ove problematike (I. Marović, 1976, 67—71). Ovu kulturnu cjelinu Marović je označio kao vodeću kulturu ranog i srednjeg bronzanog doba Dalmacije, a imajući u vidu koncentraciju nalaza u području Cetine, smatrao je najprikladnijim da se ova kulturna tvorevina obilježi terminom »cetinska kultura«. Važno je napomenuti da Marović u okviru keramičkog inventara ove kulture ubraja i posude ljubljanskih karakteristika, ali se u smislu hronološkog opredjeljenja najviše oslanja na tipološke karakteristike pojedinih metalnih nalaza iz tumula sa ovog područja.

S. Dimitrijević je ovu kulturu smatrao istovremenom sa njegovim jadranskim tipom ljubljanske kulture. Dosljedno tome on obje ove pojave smješta u okvire faze Reinecke Br. A, odnosno u vrijeme ranog bronzanog doba po južnonjemačkoj periodizaciji, s tim što su nosioci cetinske kulture zauzimali prostor šireg zaleđa, dok su ovi drugi, po njegovom mišljenju, držali oblast bližu obali (S. Dimitrijević, 1979, 368).

Sasvim suprotno prethodnim je mišljenje Š. Batovića. Istina, ovaj autor prihvata Marovićev termin i teritorijalno opredjeljenje ove kulture, ali pri tome on ovdje prije svega vidi lasinjske elemente, te na osnovu toga izvodi zaključak da je cetinska kultura predstavnik starijeg eneolita Dalmacije (Š. Batović, 1975, 108). Začuđuje činjenica da Batović u svojim razmatranjima uopšte ne uzima u obzir metalne nalaze koji su Maroviću bili glavni oslonac u hronološkom opredjeljenju ove kulture.

Kako se može vidjeti, navedeni stavovi su često različiti, a u nekim bitnim elementima i međusobno isključivi, što je najvećim dijelom posljedica labilnosti i rastezljivosti raspoloživih polazišnih argumenata. No, treba naglasiti da je to i sasvim objektivno odraz stanja istraženosti ove kulture, koje karakteriše čitav period od prvih početaka razmatranja ove problematike, pa sve do najskorijeg vremena. Svi prethodni stavovi zasnovani su gotovo isključivo na studiranju nalaza iz nekropola koje je u ovom slučaju posebno teško hronološki i kulturno fiksirati¹⁷, dok je drugi bitni izvor arheoloških informacija — materijal iz naselja — postao u značajnijoj mjeri dostupan tek u posljednje vrijeme.

Novija istraživanja na ovom i na susjednim područjima potvrdila su stanovišta I. Marovića u pogledu matičnog područja ove kulture,

¹⁷ Kako ćemo iz kasnijeg izlaganja vidjeti, u okviru rituala sahranjivanja nosilaca cetinske kulture u širem smislu te riječi, prilozi uglavnom nisu ostavljeni u grobu, već u nasipu tumula, što umnogome otežava njihovu bližu determinaciju.

te je njegov termin »cetinska kultura« prihvaćen od strane većine autora. Takođe, dobiveni su konkretniji podaci u vezi sa sveukupnim razvojem ove kulture i njenim hronološkim položajem, što je u prethodnom periodu proučavanja bilo prilično nejasno. U ovom smislu posebno je značajno razrješenje odnosa ljubljanske i cetinske kulture. S tim u vezi indikativno je mišljenje B. Čovića, koji zaključuje da se neće moći održati teze po kojima su ljubljanska i cetinska kultura dvije paralelne i istovremene pojave, jer ljubljanska kultura u cjelini prethodi fazi Br. A1 po Reineckeju. Prema Čoviću, izvjestan sinhronizam je moguć samo u okviru završne faze ljubljanske i početne etape cetinske kulture (B. Čović, 1983, 111—112). Ovakav stav je u osnovi potvrđen i našim istraživanjima, što je jednim dijelom pokazano prethodno iznesenim kulturnim i hronološkim opredjeljenjem srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture.

Kao rezultat novih istraživanja uslijedila je nova hronološka i kulturna determinacija cetinske kulture, koju su iznijeli I. Marović i B. Čović u četvrtom tomu *Praistorije jugoslavenskih zemalja*. Tom prilikom po prvi put je u značajnijoj mjeri obavljena analiza svih aspekata ove kulture, računajući tu i nalaze iz grobova i iz naselja (I. Marović — B. Čović, 1983, 191—231). Pošto se u ovom slučaju radi o najnovijim, a ujedno i najcjelovitijim proučavanjima koja će biti osnovno polazište i našim razmatranjima ove problematike, neophodno je da se na ovom mjestu nešto detaljnije osvrnemo na neke bitne postavke navedene determinacije.

Prema I. Maroviću i B. Čoviću, razvoj cetinske kulture odvijao se u sljedeće tri faze:

— Prva faza bi najvećim dijelom odgovarala vremenu koje se prema uobičajenoj hronologiji pripisuje kasnom eneolitu, dopirući i u početak etape Br. A1, po sistemu P. Reineckea. Ova početna etapa cetinske kulture okarakterisana je elementima jadranskog kasnog eneolita, među kojima se posebno ističe keramika sa karakterističnom ornamentikom ljubljanske kulture. Uz to se susreću i tipični cetinski oblici, ali bez ukrasa, a po mišljenju ovih autora, već se pojavljuju i prvi primjerci bogatije ukrašenog cetinskog posuđa.

— Druga faza predstavlja klasičnu, cvjetnu etapu razvoja cetinske kulture, u kojoj su zastupljeni svi oblici i ukrasi koji karakterišu ovu kulturnu grupu. Hronološki ona bi odgovarala najvećem dijelu faze Br. A1 i jednom dijelu faze Br. A2, što znači da obuhvata gotovo čitavo rano bronzano doba po južnonjemačkoj hronologiji. Uz tipične cetinske elemente ovdje se pojavljuju i prvi primjerci keramičkih oblika stranih ovoj kulturi, kao što su posude sa sjekirastim drškama i gruba keramika ukrašena otiscima prsta, koja će postati mnogo brojnija u narednom periodu.

— Treća faza pripada razdoblju Br. A2/B1, odnosno vremenu koje po Maroviću i Čoviću odgovara kraju ranog bronzanog doba. Broj nalaza koji karakterišu ovu fazu znatno je manji u odnosu na prethodni stupanj, a primjerci tipične cetinske keramike su sasvim rijetki.

Detaljna analiza cjelokupnog materijala sa ovog područja, kao i nekih do sada nepoznatih analognih nalaza sa jednog veoma širokog prostora, pokazala je da se prethodno navedena periodizacija uglavnom može prihvatiti, ali samo kada su u pitanju prve dvije faze. Međutim, za izdvajanje treće faze razvoja cetinske kulture nismo našli odgovarajuće potvrde u postojećoj dokumentaciji. Već su i autori ove periodizacije naznačili da u toj posljednjoj etapi dolazi do značajnih promjena u materijalnoj produkciji cetinske kulture. Naša istraživanja su, pak, pokazala da je obim i značaj promjena koje nastaju početkom ove faze tako veliki da označava cjelovitu kulturnu smjenu, odnosno završetak cetinske kulture. U stvari, u tom razdoblju nastaje jedna sasvim nova kulturna cjelina koja slijedi cetinsku kulturu, karakterišući posljednju etapu ranog i starije razdoblje srednjeg bronzanog doba ovog područja. Iz tih razloga u našoj obradi problematike cetinske kulture biće obuhvaćene samo prve dvije faze iz okvira periodizacije I. Marovića i B. Čovića, a o karakteristikama razvoja u vremenu njihove treće faze, koja, prema rezultatima naših istraživanja, odgovara jednoj novoj kulturnoj cjelini, detaljno ćemo govoriti prilikom obrade te kulture.

U vezi sa narednim izlaganjem potrebna je još jedna bitna napomena. Horizont koji po prethodno navedenoj periodizaciji odgovara prvoj fazi cetinske kulture definisali smo kao protocetinski facijes, kako je to naznačeno već prilikom obrade srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture. Time smo htjeli da naglasimo potrebu izvjesnog distanciranja ovog početnog razdoblja od klasične, odnosno razvijene cetinske kulture, koja karakteriše drugu Marovićevu i Čovićevu fazu. Mada je protocetinski facijes, bez sumnje, usko povezan sa cetinskom kulturom, naročito u pogledu njenog nastanka, ovdje su evidentne i neke druge kulturne komponente, a posebno je izražena organska veza sa prethodnom, ljubljanskom kulturom. Osim toga, u ovom razdoblju dolazi do bitnih inovacija na planu duhovne kulture, što će biti od velikog značaja ne samo za cetinsku kulturu već i za širi razvoj kultura bronzanog doba čitavog ovog područja. Sve su to elementi koji ukazuju na specifičan položaj i značaj ovog kulturnog horizonta. Sa druge strane, tipični cetinski oblici i svi drugi elementi koji karakterišu razvijenu cetinsku kulturu zastupljeni su uglavnom u razdoblju koje su prethodni autori označili kao njenu drugu fazu, te se cetinska kultura u pravom smislu te riječi može razmatrati samo u okviru tog perioda.

Imajući sve to u vidu, smatrali smo metodološki ispravnim da se ove dvije faze razdvoje i posebno razmatraju. Tako će u narednom tekstu problematika cetinske kulture biti analizirana u okviru dvije izdvojene cjeline, od kojih se prva odnosi na protocetinski facijes, a druga na cetinsku kulturu u klasičnom smislu.

PROTOCETINSKI FACIJES

NALAZIŠTA I PODRUČJE RASPROSTIRANJA

Najveća koncentracija nalazišta i najbojniji nalazi protocetinskog tipa konstatovani su na području srednje Dalmacije i u njenom neposrednom zaleđu. Do sada su u većoj ili manjoj mjeri objavljeni nalazi iz dva pećinska naselja i iz deset grobnih humki, a u ove okvire će spadati i jedno gradinsko utvrđenje čiji nalazi do sada nisu bili publikovani. Radi se o sljedećim nalazištima (karta 5):

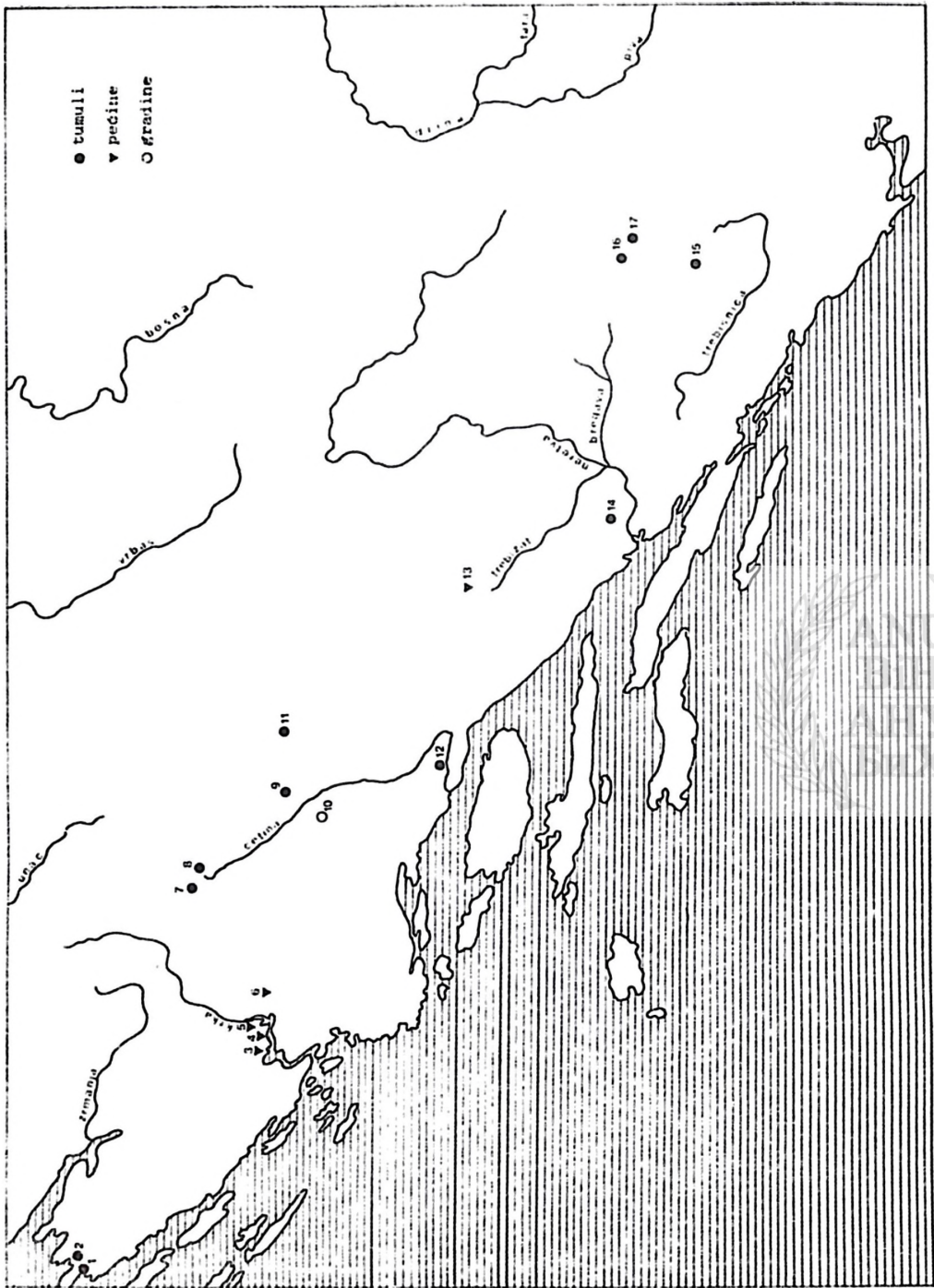
- sloj od 2,70 m do 2,00 m u pećini Škarin Samograd;
- pojedinačni nalazi iz sloja IIIa u Ravlića pećini;
- grobni nalazi iz tumula u Grabovici na Buškom blatu;
- grob iz tumula Blato na Cetini;
- grobovi br. 3 i 5 iz tumula 1, grobovi 1—4 iz tumula 4 i vjerovatno nalazi iz tumula 8 u Ograđu kod Metkovića;
- grobovi iz tumula br. 19 i 53 u Rudinama, grobovi iz tumula 2 u Šparevinama, te grob iz Šustine gomile u Bajagiću, sve na izvoru Cetine;
- nalazi iz gradine Okruglo u Radešiću kod Sinja.

Pet nalazišta sa materijalom ovog tipa otkriveno je u sjevernoj Dalmaciji (pećine Tradanj, Stubica i Škarina Draga, tumul iz Nina — Privlake, prva faza sahranjivanja u tumulima 2, 3, i 8 u Vrsima kod Nina), a tri su konstatovana u istočnoj Hercegovini (grobovi A i B iz tumula 1 i grob br. 1 iz tumula 2 u Orahu kod Bileće, tumul 1 u Samoboru i tumul 1 na lokalitetu Kaluđerica — Pržine kod Gacka)¹⁸, te danas u cjelini poznajemo sedamnaest lokaliteta protocetinskog facijesa. Od toga je šest naselja i jedanaest grobnih nalazišta. Prema tome, u do sada poznatoj dokumentaciji preovlađuju grobni nalazi, a posebno je značajno da se tu radi isključivo o tumulima sa cista grobovima, koji se sada po prvi put javljaju na ovom području. U pitanju je 18 tumula i najmanje 30 grobova.

NAČIN STANOVANJA

Kako je već ranije naglašeno, nasebinski lokaliteti spadaju u red manje poznatih nalazišta protocetinskog facijesa. U tom okviru raspoložemo samo sa određenim, dosta skućenim podacima koji se

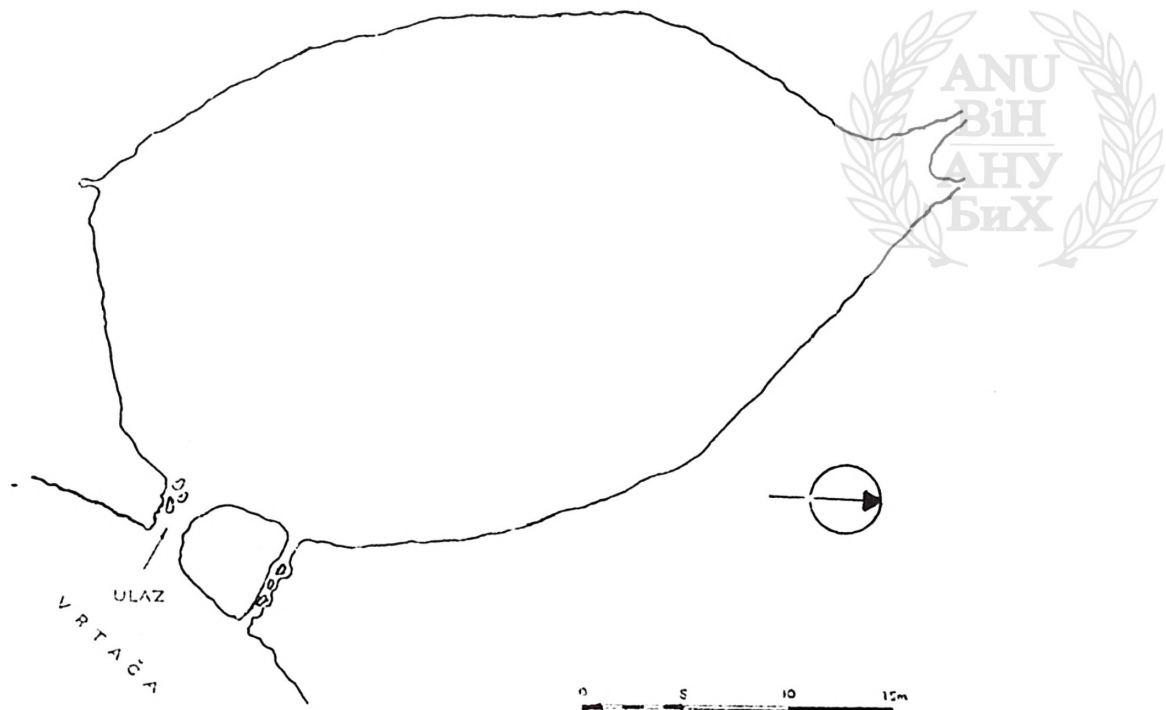
¹⁸ Istraživanje tumula u okolini Gacka obavio je Z. Žeravica 1986. godine u okviru rada na istraživačkom projektu *Praistorijski tumuli na području Hercegovine*. Istraživanja su još u toku, te nalazi nisu objavljeni. Kolegi Žeravici zahvaljuje na ovim podacima.

Karta 5 — Nalazišta protocetinskog facijesa
 Carte 5 — Stations du faciès de Protocetina

odnose na pet aglomeracija, od čega su četiri pećinska i jedno gradinsko naselje. Među pećinskim naseljima posebno je značajno ono u Škarinom Samogradu, kako po bogatstvu nalaza i obimu protocetinskog sloja tako i po opštim osobinama same pećinske lokacije¹⁹. Ova pećina je smještena na rubu dna vrtače čiji prečnik iznosi oko 40 m. Iznad relativno uskog ulaza (oko 6 m širine) uzdiže se stjenoviti zid vrtače, koji je u ovom dijelu dosta visok i strm. Za razliku od ulaza, unutrašnjost pećine je prilično prostrana i njene dimenzije su 48 x 25 m. Ukupna debljina kulturnog sloja iznosi 7 m. Početak naseljavanja pada u vrijeme »impresso« kulture ranog neolita, a protocetinski sloj zauzima dubinu između 2,70 m i 2,00 m. Nisu nam poznati nikakvi arhitektonski ostaci, niti drugi tragovi unutrašnje organizacije protocetinskog naselja. Međutim, ova pećina se posebno ističe svojom mikrolokacijom na dnu vrtače, po čemu više podsjeća na sjevernojadransku tradiciju nego na prethodni srednjojadranski tip ljubljanske kulture. No, ni ovdje nisu vršena nikakva istraživanja na površini vrtače, te se ne može ništa reći o eventualnoj funkciji tog prostora u okviru protocetinskog naselja (sl. 14).

O naselju u pećini Tradanj posjedujemo veoma malo podataka. Ulaz u ovu pećinu nalazi se na sjeverozapadnoj padini istoimenog brda, koje se izdiže u kanjonu donjeg toka rijeke Krke. Njena unutraš-

Sl. 14 — Tlocrt pećine Škarin Samograd (po Brusiću)
Fig. 14 — Plan de la grotte Škarin Samograd (selon Brusić)

¹⁹ Podaci o naselju u Škarinom samogradu su preuzeti iz izvještaja Z. Brusića (Z. Brusić, 1972, 53–54).

njost je dosta prostrana, a kulturni sloj koji je ovdje konstatovan, istražen je do dubine 3 m. Protocetinski nalazi otkriveni su u poremećenom površinskom sloju, uglavnom do dubine 0,30 m (Z. Brusić, 1972, 66—67).

Ravlića pećina, o kojoj je bilo više riječi prilikom obrade pretrodnog, srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture, dala je zanemarljiv broj nalaza protocetinskog tipa (B. Marijanović, 1981, T. XXVII: 3, 4, 7), a isti slučaj je i sa pećinom Škarina Draga (Z. Brusić, 1972, 76), tako da ova nalazišta najvjerojatnije nisu predstavljala neke važnije stanice nosilaca ovog facijesa.

Nešto više uopštenih podataka o organizaciji protocetinskih naselja pruža gradina Okruglo u Radešiću kod Sinja. Sondažna istraživanja koja su nedavno obavljena na ovom lokalitetu, pokazuju da je ovdje bilo jednoslojno fortificirano naselje, bez naknadnih intervencija, te se sav otkriveni keramički materijal kao i sistem fortifikacije, mogu sa sigurnošću opredijeliti u ove okvire. U pitanju je relativno prostrana aglomeracija utvrđena jednostavnim kamenim bedemima polukružnog oblika. Međutim, tragovi stambenih zgrada i drugih oblika unutrašnjeg uređenja naselja nisu ni ovdje konstatovani²⁰.

POGREBNI OBIČAJI

Svi raspoloživi podaci o pogrebnim običajima nosilaca protocetinskog facijesa vezani su za sahranjivanje u tumulima. Iako se od relativno velikog broja od oko 150 tumula koji su na srednjojadranskom području do sada istraženi, ovom horizontu mogu pripisati nalazi iz samo 18 ovakvih grobnih spomenika²¹, njihove jasno izražene karakteristike daju dosta mogućnosti za sagledavanje osnovnih elemenata ovih veoma važnih aspekata duhovne kulture.

Radi se isključivo o skeletnom sahranjivanju. Grobovi su najčešće polagani u pojedinačno razmještenim tumulima, a u nekoliko slučajeva konstatovane su i grupe od dva ili tri tumula (Ograđe kod Metkovića, Orah kod Bileće i Rudine na izvoru Cetine). Većinom se u tumulu nalazi samo jedan grob iz okvira ovog facijesa, odnosno iz perioda primarnog sahranjivanja. Međutim, bilo je slučajeva da se u jednoj humki polaže i više grobova, kao u tumulima 1 i 4 iz Ograđa, gdje su konstatovana dva, odnosno četiri groba, u tumulu 1 iz Oraha koji je imao dva primarna groba ili u humki br. 19 iz Rudina i onoj iz Grabovice, gdje postoje indicije da protocetinskom facijesu pripadaju tri, odnosno četiri groba. To su ujedno i sve primarne sahrane u ovim humkama.

²⁰ Sondažna istraživanja na gradini u Radešiću obavljena su 1985. g., u okviru rada na projektu »Istraživanje gradinskih naselja na području Sinjske krajine«, kojim rukovode B. Govedarica i A. Milošević. Materijal još nije objavljen.

²¹ Ovdje smo uzeli u obzir samo objavljene nalaze, međutim, time nije iscrpljen broj poznatih tumula sa nalazima protocetinskog tipa. Uvidom u nepublikovani materijal koji je deponovan u Arheološkom muzeju u Splitu, utvrdili smo da ovakve nalaze sadrže i tumuli sa sljedećih nalazišta: Rudine T. 43, Rudine-Okruglo T. 85, Lukovača T. 70, Čitluk-Gomile više lada T. 1 i 2, Ogradice T. 1. U nekim od tih tumula bilo je višekratne sahrane, kao, npr., Ogradice T. 1 i Čitluk-Gomile više Lada T. 2.

Bilo da se radi o jednom ili o više grobova, oni su redovno locirani u centralnom dijelu humke, na prvobitnoj površini tla ili najnižim partijama nasipa. Grobovi su u obliku ciste, odnosno malih kamenih sanduka sastavljenih od pet ploča (Steinkistengrab). Od toga su četiri postavljene vertikalno, tako da formiraju pravougaoni ili trapezoidni prostor prosječne veličine 1,10 m x 0,60 m, a peta ploča je položena na njih i čini pokrov groba (sl. 15). Nema podataka o posebnoj konstrukciji grobne osnove, već su pokojnici najvjerojatnije polagani na zatečeno prirodno tlo ili u okviru nasipa.

U ovako formiranim grobnim škrinjama polagani su pokojnici u zgrčenom položaju, na desnom ili lijevom boku. U grobu nema nikakvih tragova paljenja.

Nakon zatvaranja groba i u toku nasipanja tumula obavljane su još neke ritualne radnje u okviru kojih su razbijane keramičke posude. Tragovi tih obreda se najčešće susreću u blizini groba, a to su i jedini nalazi koji omogućuju kulturno i hronološko opredjeljenje grobova, jer uz same pokojnike nisu ostavljeni prilozi²².

Za nasipanje humke korišten je priručni materijal u zavisnosti od mikrolokacije tumula. Pošto su humke najčešće podizane na brdima i drugim uzdignutim položajima, u upotrebi je kamenje koga u ovom kraškom području ima u izobilju. Tumul iz Grabovice je jedan od rijetkih koji su podignuti u polju. Nasut je zemljom i kamenjem, što takođe odgovara sastavu okolnog terena.

Osim ovih osnovnih elemenata pogrebnog rituala, koji su zajednički svim sahranama iz okvira protocetinskog facijesa, graditelji ovih tumula su u nekim slučajevima obavljali još neke specijalne ritualne radnje, koje su prethodile početku podizanja tumula i sahranjivanja u njima. O tome svjedoče ostaci vatrišta ukopanog u prvobitni humus tumula 1 iz Oraha, kao i keramički fragmenti nađeni u vatrištu i na čitavom prostoru supstrukcije humke. Ovajumul je i inače po mnogo čemu specifičan. Čitava humka je oivičena jednim kamenim vijencem, a u središnjem dijelu, nad spomenutim vatrištem, izgrađena je jedna kružna platforma prečnika 8,5 m i visine 0,50 m. Ova konstrukcija je sačinjena od kamenih ploča čiji su rubovi formirani u obliku pravilnog podzida. Grobovi A i B su postavljeni na gornjoj površini platforme (sl. 15, 16). Na konstrukciji istog oblika bili su položeni i grobovi u tumulu iz Grabovice, s tim što se u ovom slučaju radi o platformi izgrađenoj od zemlje i kamena. Postojanje ovakvih konstrukcija već smo konstatovali u tumulu iz Žamnjaka u Istri, a vidjećemo da su zastupljeni i u humkama cetinske kulture. Međutim, u tim slučajevima radi se o mlađem materijalu i nešto kasnijoj fazi ranog bronзанog doba, te ove specifičnosti, bez sumnje, predstavljaju nasljedstvo iz vremena protocetinskog horizonta.

²² Ni u jednom od do sada otkrivenih grobova ovog facijesa nisu sa sigurnošću konstatovani grobni prilozi. Podatak o priložima iz groba u tumulu Blato na Cetini (I. Marović, 1980, 9—10) nesiguran je jer se radi o slučajnom nalazu i neprovjerenom iskazu. Izuzetak u ovom smislu mogao bi biti grob iz tumula u Ninu — Privlaci, jer je nađeni nakit najvjerojatnije bio dio opreme pokojnika, ali se zbog nejasnih okolnosti ni ova pretpostavka ne može u potpunosti potvrditi.

U centralnom dijelu tumula 1 iz Ograđa otkriveni su ostaci vatrišta, koje je, poput onog iz Oraha, ukopano u prvobitni humus. U oba ova slučaja vjerovatno se radi o tragovima ritusa osvjećenja i očišćenja prostora buduće humke.

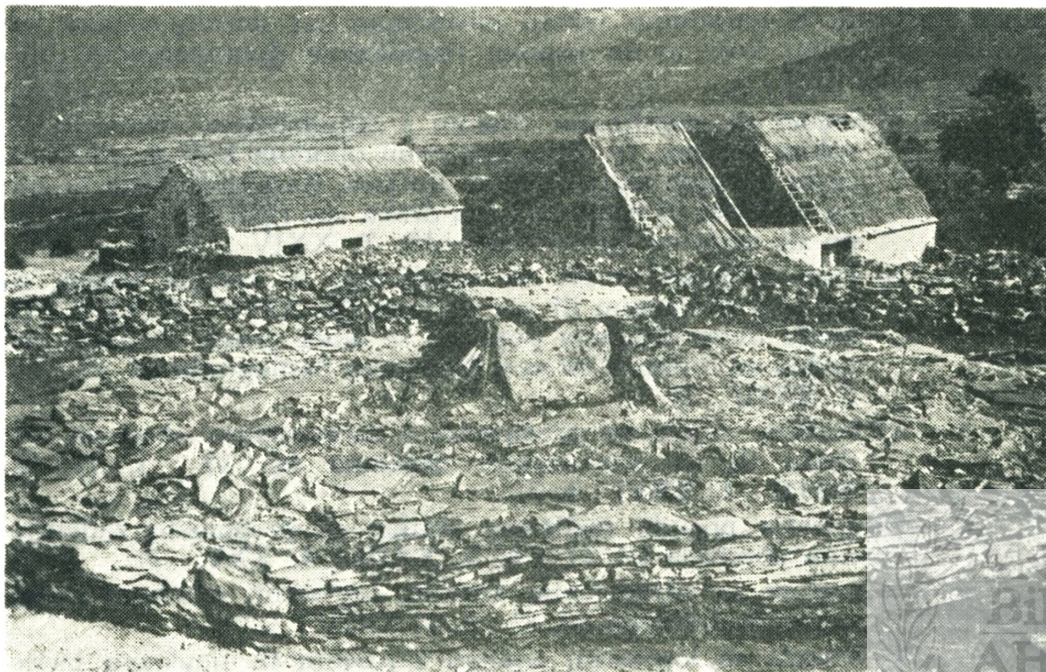

Sl. 15 — Tlocrt tumula 1 u Orahu (po Čoviću)
 Fig. 15 — Plan du tumulus 1 à Orah (selon Čović)

Funerarni ritus nosilaca protocetinskog facijesa po pravilu je podrazumijevao sahranjivanje jednog pokojnika u okviru groba. Samo su u grobu br. 3 iz tumula 1 u Ograđu otkrivene dvije lobanje, odnosno tragovi dvojne sahrane u jednom grobu. O eventualnom po-

stojanju parcijalnog sahranjivanja teško je bilo šta određenije reći, s obzirom na lošu očuvanost antropoloških ostataka²³.

Naknadno sahranjivanje u istom grobu konstatovano je samo u rijetkim slučajevima, a i tada su u pitanju veoma velike vremenske distance, te bi se primarne i sekundarne sahrane teško mogle dovo-

Sl. 16 — Pogled na tumul 1 u Orahu
Fig. 16 — Vue sur le tumulus 1 à Orach

diti u vezu. Dobar primjer u ovom smislu je tumul iz Grabovice, gdje su svi primarni grobovi reutilizirani. Međutim, tom prilikom obavljena je dogradnja grobne konstrukcije da bi se novi pokojnici mogli sahraniti u ispruženom stavu. Nema nikakve sumnje da taj ritus nema ništa zajedničkog sa obredom sahranjivanja protocetinskog facijesa, niti njemu bliskih kultura, već pripada nekom mnogo kasnijem vremenu, možda i srednjem vijeku (up. I. Marović, 1980, 11 i d.).

MATERIJALNA KULTURA

Osnovni fundus materijalnih nalaza protocetinskog facijesa, kao i u većini praistorijskih kultura, predstavlja keramičko posuđe. Uz to je vrlo rijetko nalaženo oružje i oruđe od kamena ili kosti, te nakit od kamena i zlata.

²³ U ovom smislu ne mogu biti dokumentovani zaključci I. Marovića i B. Čovića o postojanju parcijalne inhumacije u nekim od grobova njihove prve i druge faze cetinske kulture (I. Marović — B. Čović, 1983, 204), jer će se ovdje prije raditi o slaboj očuvanosti i propadanju dijelova skeleta. Kako je poznato, kamena konstrukcija groba i tumula nije predstavljala značajniju prepreku alohtonim faktorima, te je u njima proces truljenja i propadanja kostiju bio veoma izražen.

Keramički oblici

Repertoar keramičkog posuđa ovog facijesa u značajnoj mjeri je okarakterisan prisustvom formi koje su naslijeđene iz okvira prethodnog srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture, ali pri tome u cjelini preovlađuju novi oblici, koji su tipični za ovo vrijeme i ovaj kulturni horizont. U narednom tekstu navešćemo sav karakteristični keramički materijal koji je na osnovu raspoložive dokumentacije bilo moguće izdvojiti.

- a) vrčevi sa zaobljenim tijelom i cilindričnim, relativno visokim vratom, te oštro izvijenim obodom koji je od vrata često odvojen užlijebljenom linijom. Karakteristična je jedna trakasta ili rudimentarna drška »x« tipa. Dno je zaobljeno ili omfalos (sl. 17 : 14—15; T. XXIV : 1, 6);
- b) mali zvonasti vrčevi sa zaobljenim ili ravnim dnom, sa jednom trakastom ili »x« drškom (T. XXIV : 8, XXV : 7). Među ovim oblicima posebno se ističe jedan ukrašeni vrč nađen na dubini 2,00 m u Škarinom Samogradu (sl. 17 : 11; T. XXIII : 2);
- c) konične zdjele sa proširenim i zaravnjenim obodom, bez drški ili sa supkutanim drškama (sl. 17 : 1, 13; T. XXIII : 1; XXVI : 6, 7);
- d) grublje posude različitog oblika, sa prstenasto zadebljanim obodima (sl. 17 : 9; T. XXIV : 4; XXV : 3);
- e) amfore sa cilindričnim vratom, loptastim trbuhom i supkutanim drškama (sl. 17 : 8; T. XXIV : 3, 7);
- f) posude sa loptastim tijelom i ravnim ili ljevkasto izvijenim vratom (sl. 17 : 7; T. XXIII : 3—5; XXIV : 2; XXV : 2, 3, 5, 6; XXVI : 12, 13);
- g) grublji lonci jajastog oblika sa jezičastim drškama (T. XXV : 1);
- h) među pojedinačnim, specifičnim oblicima ističe se jedna kružna pločica sa odbijenom drškom slična pintaderi, iz Škarinog Samograda (T. XXV : 4).

Ukrašavanje posuđa

Kako među keramičkim oblicima, tako se i u maniru ukrašavanja posuđa protocetinskog facijesa jasno izdvajaju dva različita stila. Jedno su ukrasi zastupljeni na posudama tipa »c«, »e«, »f«, koji i po formi i po ornamentici u potpunosti odgovaraju ljubljanskoj kulturi, odnosno njenom srednjojadranskom tipu (T. XXIII : 4, 5; XXIV : 3—7, XXV : 4—7; XXVI : 6, 7, 12, 13; up. T. XVII—XXII). Karakteristično je da su među ovim oblicima češće zastupljeni ornamentisani nego neornamentisani primjerci. Jedino se među koničnim zdjelama (tip »c«) ističu pojedinačni nalazi, kao npr., zdjela iz Škarinog Samograda, čiji ornamentalni motivi odgovaraju završetku protocetinskog horizonta i već nagovještavaju nastanak klasičnog cetinskog načina ukrašavanja, koji će do punog izražaja doći u narednom periodu (T. XXIII : 1).

Ostale keramičke forme pripadaju tipičnom protocetinskom stilu ukrašavanja, koji je okarakterisan veoma siromašnom ornamentikom, izvođenom tehnikom dubokog urezivanja, odnosno žljebljenja, i sa svim sporadično tehnikom žigosanja. Najčešći ukras u okviru ovog stila je horizontalna urezana linija na prelazu između vrata i oboda vrčeva tipa »a« i ispod oboda koničnih zdjela i još nekih oblika (T. XXIV : 2, 8; XXIII : 1—3). Takođe su karakteristična bradavičasta ispupčenja koja se ponekad javljaju nasuprot drške na zvonastim vrčevima (T. XXIV : 8; XXV : 7). Nešto kompleksnija ornamentika zastupljena je jedino na već spomenutom vrčiću iz Škarinog Samograda. Tu se radi o dosta nemarno i grubo izvedenim urezanim linijama, koje formiraju tekuće rombove. Spoljne linije ovih rombova na nekim mjestima prate nizovi trougaonih uboda. Drška je ukrašena sa po dva para vertikalnih urezanih linija, a na dnu je niz plitkih uboda koji formiraju kružnicu (T. XXIII : 2 a, b). Po nekim elementima, ovi ukrasi odgovaraju motivima sa prethodno navedene zdjele iz istog naselja (T. XXIII : 1). Karakteristično je da su oba suda nađena na dubini 2,00 m, odnosno na završetku protocetinskog sloja Škarinog Samograda, te po svemu nagovještavaju prelaz ka cetinskoj kulturi i klasičnoj cetinskoj produkciji.

Ovom horizontu će, svakako, pripadati i gruba keramička roba sa plastičnim trakama i različitim utisnucima iz odgovarajućih slojeva naselja i tumula sa ovog područja (T. XXIV : 2, 4).

Ostali nalazi

U okviru protocetinskog facijesa druge vrste nalaza su veoma rijetke. Kako je već napomenuto, to su uglavnom utilitarne alatke, kao što su jednostavne kamene sjekire (T. XXVI : 4), satirači, koštane motike, šila i slični oblici, koji se ni po čemu ne razlikuju od uobičajenih nalaza ovog tipa u drugim savremenim ili, pak, starijim i mlađim kulturama²⁴.

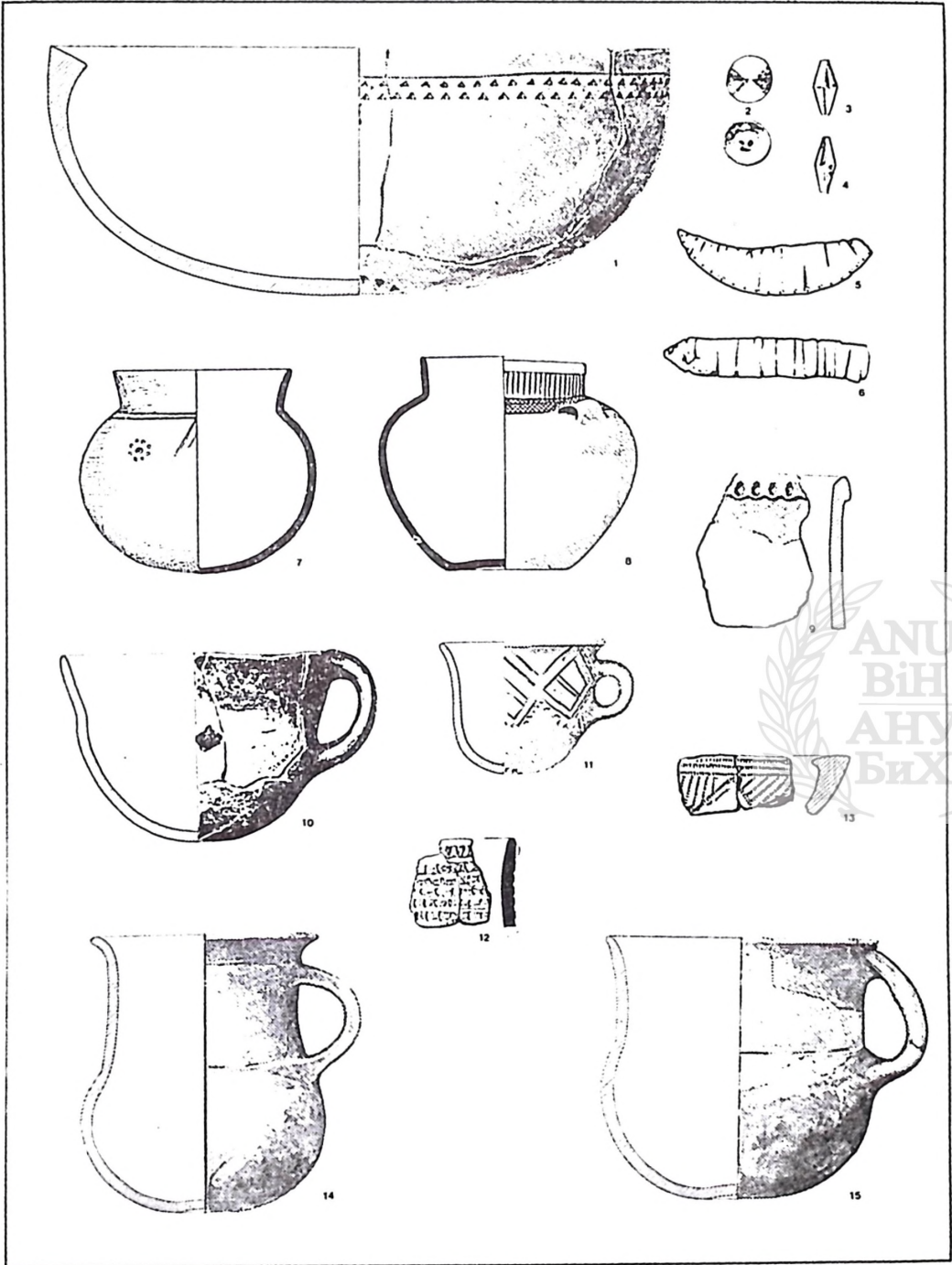
Međutim, posebnu pažnju zaslužuje skup nalaza od zlata iz Nina-Privlake, koji je slučajno otkriven 1939. godine. Nesigurne okolnosti nalaza učinile su da ovo značajno otkriće bude prilično zapostavljeno, a prema onom što je u arheološkoj literaturi izneseno, još uvijek su prisutne nedoumice u vezi sa tipom nalazišta iz koga ovi predmeti potiču, kao i sa njihovim hronološkim i kulturnim vrednovanjem²⁵.

U pitanju su sljedeća 33 predmeta:

- a) ogrlica od dvadeset punolivenih bikoničnih perli različite veličine. Dužina najmanje perle je 1,9 cm, a najveće 2,2 cm (sl. 17 : 3, 4; T. XXVI : 1);

²⁴ Svi nalazi ovog tipa potiču iz protocetinskog sloja pećine Škarin Samograd. Taj materijal uglavnom nije objavljen, a smješten je u Arheološkom muzeju u Splitu.

²⁵ Problematiku zlatnih nalaza iz Nina — Privlake do sada je detaljnije razmatrao samo Z. Vinski, te smo se i mi prilikom obrade ovog materijala u najvećoj mjeri oslanjali na rezultate njegovih istraživanja (up. Z. Vinski, 1959, 209—213).

Sl. 17 — Tipološka tabela protocetinskog facijesa
 Fig. 17 — Tableau typologique du faciès de Protocetina

- b) dva punolivena konična dugmeta sa perforacijom u obliku slova »V«. Prečnik manjeg dugmeta je 1,1 cm, a većeg 2,00 cm (sl. 17 : 2; T. XXVI : 2, 3);
- c) devet pločica od iskucanog valovitog lima, od kojih su sedam pravougaonog oblika (tip kao na T. XXVI : 8—10), a dvije su polumjesečaste sa ukrasom udubljenih tačkica uz rub (sl. 17 : 5; T. XXVI : 11). Tri pločice pri krajevima imaju po dvije perforacije. Dužina ovih pločica je od 5 do 10 cm;
- d) dvije deformisane narukvice od iskucane žice, približno pravougaonog presjeka (T. XXVI : 5).

Ovaj skup nalaza po svim karakteristikama predstavlja ženski nakit. Na to sasvim jasno upućuje ogrlica od zlatnih perli. Polumjesečaste pločice su, po svoj prilici, dio pektorala, a ostale pločice su predstavljale aplikacije, vjerovatno na pojasu ili na nekom drugom dijelu odjeće. No, nije isključeno da su pločice pravougaonog oblika, naročito one sa perforacijama, sačinjavale dijademu, kako to pretpostavlja Z. Vinski (Z. Vinski, 1959, 209—213).

Prema prvim informacijama, ovdje se radi o nalazu koji potiče iz jednog groba u tumulu. Međutim, kasnije su ovi podaci dovedeni u pitanje, te je čitav nalaz okarakterisan kao zlatna ostava. Osnovni razlog za odustajanje od prvobitnog opredjeljenja bila je dodatna informacija, po kojoj na području Nina-Privlake ne postoje tumuli, te samim tim ni ovaj nalaz ne bi mogao poticati iz jednog takvog konteksta²⁶. No, naknadnom reambulacijom terena Z. Brusić je na navedenoj lokaciji konstatovao više humki, a jedna od njih je dosta oštećena, te bi po Brusićevom mišljenju upravo iz te gomile mogao poticati ovaj jedinstveni nalaz²⁷.

Mada porijeklo ovih nalaza vjerovatno nikada neće biti sa sigurnošću utvrđeno, mi smo se opredijelili za prvobitnu determinaciju, odnosno za zaključak da se ovdje radi o grobnim nalazima. Na opravdanost ovakvog opredjeljenja upućuje više relevantnih momenata. Prije svega, to je iskaz amatera koji je vidio okolnosti nalaza i prvi skrenuo pažnju na njih, zatim, to su terenski podaci Z. Brusića, koji taj iskaz potvrđuju, i, na kraju, to je sam karakter nalaza, koji upućuje da je u pitanju komplet nakita koji je pripadao jednoj ženskoj osobi i vjerovatno bio priložen prilikom sahrane uz opremu pokojnika.

Analogije sa šireg područja, o kojima će kasnije biti više riječi, pokazuju da ovaj nalaz hronološki i kulturno odgovara protocetinskom facijesu.

KULTURNI I HRONOLOŠKI OKVIRI

Prisustvo keramičkih oblika i ornamentike tipičnih za srednjoadrijski tip ljubljanske kulture, sasvim je jasan znak srodnosti protocetinskog facijesa sa ovom kulturom. To su loptaste posude sa cilindričnim ili ljevkastim vratom, supkutanim drškama i njihova karakteri-

²⁶ Up. Z. Vinski, 1959, 209—213 i tamo navedenu literaturu.

²⁷ Z. Brusić, 1972, 89 i nap. 244, kao i usmena informacija istog autora.

stična ornamentika, kao i konične zdjele i posude sa prstenasto za-
debljanim obodima (T. XXIII : 4; XXIV : 3—5; XXV : 4—6; XXVI : 6,
7, 12, 13). Većina tih elemenata dovodi ovaj horizont u vezu i sa ši-
rim prostorom ljubljanskog kulturnog kompleksa. Međutim, u ovom
kontekstu su veoma brojno izraženi keramički oblici koji ovaj facijes
povezuju sa mlađom fazom ljubljanske kulture na njenom klasičnom
području. Ti elementi su posebno značajni jer pružaju dosta moguć-
nosti za preciznije kulturno i hronološko opredjeljenje protocetinskog
horizonta, prije svega u odnosu na srednjojadranski ljubljanski tip,
kao i na šire okvire ovog kulturnog kompleksa. U ovom smislu indi-
kativni su vrčevi sa loptastim tijelom i cilindričnim vratom, koji su
prisutni u protocetinskom facijesu (T. XXIV : 1), a kako smo već naz-
načili, takve posude su jedan od vodećih oblika u mlađoj fazi klasične
ljublanske kulture. Naročito su brojni u Partama i Grotta dei Ciclami
(up. T. VIII : 1, 8; IX : 1, 2; X : 3). Takvi oblici u osnovi odgovaraju
tzv. »Begleit« keramici, čije je primarno porijeklo u okviru kulture
zvonastih pehara na području Srednje Evrope, a najbolja zastupljenost
u nenoj kasnoj fazi, odnosno u protounjetičkom kompleksu i njegovim
alpskim varijantama Oggau-Loreto i rani Straubing²⁸. Posrednik u pre-
nošenju tih uticaja do srednjojadranskog područja bez sumnje je bio
prostor klasične ljubljanske kulture ili, konkretnije, nosioci druge faze
ove kulture.

Nešto drugačija situacija je sa vrčevima istog oblika, ali sa
oštro izvijenim obodom oivičenim žlijebljenom linijom (T. XXIV : 2,
8; XXV : 3). U tipološkom smislu ti oblici predstavljaju jednu speci-
fičnu varijantu vrčeva »Begleit«, odnosno protounjetičkog tipa. Vrčevi
i zdjele sa ovakvim ukrasima zastupljeni su u slojevima mlađe faze
klasične ljubljanske kulture, i to samo na prostoru sjevernog Jadrana
u Grotta dei Ciclami, Grotta del Mitreo, Grotta Caterina (T. VIII :
9; X : 1, 2, 4, 5), ali najbrojniji njihovi nalazi potiču iz protocetinskih
okvira. Jasan stratigrafski i kulturni kontekst ovih nalaza na sjever-
nom Jadranu siguran je oslonac za vremensko opredjeljenje proto-
cetinskog facijesa. Međutim, činjenica da su ovakvi oblici brojniji i
u cjelini bolje rađeni na prostoru srednjeg Jadrana, upućuje da na-
stanak i primarni razvoj ove varijante vrčeva protounjetičkog tipa tre-
ba tražiti upravo u okviru protocetinskog facijesa, odakle su se prošir-
ili na obalni dio klasičnog ljubljanskog područja.

Posude zvonastog oblika kakve susrećemo u Blatu na Cetini,
Grabovici i u Škarinom Samogradu (T. XXIII:2; XIV:9; XXV:7), već
svojom osnovnom formom upućuju na kulturu zvonastih pehara, kako
to napominje i I. Marović. Međutim, ovaj autor je te oblike pripisao
cetinskoj kulturi, datirajući ih u vrijeme faze Reinecke Br. A (I. M a r o-
v i ć, 1980, 9. i d.). Nismo uspjeli naći direktne analogije posudama ovih
oblika, ali treba reći da i ova forma dosta podsjeća na »Begleit« kera-
miku kasne kulture zvonastih pehara. Najviše srodnosti sa ovim obli-
cima pokazuju pojedini nalazi iz sloja 5 Grotta del Mitreo (T. X:4),
kao i iz okvira tipa Oggau-Loretto (up. R. P i t t i o n i, 1954, Abb. 185:5,
190:2). Ti podaci idu u prilog nešto ranijoj dataciji, dok u kulturnom

²⁸ O ovome detaljnije vidi u poglavlju o kulturnim i hronološkim okvirima
klasičnog tipa ljubljanske kulture, str. 60.

smislu upućuju na protounjetički uticaj. Sve to potvrđuje da se ovdje radi o oblicima iz okvira protocentinskog facijesa, a ne iz klasične cetinske kulture, kako to iznosi I. Marović.

Pojedine forme i ukrasi iz keramičkog repertoara protocetinskog facijesa imaju dosta dobre analogije i na jednom sasvim drugom području — u okviru mlađe faze kulture Glina III — Schneckenberg. Radi se o vrčevima sa cilindričnim vratom i jednom trakastom drškom, zatim posudama sa prstenasto zadebljanim obodima, te o peharima sa ljevkastim vratom i trakastim drškama i još nekim sličnim oblicima koji su ukrašeni tačkastim ubodima i urezanim linijama, u maniru veoma sličnom protocetinskom (up. J. M a c h n i k, 1985, 32, Abb. 2:10, 15, 16, 19; Abb. 3:14, 21). Vrčevi ovog tipa nisu u značajnijoj mjeri prisutni u kulturi Glina III — Schneckenberg, a njihova pojava u ovom okviru vjerovatno se može pripisati uticaju iz protounjetičkog kruga, te se samo na osnovu toga ne bi moglo govoriti o direktnim vezama sa jadranskim područjem. Ovo tim prije što su ti oblici u Sedmograđu ukrašeni u tipičnom Glina III — Schneckenberg maniru. Međutim, preostali navedeni oblici i njihova ornamentika daju mnogo više osnove za pretpostavku o postojanju izvjesnih kontakata i na ovoj relaciji. S obzirom na slabo poznavanje kulturnog razvoja u ovom razdoblju na širem prostoru zapadnog Balkana, u sadašnjem momentu ne bismo mogli objasniti način ostvarenja tih veza, ali na takvu mogućnost svakako treba ukazati. U ovom trenutku je možda važniji hronološki sinhronizam koji je na ovaj način uspostavljen, a koji potvrđuje vremensku determinaciju protocetinskog facijesa i njegovu istovremenost sa mlađom fazom klasične ljubljanske kulture. Naime, prilikom razmatranja hronoloških kulturnih okvira klasične ljubljanske kulture, konstatovali smo neke elemente koji su zajednički mlađoj fazi ove kulture i kulturi Glina III — Schneckenberg²⁹. Činjenica da takve srodnosti postoje i na relaciji protocetinski facijes — Glina III — Schneckenberg B, dobra je potvrda vremenske podudarnosti egzistencije ovih triju kulturnih horizonata.

Posebno zanimljiva situacija je sa zlatnim nalazima iz Nina-Privlake. Z. Vinski i u ovom slučaju navodi određene sličnosti sa kulturom zvonastih pehara, ali takođe ukazuje na analogije i sa drugih područja, naročito sa egejskog i šireg istočnomediterranskog prostora (Z. V i n s k i, 1959, 209—213). Sa današnjeg stanovišta istraženosti ove problematike, može se reći da mnoštvo razloga upućuje na primat ove druge komponente. Naime, ogrlica od bikoničnih zlatnih perli pokazuje veoma blisku srodnost sa zlatnom ogrlicom ovog tipa iz »kraljevske« grobne kamere u tumulu R 26 sa Leukade u zapadnoj Grčkoj (up. W. D ö r p f e l d, 1927, 217—223, Beil. 61a:1). Tome treba dodati zlatne bikonične perle iz ostave Troja IIg, koje je naveo i Z. Vinski (Z. V i n s k i, 1959, 211), kao i perle istog oblika od zlatnog lima iz ostave Poliohni, te druge brojne analogije ovim perlama iz ranog i srednjeg bronzanog doba Egeje, na koje je ukazala M. Parović-Pešikan (M. P a r o v i ć - P e š i k a n, 1985, 20 i nap. 5). Na istom mjestu M. Parović-Pešikan navodi da analogije trakama od zlatnog lima i narukvicama iz Nina-Privlake postoje

²⁹ Up. poglavlje »Područje sjevernog Jadrana«, str. 60.

u grobovima iz Molhosa i Platanosa na Kritu koji pripadaju razdoblju EM II-III. Imajući sve to u vidu, smatramo da se mora ozbiljno računati na veze protocetinskog facijesa sa ovim prostorom, koje je, po svoj prilici, bilo izvorište tog tipa nakita.

No, vratimo se opet »R« tumulima iz nekropole Steno na Leukadi, jer u tom okviru postoje i šire analogije kulturnim elementima protocetinskog facijesa, a čini se da te paralele pružaju dobre osnove za preciznije hronološko opredjeljenje veza na ovoj relaciji. Na to ukazuje već spomenuti tumul R 26, koji je datiran u razdoblje EH III (N. G. L. Hammond, 1974, 129—142). U ovoj nekropoli, osim grobnih kamera, dosta su brojni i kameni cista-grobovi u kojima su pokojnici inhumirani na način identičan ritualu protocetinskog tipa. Osim toga, svi tumuli iz ove nekropole imaju centralnu kružnu platformu od kamenih ploča, poput one iz tumula 1 u Orahu. Na kraju, treba reći da i pojedini keramički prilozi iz tumula nekropole Steno pokazuju dosta sličnosti sa srednjojadranskom robom po oblicima, a naročito po načinu ukrašavanja (up. W. Dörpfeld, 1927, Beil. 61b:10-15). Navodeći sve ove analogije, ne možemo se oteti utisku da u praistoriji nema puno ovakvih primjera gdje dva relativno udaljena područja imaju toliku količinu srodnih elemenata kao što je to slučaj sa srednjim Jadranom i ostrvom Leukada. Posebno je zanimljiva koncentracija elemenata srodnih protocetinskom facijesu na jednom malom prostoru ovog ostrva, odnosno u jednoj nekropoli kakva je ona sa 33 »R« tumula u Stenu.

Međutim, prethodnim izlaganjem nismo iscrpili sve analogije protocetinskom materijalu koje susrećemo na egejskom prostoru, naročito u doba EH III perioda. U tom smislu treba još navesti da su tumuli sa cista grobovima zastupljeni i u nekropoli Malthi u Meseniji (N. Valmin, 1939, 161, Fig. 22:1, 2), na zapadnom Peloponezu (O. Pelon, 1976, 73—79), a grobovi ovog tipa poznati su i na Kipru, u Siriji i u Anadoliji (C. Doumas, 1977, 37—47; I. Ecsedy, 1979, 57; B. Govedarica, 1987, 67—69).

U tom kontekstu potrebno je, takođe, skrenuti pažnju na još neke srodne pojave koje ove mogućnosti proširuju i na određene udaljenije punktove u okvirima mediteranskog područja. Radi se o nalazima iz nekropole Tarxien i iz utvrđenog naselja Borg en Nadur sa ostrva Malte. U ovoj nekropoli zastupljeno je keramičko posuđe koje i po oblicima i po rasporedu ukrasnih motiva (urezane linije koje obilaze dršku) pokazuje dosta sličnosti sa protocetinskim nalazima. Karakteristične su zdjele sa zvonasto izvijenim obodima, koje bi po tome mogle biti dosta bliske analogije ranije spomenutim posudama iz Grabovice i Blata na Cetini (up. M. A. Murray, 1934, T. XXII:10). Uz to su u tom materijalu prisutni oblici i ornamenti »Campaniforme« tipa (Ibid., T. XXI, 13, 18; XXIV:3). U našem slučaju posebno su zanimljivi veoma brojni nalazi posuda sa rustičnim »x« drškama iz Borg en Nadur, među kojima znatan broj ima značajnih srodnosti sa protocetinskim formama i ukrasima. Naime, ukrašavanje posuđa se i ovdje svodi na užlijebljene linije (up. M. A. Murray, 1923, T. IX:5, 6, 7, 10, 18, 19). U Borg en Nadur konstatovan je veliki broj »anchor« objekata, što je uz navedene elemente jasan znak pripadnosti ovoga naselja vremenu koje odgovara EH III periodu. Po periodizaciji J. D. Evansa, Tarxien nekropola nepo-

sredno prethodi Borg en Nadur (J. D. Evans, 1953, 44) i to se čini prihvatljivim, s obzirom da su u toj nekropoli dosta izražene i odlike kulture zvonastih pehara.

Prema tome, protocetinski facijes bismo mogli sinhronizovati sa naseljem Borg en Nadur, dok bi Tarxien nekropola vremenski odgovarala ljubljanskom horizontu. U tom slučaju trebalo bi pomišljati na mogućnost prispjeća izvjesnih elemenata kulture zvonastih pehara i iz ovog pravca, preko južne Italije i Jadranskog mora. Da ova pretpostavka nije bez ikakve osnove, vidjećemo prilikom obrade nalaza ljubljanskog tipa s područja južnog Jadrana, među kojima ima nekih elemenata koji upućuju na veze sa prostorom istočnog i centralnog Mediterana. Pri tom su veoma značajnu ulogu morale imati obalne i, naročito, priobalne morske komunikacije, budući da one pružaju najšire mogućnosti za ostvarenje kontakata na ovim relacijama.

U vezi sa ovim razmatranjima potrebno je još napomenuti da su oblici protocetinskog i Borg en Nadur tipa konstatovani u okolini Sirakuze na Siciliji, i to u naselju Ognina te u nekropolama Matrensa, Plemmirio, Cozzo Pantano i Thapsos. B. Brea je te nalaze sasvim ispravno povezo sa malteškim nalazištima, ali taj cjelokupni horizont on smješta u vrijeme koje odgovara početku LH perioda u Grčkoj (up. L. B. Brea, 1960, 134; 1962, 47—48, 68, T. XVI:1, 2, 4—6). No, takvo hronološko opredjeljenje teško je prihvatljivo ako se uzmu u obzir i nova istraživanja koja jasno ukazuju na brojne srodnosti Tarxiena i Borg en Nadura sa kulturom EH III perioda na grčkom kopnu³⁰.

U kontekstu obrade kulturnih okvira protocetinskog facijesa, smatramo da bi u sadašnjem momentu bilo preuranjeno donositi konkretnije zaključke o suštinskom značenju tipoloških konkordansi keramičkog materijala iz srednjojadranske oblasti sa ovim relativno udaljenim područjima. Međutim, neophodno je imati u vidu činjenicu da postoji znatan broj zajedničkih elemenata, jer to upućuje na mogućnost razjašnjenja nastanka nekih vodećih protocetinskih formi. Tu, prije svega, mislimo na »x« drške i jednostavne urezane ukrase, koji su jednako brojni na Malti i na srednjem Jadranu, tako da se ne može isključiti njihovo zajedničko porijeklo u jednoj od ovih oblasti. Pojava takvih elemenata na Siciliji od posebnog je značaja i, mada su oni ovdje mnogo slabije zastupljeni u odnosu na Maltu i Jadran, geografski položaj sicilijanskih nalazišta ukazuje da bi ona mogla predstavljati važnu komunikacijsku sponu na navedenoj relaciji.

Ako bismo na kraju ukratko sumirali sve iznesene podatke vezane za kulturne i hronološke okvire protocetinskog facijesa, najbitnije bi bilo istaći sljedeće činjenice:

— Protocetinski facijes predstavlja jedan samostalni kulturni horizont koji označava važnu prekretnicu u kulturno-istorijskom razvoju srednjojadranskog područja. U to vrijeme na ovom i na širem jadranskom prostoru dolazi do značajnog, mada ne i potpunog, raskida sa eneolitskom tradicijom, a istovremeno nastaje niz novih elemenata koji u osnovi nose obilježje kulture bronzanog doba.

³⁰ Up. M. Koumouselis, 1980, 170—171 i tamo navedenu literaturu.

— Kulturni i hronološki položaj ovog facijesa jasno je fiksiran na osnovu paralela sa protounjetičkim krugom, mlađom fazom klasične ljubljanske kulture, te sa kulturom Glina III — Schneckenberg B, u razdoblje koje prema uobičajenoj srednjoevropskoj periodizaciji neposredno prethodi fazi Reinecke Br. A1. Veze sa egejskim i mediteranskim krugom omogućuju sinhronizaciju ovog razdoblja sa periodom EH III. Sasvim je jasno da protocetinski facijes ne traje tokom čitavog tog perioda, ali se na osnovu nalaza iz ovog okvira taj odnos ne može preciznije odrediti. O takvim mogućnostima više ćemo govoriti nakon upoznavanja materijala cetinske kulture i nalaza južnojadranskog tipa ljubljanske kulture, koji takođe pokazuju značajne srodnosti sa egejskim prostorom i pružaju nešto više indicija u ovom smislu.

CETINSKA KULTURA

NALAZIŠTA I PODRUČJE RASPROSTIRANJA

Nalazi cetinskog tipa brojno su zastupljeni na čitavom području srednjeg Jadrana, od Zadra (Nin), do Trebinja i Bileće (Ljeskova glavica, Orah, Samobor). Karakteristično je da se nalazišta sa ovim materijalom susreću uglavnom u užem pojasu jadranskog zaleđa, dok su na samoj obali veoma rijetka, a na sjevernoj periferiji ovog prostora, u poljima jugozapadne Bosne i u gornjem toku Neretve, uopšte ih nema³¹. Isto tako je problematično prisustvo ove kulture na srednjo-jadranskim ostrvima, jer su za sada poznati samo sporadični nalazi ovog tipa u Markovoj špilji na Hvaru (G. Novak, 1959, T. XI:1; XVII:4; 1968, T. XXIII:4). Najveći broj nalazišta ove kulture poznajemo na području Cetinske krajine, gdje je zahvaljujući istraživanjima I. Marovića konstatovana do sada najveća koncentracija tumula iz ovog okvira. Međutim, tako reći svakodnevno se otkrivaju nova nalazišta sa materijalom cetinskog tipa na širem prostoru srednje Dalmacije i u njenom neposrednom zaleđu, odnosno u zapadnoj i istočnoj Hercegovini, te bi se čitavo ovo područje moglo smatrati primarnim prostorom ove kulture, na kome se ona javlja kao integralna cjelina. Pri tom bi možda trebalo posebno izdvojiti užu prostor centralne Dalmacije kao matično jezgro razvoja ove kulture, jer je tu i najveća koncentracija protocetinskih nalaza.

Sa čitavog ovog prostora u manjoj ili većoj mjeri su objavljeni nalazi sa 24 lokaliteta sa materijalom cetinske kulture. Od toga je osam naselja, i to šest pećinskih, jedna gradina i jedno naselje na otvorenom, a šesnaest su lokaliteti sa grobnim humkama, koji prema raspoloživim podacima sadrže ukupno 34 tumula sa cetinskim grobovima. Bogatstvom nalaza posebno se ističu tumuli s područja Cetinske krajine, kao i pećinska naselja Škarin Samograd i Ravlića pećina. Međutim, time nije iscrpljen broj do sada otkrivenih cetinskih nalaza. Iz tih razloga ćemo u narednom tekstu navesti sva poznata nalazišta sa srednjojadranskog, odnosno primarnog cetinskog područja, mada ne-

³¹ Ovdje nismo uzeli u obzir jedan fragment posude cetinskog tipa koji je nađen u gradini Vučipolje na Duvanjskom polju, jer se tu, bez sumnje, radi o sasvim sporadičnom i marginalnom nalazu (up. B. Govedarica, 1982, 161, T. V: 11).

publikovani materijal iz razumljivih razloga ovdje neće biti u široj mjeri korišten (v. Kartu 6)³².

a) Sjeverna Dalmacija:

- Primarne sahrane u tumulima 2 i 4 u Zatonu kod Nina³³;
- Sekundarne sahrane u tumulima 2, 3, i 8 u Vrsima kod Nina³⁴;
- Dio nalaza iz naselja Vreline-Ciciline Bujaduše u Islamu Grčkom (up. Š. Batović, 1985, 297—298);
- Tumul Mala glavica, Podvršje (Š. Batović — S. Kukoč, 1986, 38—41; 1988, 26—27);
- Pojedinačni nalazi iz pećine Stubica u Dubravi kod Šibenika (Z. Brusić, 1972, 73, T. XXXII:1—3, 6);
- Pojedinačni nalazi iz pećine Tradanj kod Skradina (Z. Brusić, 1972, 68, T. XLV:1);
- Tumul u Erveniku kod Kistanja (W. Buttler, 1932, 359, Sl. 3).

b) Srednja Dalmacija i zapadna Hercegovina:

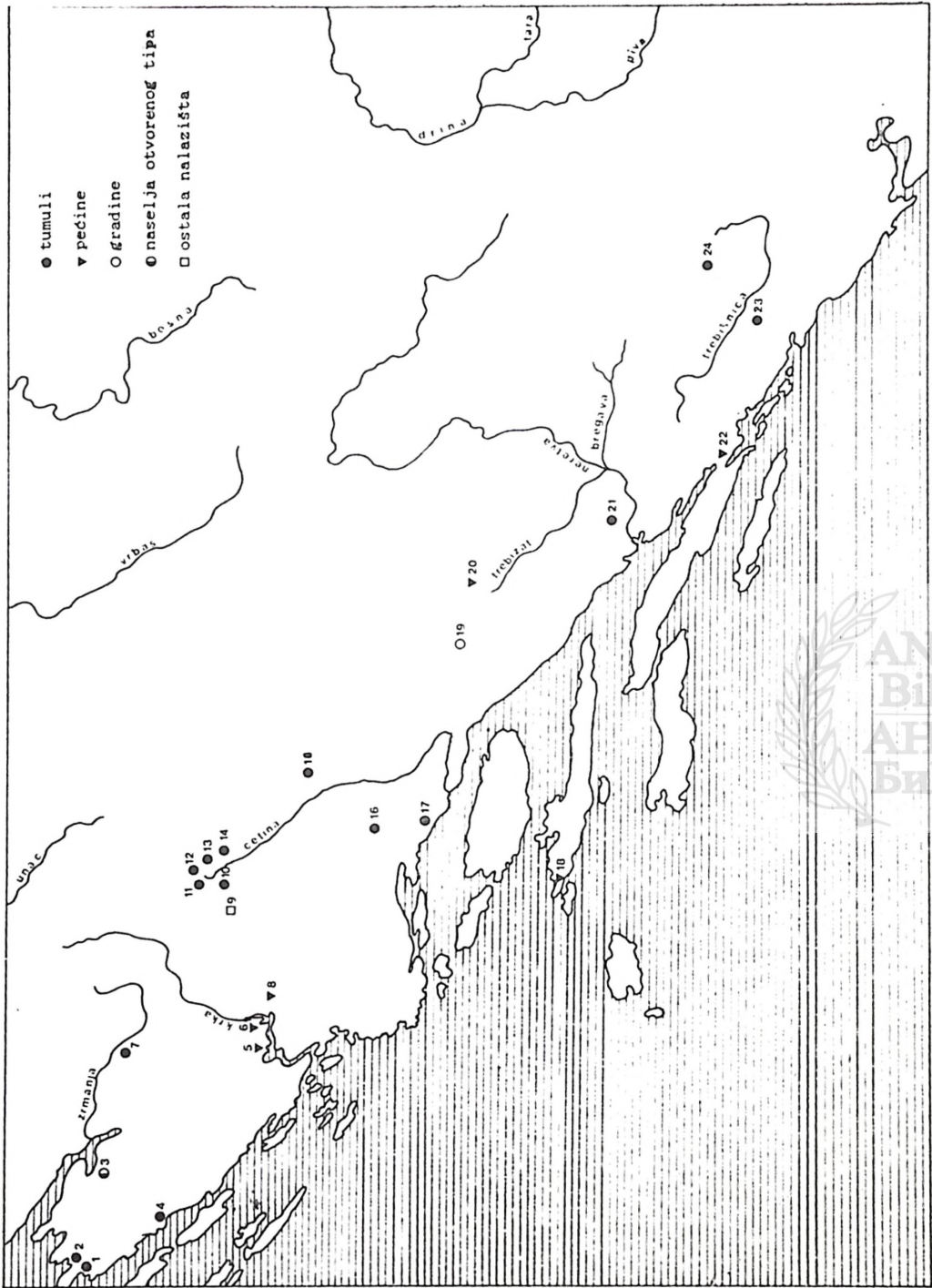
- Sloj 2,00—1,10 m u pećini Škarin Samograd kod Drniša (Z. Brusić, 55—56, T. XX:5, 6; XXI:2, 3; I. Marović — B. Čović, 1983, 196—198, T. XXIX:2—9, 12);
- Pojedinačni nalazi iz Biskupije kod Knina (I. Marović, 1952, 85—89);
- Tumuli s područja Cetinske krajine (T. 26, 27, 48, 49, 52, 85 u Rudinama; T. 3, 4, B u Čitluku-Gomile više lada; T. 3, 5 u Čitluku-Gomile iznad Ogradica; T. 1, 3, 5, 8 u Bajagiću; T. 68—69 u Lukovači; T. 10A, 13 i 14 (Milaševa gomila) u Šparevinama; T. 92, 93, 94 na Preočanskoj Kosi)³⁵;
- Tumul Rotna gomila u Vrbi kod Muća (I. Marović, 1984, 36);
- Razrušeni tumul u Prapatnici kod Splita;
- Pojedinačni nalazi iz Markove špilje na Hvaru (G. Novak, 1959, T. XI:1; XVII:4; 1968, T. XXIII:4);

³² Dokumentacija iz Škarinog Samograda samo je manjim dijelom objavljena (I. Marović — B. Čović, 1983, 202, 209—214; Z. Brusić, 1972, 53—66), a ni materijal iz jednog ne malog broja tumula s područja Cetinske krajine takođe još nije naučno prezentiran. Kompletan pregled ovog materijala obavili smo u depou Arheološkog muzeja u Splitu. Uz to treba navesti i neka nedavno istražena naselja sa nalazima ovog tipa u okolini Stoca, gdje su istraživanja u toku, a o čemu posjedujemo samo informativne podatke.

³³ Na ovoj lokaciji konstatovano je postojanje nekropole koja sadrži oko 136 tumula i obuhvata prostor od cca 2 km². Godine 1982. istraženo je 7 tumula, od kojih je većina već bila oštećena. Konstatovano je sukcesivno sahranjivanje od ranog bronzanog doba do rimskog perioda. Materijal sa ovih iskopavanja nalazi se u Arheološkom muzeju u Zadru i još nije objavljen. Iznesene podatke saznali smo od prof. Dr Š. Batovića, kome najsrdačnije zahvaljujem na predusretljivosti.

³⁴ Up. Š. Batović, 1973, 30 i tekst o protocetinskom facijesu na str. 113 ovoga rada.

³⁵ Materijal sa ovih nalazišta nije u cjelini objavljen. Up. I. Marović, 1963, 5—80; 1976, 55—73; 1984, 27—64; I. Marović — B. Čović, 1983, 191—216.

Karta 6 — Nalazišta cetinske kulture
 Carte 6 — Stations de la culture de Cetina

- Sloj IIIb u Ravlića pećini kod Gruda (B. Marijanović, 40—41, T. XXXVIII — XXXIX);
- Nalazi iz gradine Krstina kod Posušja (up. P. Oreč, 1978, 203—204, T. XIV:8—15).

c) Južna Dalmacija i istočna Hercegovina:

- Nalazi iz pećine Gudnja³⁶;
- Tumul 1 i drugi horizont sahranjivanja u humki 11 (tumul Ljeskova glavica) u Ljubomirskom polju kod Trebinja (B. Čović, 1980, 36; I. Marović — B. Čović, 1983, 213, T. XX:6, 7);
- T. 4 iz Oraha kod Bileće (B. Čović, 1982, 18, sl. 22).

Osim ovog primarnog područja, nalazi cetinskog tipa susreću se u manjoj ili većoj mjeri i na jednom mnogo širem prostoru, i to često kao izdvojene cjeline u okviru stranog kulturnog konteksta. Prethodno smo već naveli nalaze cetinskog tipa na području Tršćanskog krasa iz okvira tipa Ciclami -Mitreo (Grotta dei Ciclami, T. XII:1, 5), kao i one iz gradine Kotorac kod Sarajeva i iz glasinačkih tumula. Materijal cetinskog tipa prisutan je takođe u Boki Kotorskoj (pećina Vranjaj), u Albaniji (tumuli Stoj i Skrelj kod Skadra)³⁷, i u »Tomba grotticella« br. 3 i 8 iz Laterze u južnoj Italiji (F. Biancofiore, 1967, 32, Fig. 32; 1971, 212, Fig. 16:3). Ovdje treba ukazati i na nalaze iz tumula iz Aništa u zapadnoj Srbiji, koje neki autori takođe pripisuju cetinskoj kulturi (B. Čović, 1970, T. III), kao i na jedan ne baš zanemarljiv broj nalaza s područja Peloponeza, koji pokazuju znatne srodnosti sa materijalom cetinskog tipa. Radi se o nalazima iz sloja IV naselja u Larni (up. J. Rutter, 1982, 464—469, Fig. 1:12, 13; 2:24—26; Pl. 98:12, 13; 99:14, 15, 24, 25) i onima iz apsidalnih kuća koje pripadaju najranijem naselju na mjestu kasnijeg panhelenskog svetišta u Olimpiji (up. F. Weege, 1911, 165—185; W. Dörpfeld, 1935, 81—84)³⁸.

Prisustvo cetinskog materijala na ovim područjima jasan je znak intenzivnih veza sa drugim, često dosta udaljenim područjima, što u suštini ukazuje na ekspanzivnost i vitalnost ove kulture. U nekim od navedenih nalazišta, kao što je Grotta dei Ciclami, najvjerovatnije se radi o pojedinačnom importu s matičnog cetinskog prostora. Međutim, u slučaju nalaza iz Kotorca, glasinačkih tumula i Aništa, s jedne strane, te Štoja, Skrelja, Olimpije i Lerne, sa druge strane, po svoj prilici se ne radi o usamljenim nalazima, već se tu naziru jasni pravci komunikacija koje upućuju na postojanje čvršće veze na ovim relacijama. Slično se može pretpostaviti i za cetinske nalaze u Apuliji (Laterza), gdje je do izražaja morala doći transjadranska komunikacija koja vo-

³⁶ Cetinski materijal, kao ni drugi nalazi iz Gudnje, nije objavljen.

³⁷ Istraživanja u pećini Vranjaj obavio je D. Srežović 1981—1983. godine; rezultati još nisu objavljeni. Iskopavanja tumula u okolini Skadra obavili su A. Koka i B. Jubani 1983. godine. O tim nalazima biće još riječi prilikom obrade ranog bronzanog doba na području južnog Jadrana.

³⁸ Prilikom izgradnje novog muzeja u Olimpiji, u vremenu od 1959. do 1964. godine, nađeno je još nekoliko keramičkih fragmenata cetinskog tipa koji najvjerovatnije takođe pripadaju najranijem naselju na ovom položaju (M. Koumouzelis, 1980, 125—278).

di od srednje Dalmacije na Monte Gargano i dalje u južnu Italiju. U ovom pogledu ne mogu se isključiti ni određeni širi prodori i neki drugi značajniji kontakti koji su mogli bitno uticati na razvoj cetinske kulture, ali i na lokalni razvoj u tim područjima.

NAČIN STANOVANJA

Način stanovanja je jedan od najmanje poznatih elemenata u okviru cetinske kulture. U ovom domenu za sada raspoložemo samo uopštenim podacima koji se odnose na nekoliko pećinskih naselja, jedno naselje otvorenog tipa, te na jedno gradinsko utvrđenje. No, već na osnovu toga se može reći da lokacije i tipovi staništa cetinske kulture u najvećoj mjeri odgovaraju starijoj tradiciji srednjeg Jadrana i šireg jadranskog područja. Karakteristično je da su sva pećinska naselja iz ovog okvira, a ona prema raspoloživim podacima čine primarni naseobinski tip u cetinskoj kulturi, već i u prethodnim razdobljima bila naseljena. Od svih poznatih pećinskih naselja materijal ove kulture je u značajnijem obimu zastupljen samo u Škarinom Samogradu, gdje cetinski sloj iznosi 0,90 m i u Ravlića pećini, gdje ovoj kulturi pripada čitav stratum IIIb. Slična se situacija može pretpostaviti i u slučaju Gudnje³⁹, te će ova tri nalazišta predstavljati najvažnija do sada poznata naselja cetinske kulture. O opštim karakteristikama tih pećina bilo je već dosta riječi u ranijem tekstu, a ovdje je bitno napomenuti da su u slojevima koji pripadaju cetinskoj kulturi od arhitektonskih objekata konstatovana samo jednostavna ognjišta bez posebne konstrukcije (B. Marijanić, 1981, 11; I. Marović — B. Čović, 1983, 202). U preostalim pećinama cetinski nalazi se susreću sasvim sporadično, te po svoj prilici one nisu ni bile mjesta dužeg boravka nosilaca ove kulture.

Utvrđenje na položaju Krstina je jedino gradinsko naselje iz okvira cetinske kulture. U pitanju je relativno mali objekat ovalnog oblika, smješten na vrlo dominantnom i strateški važnom mjestu. Fortifikacija je izvedena od kamena sлагanog u tehnici suhozida. Kulturni sloj je potpuno spran, tako da se usitnjeni fragmenti keramike nalaze samo u plitkom humusu i u procjepima između stijena (P. Oreč, 1978, 203—205).

Najmanje su nam poznata naselja na otvorenom, nezaštićenom prostoru kojima pripada ono na lokaciji Vrelina-Cicline Bujaduše u Islamu Grčkom. U ovom pogledu raspoložemo samo krajnje sumarnim podacima koji se odnose na površinske nalaze sa ovog lokaliteta (Š. Batović, 1985, 297—298). Međutim, već i njihova lokacija na ravnom, ničim nebranjenom prostoru, daje dovoljno indicija o postojanju i ove vrste naselja u cetinskoj kulturi.

POGREBNI OBIČAJI

Način sahranjivanja i drugi aspekti pogrebnog rituala nosilaca cetinske kulture imaju mnogo zajedničkih elemenata sa protocentinskim facijesom, što predstavlja jednu od najznačajnijih spona koje

³⁹ Prema N. Petriću, u Gudnji postoji sloj cetinske kulture koji preslojava ljubljanski stratum (N. Petrić, 1976, 304, 307).

povezuju ova dva kulturna horizonta. Naime, sahranjivanje pokojnika obavlja se isključivo u tumulima istog sastava, veličine i načina gradnje, kao što su protocetinski. U ovom smislu posebno je zanimljiv tumul iz nalazišta Velike gomile u Čitluku, koji ima kružnu kamenu platformu, istovetnu onoj iz rane protocetinske humke u Orahu (sl. 18).

Kako smo već napomenuli, običaj sahranjivanja u tumulima sa cista-grobovima, koji je uspostavljen u protocetinskom facijesu, postao je dominantan u domenu funerarnog ritusa tokom čitavog bronzanog doba ovog područja, te je sasvim normalno što su ovakvi grobni spomenici u potpunosti prihvaćeni i u cetinskoj kulturi, budući da ona neposredno slijedi ovaj facijes, te da i u drugim kulturnim aspektima pokazuje veliki stepen srodnosti sa njim. O svim bitnim karakteristikama ovih humki bilo je dosta riječi prilikom obrade protocetinskog facijesa, te nema potrebe da te podatke ponovo iznosimo. Stoga ćemo na ovom mjestu više pažnje posvetiti onim elementima koji predstavljaju specifičnosti načina sahranjivanja u domenu cetinske kulture.

Sl. 18 — Pogled na tumul 3 u Čitluku
Fig. 18 — Vue sur le tumulus 3 à Čitluk

Ovdje prije svega navodimo element po kome se cetinska kultura najviše izdvaja, kako u odnosu na prethodne, tako i prema kasnijim horizontima kulture bronzanog doba, a to je spaljivanje pokojnika. Naime, pored inhumacije u cista-grobovima u ovoj kulturi se praktikuje i incineracija. Raspoloživi podaci pokazuju da je ovaj ritus dosta rasprostranjen u cetinskoj kulturi, što je neobično s obzirom da je takav način sahranjivanja potpuno stran i na ovom i na širem jadranskom području.

Tumuli sa grobovima spaljenika po osnovnoj konstrukciji nimalo se ne razlikuju od onih sa cista-grobovima, ali su ostaci pokojnika u ovom slučaju polagani u urne. Takvi grobovi su smješteni na površinu prvobitnog tla ili u bazu nasipa, uglavnom u centralnom dijelu humke. Spaljeni grobovi ne sadrže posebne priloge, a u blizini urne često se nalaze ostaci drugih keramičkih posuda, što upućuje na ritual razbijanja posuda, koji je primjenjivan i kod inhumiranih pokojnika u ovom i u protocetinskom horizontu. Karakteristično je da se posude tipa »Kotorac« nalaze samo u tumulima sa spaljenicima, te time postaje jasnija uloga kadionica, koje su očigledno imale određenu funkciju u okviru ritualnih radnji vezanih za incineraciju.

Na prostoru gornjeg i srednjeg toka Cetine, a to je područje na kome je cetinska kultura za sada najbolje istražena, moguće je utvrditi međusobni odnos inhumacije i incineracije. Naime, tu se razlikuju tri vrste nekropola. Prvu vrstu čine tumuli u kojima su zastupljeni samo skeletni, cista-grobovi (Velike gomile u Čitluku, Preočani, Bitelić). Drugoj vrsti pripadaju isključivo humke sa grobovima spaljenika (Lukovača, Gomile više Lada u Čitluku), a treću grupaciju predstavlja nekropola u Rudinama, gdje su zastupljena oba ova ritusa. Odnos inhumiranih i spaljenih grobova je 11:4 u korist inhumiranih (I. M a r o v i ć — B. Č o v i ć, 1983, 205). To bi ujedno bio i približan odnos među ovim dijametralno različitim načinima sahranjivanja u okviru cetinske kulture.

Osim specifičnog biritualnog sahranjivanja, koje je u ovim i širim jadranskim okvirima svojstveno samo cetinskoj kulturi, primijećeno je izvjesno grupisanje tumula, odnosno začetak pojedinih nekropola, što ukazuje i na veći intenzitet naseljavanja u odnosu na prethodni, protocetinski facijes.

MATERIJALNA KULTURA

U materijalnoj produkciji cetinske kulture dominira keramičko posuđe. Uz to se pojedinačno susreću oružje, oruđe i nakit od metala, kosti i kamena. Keramički oblici i njihova ornamentika su i osnovni elementi po kojima se prepoznaje originalnost ove kulture i čime se ona izdvaja i razlikuje od ostalih kulturnih cjelina ovoga i šireg područja. Osnovna karakteristika ovog lončarstva je potpuni nestanak ljubljanske ornamentike i većine oblika tog tipa, kao i dalji razvoj nekih tipičnih protocetinskih posuda, koje u odnosu na svoje prethodnike dobivaju prave barokne forme.

Keramički oblici

- a) Na prvom mjestu navodimo male vrčeve sa cilindričnim vratom, izvijenim obodom i zaobljenim trbuhom; koji u suštini odgovaraju oblicima ovog tipa iz okvira protocetinskog facijesa, s tom razlikom što su sada bogatije ukrašeni, drška je redovno »x« tipa i nemaju »omfalos« već ravno dno (T. XXVII:4). Ovaj tip posude ne spada u red najbrojnijih keramičkih formi, ali je veoma karakterističan jer u tipološkom smislu predstavlja jednu od bitnih spona na relaciji protocetinski facijes — cetinska kultura.

- b) Vrčevi slični prethodnim, ali sa bikoničnim trbuhom i izrazitim oštrim profilacijama spadaju među najčešće oblike cetinskog posuđa. Trakasta drška, klasičnog »x« tipa, počinje ispod linije koja razdvaja obod i završava na ramenu posude (sl. 19 : 5; T. XXVII : 2; XXVIII : 2). Ovaj oblik predstavlja već potpuno razvijenu varijantu vrčeva tipa »a« i njihovih protocetinskih prauzoraka.
- c) Dalji razvojni oblik u tipološkom smislu, što ne mora imati i hronološku vrijednost, predstavljaju pehari tipa »Kotorac« (sl. 19 : 1; T. XXVII : 1, 5; XXVIII : 1; XXIX : 4). Te posude su izrazita karakteristika cetinske kulture. U osnovi su slične prethodnim vrčevima, ali se pri tom izdvaja jedan važan detalj — visoka ljevka ili cilindrična noga. Zanimljivo je da se noga završava na isti način kao i vrat posude, odnosno i njen kraj je izvijen i jasno izdvojen. Posude ovog tipa najčešće se nalaze u tumulima sa spaljenim pokojnicima, a ponekad na trbuhu imaju višestruke trougaone perforacije, što ukazuje da su takvi primjerci imali specifičnu funkciju u kultu sahranjivanja, odnosno da su bile neka vrsta kadionice (T. XXVII : 5).
- d) Veoma brojne i ne manje karakteristične su konične zdjele sa proširenim i zaravnjenim obodom, koje se susreću i u prethodnom periodu, ali se ovdje radi o nešto razvijenijim primjercima, ukrašenim u tipičnom cetinskom maniru (T. XXVIII : 7, 8; XXIX : 3; XXXI : 3, 5, 7).
- e) Amfore sa loptastim trbuhom, zaobljenim dnom i ljevka-izvijenim obodom predstavljaju oblik koji je najvjerovatnije naslijeđen iz ljubljanskog kruga. Međutim, razvijene »x« drške i tipična ornamentika nesumnjiv su znak pripadnosti cetinskoj kulturi (sl. 19 : 9; T. XXIX : 1).
- f) Tipična cetinska forma kojoj ne poznamo prethodnike u ranijim kulturama srednjojadranskog područja su duboke zdjele kosih zidova, sa masivnim dnom i proširenim ka unutrašnjosti izlomljenim obodom (sl. 19 : 7, 11; T. XXX : 4).
- g) Dosta neobičan i ne tako brojnan oblik su duboke zdjele četvrtastog oblika, sa ravnim dnom i oštro izvijenim obodom (T. XXX : 3).
- h) Neobičnu pojavu predstavljaju pojedinačni primjerci posudica sa malim loptastim trbuhom i visokim cilindričnim ili ljevka-izvijenim vratom (T. XXXI : 2). Nalaze se isključivo u tumulima, a s obzirom na veoma nepraktičan oblik, njihova funkcija je nejasna.

Većina prethodno navedenih keramičkih formi zastupljena je i u naseljima i u nekropolama cetinske kulture. Istina, za sada su brojniji nalazi iz tumula, ali to se sasvim sigurno može pripisati stanju istraženosti, odnosno slabijem poznavanju naselja u odnosu na grobna nalazišta. Jedina bitna razlika koju na ovoj relaciji možemo konsta-

toyati je u zastupljenosti grube keramike. Masivni lonci i slični oblici mahom su nalaženi u naseljima, gdje predstavljaju najbrojniju keramičku robu, što se i moglo očekivati s obzirom da se tu radi o grubom, »upotrebnom«, odnosno »kućnom« posuđu (Hauskeramik). Ovakvi oblici su u tumulima rijetko zastupljeni, a i tada samo kao urne u grobovima sa spaljenim pokojnicima.

Ornamentika

Način ukrašavanja keramičkog posuđa je, pored njihovog karakterističnog oblika, druga izrazita odlika materijalne produkcije cetinske kulture. Pri tom su svi elementi tog specifičnog ornamentalnog stila izraženi na kvalitetnije rađenoj keramici, dok je grubo posuđe ukrašavano na način koji je uobičajen u većini savremenih kultura. Uglavnom su to plastične trake različitog položaja, bez dodatnih ukrasa, ili sa nizovima utisnuća izvedenih prstom (T. XXXI : 1).

Ukrasi na finoj keramici izvedeni su tehnikom dubokog urezivanja, odnosno udublivanjem i žigosanjem, uz upotrebu bijele inkrustacije u obje ove tehnike. Udubljivanje je jednim dijelom zastupljeno kao samostalna ukrasna tehnika, dok se žigosanje redovno javlja u zajednici sa prethodnom tehnikom i to u kombinaciji u kojoj mali trouglovi ili duboki tačkasti ubodi popunjavaju motive omeđene udubljenim linijama ili, pak, prate različite urezane kompozicije (T. XXVII : 1, 2, 3; XXVIII : 1, 7 itd.). Kao samostalna tehnika žigosanje se javlja samo na gornjoj površini oboda koničnih zdjela, a vrlo rijetko i kod drugih oblika posuđa (T. XXVIII : 7; XXX : 4).

U pogledu položaja ukrasnih motiva naročito su karakteristični pehari tipa »Kotorac«, kod kojih je redovno ornamentisana čitava spoljna površina, uključujući i stopu, tako da se jasno razlikuju tri glavne zone ukrašavanja: vrat sa obodom i drškom, trbuh i noga (T. XXVII : 5; XXVIII : 1; XXIX : 4). Ukrasi na četvrtastim zdjelama takođe se prostiru sve do dna (T. XXX : 3), dok su kod ostalih keramičkih oblika po pravilu ornamentisani samo gornji dijelovi: rame i gornji dio trbuha, vrat, drška i obod.

Repertoar motiva izvedenih udublivanjem sastoji se od snopova kosih linija u cikcak-formi ili u obliku slova »v«, pri čemu kompozicija najčešće ne teče »in continuo«, već su linije na mjestu preloma razdvojene (T. XXVII : 4, 5; XXX : 4; XXXI : 3). Zatim, tu su motivi polumeandra kao samostalni ornament ili dio šire kompozicije koja meandrasto zaožilazi korijen drške (T. XXIX : 1; XXX : 4). Jednostruke ili dvostruke linije redovno prate rubove »x« drške (T. XXVIII : 2; XXXI : 9; XXXIX : 1). Nešto rjeđi, ali veoma tipičan motiv predstavljaju snopovi horizontalnih linija sa polukružnim ispustima u čijoj sredini je jedan kružić (T. XXXI : 7). Takođe rijedak, ali veoma karakterističan je ukras koji se javlja samostalno na trbuhu posuda različitog oblika, a sačinjavaju ga višestruki paralelni urezi koji formiraju motiv oblika sličnog grčkomu slovu lambda (T. XXVIII : 5, 6; XXXI : 6).

U kombinaciji žigosanja i udubljivanja najčešći su snopovi kosih traka ili traka u obliku slova »v« čiji se prelom ponekad završava rombovima. Trake i rombovi su ispunjeni tačkastim, trouglastim, rjeđe

i kvadratičnim žigovima (T. XXVII : 2; XXVIII : 1; XXIX : 4). Takođe su karakteristični samostalni polumjesečasti motivi ispunjeni žigosa-
njem ili izdvojene višestruke girlande obrubljene tačkastim ubodima
(T. XXVII : 1), te veliki viseći trouglovi u kombinaciji sa trakama (T.
XXVIII : 7).

Na obodima su najčešće sitni trouglasti žigovi koji formiraju
plastičnu cikcak traku ili neke druge ukrase sličnog oblika (T. XXVIII:7;
XXIX : 3; XXX : 4; XXXI : 3, 7). Sasvim rijetko javljaju se i mrežasti
urezi (T. XXX : 3).

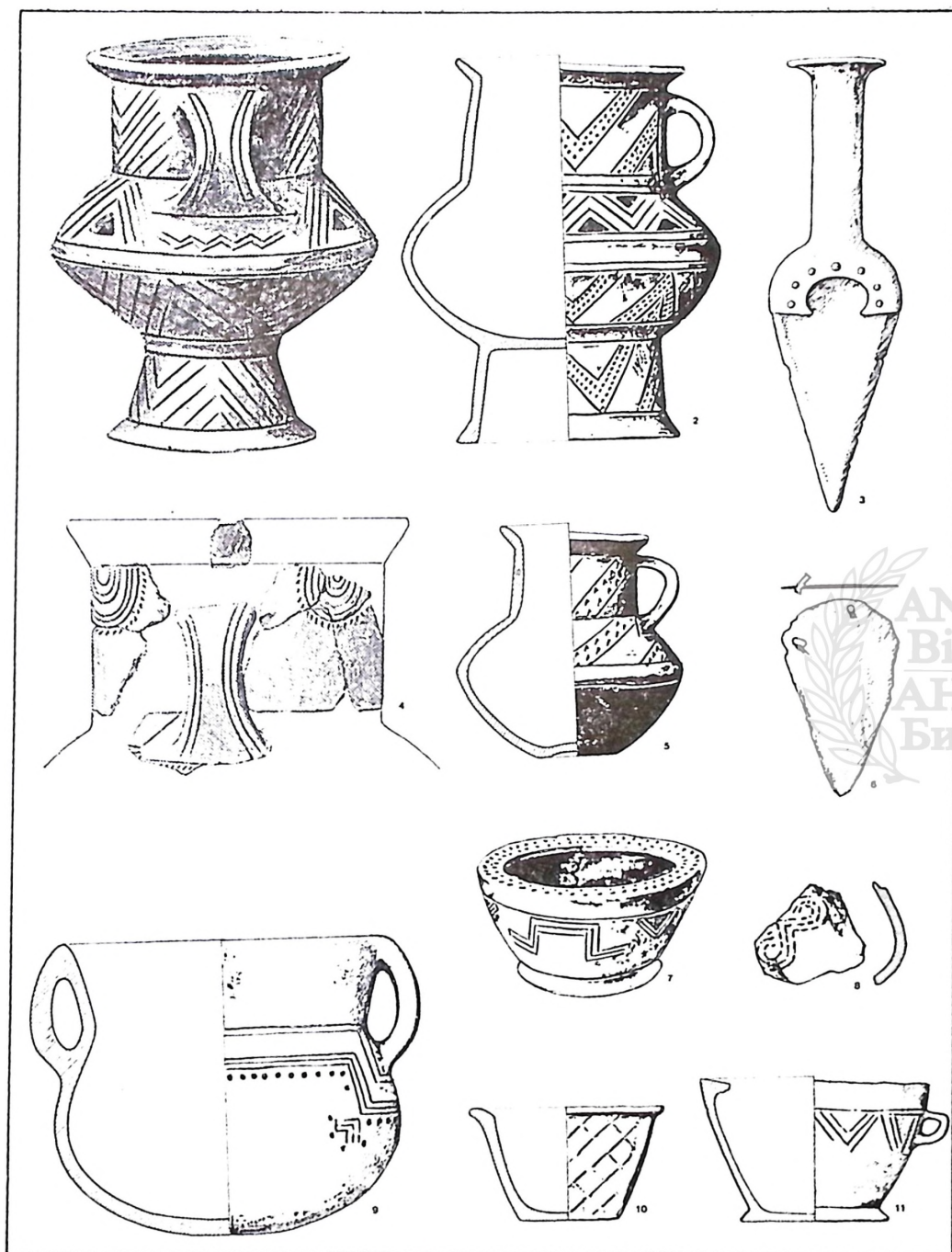
Time bi bio uglavnom iscrpljen repertoar ukrašavanja posuđa
u okviru cetinske kulture. S ovim u vezi potrebno je još napomenuti
da je u odnosu na poznati broj nalaza procenat ukrašenog posuđa
veoma veliki. U stvari, među kvalitetnije rađenim posudama vrlo su
rijetki primjerci na kojima nema nikakvog ornamenta, a znatan broj
je veoma efektno i bogato ukrašen.

Cetinski stil ukrašavanja ilustrovaćemo ovdje još jednim uopšte-
nim zapažanjem. Ako bismo pokušali da raščlanimo ornamentiku koja
je zastupljena na finom posuđu ove kulture i da pojedinačno razma-
tramo njene elementarne sadržaje, to bi neminovno rezultiralo kon-
statacijom da se ovdje ne radi o nekom složenom niti bogatom reper-
toaru ukrasa kako u pogledu raznovrsnosti ornamentalnih tehnika tako
i u odnosu na raznolikost i brojnost motiva. Međutim, taj relativno
skromni i jednostavni repertoar komponovan je sa takvom dozom
umještosti i rafiniranosti i u savršenom skladu sa oblicima posuđa
da u cjelini djeluje veoma efektno, izražavajući time izuzetnu original-
nost cetinske kulture, kakvu ne poznajemo u drugim kulturama iz tog
vremena, ni na ovom, niti na mnogo širem području.

Ostali nalazi

Osim keramičkog posuđa u okviru cetinske kulture posebno su
karakteristični sljedeći nalazi:

- mali trougaoni bodež od bronzе sa tri zakovice, nađen u tu-
mulu 3 na lokalitetu Gomile više Lada u Čitluku (Sl. 19 : 6;
T. XXVIII : 3);
- trougaoni bodež sa punoljevenom drškom nađen u razruše-
nom tumulu iz Prapatnice kod Splita. Sječivo je ravno dvos-
jeklo, a sa drškom je povezano sa sedam niti (sl. 19 : 3; T.
XXX : 2);
- bodež iz tumula 2 u Obrovcu-Živalji. Dvosjekla oštrica izduže-
nog trouglastog oblika spojena je sa dvodjelnom drškom s
četiri nitne. Po sredini oštrice naglašeno je rebro, a dva nešto
slabija su uz ivice sječiva. Sačuvan je donji okov drške, dok
je sredina nestala zbog trošnosti materijala (T. XXIX : 2);
- »Pseudobrassardi« od kamena iz tumula 3 u Čitluku (Gomile
više Lada: T. XXVIII : 4), iz tumula 8 u Ljubomiru kod Tre-
binja (T. XXXI : 8) i iz okoline Sinja (T. XXX : 5, 6).

Sl. 19 — Tipološka tabela cetinske kulture
 Fig. 19 — Tableau typologique de la culture de Cetina

Jednu od najzanimljivijih zatvorenih cjelina koja bi po našem mišljenju morala biti i osnovno polazište u razmatranjima kulturnih i hronoloških okvira cetinske kulture, predstavlja skup nalaza iz tumula 3 u nekropoli Gomile više Lada iz Čitluka. U tom okviru posebno su karakteristični sljedeći nalazi: loptasta amfora sa supkutanim drškama i cilindričnim vratom tipa kao na T. XVII : 1, pehari tipa »Kotorac« (T. XXVII : 1, 5), kamena »Pseudoarmschutzplatte« (T. XXVIII : 4), fragment jedne posude sa ukrasom u obliku slova lambda (T. XXVIII : 6) i mali trougaoni bodež od bronzne sa tri zakovice (T. XXVIII : 3). Skup nalaza iz ovog tumula višestruko je vrijedan i značajan. Prije svega, to je jedini do sada poznati slučaj zajedničke pojave loptastih amfora koje su tipičan element srednjojadranske ljubljanske kulture i proto-cetinskog facijesa s jedne strane, i klasičnih cetinskih oblika kakvi su svi preostali prethodno navedeni nalazi, s druge. Uz to treba reći da je sahranjivanje u ovom tumulu obavljeno uz primjenu ritusa spaljivanja, što je, kako smo već ranije naglasili, tipična karakteristika cetinske kulture.

Ne manje značajna je i pojava bronzanog bodeža u ovom kontekstu, jer on spada u red rijetkih cetinskih nalaza koji imaju brojne i dobro fiksirane analogije. Time su obezbijeđeni neophodni uslovi za preciznu dataciju čitavog ovog skupa, što inače nije čest slučaj kad su u pitanju nalazi iz cetinskog okvira. Naime, može se reći da je ovim skupom nalaza dokumentovano potvrđen kontinuirani prelaz iz proto-cetinskog facijesa u razvijenu cetinsku kulturu, na što inače ukazuju sve tipološke karakteristike materijala, a takođe je omogućena i hronološka diferencijacija ovih dviju srodnih kulturnih cjelina.

Među ovim nalazima posebno se izdvaja bronzani bodež. Osim što označava vrijeme početka cetinske kulture, on ukazuje i na neke šire relacije koje su bile od značaja za formiranje klasične fizionomije ove kulture, te ćemo se najprije šire pozabaviti tim nalazom. Mali trougaoni bodeži nisu šire zastupljeni na jadranskom području, a može se reći da se ovakvi oblici sasvim rijetko susreću i na širem balkanskom prostoru. Bodeži iz naselja Javorike-Gromače po svojim dimenzijama ne spadaju u red minijaturnih formi sa širokom osnovom, te ih u ovom slučaju ne možemo svrstati među primarne analogije. Prvu bližu analogiju nalazu iz Čitluka, kako u geografskom tako i u tipološkom smislu, predstavlja bodež iz tumula u Belotiću. Ovaj bodež je opredijeljen u grupu Belotić-Bela Crkva i datiran u vrijeme Reinecke Br. A (M. Garašanin, 1983, 713). Po dimenzijama on odgovara starijim, malim bodežima. Međutim, u odnosu na nalaz iz Čitluka pokazuje jednu značajnu razliku, a to je naglašeno središnje rebro, što je osobina nešto razvijenijih oblika ovog tipa. Na području Balkana poznat je samo još jedan nalaz ovog tipa, i to iz akropolja Malthi na Peloponezu. Taj primjerak je datiran u kasni EH III period (N. Valmin, 1938, 367, Pl. XXX : 8). Nekoliko bodeža ovog tipa nađeno je na prostoru Panonije. Karakterističan je nalaz iz nekropole Pitvaros (I. Bona, 1965, 33) i posebno onaj iz Mokrina, koji pokazuje dosta sličnosti sa bodežom iz Čitluka. Oba ova primjerka pripadaju kasnom

Nagyrev kompleksu, odnosno grupama Pitvaroš i Moriš, a prema periodizaciji Nagyrev kulture koju predlaže R. Schreiber-Kalicz, također se mogu datirati u razdoblje koje nije kasnije od faze Reinecke Br. A1 (R. Schreiber-Kalicz, 1984, 161—164).

Sljedeća značajna koncentracija nalaza ovog tipa susreće se na širem alpskom području, odnosno u Austriji i sjevernoj Italiji. U tom smislu karakteristični su nalazi iz Oggau (R. Pittioni, 1941, T. VI : 2; VII : 2), Unterwölbling (G. Kaiser, 1962, Abb. 17), Ossarn (A. Lippert, 1964, T. IX : 5), Lago Lucone (G. Borghesani — F. Gaggia, 1980, Fig. 30 : 3, 4) i Lago di Ledro (J. Rageth, 1975, T. XXVI : 5). Na ovu grupu nalaza nadovezuju se mali trougaoni bodeži iz Slovačke, naročito primjerci iz Košúty, Matúškovo i Bajč-Ragona (J. Vladár, 1974, T. 3 : 52, 53, 66). Svi ovi bodeži izrađeni su od bronzine i tipološki se direktno nadovezuju na minijaturne bakarne bodeže koji se javljaju upravo na ovom području u okviru kasne, odnosno treće faze »Glockenbecher« kulture i u početnoj etapi grupe Nitra. Bakarne bodeže iz Straubinga W. Torbrügge je opredijelio u razdoblje koje neposredno prethodi fazi Reinecke A1, što bi na području Bavarske predstavljalo završnu fazu eneolita (W. Torbrügge, 1959, 15). Starija etapa grupe Nitra poznaje samo proizvode od bakra (J. Vladár, 1974, 22—23), te bi i ona odgovarala istom periodu, na što je posebno ukazao E. Schubert (E. Schubert, 1975, 12).

Prema tome, jednostavni trougaoni bodeži sa širokom zaobljenom bazom, ravnim sječivom i sa dvije do tri nitne, kakvi su nalazi iz Čitluka, Mokrina, Malthi i većina bodeža iz navedenih nalazišta s alpskog i srednjoevropskog prostora, predstavljaju direktne sljedbenike bakarnih proizvoda ovog tipa, te sasvim sigurno odgovaraju samom početku faze Reinecke Br. A1. Time smo dobili dosta precizan datum koji označava kraj protocetinskog facijesa i početak razvoja klasične cetinske kulture. U kulturnom smislu navedene analogije dovode cetinsku kulturu u vezu sa širim alpskim prostorom, zapadnom Srbijom, Panonijom i Grčkom. Zanimljivo je da i preostali prilozi iz tumula 3 u Čitluku, kao i drugi nalazi sa šireg cetinskog područja, u najvećoj mjeri upućuju na istovetne relacije.

Bodež iz Prapatnice (T. XXX : 2), uz prethodno navedeni primjerak iz Čitluka, predstavlja jedini nalaz ovog tipa koji se sa više sigurnosti može pripisati cetinskoj kulturi. Z. Vinski je ovaj bodež sasvim ispravno pripisao Uenzeovom italском tipu, dozvoljavajući pri tom prisustvo izvjesnih elemenata Rhône tipa. Analogije iz Ringoldswila i Cetona u punoj mjeri potvrđuju ovakav zaključak (Z. Vinski, 1961, 14). U korist dominacije italških elemenata možemo navesti i bodeže iz ostave Ripatransone (Ascoli Piceno), koji po obliku drške i osnovnoj formi sječiva također odgovaraju nalazu iz Prapatnice (up. H. Dumitrescu, 1932, Fig. 9, 11; O. Uenze, 1938, T. 13 : 39a; 15 : 39n). Međutim, mnogo teže od određenja tipološke pripadnosti, a time i vjerovatnog porijekla ovog bodeža, jeste njegovo bliže hronološko opredjeljenje. I. Marović i B. Čović su se u ovom smislu, kao i kod većine drugih bodeža koje pripisuju cetinskoj kulturi, opredijelili za jednu dosta uopštenu dataciju u vrijeme prelaza iz faze Br. A1 u A2 (I. Marović — B. Čović, 1983, 206). Međutim, neki pokazatelji upućuju

na mogućnost nešto drugačije determinacije ovog nalaza. U tom smislu posebno je indikativno preciznije hronološko opredjeljenje navedenih analogija s područja Ascoli Piceno, koje je u novije vrijeme iznio R. Peroni. Ovaj autor je nakon detaljne analize kultura ranog bronzanog doba Apeninskog poluostrva došao do zaključka da su nalazi iz Ripatransone istovremeni sa fazom Polada 2a, koja u cjelini pripada etapi Br. A1 (R. Peroni, 1971, 72—73, 152—153), što bi govorilo o potrebi nešto ranije datacije i našega bodeža. Uz to treba reći da se nalaz iz Prapatnice tipološki dosta razlikuje od ostalih bodeža koji se pripisuju cetinskoj kulturi. Po obliku drške, a naročito po dimenzijama i formi sječiva, ovaj primjerak djeluje arhaičnije od ostalih, te bi i to išlo u prilog za hronološko opredjeljenje ovog nalaza ne na sam kraj, već u nešto ranije okvire faze Br. A1.

Iz grupe bodeža koje su I. Marović i B. Čović pripisali cetinskoj kulturi, u ovaj okvir se sa više sigurnosti može uključiti jedino primjerak iz tumula 2 u Obrovcu, Živalji (T. XXIX : 2). U tom smislu presudan je način formiranja drške i njenog završnog dijela, u čemu ima dosta sličnosti sa bodežom iz Prapatnice. Pri tom izduženije i razvijenije sječivo bodeža iz Obrovca upućuje na nešto mlađi horizont, odnosno na završetak cetinske kulture i kraj faze Reinecke A1.

Preostali bodeži iz okoline Sinja koje u ovom kontekstu navode I. Marović i B. Čović (I. Marović — B. Čović, 1983, 206, T. XXXIII : 1-6, 8; XXXIV : 1), po našem mišljenju, ni tipološki, ni hronološki ne mogu pripadati cetinskoj, već narednoj dinarskoj kulturi, te će detaljno biti obrađeni u okviru materijala te kulture.

Predmeti od kamena, koji se najčešće označavaju kao »pseudo-brassardi« (I. Marović, 1976, 66), a koji su u ovom slučaju najvjerovatnije služili kao privjesci, takođe imaju dobre paralele na Apeninskom poluostrvu, u okviru »epicampaniforme« horizonta, odnosno u početnim fazama kulture Polada (up. A. Aspes — L. Fasani, 1976, 326, Abb. 3). No, treba ukazati na dosta bliske analogije nalazima iz okoline Sinja (T. XXX : 5, 6), koje postoje i u okviru kultura Nitra (J. Vlár, 1976, 222, Abb. 4 : 7, 8) i u kasnoj fazi kulture Nägyrév (R. Schreiber-Kalicz, 1984, T. LI : 3, 4).

U pogledu keramičke proizvodnje cetinske kulture posebno su indikativne srodnosti sa nalazima u Grčkoj. Kako se iz ranijeg izlaganja moglo vidjeti, veze na ovoj relaciji uspostavljene su već u vrijeme protocetinskog facijesa. Podsjetićemo da su nosioci ovog facijesa bili u kontaktima sa širim mediteranskim prostorom, pa i sa obalom zapadne Grčke, a da pri tom nisu zalazili dublje u grčko kopno. Međutim, raspoloživi materijal pokazuje da su tendencije cetinske kulture u tom pogledu bile nešto drugačije. Izgleda da u ovom dobu nisu više izražene komunikacije sa širokim mediteranskim prostorom, ali se zato u znatnoj mjeri stabilizuju veze sa srednjom Grčkom, a naročito sa sjevernim Peloponezom. Tako se roba srodna cetinskoj javlja u naselju Pelikata na sjevernom dijelu ostrva Leukada (up. W. A. Heurtley, 1935, 25, Fig. 19), a pehari »Kotorac« tipa imaju dosta brojne paralele u naselju Lerna IV. Posebno je značajno da su u toj etapi naselja u Lerni, kao i u prethodno navedenoj Pelikati, na ovakvim i sličnim

oblicima u znatnoj mjeri zastupljene trake popunjene trougaonim ili tačkastim ubodima, koje, kako znamo, predstavljaju jednu od osnovnih odlika cetinske ornamentike.

Veoma je indikativna činjenica da su slične ornamentalne kompozicije dosta brojno zastupljene u naselju Ognina, na istočnoj obali Sicilije (up. L. B. Brea, 1966, T. XXXVIII : 1, 4, 5—11; XXXIX : 1—8; XL : 1, 3, 5—8; XLI : 1—4, 8—15), u kome smo već konstatovali i nalaze protocetinskog tipa. Mada stratigrafske i hronološke relacije ovog naselja nisu u potpunosti jasne, ovdje je značajno naglasiti da nalazi iz horizonta koji je obilježen kao »tarxienski«, najviše upućuju na peloponesku i cetinsku robu, kako po načinu izvođenja ukrasa tako i po oblicima drški i pojedinim formama recipijenata. Iz tih razloga smatramo da se mora ozbiljno računati na odnose tog horizonta sa ovim područjima, u svakom slučaju više nego na veze sa Tarxien horizontom na Malti, na čemu insistiraju pojedini autori (up. L. B. Brea, 1966, 57—64).

Treba reći da je ornamentika ovog tipa prisutna i u naselju Ezero u jugoistočnoj Bugarskoj, ali u materijalu iz tog nalazišta nema trougaonih uboda niti oblika koji bi odgovarali cetinskim peharima (up. G. Georgiev et al., 1979, passim.), te se na eventualne veze i kontakte nosilaca cetinske kulture sa ovim dosta udaljenim prostorom za sada ne može sigurnije računati.

Međutim, kada su u pitanju područja Peloponeza i južne Italije, mogu se navesti još neke podudarnosti koje zajedno sa već navedenim analogijama upućuju na postojanje širih kontakata na ovoj relaciji. Prije svega, postojanje cetinske robe u Apuliji (Laterza) jasan je znak da su direktno ili indirektno veze Sicilije i šireg prostora južne Italije sa srednjim Jadranom u ovom vremenu bile sasvim moguće. Sa druge strane, za razmatranje kontakata sa Peloponezom posebno su značajni nalazi iz apsidalnih kuća u Olimpiji. Posude koje je na tom nalazištu još početkom ovog vijeka otkrio W. Dörpfeld pokazuju značajne sličnosti sa cetinskom grnčarijom, kako u opštoj formi tako i u ornamentalnim motivima. Podudarnosti sa cetinskim oblicima posebno su izražene u oblikovanju tijela, vrata i oboda, te u ornamentalnim motivima i tehnikama, kao što su višestruke urezane linije obrubljene tačkastim ubodima, te izdvojeni meandrasti ukrasi i motivi u obliku »osmice« (F. Weege, 1911, T. V; W. Dörpfeld, 1935, Beil. 25; T. 22 : 1—5, 7, 8). Takođe, veoma slične cetinskim su zdjele koje su otkrivene prilikom kasnijih zaštitnih iskopavanja na ovom lokalitetu (M. Koumouzelis, 1980, Fig. 33 : 9, 10). Osim toga, ornamentika ovog tipa konstatovana je u naseljima Korakou (C. W. Blegen, 1921, 13—14, Fig. 17; J. B. Rutter, 1982, 470, Pl. 100 : 39, 41, 42), Ziguries (C. W. Blegen 1928, 124, Fig. 116) i Asea (E. J. Holmberg, 1974, 83, Fig. 89 : a). Svi ti nalazi opredijeljeni su u EH III period, a u tom okviru najpreciznije su determinisani oni iz Olimpije — u kasni EH III period (E. Koumouzelis, 1980, 164) i iz Lerne, gdje se ovakva keramika susreće tokom čitavog ovog razdoblja, s tim što se pehari na nozi prvi put javljaju u podfazi IV 2, da bi u punoj mjeri bili zastupljeni u vrijeme Lerna IV 3, što odgovara kasnoj etapi EH III perioda (up. J. B. Rutter, 1982, 473).

U ovom kontekstu treba posebno istaći urezane ornamente u obliku izdvojenog meandra i »lambda« motive koji su prisutni u cetinskim tumulima, u Olimpiji i Lerna i koji u osnovi odgovaraju plastičnim »moustache« ukrasima Troje II—III (up. K. Potzweit, 1979, T. 12 : 15; 31: 6A IIa). Istovetni ukrasi zastupljeni su u početnoj fazi kasnog Nagyrév kompleksa, čiji keramički oblici takođe imaju dosta srodnosti sa nalazima iz Olimpije, kao i neke formalne sličnosti sa cetinskim materijalom (up. R. Schreiber-Kalitz, 1984, T. XLVII : 1-7). Čini nam se da jednu prolaznu stanicu u ovim relacijama predstavljaju i nalazi iz tumula Anište u zapadnoj Srbiji (up. B. Čović, 1970, T. III), koji imaju dosta srodnosti sa cetinskom robom, ali i sa materijalom iz nalazišta sa područja Peloponeza. Isti je slučaj i sa ukrasima koji se javljaju u okviru grupe Bubanj-Hum III (up. M. Garašanin, 1983, T. XCIX : 7, 8), kao i sa pojedinim ukrasima na keramici grupe Somogyvár-Vinkovci (up. M. Garašanin, 1983, Sl. 33/I : 4; S. Dimitrijević, 1966, T. 15 : 3).

Prema stratigrafiji Lerne, »trakasti« ukrasi, »lambda« motivi i drugi karakteristični ornamenti ovog tipa na tom području su prisutni već u ranom EH III periodu (Lerna IV 1), što bi bio najraniji datum u čitavom ovome krugu. Pošto cetinski nalazi i srodni materijal iz drugih navedenih nalazišta i kulturnih cjelina ne bi mogli biti stariji od faze Lerna IV 2, a najvjerojatnije ni od etape Lerna IV 3, to proizilazi da su Peloponez i srednja Grčka mogli biti polazna tačka u širenju ovih elemenata ka jadranskom i južnoitalskom području. Tome u prilog govori i činjenica da se tumuli sa spaljenim pokojnicima u srednjoj i zapadnoj Grčkoj javljaju takođe veoma rano, a na Jadranu je ritus spaljivanja potpuna novina koju uvodi cetinska kultura. Vjerovatno su odatle ovi impulsi polazili i u smjeru zapadne Srbije, Pomoravlja i Panonije, mada su u ovom slučaju mogući i neki drugi pravci, možda jednim dijelom i iz samih cetinskih okvira.

Pitanja primarnog porijekla svih ovih elemenata predstavljaju problem za sebe i o tome ćemo detaljno raspraviti prilikom obrade problematike geneze cetinske kulture. Na ovom mjestu bitno je konstatovati postojanje tipoloških korelacija na navedenim relacijama. Ako se tome doda i biritualno sahranjivanje koje je u manjoj ili većoj mjeri zastupljeno u većini ovih kulturnih cjelina (cetinska kultura, Nagyrév kompleks, zapadna i srednja Grčka, Belotić-Bela Crkva, Anište), onda veze na ovim relacijama dobivaju još veću težinu i značaj.

Time smo uspostavili kulturne i hronološke paralele cetinskoj kulturi na jednom dosta širokom prostoru južne i srednje Evrope. To bi bio vremenski horizont kome pripadaju sljedeće kulture: Polada 2a, kulture mlađeg Nagyrév kompleksa, najmlađe razdoblje EH III perioda u Grčkoj (Lerna IV 3), te razvijene faze grupa Somogyvár-Vinkovci, Belotić-Bela Crkva i Bubanj-Hum III. Po južnonjemačkoj hronologiji, to bi odgovaralo fazi Reinecke Br. A1.

DINARSKA KULTURA

Djelimično istovremeno sa cetinskom kulturom, a većim dijelom kasnije od nje, na prostoru srednjojadranskog zaleđa dolazi do nastanka i razvoja jedne nove kulturne grupe koja karakteriše posljednju fazu ranog i starije razdoblje srednjeg bronzanog doba ovoga područja.

U ranijim istraživanjima nalazišta ove grupe razmatrana su uglavnom pojedinačno ili u kontekstu jednog uopštenog pojma kulture ranog bronzanog doba zapadnog Balkana, što je sve donedavno bio i objektivan odraz stanja istraženosti tog perioda u ovom dijelu Balkana. Međutim, istraživanja koja su na ovom prostoru obavljena u posljednjih desetak godina, dala su veliki broj relevantnih podataka, koji sasvim jasno pokazuju da je srednjojadransko područje imalo drugačiji razvoj od ostalih dijelova zapadnog Balkana, a sve se više potvrđuje i činjenica da na ovom tlu, osim odranije poznatih, ljubljanske i cetinske kulture, egzistira još jedna veoma značajna kulturna cjelina, koju ćemo ovdje definisati kao dinarsku kulturu.

Pokazalo se da na neophodnost identifikacije jedne posebne kulturne grupe u okviru područja srednjeg Jadrana upućuju rezultati cjelokupnih istraživanja obavljenih na ovom tlu, a osnovno polazište u ovom smislu predstavljaju noviji radovi B. Čovića, B. Marijanovića, P. Oreča i B. Govedarice.

Potrebu izdvajanja ovakve kulturne cjeline nagovijestio je već B. Čović prilikom obrade naselja u Varvari, konstatacijom da tokom ranog bronzanog doba dolazi do kulturnog zbližavanja ovog naselja i nalazišta sa srednjojadranskog prostora, tako da područje rijeke Rame postaje jedna od sjevernih perifernih tačaka jadranskog kulturnog kruga (B. Čović, 1978, 57). U vezi sa opredjeljenjem materijala iz sloja IV Ravlića pećine, koji je, kako ćemo vidjeti, izraziti predstavnik dinarske kulture, B. Marijanović je istakao da ti nalazi pripadaju mlađoj fazi ranog bronzanog doba srednjojadranskog područja, čiji je kulturni sadržaj, barem na prostoru zapadne Hercegovine, gotovo u potpunosti definisan (B. Marijanović, 1981, 54). Govoreći o naseljima ranog bronzanog doba jugozapadne Bosne, B. Govedarica je naglasio da se ova naselja u potpunosti uklapaju u istočnojadranski kulturni krug, čije se manifestacije najjasnije očituju na području centralne Dalmacije i njenog zaleđa (B. Govedarica, 1982, 163).

Značajne podatke o nalazima ovog tipa sakupio je i P. Oreč iz praistorijskih naselja i grobova u okolini Posušja (P. Oreč, 1978, 181—291). No, u cjelini gledajući, najveći doprinos izučavanju ove pro-

blematike dala su istraživanja B. Čovića. U jednom od svojih najnovijih priloga, u okviru četvrtog toma *Praistorije jugoslavenskih zemalja*, B. Čović je identifikovao većinu elemenata koji karakterišu ovu kulturu na najvećem dijelu njenog primarnog područja, odnosno u sjevernoj Dalmaciji i zapadnoj i istočnoj Hercegovini. On naglašava veliki stepen srodnosti materijalne kulture na čitavom ovom prostoru, ali u suštini više značaja pridaje užim, regionalnim kulturnim sadržajima. Na taj način Čović je ostao dosljedan principu identifikacije kulturnog razvoja na nivou užih geografskih cjelina, koji primjenjuje u toj publikaciji pri obradi perioda ranog bronzanog doba na čitavom jadranskom području. Naime, izuzimajući cetinsku kulturu, Čović zaključuje da se na osnovu postojeće dokumentacije još uvijek ne može govoriti o širim kulturnim zajednicama na ovom tlu, te je ovakav pristup toj problematici, po njegovom mišljenju, jedino moguć (B. Č o v i ć, 1983, 99—190).

Kako se može vidjeti iz cjelokupne građe koju ovdje iznosimo, takvo stanovište je prihvatljivo samo u pogledu pojedinih faza ranog bronzanog doba na nekim dijelovima istočnojadranskog područja, što je i sasvim razumljivo s obzirom na neujednačenost istraženosti ove relativno prostrane oblasti.

Uvažavajući u potpunosti naglašenu potrebu dokumentarnog pristupa, koji je neophodan naročito pri pokušaju definicije nove kulturne cjeline, smatramo da dosadašnja istraživanja potvrđuju srodnost materijalne kulture jedne velike grupe nalazišta s područja srednjeg Jadrana, i to u mjeri koja nalaže da se ona posmatraju kao produkti i predstavnici jedinstvene kulturne cjeline. Tu mislimo kako na srodnost pokretnih arheoloških nalaza tako i na uniformnost u načinu stanovanja i ritusu sahranjivanja. Osim toga, novija istraživanja u Varvari, Kavlića pećini i još nekim nalazištima, pružila su neophodne stratigrafske podatke koji po prvi put omogućuju jasnije razmatranje odnosa ove grupe sa cetinskom kulturom. Time je u znatnoj mjeri otklonjena jedna od najbitnijih prepreka cjelovitijem proučavanju kulturnog razvoja ovog područja u toku početnih faza bronzanog doba.

Danas poznajemo znatan broj nalazišta u kojima su zastupljeni slojevi i nalazi ove kulturne grupe. Njihova najveća koncentracija konstatovana je oko planine Dinare, a, prema dosadašnjim istraživanjima, protežu se i na jednom dosta širokom području koje se poklapa sa južnim dijelom srednjeg dinarskog pojasa. Iz tih razloga predlažemo termin »dinarska kultura« kao najprikladniji naziv za ovu kulturnu grupu. Time bismo htjeli da naglasimo njenu ekspanzivnost i širi regionalni karakter, jer, kako ćemo vidjeti, ima indicija da se ona širi i dalje na jug, odnosno jugoistok, do završetka dinarskog planinskog sistema. Značajan, mada ne i presudan momenat među razlozima koji su nas naveli na ovakvo terminološko opredjeljenje je slična determinacija apeninske kulture u Italiji. Ovo tim prije što se primarna egzistencija i razvojne tendencije ove kulture u znatnoj mjeri podudara ju sa dinarskom kulturom (up. M. A. F. D e l p i n o, 1976, 268—278)⁴⁰.

⁴⁰ Prema usmenoj informaciji koju smo tokom pisanja ovoga rada dobili od kolege B. Čovića i on je u posljednje vrijeme došao do zaključka da na navedenom prostoru egzistira jedna posebna kulturna cjelina, koju ovaj autor

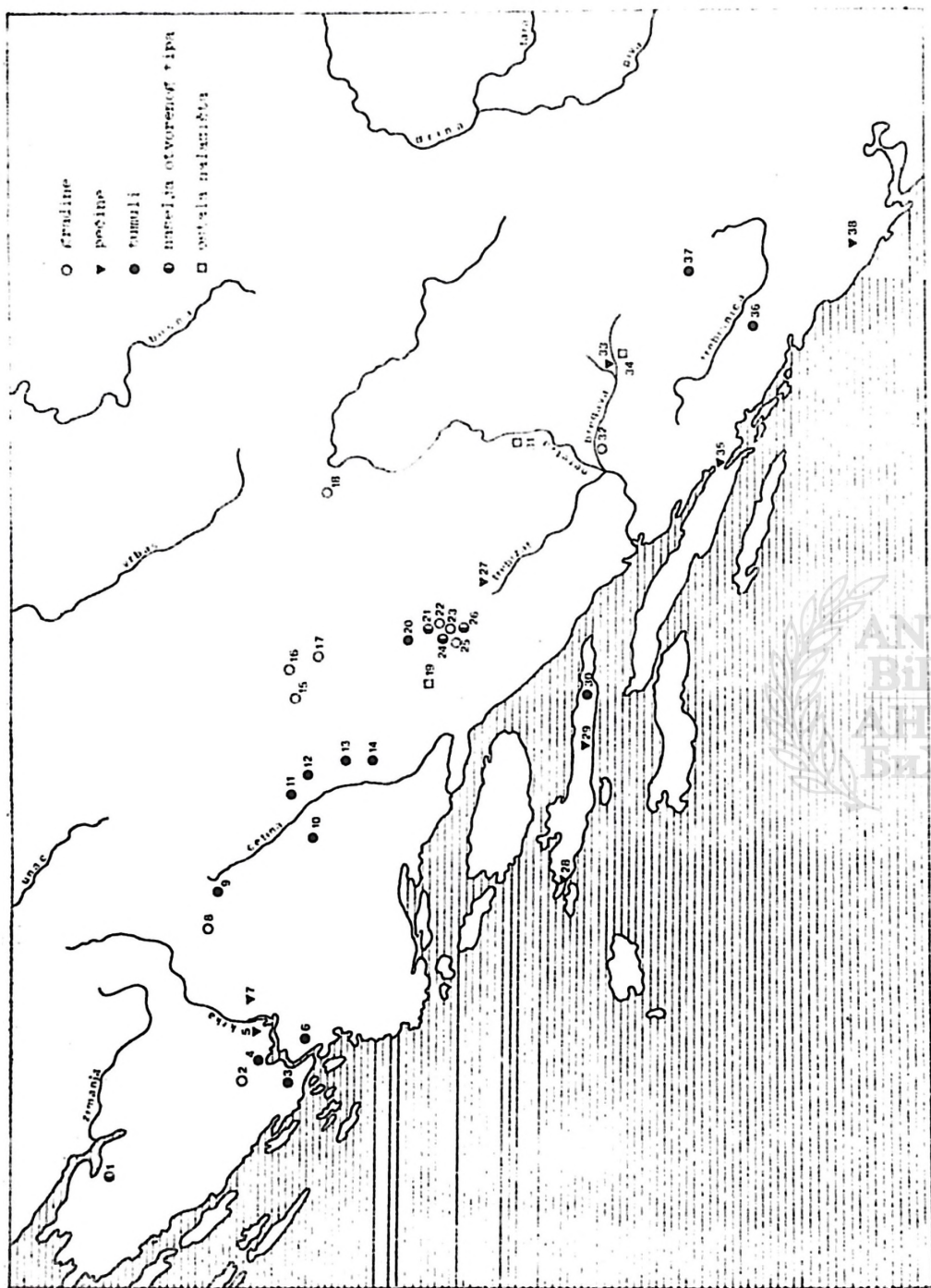
PODRUČJE RASPROSTIRANJA

Kako je već u uvodnom dijelu naglašeno, dinarska kultura se prostire na jednom relativno velikom području koje praktično obuhvaća čitavu srednjojadransku oblast. Tu spada sjeverna, srednja i južna Dalmacija sa širim zaleđem, odnosno kraškim poljima jugozapadne Bosne, te zapadnom i istočnom Hercegovinom. U ove okvire uključena su i ostrva Hvar, Brač i Korčula. Nalazišta ove kulture susreću se i na prostoru južnog Jadrana, ali u pojedinačnim nalazištima i u jednom manje jasnom kontekstu, te ih na sadašnjem stepenu istraženosti ne možemo sa sigurnošću priključiti ovoj kulturnoj cjelini. Stoga će ti nalazi biti posebno obrađeni u okviru kulture ranog bronzanog doba južnojadranskog područja. Za sada južnu granicu primarnog područja dinarske kulture predstavlja prostor istočne Hercegovine i južne Dalmacije, odnosno predio oko Bileće, Trebinja i Dubrovnika. Prema sjevernom primorju nalazišta sa materijalom ovog tipa, kao i u slučaju ljubljanske i cetinske kulture, dopiru do područja Zadra, odnosno do Velebita (Islam Grčki). Prema podacima kojima sada raspoložemo, najisturenija područja u unutrašnjosti zapadnog Balkana su Livanjsko i Duvanjsko polje sa nalazištima Privala, Vučipolje i Stražnica, kao i gornji tok Neretve, odnosno izvor Rame sa naseljem u Varvari (v. kartu 7).

Najveća koncentracija nalaza i nalazišta u prethodno ograničenom okviru konstatovana je na području srednje Dalmacije i zapadne Hercegovine, odnosno u oblasti centralnog dinarskog masiva. Na tom prostoru se u najvećoj mjeri može pratiti proces nastanka dinarske kulture i njen razvoj tokom čitavog razdoblja njene egzistencije, te ga iz tih razloga uslovno obilježavamo kao matično područje ove kulture. Ovaj zaključak iznosimo sa izvjesnom rezervom, jer je to područje ujedno i najbolje istraženo, te nije isključeno da će naredna istraživanja u drugim dijelovima dinarske teritorije pružiti i nešto drugačiju sliku u ovom pogledu. Do sad su poznata 33 nalazišta gdje je zastupljen materijal koji se sa sigurnošću može pripisati dinarskoj kulturi. Od toga 23 pripada naseljima, dok se u 10 slučajeva radi o nalazima iz tumula, odnosno o objektima iz domena kulta sahranjivanja (v. kartu 7).

Najbrojniji i najbolje istraženi su naseobinski lokaliteti. Među njima je 12 pećinskih staništa, od čega su u 10 nalazišta obavljena iskopavanja, a kod dvije pećine radi se o slučajnim nalazima (Močiljska i Vilina Pećina). Obimom istraživanja, te količinom i raznovrsnošću nalaza, posebno se ističu Ravlića pećina, Škarin Samograd, Gudnja i Vranjaj. Na žalost, do sada je u zadovoljavajućoj mjeri publikovana samo dokumentacija iz Ravlića pećine (B. Marijanović, 1981, 1—97) i jednim manjim dijelom nalazi iz Škarinog Samograda (I. Marović—B. Čović, 1983, 202, 215—219; Z. Brusić, 1972, 53—66), dok

definiše kao »posušku kulturu«. U vezi sa tim Čović priprema širu studiju koja će biti objavljena u jednom od narednih brojeva Glasnika Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Pošto za sada ne raspoložemo detaljnijim podacima o kulturnoj fizionomiji te cjeline, u ovom trenutku ne možemo ulaziti u diskusiju opravdanosti i dokumentarnosti takve definicije. O tome se može raspravljati tek nakon objavljivanja navedene studije B. Čovića.

Karta 7 — Nalazišta dinarske kulture
 Carte 7 — Stations de la culture de Dinara

se veoma važni i značajni podaci iz ostalih pećinskih staništa još uvijek ne mogu na odgovarajući način iskoristiti⁴¹.

Kulturni slojevi i nalazi dinarske kulture do sada su potvrđeni na 8 gradinskih naselja (v. kartu 7). Međutim, sasvim je sigurno da time broj gradinskih aglomeracija koje pripadaju ovoj kulturi nije ni približno iscrpljen. Na čitavom nizu gradina, kao što su Kijevo i Tigarica u Sinjskoj krajini, Privija, Donji Konjevac, Plišivica-Vučipolje u zapadnoj Hercegovini, Stražnica u Duvanjskom polju, te u mnogim drugim sa čitavog prostora dinarske kulture, konstatovani su površinski nalazi ovog tipa, no mi ih ovdje, iz razumljivih razloga, nećemo šire razmatrati⁴². Najviše podataka pružila su istraživanja u gradinama Varvara, Privala, Sovići i Nečajno, te će nam dokumentacija iz ovih naselja, uz prethodno navedena pećinska nalazišta, biti osnovni oslonac pri određivanju materijala iz slabije istraženih lokaliteta i u proučavanju svih bitnih aspekata materijalne produkcije dinarske kulture u cjelini.

Prema dosadašnjim rezultatima, izgleda da su dinarski slojevi zastupljeni i u pećinskim i gradinskim naseljima u okolini Stoca i Čapljine, te treba očekivati da će dalji rad na tom području, između ostalog, u značajnoj mjeri upotpuniti naša saznanja i o ovoj kulturi⁴³.

Grobni nalazi su najslabije dokumentovani, jer su najčešće u pitanju tumuli u kojima je sahranjivanje obavljano u više navrata, počev od vremena protocetinskog facijesa. U ovom smislu treba posebno izdvojiti humku iz Vinjana, tumul br. 1 u Obrovcima-Živalji i tumul Ivankovača u Danilu⁴⁴, gdje su dinarski grobovi i nalazi jasno fiksirani, a u drugim slučajevima uglavnom se radi o materijalu iz nasipa tumula, koji je moguće samo tipološki identifikovati. Od značaja je i nekoliko karakterističnih, slučajnih nalaza s područja Dalmacije i zapadne Hercegovine, za koje ne postoje podaci o tipu nalazišta, a često se ne zna ni bliže mjesto nalaza. Pošto su uglavnom u pitanju oružje i nakit, najvjerovatnije se i ovdje radi o opremi pokojnika, odnosno o nalazima koji potiču iz davno razrušenih tumula.

NACIN STANOVANJA

Jedna od tipičnih karakteristika dinarske kulture je stanovanje u gradinama. Mada se na osnovu objavljenih podataka ovoj kulturi može sa sigurnošću pripisati samo osam gradinskih naselja, veoma je indikativna činjenica da skoro u svima od njih život u punoj mjeri traje

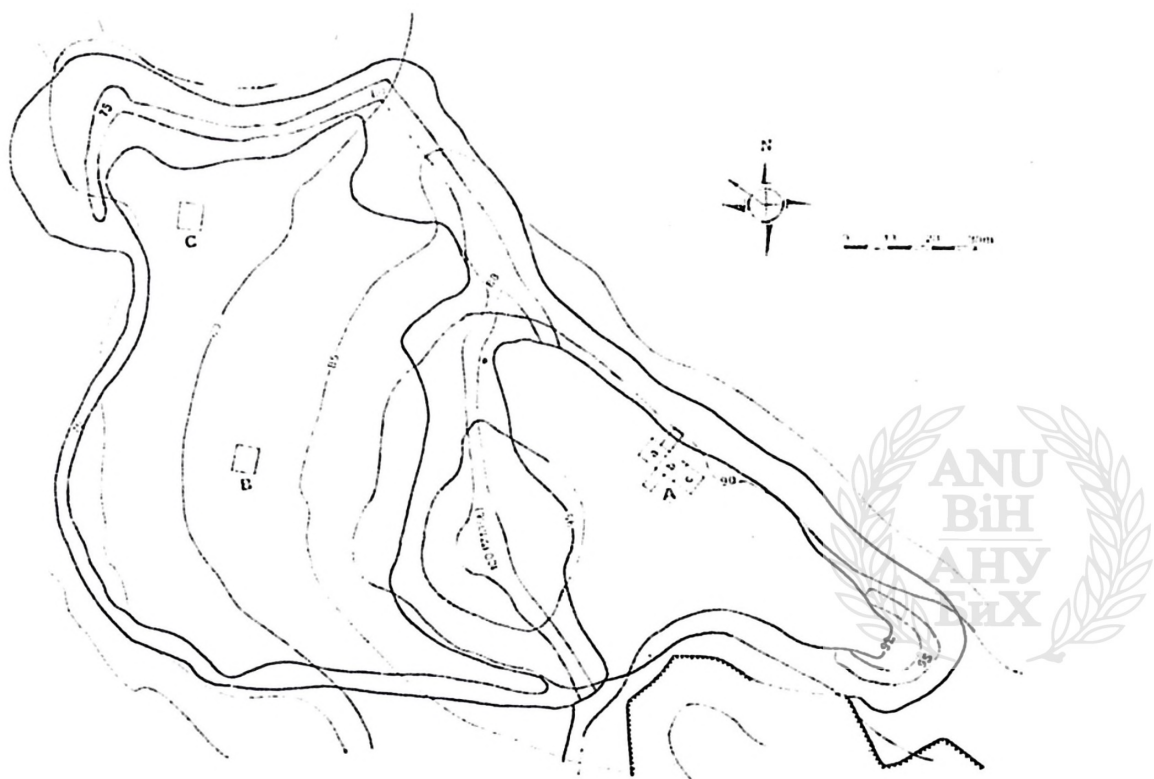
⁴¹ U vezi sa istraživanjima u pećini Gudnja vidi str. 106 ovoga rada.

⁴² Nalazi iz gradina s područja Sinjske krajine nisu objavljeni, a smješteni su u Arheološkom muzeju u Splitu i Muzeju Cetinske krajine u Sinju. U vezi sa nalazima iz zapadne Hercegovine i Duvanjskog polja vidi P. Oreč, 1978, 204, 214—215, 220—221 i B. Govedarica, 1982, 161—162.

⁴³ Radi se o Hateljskoj pećini, pećini Megara, te gradinama Guvnine i Đakulina glavica, u kojima istraživanja izvode B. Marijanović i Z. Kujundžić.

⁴⁴ Tumul Ivankovača nalazi se na putu između Danila Bitnja i Danila Kraljice kod Šibenika. Raskopan je 1981. godine prilikom izgradnje lokalnog puta. Na mjestu iskopa nađeni su tragovi jednog centralnog groba, tako da sjekire i bođež od bronzne koje su pri iskopu našli radnici i o kojima će kasnije biti više riječi, po svoj prilici potiču iz tog groba. Ti nalazi se po prvi put objavljuju na ovom mjestu, te kolegi Z. Brusicu zahvaljujem na ustupljenim podacima i na dozvoli za njihovo objavljivanje.

tokom čitavog perioda egzistencije ove kulture. Osim toga, mnoštvo površinskih nalaza ukazuje da ovom kulturnom horizontu treba priključiti još najmanje desetak gradina, što bi govorilo da se početak procesa masovnog naseljavanja gradinskih položaja može vezati upravo za ovu kulturu i za način života njenih nosilaca. Tome u prilog ide i činjenica da, osim rijetkih izuzetaka, gradinska naselja nisu bila zastupljena ni u cetinskoj, niti u ranijim kulturama sa ovog područja.

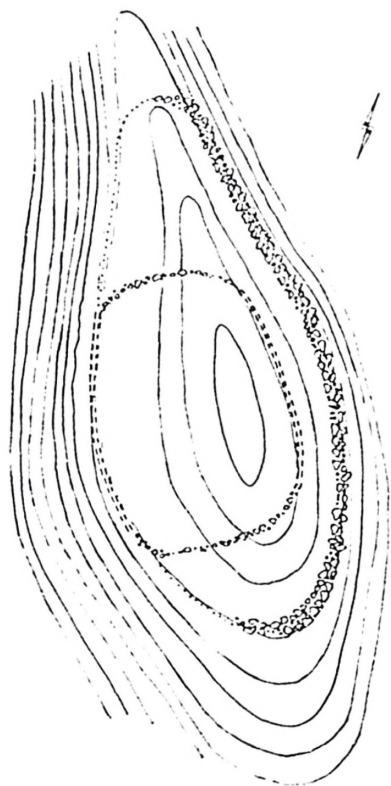

Sl. 20 — Plan Velikog Gradca na Privali (po Govedarici)
 Fig. 20 — Plan de la gradina Veliki Gradac sur Privala (selon Govedarica)

Važnost prethodne konstatacije posebno naglašavamo, jer ona, po našem mišljenju, ukazuje na jedan od najbitnijih momenata u razvoju bronzanog doba ovoga područja. Naime, dok se uvođenje običaja inhumacije u tumulima sa cista-grobovima, koji će u najvećoj mjeri biti karakteristika načina sahranjivanja tokom ovog perioda, veže za protocetinski facijes, masovno naseljavanje gradina koje otpočinje sa dinarskom kulturom, označava drugu bitnu novinu koja je bila jedna od osnovnih odrednica načina života praistorijskih zajednica na ovom području, sve do vremena rimske okupacije.

Gradinska naselja su redovno smještena na dominantnim i prirodno zaštićenim mjestima, bilo da se radi o rubu kraških polja (Pri-

vala), dolinama rijeka (Varvara), ili o usamljenim izdvojenim brdima (Nečajno, Sovići, Vučipolje). Uz to su ovi položaji dodatno fortifikovani kamenim bedemima rađenim u tehnici suhozida, te je time oformljen dobro zaštićeni prostor za stanovanje. Zanimljivo je da su već u ovim početnim fazama naseljavanja gradina nerijetko prisutne razvijene i snažne fortifikacije, izgrađene na način koji obezbjeđuje veoma dobru iskorištenost konfiguracije terena. U gradinama Sovići i Privala radi se o kompleksnim utvrđenjima kod kojih su jasno izdiferencirani centralni plato (akropolj) i fortifikovano podgrađe (sl. 20; P. Oreč, 1978, sl. 21). Nešto jednostavniji sistem fortifikacije zastupljen je u Nečajnu i Varvari (sl. 21; B. Čović, 1978, 6).

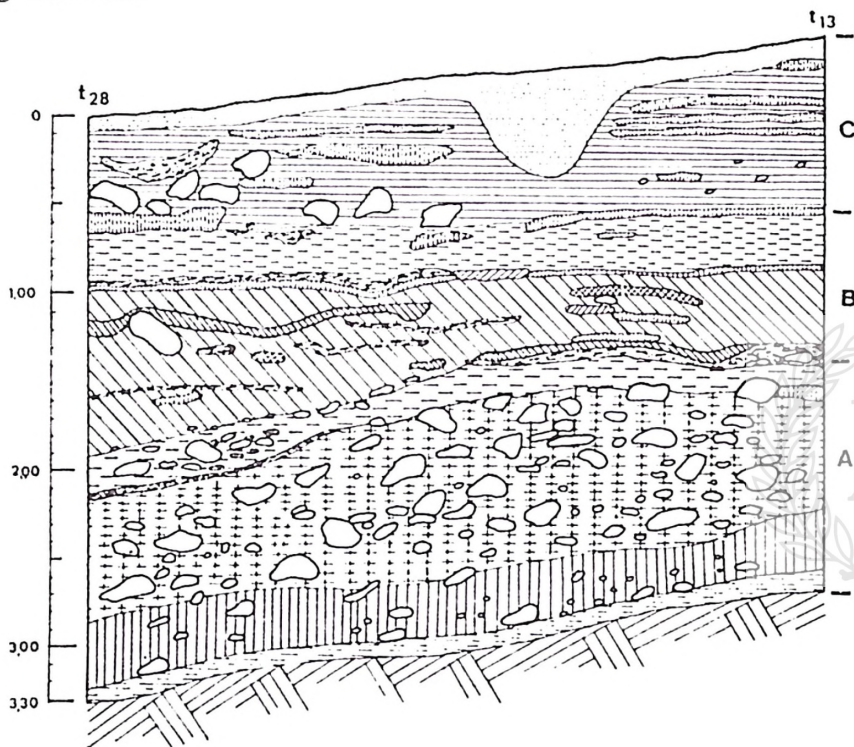

Sl. 21 — Plan gradine Nečajno (po Oreču)
 Fig. 21 — Plan de la gradina Nečajno (selon Oreč)

U slučaju Nečajna i Sovića radi se o jednoslojnim naseljima, te je sasvim sigurno da i čitava fortifikacija pripada dinarskoj kulturi, dok kod višeslojnih naselja, kakva su ona u Privali i Varvari (sl. 22), postoji mogućnost naknadne dogradnje, a nije isključeno da je i čitavo utvrđenje kasnijeg datuma.

O uređenju naselja i obliku stambenih objekata još uvijek nemamo nikakvih sigurnijih podataka. Kuće su, bez sumnje, rađene od nekog trošnog organskog materijala čiji kompaktni ostaci nisu sačuvani do naših dana. Najvjerovatnije su u pitanju građevine od pruća oblijep-

ljenog blatom. Kako pokazuju sva dosadašnja istraživanja, najveća koncentracija nalaza je u pojasu uz bedem utvrđenja, što bi značilo da su i stambeni objekti bili smješteni u tim dijelovima gradine. Mada ova kva situacija u nekim slučajevima može biti i posljedica erozije i spiranja materijala sa gornjih dijelova gradinskog platoa, ona po svojoj prilici predstavlja pravi odraz unutrašnjeg uređenja naselja ove kulture. Smještanjem kuća u dijelu uz fortifikaciju obezbjeđuje se bolja iskorištenost bedema, kao jednog od zidova kuće, i dodatna zaštita od atmosferilija, dok centralni dio platoa istovremeno ostaje kao slobodan prostor za komunikacije, smještaj stoke i za druge poslove od zajedničkog interesa.

Sl. 22 — Stratigrafija gradine Varvara (po Čoviću)
Fig. 22 — Stratigraphie de la gradina Varvara (selon Čović)

Osim gradina, nosioci dinarske kulture su boravili i u pećinama. O tome svjedoče nalazi iz Ravlića pećine, Škarinog Samograda i drugih nalazišta ovog tipa koja smo naveli u uvodnom dijelu. Karakteristično je da su sve te pećine naseljene i u prethodnim razdobljima, a o njihovim osnovnim odlikama već je bilo dosta riječi u ranijem tekstu. Zaposjedanjem ovih prirodnih skloništa dinarska kultura se priključuje mediteranskom krugu, označavajući ujedno i kraj ove stare tradicije. Budući da se u ovom slučaju redovno radi o površinskim slojevima, koji su oštećeni raznim naknadnim intervencijama, teško je bilo šta određenije reći o stambenom karakteru dinarskih horizonata. U naj-

većem broju pećina ne mogu se razlučiti ni osnovni aspekti ovog pitanja, odnosno da li se radi o dužem boravku ili samo povremenom zadržavanju nosilaca dinarske kulture. Međutim, najvjerojatnije je da ni ovdje, kao ni u pogledu drugih bitnih elemenata kulture praistorijskih civilizacija, neće važiti jedan generalni zaključak, već treba računati sa obje ove mogućnosti, što je zavisno od niza okolnosti, koje na osnovu raspoložive dokumentacije u većini ne možemo sagledati. Sudeći po snažnim slojevima i relativno brojnim nalazima u Ravlića pećini i Škarinom Samogradu, izgleda da su nosioci dinarske kulture duže boravili u tim pećinama.

Treću vrstu naselja predstavljaju aglomeracije otvorenog tipa. To su naseobine na lokacijama Pejića torine, Slime i kuća u Gradcu kod Posušja, u zapadnoj Hercegovini (P. Oreč, 1978, 188—189, 193—195), kao i Ciciline Bujaduše u Islamu Grčkom u sjevernoj Dalmaciji (Š. Batović, 1985, 297—298). Kako smo već vidjeli, takva naselja dokumentovana su na ovom području već u početnim fazama ranog bronzanog doba, a u okviru dinarske kulture zastupljena su u nešto većem broju. Međutim, sva ova nalazišta poznata su samo na osnovu podataka sakupljenih obilaskom terena, a nijedno nije u potrebnoj mjeri obrađeno, niti objavljeno. Iz tih razloga ne može se ništa određenije reći o organizaciji, arhitekturi i drugim svojstvima ovakvih naselja. Ipak, veoma je indikativna i sama konstatacija da ona egzistiraju u svim fazama ranog bronzanog doba srednjojadranskog područja, te bi u budućim istraživanjima ovakvim lokalitetima trebalo posvetiti mnogo više pažnje.

U ovom okviru posebno se izdvaja naselje Čair kod Stoca. Ova aglomeracija ima utvrđenje poput gradine, ali je smještena u dolini neposredno uz rijeku Bregavu (V. Atanacković-Salčić, 1976, 86—87).

POGREBNI OBIČAJI

U načinu sahranjivanja dinarska kultura se u potpunosti oslanja na raniju tradiciju srednjojadranskog prostora. Oblik i konstrukcija tumula u cjelini odgovaraju onima iz cetinske kulture; u upotrebi je isti tip groba, a prilozi u grobu se takođe sasvim izuzetno susreću. Jedina bitna razlika u odnosu na cetinsku kulturu je nedostatak spaljenih pokojnika, odnosno isključivo praktikovanje tjelesnog sahranjivanja u cista-grobovima. Po tome su nosioci dinarske kulture bliži izvornoj protocetinskoj tradiciji, nego neposredno prethodnoj cetinskoj kulturi.

Jedan od elemenata koji ovu kulturu povezuju sa autohtonom tradicijom, svakako je i sekundarna upotreba tumula, odnosno smještanje grobova i sahranjivanje u ranije izgrađenim humkama. Takva situacija je konstatovana u tumulu 2 iz Oraha kod Bileće, u kome su bila dva groba. Činjenica da u samim grobovima nema nikakvih priloga otežava preciziranje njihovog međusobnog odnosa. No, keramički materijal sa šireg prostora tumula sadrži jasne protocetinske i dinarske karakteristike, te jedan od ovih grobova, bez sumnje, pripada primarnoj, protocetinskoj fazi sahranjivanja, dok bi drugi vjerovatno pripadao dinarskoj kulturi. Posebno je zanimljiv jedan grupni nalaz di-

narske keramike koji je smješten oko 5 m od centra tumula, (0,30 m od površine). Radi se o fragmentima od 5 do 6 posuda, koji po svojoj prilici predstavljaju tragove daće ili nekog sličnog rituala (up. B. Čović, 1982, 10—13).

Primjeri sekundarne upotrebe tumula od strane nosilaca dinarske kulture konstatovani su i na području Cetinske krajine. Mada se na osnovu publikovane građe ova situacija ne može jasno sagledati, uvidom u postojeći materijal u Arheološkom muzeju u Splitu utvrdili smo postojanje dinarskih nalaza u nekim protocetinskim i cetinskim humkama⁴⁵. Ipak, najveći broj do sada poznatih tumula sa dinarskim grobovima su oni koji se u cjelini mogu pripisati ovoj kulturi. Ovakvi tumuli su konstatovani u zapadnoj Hercegovini (Vinjani, Gradac kod Posušja, Dolac kod Gruda), u srednjoj Dalmaciji (T. 1 u Živaljima, Rarina Gomila u Vedrinama, T. 1 i T. 10 u Čitluku, T. 88 u Preočanima, Bogomolje na Hvaru)⁴⁶ i u sjevernoj Dalmaciji (Rupe kod Skradina, Ivankovača, Đelalije).

MATERIJALNA KULTURA I PERIODIZACIJA

Detaljna analiza nalaza i stratigrafskih odnosa pokazuje da se razvoj dinarske kulture odvija u dvije sukcesivne faze, koje se mogu tipološki i stratigrafski jasno fiksirati. Osnovu za takvu diferencijaciju predstavlja stratigrafija gradine u Varvari, gdje dinarskoj kulturi pripadaju slojevi A3 i B (v. sl. 22), zatim Ravlića pećina, u kojoj je materijal starije dinarske faze jasno fiksiran u sloju IV, kao i nalazi iz sloja A i B u gradini Privala. Na istu situaciju upućuju i do sada poznati podaci o stratigrafiji Škarinog Samograda. Kao u slučaju prethodnih kultura, i ovdje među nalazima preovlađuju ostaci keramičkog posuđa, s tim što je sada kvalitet izrade keramike znatno lošiji. To se posebno odnosi na ukrašavanje koje je u cjelini vrlo siromašno. Sa druge strane, nešto je veći broj metalnih nalaza.

PRVA FAZA

Ovoj fazi pripadaju nalazi iz sljedećih sedimenata:

- sloj 4 u Ravlića pećini;
- sloj od 1,10 m do 0,60 m u Škarinom Samogradu;
- stariji horizont sloja Varvare A3;
- najveći dio nalaza iz gradine Nečajno;
- stariji horizont sloja Privala A;
- stariji horizont naselja Sovići;
- centralni grob u tumulu Vinjani;
- centralni grob u tumulu Ivankovača;
- primarna i sekundarna sahrana u grobu 1 tumula 1 iz Obrovca, Živalji;
- tumuli Đelalije, Vedrine, Rupe kod Skradina i dr.

⁴⁵ Radi se o T. 1 iz Ogradica i T. 19 iz Rudina.

⁴⁶ U ovaj okvir spadaju i još neobjavljeni T. 20 i 27 u Rudinama, kao i T. 55 u Rudinama-Okruglo.

Keramički oblici

Među keramičkim posuđem razlikuju se sljedeći oblici:

- a) Mali pehari sa jednom ili dvije trakaste drške. Tijelo je blago ili oštro bikonično sa laganim prelazom u slabo naglašeni vrat, koji se završava ravnim ili malo izvijenim obodom. Dno je ravno profilisano ili, u rijetkim slučajevima, zaobljeno. Drške počinju sa oboda ili neposredno ispod njega, a završavaju na najširem dijelu tijela posude. Na vrhu drške vrlo često su izvedeni sjekirasti, jezičasti ili rožasti produžeci (sl. 23 : 1—3, 7, 8; T. XXXII : 1—7; XXXII : 1—8; XXXVII : 1, 5). Ovakvi oblici dobro su zastupljeni na čitavom području dinarske kulture i predstavljaju najtipičniju formu prve faze ove kulture.
- b) Dosta brojne su konične zdjele sa proširenim i zaravnjenim ili ka unutrašnjosti ukošenim obodom. Dno je ravno. Ove zdjele umnogome podsjećaju na odgovarajuće oblike cetinske i ljubljanske kulture, s tim što su ovi primjerci veoma siromašno ukrašeni (T. XXXII : 8).
- c) Poluloptaste zdjele sa nešto uvučenim obodom i ravnim dnom. Na njima su česte male potkovičaste drške ili vertikalna rebra (sl. 23 : 9; T. XXXVII : 8).
- d) Bikonične zdjele »s« profila sa malim, ravnim ili prstenasto profilisanim dnom (sl. 23 : 4).
- e) Posude sa loptastim tijelom, cilindričnim vratom i malo izvijenim obodom su relativno slabo zastupljene (T. XXXII:9), ali je taj oblik interesantan s obzirom da dosta podsjeća na keramičku produkciju ljubljanske kulture.
- f) Plitke hemisferične posudice — kašike sa malom trakastom drškom koja počinje sa oboda ili malo prelazi obod (T. XXXVII : 9).
- g) Posude sa ljevasto izvijenim vratom i jasno naznačenim prelazom u zaobljeno tijelo. Dno je neizdiferencirano. Karakteristične su dvije trakaste drške koje dosta podsjećaju na one »x« tipa (T. XXXIV : 3).
- h) Posude sa blago izvijenim vratom i četiri trakaste drške. Tijelo je konično, a završava se ravnim i relativno uskim dnom (T. XXXIV : 4).
- i) Grubo posuđe većih ili manjih dimenzija spada među najčešće nalažene, mada ne i najtipičnije keramičke oblike, što je i razumljivo s obzirom na veliku upotrebnu vrijednost i nizak stepen tipološke osjetljivosti ovakvih formi. Najčešće su to lonci debelih zidova jajaste forme sa blago izvijenim obodom ili jednostavnog koničnog oblika. Drške su mahom jezičaste ili potkovičaste, a rjeđe se susreću masivne trakaste, koljenaste i horizontalne drške (sl. 23 : 10; T. XXXIII : 6).

Ukrašavanje posuđa

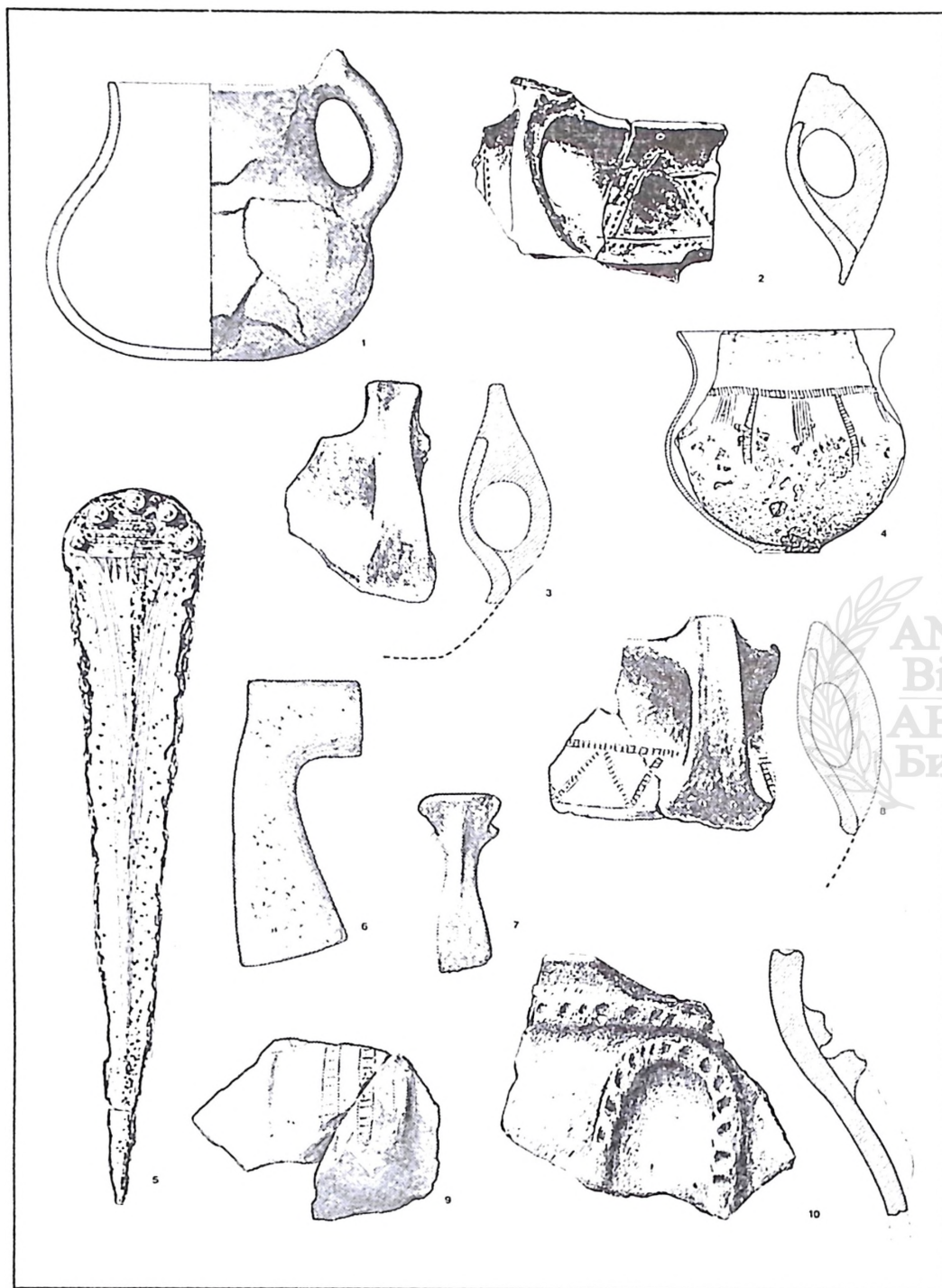
Ako se izuzmu plastični ukrasi koji su zastupljeni na grubljem i u manjoj mjeri na bolje rađenom posuđu, može se reći da ornamentisanje keramike u okviru starije faze dinarske kulture nije tako često, niti raznovrsno. Naime, kvalitetno posuđe je mnogo češće neukrašeno nego ukrašeno, te se i u ovom smislu dinarska kultura bitno razlikuje od prethodnih kultura sa ovog područja — ljubljanske i cetinske. Ornamentalni motivi nisu raznovrsni, mada je u upotrebi relativno veliki broj različitih ornamentalnih tehnika. Osim plastičnih ukrasa, zastupljeno je urezivanje, ubadanje, odnosno žigosanje, zatim otisci namotane niti (Wickelschnur) te ukrasi »Litzen« — tipa, tj. otisci tekstilnih traka. Česte su kombinacije urezivanja i ubadanja, dok se ostale tehnike javljaju uglavnom samostalno.

Redovno se ukrašava gornji dio posude, naročito vrat i obod. Drške su rjeđe ornamentisane, izuzev plastičnih produžetaka, koji osim ukrasne imaju i određenu praktičnu funkciju.

Najčešći i najrasprostranjeniji motiv su uske urezane trake sa poprečnim zarezima (ljestvičasti ukrasi) ili, rjeđe, sa nizom uboda umjesto zareza (sl. 23:4, 8, 9; T. XXXII:2, 4, 9; XXXIII:4; XXXVII:7, 8). Ovi motivi mogu biti izvedeni u horizontalnim, vertikalnim i cikcak-kompozicijama. Manje su u upotrebi šrafirani trouglovi izvedeni urezivanjem ili višestruki cikcak-urezi koji u negativu formiraju motiv visećih trouglova (T. XXXVII:8; XXXII:9). Dosta rijetki, ali veoma zanimljivi su nizovi kružnih ili ovalnih uboda koji su poredani u dvostrukim ili višestrukim nizovima, te u horizontalno ili vertikalno formiranim grupama uboda (T. XXXII:3, 5, 7). Pojedinačno se susreću i nizovi ovalnih udubljenja koji su izvedeni preko urezane linije, tako da formiraju tzv. motiv »muzičkih nota« (T. XXXII:6). Ti ukrasi su, u stvari, jedna degenerisana forma motiva koji su bili u upotrebi u vrijeme ljubljanske kulture.

Motivi izvedeni u tehnici »Wickelschnura« i »Litzen«-ukrasi spadaju u rjeđe zastupljenu ornamentiku. Javljaju se u obliku horizontalnih i vertikalnih nizova ili traka, na ramenu, vratu i drškama (T. XXXIII:3; XXXIV:7, 8). »Litzen«-ukrasi su ponekad izvedeni u obliku valovitih traka (T. XXXV:4), a sasvim rijetko su u kombinaciji sa žigosanim kružićima (T. XXXIII:8). Za ove ukrase vezana je upotreba inkrustacije. Inače, tehnika otiskivanja tekstilnih traka je strana u dinarskoj kulturi, a treba reći da se ne javlja na tipičnim »Litzen«-oblicima, već na jednostavnim manjim loncima grublje fature.

Kako je već naglašeno, grubo posuđe je ukrašavano gotovo isključivo plastičnim ornamentima. Brojne su jednostruke ili višestruke plastične trake ispod oboda, na vratu i na trbuhu posuda, a naročito su karakteristični nizovi utisnuća izvedenih prstom na obodima, na plastičnim trakama, te na jezičastim, potkovičastim i horizontalnim drškama (T. XXXIII:6; B. Č o v i ć, 1983; T. XVI:1; XXI:6; B. G o v e d a r i c a, 1982, T. III:1—3, 5, 6). Ova ukrasna tehnika koristi se i u okviru kvalitetnije keramike, ali u vrlo ograničenom obimu i izboru motiva. Obično su to bradavičasta ispučenja izvedena na ramenu i trbuhu po-

Sl. 23 — Tipološka tabela starije faze dinarske kulture
 Fig. 23 — Tableau typologique de la phase plus ancienne de la culture de Dinara

sude ili uz korijene trakastih drški (T. XXVII:1; B. Govedarica, 1982; T. I:5; IV:1, 2), te vertikalna plastična rebra koja počinju od oboda posude (T. XXXVII:8; B. Govedarica, 1982, T. II:9, 11, 12; III:4). Sasvim rijetko se javljaju dugmetasta ispupčenja na najširem dijelu blago bikoničnih trbuha (B. Govedarica, 1982, T. II:5).

Oružje i oruđe

Među najčešće nalaze ovog tipa spadaju kameni žrvnjevi i satirači kojima se mljelo žito. Takođe su dosta brojna koštana šila, glineni pršljenci za vretena, i piramidalni utezi od pečene zemlje. To su uobičajene forme koje se susreću u naseljima, kako dinarskim, tako i u onima koja pripadaju starijim i mlađim kulturama. Ovim, uslovno rečeno, netipičnim i hronološki neosjetljivim formama, pripadaju i pojedinačni nalazi kremenih strelica i jednostavnih kamenih sjekira.

Mnogo karakterističniji su metalni bodeži i sjekire koje se, kako smo već napomenuli, nalaze u jednom relativno velikom broju.

Među bodežima razlikuje se nekoliko tipova:

- a) Bodež iz Živalja ima dvosjeklu oštricu jako izduženog trougaonog oblika. Po sredini je zadebljana tako da ima deltoidan presjek. Punolivena drška spojena je sa oštricom sa pet nitni, a završava se kružnom pločicom u čijoj sredini je bradavičasto ispupčenje. Oštrica i drška su ukrašene urezanim linijama (T. XXXIV:1).
- b) Kod bodeža iz Vinjana sačuvana je samo jako izdužena dvosjekla oštrica, koja se završava šiljkom. Na gornjem, zaobljenom dijelu nalazi se pet masivnih nitni kojima je bila pričvršćena drška. Oštrica je po sredini zadebljana i ima deltoidan presjek. Ukrašena je urezanim linijama i tačkastim ubodima (sl. 23:5; T. XXXVI:1). Istom tipu pripada i bodež iz Bajagića, koji je manjih dimenzija (T. XXXVI:2).
- c) Grupu bodeža sa trougaonim, zdepastim i u bazi dosta širokim i zaravnjenim sječivom, predstavljaju primjerci iz Obrovca, Jukića gomile i Bitelića (T. XXXIV:6; XXXVI:4, 5; XXXVII:2).
- d) Zasebnom tipu takođe pripadaju elegantne izdužene oštrice bodeža iz Ivankovače i iz Gljeva. Primjerak iz Ivankovače se posebno ističe naglašenim središnjim rebrom, dok je oštrica iz Gljeva stanjena sa strane, odnosno u predjelu sječiva (T. XXXV:2; XXXVI:6).

Izdvaja se takođe više tipova bronzanih sjekira:

- a) Sjekire iz Vedrina i Čitluka pripadaju tipu sa dugim cjevastim usadnikom, koji se završava rožastim produžetkom na prednjoj strani (T. XXXVI:3). Vitko i dugačko tijelo se završava relativno uskim sječivom. Primjerak iz Čitluka odlikuju rebrasto uzdignuti rubovi tijela (»Randleisten«).

- b) Sjekire iz Topolja i Ivankovače imaju kratki cjevasti usadnik i izduženo tijelo, koje se završava širokom oštricom (sl. 23:6; T. XXXV:5; XXXVII:4).
- c) Druga sjekira iz Ivankovače pripada jednom zasebnom i veoma neobičnom tipu. Ova sjekira je izlivena zajedno sa vitkim i dugačkim držalom kružnog presjeka. Gornji dio sjekire takođe je kružnog presjeka i savijen je pod oštrim uglom u odnosu na držalo, dok je donji, duži dio ravan. Taj dio se prema oštrici stanjuje i proširuje (T. XXXV:1).
- d) Sjekira iz tumula VI u Ljubomiru pripada tipu »Randleistenbeil«; tanko je livena, sa neznatno ojačanim rubovima (T. XXXIV:9).

Nakit

Nakit je u ovoj fazi dinarske kulture dosta slabo zastupljen. U ovom smislu ističe se jedna ukrasna igla unjetičkog tipa (Ösenkopfnadel), koja je slučajno nađena u Postranju kod Imotskog (T. XXXVII:3). Ovom krugu takođe se može pripisati kameni privjesak u obliku »Arm-schutzplatte« iz tumula 1 u Obrovcu — Živalji, te nekoliko prstenastih karičica od dvostruko savijene bronzane žice poput one iz tumula VI u Ljubomiru (T. XXXVII:6).

DRUGA FAZA

Drugoj fazi dinarske kulture pripadaju slojevi i nalazi iz sljedećih lokaliteta:

- mlađi horizont Varvare A3 i Varvara B1;
- mlađi horizont Privale A i Privala B;
- najveći dio nalaza iz gradine Sovići;
- mlađi horizont naselja iz gradine Nečajno;
- pojedinačni nalazi iz Škarinog Samograda (T. XL:3);
- grob iz tumula 5 u Gorici;
- grob iz tumula 10 u Čitluku;
- pojedinačni nalazi iz tumula 2 u Orahu (up. B. Č o v i ć, 1980, sl. 15);
- veći broj slučajnih nalaza (bodeži iz Gnojnice i Topolja, sjekire iz okoline Sinja i Ljubuškog itd.).

Keramički oblici

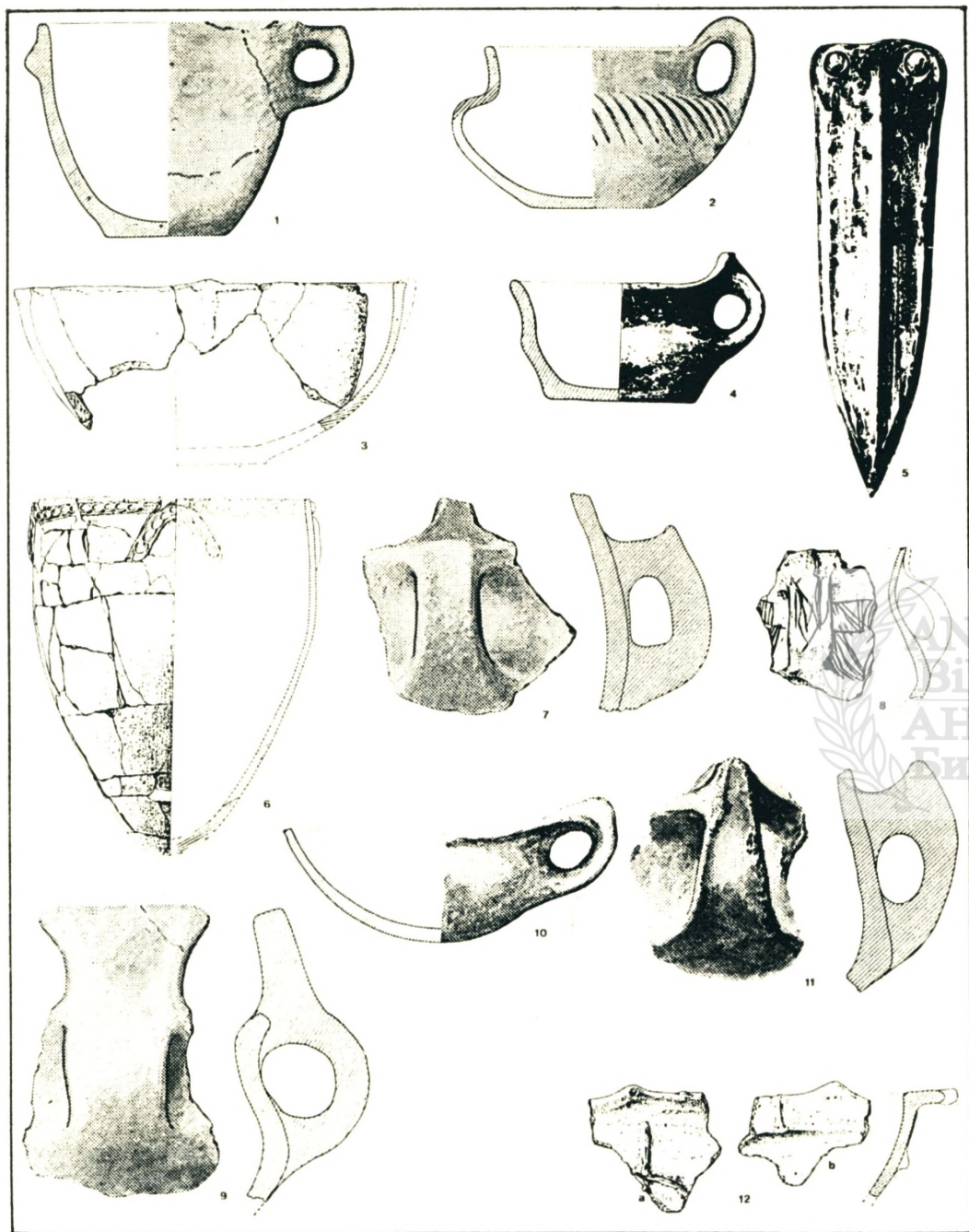
U drugoj fazi dinarske kulture dobrim dijelom su u upotrebi stariji oblici naslijeđeni iz prethodne etape ove kulture, ali te osnovne forme sada dobivaju i neke značajne nove karakteristike. Uz to se pojavljuju i pojedini novi oblici, što je siguran znak novog razvojnog stupnja. U cjelini karakteristično je ogrubljanje, kako u kvalitetu izrade tako i u formama i načinu ukrašavanja.

Ističu se sljedeći oblici:

- a) Pehari sa jednom ili dvije trakaste drške koje počinju sa oboda. Tijelo je blago ili, rjeđe, oštro bikonično, sa ravnim dnom. Ove posude po obliku u velikoj mjeri odgovaraju peharima iz prethodne faze, ali je bitna razlika u načinu ornamentisanja, kao i u obliku i položaju drške. Posebno su karakteristični masivni sjekirasti ili jezičasti produžeci koji dosta nadvisuju obod (sl. 24 : 8, 9; T. XXXVIII : 2; XL : 3, 4; XLI:3).
- b) Mali vrčevi oblika sličnog prethodnim peharima sa jednom koljenastom ili trakastom drškom sa sjekirastim ili sličnim masivnim produžecima (sl. 24 : 4; T. XL : 7).
- c) Blagobikonični pehari sa cilindričnim vratom i jednom trakastom drškom koja nadvisuje obod. Dno je ravno. Ove posude su često ukrašene kanelurama (sl. 24 : 2; T. XLI : 1, 2, 4, 5).
- d) Bikonične posude blago zaobljenog profila sa koljenastim drškama na nenaglašenom ramenu. Gornja površina drški je pločasto proširena sa dugmetastim, rožastim, ili jezičastim završetkom (sl. 24 : 7, 11 : T. XXXIX : 1, 3—5; XL : 6), što, uz masivne sjekiraste produžetke posuda tipa »a«, predstavlja jednu od bitnijih tipoloških karakteristika keramičke produkcije u ovoj fazi dinarske kulture.
- e) Konične šolje sa jednom koljenastom drškom koja se pločasto proširuje na obodu (T. XXXVIII : 1; XXXIX : 4) ili, pak, sa koso položenim pločastim produžetkom koji u znatnoj mjeri nadvisuje obod (T. XXXVIII : 4).
- f) Bikonične šolje sa ljevasto izvijenim obodom i jednom trakastom drškom koja nadvisuje obod (T. XL : 1).
- g) Konične zdjele sa ravnim obodom na kome su dva do četiri trougaona ili rožasta zadebljanja. Ta zadebljanja se ponekad produžavaju u vertikalno rebro (sl. 24 : 3).
- h) Plitke zdjele — činije sa proširenim i malo ukošenim obodom na kome su trougaona zadebljanja (sl. 24 : 12).
- i) Plitke, poluloptaste posudice — kašike, sa drškom koja rožasto nadvisuje obod (T. XL : 2, 4).
- j) Gruba keramika je uglavnom istih oblika kao i u prethodnoj fazi (sl. 24 : 6). Jedina novina su lonci sa cilindričnim vratom i sa dvije trakaste ili koljenaste drške. Posebno je karakterističan lonac ovog oblika iz tumula 5 u Gorici, koji ima četiri drške, od kojih su dvije horizontalne i dvije koljenaste (up. B. Č o v i ć, 1978a, 141, sl. 1).

Ukrašavanje

Ornamentika posuđa ove faze je u odnosu na prethodno razdoblje u znatnoj mjeri redukovana i svodi se gotovo u potpunosti na plastične ukrase. Tehnika ubadanja, urezivanja, otiskivanja niti i ornamenta »Litzen« — tipa, koji su bili zastupljeni u starijoj etapi dinarske

Sl. 24 — Tipološka tabela mlađe faze dinarske kulture
 Fig. 24 — Tableau typologique de la phase récente de la culture de Dinara

kulture, sada nisu u upotrebi. Jedino se sasvim izuzetno primjenjuje urezivanje, i to samo pojedini, degenerisani i nemarno izvedeni motivi (sl. 24 : 8).

Na gruboj keramici nema tako značajnih promjena, već se primjenjuju plastični ukrasi iz odranije poznatog repertoara: plastične trake i utisnuća prstom (sl. 24 : 6). Međutim, sada se u većoj mjeri javlja grubo posuđe bez posebnih ukrasa (v. B. Čović, 1978, T. XXXVIII : 1; XXXIX : 2, 3).

Među ornamentima izvedenim na kvalitetnom posuđu karakteristična su trougaona i rožasta ispupčenja na obodu. U nešto manjoj mjeri prisutna su vertikalna rebra i bradavičasta ispupčenja, kao i dugmetasti ukrasi (sl. 24 : 3, 4, 11, 12; T. XXXVIII : 3; XXXIX : 1, 5; XL : 7). Međutim, posebno je izražen jedan novi manir ukrašavanja kvalitetnog posuđa, a to je pojava kanelura. Ti ukrasi su zastupljeni na gornjem dijelu trbuha, na vratu i drškama, i to kao nizovi vertikalnih, horizontalnih ili kosih kanelura (sl. 24 : 2; T. XLI : 1, 2, 4, 5). U pojedinim slučajevima radi se o razuđenim kompozicijama, poput onih koje susrećemo u kulturama razvijenog bronzanog doba na panonskom području (T. XLI : 2).

Ostali nalazi

Od ostalih nalaza koji su karakteristični za ovu fazu dinarske kulture možemo navesti bodeže iz Gnojnice kod Mostara (T. XXXVIII : 3) i Topolja kod Knina (sl. 24 : 5; T. XXXIX : 2), kao i bronzane sjekire sa krilcima — »Randleistenbeil« koje su zastupljene u više primjerala (T. XLI : 6; up. I. Marović, 1981, 40—43, sl. 12; B. Čović, 1978a, 143, sl. 2). U ove okvire spada i krivi bronzani nož iz Bitelica (T. XXXIX : 6).

KULTURNI I HRONOLOŠKI OKVIRI

Kako smo već u uvodu napomenuli, dinarska kultura se okvirno može datirati u posljednju fazu ranog i u stariju etapu srednjeg bronzanog doba po Reineckeovoj, odnosno južnonjemačkoj hronologiji. Dvije razvojne faze ove kulture jasno se tipološki, stratigrafski i hronološki razlikuju, te će starija pripadati ranom bronzanom dobu (faza Reinecke Br. A2), dok mlađa sasvim sigurno obuhvata čitavo razdoblje Br. B, a vidjećemo da nije isključeno ni njeno nešto duže trajanje.

PRVA FAZA

U smislu preciznijeg kulturnog i hronološkog opredjeljenja starije faze dinarske kulture potrebno je na prvom mjestu sagledati njen odnos sa cetinskom kulturom. U vezi sa ovim problemom do sada nije bilo širih razmatranja, osim što su I. Marović i B. Čović jedan broj tipičnih nalaza iz ovog okvira pripisali trećoj i dijelu druge faze cetinske kulture⁴⁷. Pri tome se ovi autori najviše oslanjaju na stratigraf-

⁴⁷ Vidi prethodno poglavlje, Problematika cetinske kulture, str. 142.

sku situaciju u pećini Škarin Samograd, na pojavu ovakvih nalaza u istim tumulima u kojima je zastupljena i cetinska kultura, te na neke cetinske nalaze u pojedinim gradinama sa ovog područja (I. Marović — B. Čović, 1983, 198, 200).

O razlozima zbog kojih se ovakvo opredjeljenje ne može prihvatiti već je bilo riječi prilikom obrade cetinske kulture, a u vezi sa odnosom među ovim kulturama bitni su sljedeći momenti:

— Karakteristična materijalna produkcija dinarske i cetinske kulture u tolikoj se mjeri stilski i tipološki razlikuju da na ovoj relaciji gotovo da ne postoji ni najosnovniji minimum zajedničkih elemenata koji bi bio neophodan za njihovo povezivanje u jedinstvenu cjelinu. Sa tog stanovišta ovdje se sasvim sigurno radi o raznorodnim kulturnim grupacijama.

— Tipični dinarski nalazi nisu dokumentovani u zatvorenim kontekstima sa oblicima cetinske kulture. Sigurnim zatvorenim cjelinama mogli bismo smatrati jedino zajedničku pojavu ovih raznorodnih elemenata u jednom grobu ili, barem, u istom tumulu u kome je sahranjivanje obavljeno u jednom mahu i bez naknadnih intervencija. Kad su u pitanju naselja, takav kontekst bi odgovarao jasno izdiferenciranom i izdvojenom kulturnom sloju.

— U okviru nekropola takav slučaj do sada nigdje nije konstatovan. Zajedničko prisustvo ovih elemenata dokazano je samo u nasipima tumula sa višefaznim sahranjivanjem. Međutim, to u ovom slučaju ne može biti dokaz istovremene egzistencije, jer su isti tumuli kontinuirano u upotrebi počev od protocetinskog facijesa pa do kraja dinarske kulture, a nisu rijetke ni još kasnije sahrane u humkama i grobovima izgrađenim početkom ranog bronzanog doba. Jedan od ekstremnih primjera u ovom smislu su keramički nalazi iz tumula 10 u Čitluku (T. XLI : 1), koji pripadaju srednjem bronzanom dobu i mlađoj etapi dinarske kulture, te se ni po kom osnovu ne mogu dovoditi u vezu sa cetinskim kulturnim krugom.

— Na situaciju u Škarinom Samogradu ne može se u punoj mjeri računati, jer ovaj materijal nije cjelovito objavljen, niti analiziran. Na osnovu uvida u postojeću dokumentaciju i prema podacima koji su u arheološkoj literaturi do sada izneseni, možemo reći da u sloju od 1,10 m do 0,60 m, a to je horizont koji I. Marović i B. Čović pripisuju III fazi cetinske kulture, prevladuje roba dinarskog tipa. Tipični cetinski nalazi su sasvim rijetki i najvjerojatnije odgovaraju početnim sedimentima ovoga sloja.

— Mnogo pouzdaniji u ovom pogledu su rezultati istraživanja u Ravlića pećini, gdje je IV sloj sa dinarskom kulturom jasno odvojen od sloja IIb, u kome su zastupljeni tipični cetinski nalazi (B. Marjanović, 1981, 41—42, 54). Stratigrafija ove pećine je za sada, bez sumnje, najsigurniji pokazatelj odnosa među ovim kulturnim cjelinama.

— U slojevima gradinskih naselja dinarske kulture keramika cetinskog tipa konstatovana je u Sovićima i u Vučipolju, i to samo sporadično (up. B. Čović, 1980, T. V : 6; B. Govedarica, 1982, 161, T. V : 11). Na svim ostalim gradinama iz ovog okvira, a njihov broj

nije mali, nema nikakvih tragova zajedničke egzistencije, niti bilo kakvih kontakata na ovoj relaciji. Takva situacija nalaže da se pojedinačni cetinski nalazi u prethodno navedenim gradinama mogu razmatrati jedino kao tragovi kratkotrajnog boravka nosilaca cetinske kulture na tim mjestima prije osnivanja dinarskih naselja ili kao rezultat određenih dodira u početnom horizontu dinarske kulture, odnosno u vrijeme koje odgovara završetku cetinske kulture.

Prema tome, cjelokupna raspoloživa dokumentacija ne ide u prilog opredjeljenju koje zastupaju I. Marović i B. Čović, već upućuje na jasnu kulturnu i hronološku diferencijaciju cetinske i dinarske kulture. Time se isključuje i mogućnost egzistencije III faze cetinske kulture u onom smislu kako su to predložili navedeni autori. Određeni kontakti na ovoj relaciji mogući su samo u doba završetka cetinske kulture, odnosno na kraju njene druge faze, po definiciji Marovića i Čovića, a to je ujedno i vrijeme početka dinarske kulture. Sve indicije ukazuju da se smjena kultura na ovoj relaciji morala odigrati u jednom relativno kratkom razdoblju, koje odgovara prelazu iz etape Br. A1 u Br. A2 po Reineckeovoj hronologiji. Na određenu tipološku vezu dinarske i cetinske kulture upućuju ornamenti izvedeni tehnikom žigosanja, odnosno kružni ubodi (T. XXXII : 2—7, XXXIII : 2), koji su bili vrlo česti u cetinskoj kulturi. Međutim, motivi su već sasvim drugačiji od cetinskih i u potpunosti odgovaraju dinarskom načinu ukrašavanja. Da su ovakvi ukrasi prisutni tokom čitave prve faze dinarske kulture jasno pokazuje ornamentika bodeža iz Vinjana (T. XXXVI : 1), koji po svim relevantnim tipološkim odlikama pripada kraju etape Br. A2.

Zanimljivo je da neki arhaični oblici iz prve faze dinarske kulture više upućuju na starije uzorke ljubljanskog tipa nego na cetinsku kulturu, koja joj je neposredno prethodila. Tu mislimo na loptaste posude sa cilindričnim vratom iz Varvare A3 (T. XXXII : 9), na motive »muzičkih nota« iz Nečajna i Privale (T. XXXII : 6), kao i na ljestvičaste ukrase, koji su voema brojni u ovoj kulturi (T. XXXII : 9; XXXIII : 4, XXXVII : 8). Tom krugu će pripadati i zdjele sa proširenim obodima (T. XXXII : 8), koje takođe više odgovaraju primarnoj ljubljanskoj tradiciji nego primjercima ovog tipa iz okvira cetinske kulture.

Može li to značiti da u ovom okviru postoji i jedan stariji horizont koji prethodi dinarskoj kulturi, odnosno njenoj prvoj fazi u smislu naše definicije?! — Prema raspoloživim stratigrafskim podacima tako nešto ne bi se moglo potvrditi. Naime, situacija u Varvari A3 i u Ravlića pećini IV, jasno govori da je većina ovih elemenata hronološki fiksirana u okviru faze Br. A2, te je tipološku vezu sa ljubljanskom kulturom u ovom slučaju dosta teško objasniti. No, pitanje ovih relacija ćemo za sada ostaviti po strani, da bismo ih detaljnije razmotrili prilikom obrade problematike nastanka dinarske kulture.

Diferencijacijom dinarske i cetinske kulture i smještanjem starije dinarske faze u okviru razdoblja Br. A2, nameće se potreba preispitivanja hronološkog vrednovanja nastanka drški sa sjekirastim produžecima, koje su jedna od najprepoznatljivijih karakteristika u keramičkom materijalu ove kulture. Pitanje prve pojave ovih oblika na srednjojadranskom prostoru nije na zadovoljavajući način razriješeno, te

se taj problem danas pokazuje kao jedan od najkritičnijih momenata u kulturnom i hronološkom vrednovanju dinarske kulture. Naime, u arheološkoj literaturi se početak upotrebe ovakvih oblika na jadranskom području uglavnom smješta u vrijeme koje odgovara fazi Br. A1 (B. Čović, 1978, 57; B. Govedarica, 1982, 112—128). Osnovna i jedina sigurnija potpora ovakvim datacijama su pojedinačni nalazi ovog tipa koji su konstatovani na krajnjoj sjevernoj periferiji ovog područja, u sloju Varvara A2 (up. B. Čović, 1978, 57, T. XVIII : 5; XX : 16). Međutim, ako se uzmu u obzir i druge danas poznate i sigurne stratigrafske cjeline, kao što je, na primjer, Ravliča pećina, gdje se ti elementi ne javljaju prije mlađe faze ranog bronzanog doba, odnosno prije etape Br. A2 (up. B. Marijanović, 1981, 54), onda se prethodno datiranje, najblaže rečeno, mora dovesti u sumnju. U prilog potrebi kasnijeg datiranja pojave sjekirastih drški govori i njihovo prisustvo u sloju Pod A, koji je takođe opredijeljen u razdoblje Br. A2 (up. B. Čović, 1983, 172—173).

Drške ovog tipa (»anse ad ascia«) najbolje su dokumentovane na Apeninskom poluostrvu i u jugoistočnoj Francuskoj. Njihova masovna pojava veže se za protoapeninsku kulturu; (»Protoapenninico B«) čija datacija nije u potpunosti usaglašena, ali se najčešće smješta u period koji odgovara mlađoj fazi ranog bronzanog doba po južnonjemačkoj hronologiji, odnosno etapi Br. A2⁴⁸. Međutim, sasvim je sigurno da ove drške svoj puni procvat doživljavaju u srednjem bronzanom dobu, odnosno u apeninskoj kulturi i u njoj srodnim facijesima u južnoj Francuskoj⁴⁹. Ovu konstataciju možemo prihvatiti sa punom sigurnošću, jer je izvedena na osnovu horizonata koji su dobro fiksirani nalazima iz okvira mikenskog kulturnog kruga (up. M. A. F. Delpino, 1976, 269—278).

U ovom smislu posebno je indikativan tipološki razvoj »ansa ad ascia« s područja Sardinije i sjeverne Italije, koji je uspostavio M. Ceccanti. Po njegovom mišljenju, ovaj tip drške nastao je evolucijom »ansa a gomito« tipa Campaniforme-Prebunanaro, a u tom okviru on razlikuje sljedeće tri faze razvoja (M. Ceccanti, 1980, 337, Fig. 1, 2):

- Prvoj fazi (tip 1) odgovaraju drške koljenastog »gomito« oblika, koje su zastupljene na Sardiniji, kao i u nalazištima kulture Polada u Trentinu i na širem prostoru sjeverne Italije.
- Do formiranja »ascia« produžetka (tip 2) dolazi u narednoj fazi razvoja. Po Ceccantiu, to je vrijeme razvijene kulture Polada, odnosno završetka ranog i prelaza u srednje bronzano doba.
- Treći tip sjekiraste drške (tip »canonico«) sa velikim, dominantnim produžetkom, već pripada srednjem bronzanom dobu.

⁴⁸ U vezi sa datacijom apeninske kulture vidi M. A. F. Delpino, 1976, 268—278 i tamo navedenu literaturu.

⁴⁹ Grupe »provencal« i »languedocien« i dr.; up. J. Arnal — J. Audibert, 1956, 241—280, Fig. 2, 4, 5 id.; *Atlas préhistorique du midi Méditerranéen*, Feuille de Toulon, 8, Fig. 3, Paris 1978; Feuille de Draguignan, 62, Fig. 22, 6; M. A. F. Delpino, 1976, Fig. 8 : 13, Fig. 95, 8.

Takva evolucija sjekirastih drški saglasna je sa prethodno iznesenim datacijama M. A. F. Delpino i drugih italijanskih autora, te se na taj način ovaj tip drške predstavlja kao tipičan produkt razvoja u okviru zapadnomediterranskog kulturnog kruga. Dinarski primjerci najviše odgovaraju Ceccantievom drugom tipu, i to ne sardinskoj, već sjevernoitalijanskoj varijanti koja se susreće u nalazištima Palidoro, Scoglietto i dr. (up. M. Ceccanti, 1980, 336, Fig. 2 : 2, 3).

Imajući u vidu situaciju u čitavom ovom kompleksu, smatramo da bi se pojava i razvoj ovakvih oblika na srednjojadranskom području sa dosta osnove mogla dovesti u vezu sa uticajima s područja Italije, i to u okviru jednog razdoblja koje nije starije od vremena faze Br. A2. Time se hronološka pozicija sjekirastih drški u sloju Varvara A2 i mogućnost njihove nešto ranije samostalne pojave na sjevernoj periferiji ovoga područja, ozbiljno dovodi u pitanje. No, u vezi sa ovim treba još naglasiti da malobrojnost ovakvih oblika u Varvari A2 ukazuje da oni nisu šire odomaćeni u vrijeme faze Br. A1, te je moguće da pripadaju samom kraju tog perioda. U tom slučaju ova pojava ne bi kolidirala sa prethodno iznesenom datacijom i analogijama sa šireg područja.

Pojedinačni nalazi »pseudobrassarda« iz okvira dinarske kulture najbolje analogije imaju takođe na području sjeverne Italije, i to u kasnoj Polada kulturi (up. A. Aspes — L. Fasani, 1976, 328, Abb. 3 : 18—20).

Tokom prve faze dinarske kulture po prvi put se javljaju elementi koji ukazuju na čvršću vezu srednjojadranskog područja sa širim balkanskim zaleđem i prostorom Panonije. U ovom smislu posebno su indikativne posude sa ravnim dnom, kratkim izvijenim vratom i sa četiri trakaste drške, koje su konstatovane u tumulima Rupe kod Skradina i Đelalije kod Šibenika (T. XXXIV : 4; up. A. Milošević, 1984, sl. 3; Z. Gunjača, 1976, T. XVII — XIX). Posude tog tipa veoma su brojne u okviru kompleksa Nagyrév kulture. Njihova prva pojava pada u ranu fazu ovoga kompleksa, a zastupljene su i tokom kasne i mlađe nagyrévske etape. Po periodizaciji R. Schreiber — Kalicz, ova dva mlađa horizonta odgovaraju fazi IIIa-b ranog bronzanog doba Mađarske (up. R. Schreiber — Kalicz, 1984, 147—167, T. XLIII : 12, 13, 15 id.), što se može sinhronizovati sa etapom Br. A1 i A2 Reineckeove hronologije. Najbliže analogije nalazimo s područja dinarske kulture susrećemo u nekropoli Mokrin, gdje ovaj tip traje dosta dugo (up. M. Girić, 1971, T. XXVI : 2; XXVII : 2; XXXV : 3; XXXVII : 2; XLIII : 1). U ovom smislu takođe treba navesti i analogne nalaze iz okvira kulture Hatvan, gdje se ovi oblici smatraju tipičnim Nagyrév elementom (up. N. Kalicz, 1968, T. LXXII : 5). Podsjećamo i na ranije predstavljene nalaze iz Žamnjaka i Trogrle pećine u Istri (T. XIV : 1), koji su takođe okarakterisani kao import iz kruga mlađe Nagyrév kulture i datirani u razdoblje Br. A2.

Uvoza s područja Panonije svakako će predstavljati i bronzane sjekire sa cjevastim otvorom za držalo, poput onih iz Vedrina i Čitluka (T. XXXVI : 3). Jedine bliske analogije sjekirama ovog tipa poznate

su u ostavi Körös, koja je datirana u posljednju fazu ranog bronzanog doba Mađarske, što bi odgovaralo fazi Br. A2 po južnonjemačkoj hronologiji⁵⁰.

U okviru kulturnog razvoja panonskog područja treba tražiti i porijeklo drški sa rožastim ispupčenjima. Nalazi ovog tipa imaju dobre analogije u starijoj fazi vatsinske kulture, koja je datirana u razdoblje Br. A2/B1 (M. Garašanin, 1983, 508), što bi odgovaralo kraju prve etape dinarske kulture. Činjenica da su takve drške konstatovane i u Podu A (up. B. Čović, 1983, T. XXIII:4, 6) ukazuje na mogući pravac kojim su ovi elementi prispjeli na područje dinarske kulture.

Nešto je drugačija priroda problema prisustva »Litzen« ornamentike i ukrasa izvedenih u tehnici »Wickelschnura«. U slučaju »Litzen« ukrasa nije sporno hronološko određenje niti porijeklo, već mehanizam prispjeća na ovo tlo. Mada ovdje nisu zastupljeni tipični oblici, već samo ukrasi tog tipa, i taj podatak je dovoljan da se ovaj manir dovede u vezu sa matičnom oblašću »Litzen« keramike, odnosno sa istočnoalpskim i zapadnopanonskim područjem, gdje se ovakvi oblici datiraju na sam kraj ranog bronzanog doba (K. Vinski-Gasparini, 1983, 484—491; H. Parzinger, 1984, 45). Na isto razdoblje upućuju i nalazi ovoga tipa iz Razvlića pećine IV (B. Marjanović, 1981, 42, 54, sl. 3), Poda A, Sovića (B. Čović, 1983, 152, 158, 181), Obrovca — Živalja (I. Marović — B. Čović, 1983, 214) i drugih lokaliteta u kojima se taj tip keramike susreće, te nema nikakvih razloga koji bi nametalu drugačiju dataciju ovih elemenata u dinarskoj kulturi.

Prisustvo »Litzen« ukrasa na ovom tlu uglavnom se objašnjava prodorima iz pravca sjevera (B. Čović, 1983, 181), no treba reći da ovi elementi do sada nisu konstatovani u sjevernom međuprostoru, od srednje Bosne do zapadne Panonije, a pojedinačni nalazi ovog tipa s područja sjevernog Jadrana (Vaganačka pećina; S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985, 10, T. 5:6) ukazuju i na neke druge mogućnosti u rješavanju ovog problema.

Ukrasi iz okvira tehnike »Wickelschnura«, odnosno namotane niti, dosta su sporadični u dinarskoj kulturi, a javljaju se uglavnom na njenoj sjevernoj periferiji. U nešto značajnijoj mjeri prisutni su samo u Varvari A3, dok se na ostalim nalazištima susreću pojedinačno. Sa druge strane, takvi ornamentik su dosta česti na području srednje Bosne, te je njihovo prisustvo u dinarskoj kulturi najvjerojatnije posljedica uticaja sa tog područja. Stratigrafska pozicija ove ornamentike u Varvari, kao i u Poda i Alihodžama, upućuje na vrijeme Br. A2 (up. B. Čović, 1983, T. XXIV:13; XXVI:4, 6, 8, 9), što u potpunosti odgovara vremenu egzistencije ove faze dinarske kulture.

Nalazi metalnog oružja i nakita u dinarskoj kulturi mnogo su češći nego u prethodnim fazama ranog bronzanog doba ovoga područja.

⁵⁰ I. Marović — B. Čović, 1983, 209, u ovom smislu navode periodizaciju A. Mozsolics koja se prema novim podacima mađarskih arheologa pokazala suviše niskom. Prema R. Schreiber-Kalicz i drugim mađarskim autorima, faza IIIb ranog bronzanog doba Mađarske ne bi mogla biti mlađa od etape Br. A1 po Reineckeu (R. Schreiber-Kalicz, 1985, 164), što je, pak, po našem mišljenju previsoko. Analogije sa drugim nalazima pokazuju da se III etapa ranog bronzanog doba Mađarske može sinhronizovati sa Reineckevom fazom Br. A.

ja. To ne bi trebalo da iznenađuje, jer se procvat metalurške produkcije koji nastaje u fazi Br. A2 u srednjoj Evropi i na širem prostoru, morao odraziti i na češću pojavu bronzanih priloga u grobovima dinarske kulture. Međutim, još uvijek nije jasno da li su tu u pitanju lokalni proizvodi ili uvezeni predmeti. No, za nas je u ovom momentu važnija činjenica da ti nalazi upućuju na iste hronološke okvire, a u širem smislu i na iste kulturne relacije kao i keramički materijal o kome je prethodno bilo riječi.

Najbrojniju kategoriju u ovom okviru predstavljaju bodeži. Primjerak iz Obrovca — Živalja (T. XXXIV:1) u osnovi se veže za unjetički tip sa punokovanom drškom. Najbližu paralelu predstavljaju bodeži iz Perjena u Tirolu, koji O. Uenze svrstava u mlađe oblike ovog tipa (O. Uenze, 1938, 36, 41, T. 51:125), što bi značilo da pripadaju kraju faze Br. A2. Bodež iz Vinjana (T. XXXVI:1) po načinu ukrašavanja mogao bi pripadati i nešto ranijem razdoblju, ali dužina oštrice, koja upućuje na kraj ranog bronzanog doba, u ovom slučaju je bitnija odrednica. Kako smo već vidjeli, na isto razdoblje ukazuju i sjekire iz Vedrina i Čitluka.

Igla sa ušicom iz Postranja (T. XXXVII:3), kao i većina ostalih metalnih nalaza dinarske kulture, vjerovatno predstavlja grobni prilog iz nekog razrušenog tumula. Ona u osnovi pripada unjetičkom tipu igala sa omčastom glavom koji se susreće na velikom prostoru od srednje Evrope, preko Alpa, do sjeverne Italije. Naš primjerak odgovara zapadnoj grupi nalaza ovog tipa, a najsličnija mu je igla iz groba 42 nekropole Barmaz u Svajcarskoj, koja ima istovetan oblik i ukras (up. R. M. Sauter, 1950, 45—47, Fig. 35). Dosta zajedničkog sa ovima sadrži i nalaz iz Lago di Ledro (up. J. R a g e t h, 1975, T. 19:7, karta 1). Igle ovog tipa se datiraju u vrijeme Br. A2, i to bliže kraju tog razdoblja (J. R a g e t h, 1975, 102—103).

Prstenaste karičice od dvostruko savijene bronzane žice su takođe veoma čest nakit u periodu Br. A2, i to na jednom veoma širokom prostoru (v. E. S c h u b e r t, 1973, 24—32). Ovdje ćemo navesti samo najbliže paralele iz glasinačkih tumula (A. B e n a c — B. Č o v i ć, 1956, 26, T. III:4, 5; B. Č o v i ć, 1983, 188, T. XXVII:3, 4). Istom vremenu pripadaju bodeži s područja Sinjske krajine i iz sjeverne Dalmacije, koje smo okarakterisali kao tipove »c« i »d« (T. XXXIV:6; XXXV:2; XXXVI:4—6; XXXVII:2), te smo ih iz hronoloških razloga pripisali dinarskoj, a ne cetinskoj kulturi, kako su to činili I. Marović i B. Čović (I. M a r o v i ć — B. Č o v i ć, 1983, 206).

Sjekira tipa »Randleistenbeil« iz Ljubomira ima neznatno ojačane rubove, pa će, bez sumnje, pripadati starijim primjercima ovoga tipa, odnosno periodu ranog bronzanog doba (up. B. Č o v i ć, 1983, 166). Međutim, preciznije opredjeljenje u ovom slučaju nije moguće, pa nije isključeno da ova sjekira zalazi i u fazu Reinecke Br. A1. Mi smo se opredijelili za nešto kasniju dataciju imajući u vidu sveukupnu situaciju sa metalnim nalazima na ovom području i na njihovu relativnu brojnost u dinarskoj kulturi, te ostaje otvorena mogućnost i nešto ranije pojave ovakvih sjekira, u okviru cetinske kulture. Za razliku od toga, sjekire iz Ivankovače i Topolja (T. XXXV:5; XXXVII:4), bez sumnje, pripadaju razvijenijim formama, koje odgovaraju mlađoj fazi ra-

nog bronzanog doba po južnonjemačkoj periodizaciji (up. M. P a r o v i ć - P e š i k a n, 1985, 21).

Svakako, jedan od najzanimljivijih metalnih nalaza je sjekira sa punolivenom drškom iz tumula Ivankovača (T. XXXV:1). Mada nismo uspjeli da nađemo odgovarajuće analogije ovom obliku, ostali predmeti iz tumula jasno pokazuju da čitav ovaj nalaz pripada dobu Br. A2, odnosno starijoj fazi dinarske kulture.

DRUGA FAZA

Početak druge faze dinarske kulture obilježen je nizom inovacija, naročito u tehnici ukrašavanja keramičkih posuda. Ističe se pojava kanelura, masivnih trougaonih i rožastih ispupčenja i uopšte potpuna prevlast plastičnih ukrasa, što je jedna od tipičnih karakteristika kulture srednjeg bronzanog doba. Prema tome, sa ovom fazom izlazimo iz užih okvira problematike kojom se ovdje bavimo, ali se nadamo da će detaljnije razmatranje ove etape kulturnog razvoja na području dinarske kulture doprinijeti boljem sagledavanju procesa završetka ranog bronzanog doba, što je, barem kada je u pitanju jadranski prostor, do sada bilo prilično nejasno. Naime, sve se više pokazuje da su neke keramičke forme koje na širem prostoru karakterišu srednje bronzano doba, ovdje nedovoljno dokumentovano opredijeljene u rano bronzano doba, čime je na neki način došlo do vještačke koncentracije velikog broja različitih keramičkih tipova i oblika u ovom periodu, dok je istovremeno stvoren utisak »kulturnog vakuuma« u razdoblju koje mu neposredno slijedi. Kako ćemo vidjeti, tipološke karakteristike nalaza i neki, za sada još malobrojni stratigrafski pokazatelji, ne idu u prilog prethodno iznesenom tumačenju, već upućuju na zaključak da kulturni razvoj koji je otpočeo u prvoj fazi dinarske kulture u punoj mjeri traje barem tokom starije etape srednjeg bronzanog doba (faza Br. B po Reineckeju).

Pojavu kanelovanih ukrasa i koljenastih drški sa pločicom obilježili smo kao prelomni momenat u razvoju dinarske kulture, koji označava i početak njene mlađe faze. Pri tom smo imali u vidu činjenicu da su ti elementi prisutni na širokom području i u nizu kulturnih cjelina koje su sasvim sigurno fiksirane u okvire srednjeg bronzanog doba.

Kanelovanje je zastupljeno u klasičnoj fazi vatinske kulture, u okviru kulture grobnih humki i u nekim facijesima srednjeg bronzanog doba na balkanskom području, kao što su zapadnosrpska varijanta vatinske kulture, grupa Belegiš, u srednjem bronzanom dobu Like itd. Takav način ukrašavanja u ovim grupama datira se u okvire razdoblja Br. B-C, po Reineckeovoj hronologiji (M. G a r a š a n i n, 1973, 334—335).

U dinarskoj kulturi kanelovana keramika najčešće se susreće na njenoj sjevernoj periferiji, odnosno u Varvari A3-B1 i u Privali A, dok su na području bližem moru do sada nađeni samo pojedinačni i tipološki razvijeniji primjerci. Nema nikakve sumnje da je pojava ovih elemenata u direktnoj vezi sa razvojem u unutrašnjosti Balkana i na prostoru Panonije, pogotovu što se oni u velikom broju susreću u naseljima srednje Bosne, u Podu A, Alihodžama B (up. B. Č o v i ć, 1983, T. XXII : 1—4).

Sve prethodno iznesene činjenice imao je u vidu B. Čović prilikom obrade nalaza iz Varvare, međutim on se zalaže za raniju dataciju pojave ovakvog načina ukrašavanja na ovom području. Prema Čoviću, osnovna prepreka povezivanju ovih elemenata sa kulturama srednjeg bronzanog doba je u tome što se kanelure u tim kulturama javljaju na posudama koje su već poprimile tipične barokne forme, dok nalazi iz Varvare i drugih nalazišta koja smo mi opredijelili u okviru dinarske kulture, djeluju mnogo arhaičnije. Iz toga slijedi zaključak da primjerci iz ovog okvira vjerovatno odgovaraju oblicima koji tipološki prethode baroknim formama vatinske i drugih navedenih kultura, a koje zbog slabe istraženosti čitavog ovog prostora za sada ne poznajemo (B. Čović, 1978, 59). Moguće prauzorke ovom načinu ukrašavanja Čović nalazi u okviru grupe Somogyvar-Vinkovci, naročito u nalazištu Szava, gdje su konstatovani primjerci kanelovane keramike koji, po njegovom mišljenju, pokazuju značajne sličnosti sa nalazima ovog tipa iz Poda (B. Čović, 1983, 181). Adekvatno tome, pojava kanelura u Alihodžama, Podu, Varvari A3, Privali A i u drugim nalazištima s područja srednjojadranskog zaleđa, ne bi se mogla vezati za kulture srednjeg bronzanog doba, već pada u vrijeme faze Reinecke Br. A2.

Međutim, pri ovim razmatranjima ne smijemo zanemariti sljedeće činjenice:

— Nalaze iz Szave I. Ecsedy je datirao u njegov prvi i drugi postvučedolski period, što odgovara ranoj fazi Nagyrév kulture, odnosno vremenu koje po mađarskoj hronologiji sasvim sigurno prethodi fazi Reinecke Br. A1 (I. Ecsedy, 1979, 102—111). Dovodjenje nalaza iz Varvare A3 i drugih nalazišta s područja dinarske kulture i Čovićeve prelazne zone u vezu sa tim horizontom, nosilo bi čitav niz nepremostivih hronoloških komplikacija, sa čime se slaže i B. Čović (B. Čović, 1983, 181).

— Tipološke veze nalaza iz Szave i onih sa našeg područja svode se samo na sličnosti uopštenog karaktera. U Szavi se radi o rudimentarnim, blago naznačenim i kratkim kanelurama (up. I. Ecsedy, 1979, T. I—X), dok su kod naših primjeraka nerijetko u pitanju razvijeni ukrasi ovog tipa koji mnogo više odgovaraju ornamentici srednjeg bronzanog doba.

— Arhaičnost oblika u Varvari, Privali i drugim nalazištima sa ovog područja odnosi se samo na dio keramičkog materijala ukrašenog kanelurama. Neki primjerci iz Varvare A3 ne bi se mogli tako okarakterisati, jer po svojim oblicima u značajnoj mjeri podsjećaju na »barokne forme« vatinske kulture (up. T. XLI: 2). Isti je slučaj sa nalazima iz Alihodža B, odnosno s područja koje B. Čović obilježava kao prelaznu zonu (B. Čović, 1983, XXII: 1—4). Posuda iz tumula 10 u Čitluku (T. XLI: 1), bez sumnje, pripada veoma kasnim oblicima koji odgovaraju horizontu Varvara B2, odnosno fazi Br. C po Reineckeu. Prema tome, arhaizam oblika u ovom slučaju ne bi morao imati i bitnijeg hronološkog značaja, već je više odraz slabog intenziteta uticaja s područja vatinske kulture i lokalne konzervativnosti, što je jedna od bitnih karakteristika keramičke produkcije dinarske kulture.

Već smo napomenuli da većina oblika iz prve faze u osnovi egzistira i u ovom periodu, a da je to tako jasno pokazuje stratigrafija naselja u Varvari i odnos oblika u njenim fazama A3, B1 i B2. U vezi sa ovim nije bez značaja napomenuti da u sloju Varvara B1 susrećemo kanelovanu keramiku arhaičnijeg oblika od one iz starije faze A3 (up. B. Č o v i ć, 1978, T. XXXVIII : 2; XXIV : 4; XXV : 4).

Iz svega iznesenog proizilazi da se ne može održati previsoka datacija pojave kanelura na keramičkim oblicima dinarske kulture, kako to predlaže B. Č o v i ć, već se ovi elementi moraju razmatrati u kontekstu kulture srednjeg bronzanog doba, i to najvjerojatnije kao posljedica uticaja s područja vatsinske kulture. Ovo tim prije što su određeni kontakti na ovoj relaciji evidentirani već u prethodnom periodu u domenu odnosa prve faze dinarske kulture i starije vatsinske kulture (faza Pančevo-Omoljica), te će pojava kanelura biti logična posljedica nastavka ovih veza tokom srednjeg bronzanog doba. U tom kontekstu treba razmatrati i druge elemente plastične dekoracije koji su prisutni u drugoj fazi dinarske kulture: masivna trougaona i rožasta ispupčenja, lunulasto žlijebljene drške i sl. Ti elementi dolaze do punog izražaja upravo u klasičnoj fazi vatsinske kulture i u srodnim kulturama panonskog i srednjobalkanskog područja (up. M. G a r a š a n i n, 1983, T. LXXII : 4; LXXVIII : 7; CII : 2, 3).

Slična je situacija i sa drškama sa dugmetastim produžecima, koje se pojavljuju u ovoj fazi dinarske kulture (T. XXXIX : 1). Taj tip drške takođe je zastupljen u unutrašnjosti zapadnog i centralnog Balkana tokom srednjeg bronzanog doba, a i u kasnijem razdoblju, kao, npr., u trećoj fazi glasinacke kulture u istočnoj Bosni (up. B. Č o v i ć, 1965, T. XXI : 11, 12), u grupi Paraćin u Srbiji, te u grupi Donja Brnjica — Gornja Stražava (up. M. G a r a š a n i n, 1983, T. C : 4, 5; CIV : 7; CVII : 3, 6).

Sve to upućuje na određene uplive sa sjevernog prostora, ali, u cjelini gledajući, ne bi se moglo reći da su veze dinarske kulture sa ovim područjima bile tolikog intenziteta da bi bitnije uticale na identitet ove kulture. Evidentno je da su u ovom okviru uglavnom preuzimani određeni ukrasni elementi, dok su oblici samo izuzetno kopirani. Po svoj prilici, ove novine u materijalnoj produkciji dinarske kulture predstavljaju samo blijedi odraz kulturnog razvoja s područja Panonije i sjevernijih dijelova Balkana. U tom pogledu posebno su izražene sličnosti sa kulturnim razvojem Čovićeve prelazne zone, odnosno sa nalazištima Pod A, Alihodže B i Debelo brdo, koji su, bez sumnje, bili važni posrednici u prenošenju uticaja sa sjevera. Ti elementi su veoma značajni kao hronološki reperi i pokazatelji pripadnosti jednom novom dobu, ali u suštini ne označavaju nikakve bitnije promjene u etno-kulturnoj slici ovoga područja, koja ostaje u osnovi ista kao i u prethodnom razdoblju. Na to ukazuje kontinuiran razvoj većine oblika koji su nastali u početnoj etapi ove kulture, kao što su pehari i vrčevi sa sjekirastim drškama, koje sada dobijaju nešto grublju formu i masivnije produžetke, te nastavak starih običaja u kultu sahranjivanja i drugim aspektima duhovne kulture.

Sasvim je drugačiji problem pojave koljenastih drški sa pločicom u ovoj fazi dinarske kulture. Drške ovog tipa nisu konstatovane

u unutrašnjosti Balkana, niti dalje na sjeveru, već se mogu smatrati tipičnim produktom jadranskog prostora. O hronološkom položaju ovakvih drški bilo je dovoljno riječi prilikom obrade početnog horizonta kastelijera s područja sjevernog Jadrana⁵¹. Taj tip drške najbolje je dokumentovan na sjevernojadranskom krasu i u Istri, gdje njihova masovna pojava pada u vrijeme početka srednjeg bronzanog doba, te bi se prisustvo takvih elemenata u okviru druge faze dinarske kulture moglo objasniti jedino kao rezultat veza i uticaja sa toga područja.

Proizvodi od metala u ovom razdoblju su, barem prema raspoloživim podacima, rjeđi nego u prvoj fazi, kako po raznovrsnosti tipova tako i po broju nalaza. Sjekire sa naglašenim krilcima (T. XLI : 6) opšte su poznata forma u kulturama srednjeg bronzanog doba (up. I. Marović, 1981, 40—43). Bodeži iz Gnojnice i Topolja spadaju među ranije tipove kulture srednjeg bronzanog doba i odgovaraju fazi Reinecke Br. B (up. W. Torbrügge, 1959, Abb. 9 : 21). Primjerci gotovo istovetni ovima nađeni su u Valle della Vibrata, u Picenumu (up. H. Dumitrescu, 1932, Fig. 7 : 2, 6). Takvi bodeži su zastupljeni i u mikenskoj kulturi, te su pojedini autori skloni da nalaz iz Gnojnice okarakterišu kao mikenski import (J. Sakellarakis — Z. Marić, 1975, 156).

Poseban problem predstavlja hronološko i kulturno opredjeljenje noža iz Bitelića (T. XXXIX : 6). O ovim pitanjima već je bilo riječi prilikom određenja vremena egzistencije noževa iz tumula Marin dol i Monte Bombista u Istri. U tom kontekstu smo naglasili da ovi primjerci mogu odgovarati samom kraju radnog bronzanog doba, po južnonjemačkoj hronologiji (up. poglavlje Područje sjevernog Jadrana, str. 77—78). I. Marović i B. Čović su i nož iz Bitelića opredijelili u nešto raniji period, odnosno u okvire druge faze cetinske kulture, po njihovoj periodizaciji (I. Marović — B. Čović, 1983, 206—207). O razlozima zbog kojih ovaj nalaz ne može spadati u kontekst cetinske kulture već je bilo dovoljno riječi, a ovdje je potrebno naglasiti da je primjerak iz Bitelića tipološki mlađi od istarskih i da pripada razvijenijim tipovima mikenskih noževa koji se javljaju tokom srednjeg i kasnog MH perioda. Najbolje analogije ovom obliku susrećemo u Albaniji, u sloju Maliq IIIc i u tumulima s područja Mati (up. M. Korkuti, 1970, 44—52, T. II : 2, 6). Nedostatak detaljnijih podataka o okolnostima nalaza noža iz Bitelića svakako otežava ova razmatranja, ali se prema svim tipološkim pokazateljima čini da je ovdje u pitanju vrijeme srednjeg bronzanog doba, odnosno druge faze dinarske kulture.

Na kraju, možemo zaključiti da druga faza dinarske kulture sasvim sigurno egzistira tokom razdoblja Br. B. Međutim, time nije razriješeno i pitanje završetka ove kulture, te taj problem mora i dalje ostati otvoren. Sudeći po nalazima u Varvari B2, većina dinarskih keramičkih oblika egzistira i u vrijeme Br. C perioda, te bi se na osnovu toga moglo pretpostaviti da razvoj ove kulture traje sve do početka kasnog bronzanog doba. Međutim, za ovakvu tvrdnju nedostaju nam šire potvrde. Naime, osim Varvare B2, nije nam poznato nijedno stratifikovano naselje koje bi moglo dokumentovati šire aspekte razvoja ovog područja u mlađoj fazi srednjeg bronzanog doba.

⁵¹ Vidi poglavlje Problem datacije arhaičnog horizonta kastelijera, str. 84—85.

III. PODRUČJE JUŽNOG JADRANA

GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I ISTORIJAT ISTRAŽIVANJA

Područje južnog Jadrana u geografskom i etno-kulturnom smislu obuhvata prostor južne i srednje Crne Gore, kao i gotovo čitavu sjevernu Albaniju. Reljef ovog područja je neobično razvijen, sa naglim i čestim morfološkim promjenama. U osnovi, to je najvećim dijelom tipična planinska oblast dinarskog krasa, izuzev uske nizijske linije koja se pruža duž albanske obale, te preko doline Bojane, Skadarskog jezera i Zetske ravnice prodire nešto dublje u unutrašnjost Crne Gore, odnosno do Nikšića i klanca Duge. Ta depersiona brazda jasno razdvaja starocrnogorsku površ na zapadu od crnogorskih i albanskih brda na istoku. Ovom zapadnom predjelu pripadaju Banjani, Grahovo, Cuce i Bjelice, a on, u stvari, ima odlike hercegovačkih Rudina, na koje se direktno i nastavlja, s tim što je prosječna visina ovdje nešto veća i iznosi 800 m. Sa rubova ove visoravni uzdižu se visoki planinski grebeni, kao što su Orjen, Lovćen, Sozina i Rumija, sa strane prema moru, te Njegoš i Lisac, sa suprotne strane. Ova prostrana površ veoma je razorena karstnom erozijom, tako da je to danas izrazito sušno područje, prepuno karstnih oblika, među kojima su manja kraška polja (Cetinjsko, Njeguško, Dragaljsko i Grahovsko) te brojne uvale, dolovi, vrtache, jame, škripovi i dr. Crnogorska brda se isto tako nastavljaju na oblast hercegovačkih Visokih površi i Brda, s tim što su osobine te kraške cjeline najviše izražene upravo na ovom prostoru. Tako su ove površi ispresijecane brojnim dolinama kanjonskog tipa, čiji su usjeci duboki i po nekoliko stotina metara, kao, npr., kanjoni Komarnice, Pive i Čehotine. S površi se uzdižu veoma visoke planine, među kojima su Durmitor, Sinjajevina, Komovi i Vizitor, dok je u predjelu između Tare i Lima teren nešto niži. Južni dio ove oblasti veže se za planinske masive Prokletija, od kojih se dalje nastavljaju sjevernoalbanska brda, odnosno područje Dukađin i Miridite. Čitava ova oblast je bogata pašnjacima i četinarskom šumom, što su tipične odlike zelenog krasa, odnosno holokarsta. Međutim, kako ni na srednjem Jadranu, tako ni ovdje čitav prostor Površi i Brda ne pripada jadranskom kulturnom krugu, već samo njegov srednji i južni dio, počev od linije koju zatvaraju vrhovi Durmitora i Komova, te južni ogranci Prokletija i sjevernoalbanskih brda, zaključno sa dolinom rijeke Mati.

Kako u geografskom tako i u klimatskom pogledu, u ovom dijelu jadranskog kulturnog kruga razlikuju se tri cjeline. Mediteranski uticaji ograničeni su samo na užu priobalni prostor u najvećem dijelu Crnogorskog primorja, a u većoj mjeri u unutrašnjost prodiru dolinama Zete i Morače ka sjeverozapadu i sjeveroistoku. U albanskom primorju, zahvaljujući niskom i ravnom obalnom predjelu, ovi uticaji se u punoj mjeri osjećaju na jednom dosta širokom pojasu, a dolinama Crnog Drima i Mati prodiru još dublje u unutrašnjost prema istoku. Oblast površi stare Crne Gore je takođe izložena ovom klimatskom režimu, ali su ovdje temperature niže usljed visinske razlike. Za razliku od ovih područja, na prostoru Površi i Brda vlada tipična planinska klima sa svim odlikama alpskog klimatskog režima.

Glavni pravci unutrašnjih komunikacija na ovom prostoru su doline rijeka, planinski prevoji i geo-tektonske depresije. U tom smislu naročito je izražen pravac koji polazi od albanske obale i, preko Bojane, Skadarskog jezera, dolinom Zete i klancem Duga izbija u istočnu Hercegovinu, dijagonalno presijecajući čitavo ovo područje pravcem jugoistok-sjeverozapad. U smislu veza sa širom unutrašnjošću pogodan pravac vodi od Titograda, dolinom Cijevne, ka Gusinju i Plavu. Ta saobraćajnica je poznata još od srednjeg vijeka kao jedna od najvažnijih na relaciji između Zete i Raške. Odatle se nadovezuje dolina Lima, koja vodi u pravcu sjevera i šireg prostora srednjeg Balkana. Međutim, u smislu kontakata sa centralnim oblastima Moravsko-Vardarske udoline posebno je pogodan Medovski zaliv, odnosno Skadarska vrata. Na tom mjestu jadranska obala je najviše uvučena ka istoku, a odatle se dolinom Crnog Drima i pogodnim planinskim prevojima relativno brzo može izbiti u Metohiju i dalje na istok.

Jadranska podužna komunikacija je u ovom dijelu uglavnom ograničena na priobalni vodeni put, dok nema tako pogodnih kopnenih paralela. Naime, u tom smislu najveću smetnju predstavlja crnogorska obala, koja je u čitavoj zapadnoj polovini potpuno stiješnjena planinskim padinama, a površi koje se prostiru u neposrednom zaleđu su takođe veoma nepogodne za saobraćaj¹.

Praistorijska nalazišta, a posebno ona iz perioda ranog bronzanog doba, na ovom području su veoma slabo istražena. Kulturni razvoj u vrijeme početka bronzanog doba naročito je slabo poznat na tlu sjeverne Albanije. Prema albanskoj literaturi, donedavno nije bilo dokumentovano nijedno nalazište iz okvira čitavog bronzanog doba na prostoru sjeverno od rijeke Mati (v. F. P r e n d i, 1976, 73—79). Tek su najnovija istraživanja u okolini Skadra, Peshkopi i u kanjonu rijeke Mati dala određene rezultate u ovom pogledu. Naročito se ističu nekropole sa tumulima u Štoju. Škrelju i Kënetë, gradinska naselja na skadarskoj tvrđavi, Mali Kalaj i Beltoje, te pećina Nezir (up. F. P r e n d i, 1982, 209; B. J u b a n i, 1983a, 93—96; 1983b, 248—249; A. K o k a, 1985, 241—250; Z. A n d r e a, 1985, passim.; 1985a, 163—174, G. H o x h a, 1987, 72—80). Međutim, naknadnim proučavanjem pokazalo se da je i prilikom nekih ranijih iskopavanja otkriven materijal iz ovog doba

¹ Šire o bio-geografskim osobinama ovog područja vidi J. Cvijić, 1922, 92—109; Z. Bešić, 1967, 3—32.

(up. B. Govedarica, 1986, 73—79). U ovom smislu posebno treba istaći radove S. Islamića i H. Ceke, koji su obavljani 1960. godine na gradini Gajtan kod Skadra (S. Islamić — H. Ceka, 1964, 97—100). Nalazi ranog bronzanog doba konstatovani su u sloju I i II ovoga naselja (B. J ubani, 1972, 410—432; B. Govedarica, 1986, 76—78, T. I : 5—7; II; III : 1, 2, 5).

Nešto je bolja situacija u Crnoj Gori. Prvi podaci o tumulima i drugim praistorijskim nalazištima s ovog područja izneseni su već 1920. godine, a rekognosciranjem je utvrđeno postojanje brojnih gradina, gromila i pećina, među kojima nisu rijetke ni one koje po svojim površinskim karakteristikama odgovaraju periodu o kome je ovdje riječ (up. D., M. Garašanin, 1967, 59—63 i nap. 21).

Prve nalaze sa ovog područja iznio je A. Benac 1955. godine. Radi se o slučajno otkrivenim priložima iz tumula u Rubežu i Krstovači kod Nikšića (A. Benac, 1955, 85—90).

Od velikog značaja za proučavanje praistorije ovog dijela Balkana bila su iskopavanja naselja u abriju Crvena stijena. Istina, ovo naselje najvećim dijelom pripada pleistocenskom dobu, ali su istraživanjem gornjih slojeva, koje je u vremenu od 1954. do 1956. godine obavio A. Benac, konstatovani i holocenski horizonti, u kojima je, između ostalog, otkriven i materijal ranog bronzanog doba (A. Benac, 1958, 21—39, T. IV : 4).

Rekognosciranjima koja su obavljena 1956. godine u okolini Titograda otkriveno je nekoliko gradina i gomila. Posebno su zanimljivi tumuli sa položaja Međeđa glava — lokalitet Gomile — u kojima su konstatovani cista-grobovi sa zgrčenim pokojnicima. Istina, mahom su u pitanju razrušeni tumuli i oštećeni grobovi, ali, sudeći po nekim nalazima i elementima kulta sahranjivanja, sa dosta sigurnosti se može zaključiti da se ovdje radi o vrlo ranim primjerima ovoga tipa sahranjivanja (up. Š. Mlakar, 1961, 215—224).

Godine 1968. objavljena su istraživanja tumula u okolini Skadarskog jezera, posebno na područjima Kuči, Grude i Hoti. Iskopavanja su vodile O. Velimirović-Žižić i N. Vukotić. Mada su rezultati tih istraživanja objavljeni samo preliminarno, može se konstatovati da su i na ovom prostoru otkriveni tumuli i cista-grobovi sa materijalom ranog bronzanog doba, koji se u potpunosti uklapaju u istočnojadranski kulturni krug. Među do sada publikovanim nalazima posebno se ističe jedan bronzani bodež iz tumula u Medunu, o kome ćemo kasnije više govoriti (up. O. Velimirović-Žižić, 1983, 582—584; 1983a, 40—42).

Istraživanje tumula Mala Gruda, koje su 1970. i 1971. godine obavili M. Parović-Pešikan i V. Trbuhović, pružila su brojne i veoma značajne podatke bez kojih se danas ne može ni zamisliti proučavanje početne faze bronzanog doba u ovom dijelu Balkana. Radi se o jednom grobu tipa ciste u kome je sahranjen pokojnik u zgrčenom položaju. Uz njega su konstatovani bogati prilozi i drugi tragovi ritusa sahranjivanja (up. M. Parović-Pešikan — V. Trbuhović, 1974, 121—138). Ovdje treba dodati i istraživanje tumula Milovića guvno, koje je obavljeno 1966. godine. Autor iskopavanja je sve nalaze iz ovog tumula opredi-

Karta 8 — Nalazišta ranog bronzanog doba na području Južnog Jadrana
 Carte 8 — Stations de l'âge du bronze ancien dans la région de
 l'Adriatique méridionale

jelio u helenističko razdoblje (up. M. P a r o v i ć - P e š i k a n, 1979, 21—24), ali se naknadnom analizom pokazalo da sadrži i sahranu iz ranog bronzanog doba.

U vremenu od 1972. do 1974. godine obavljena su iskopavanja pećine Odmut u kanjonu rijeke Pive. Pokazalo se da je ova lokacija bila kontinuirano naseljena od mezolita do bronzanog doba. Za nas su posebno zanimljivi slojevi VIb i VII, u kojima su otkriveni nalazi ljubljanskog i dinarskog tipa (up. Č. M a r k o v i ć, 1985, 31—45).

U novije vrijeme (1982. i 1983. g.) obavljena su sondažna iskopavanja u pećini Vranjaj kod Herceg-Novog (up. Č. M a r k o v i ć, 1985, 28—29). Između ostalog, otkriven je značajan broj nalaza ljubljanskog, cetinskog i dinarskog tipa. Slična je situacija sa tumulom iz Pac-polja kod Nikšića, u kome su konstatovani ljubljanski nalazi (v. B. Č o v i ć, 1983, 162 i nap. 13).

LJUBLJANSKI I PROTOCETINSKI NALAZI NA JUŽNOM JADRANU

NALAZI LJUBLJANSKOG TIPa

Na relativno velikom prostoru južnojadranske regije, koji obuhvata područje od rijeke Trebišnjice i Boke Kotorske do rijeke Mati, do sada je poznato devet nalazišta u kojima je, između ostalog, prisutan i materijal koji je opredijeljen u okvire ljubljanske kulture. Od toga su četiri naseobine, i to dva pećinska naselja i dvije gradine, dok su preostalih pet tumuli, odnosno mjesta obavljanja funerarnog ritusa. Radi se o sljedećim nalazištima (v. kartu 8):

- pećina Odmut u kanjonu Pive, nalazi iz sloja VIIb;
- gradina Gajtan kod Skadra, pojedinačni nalazi iz sloja I;
- tumul Mala Gruda u Tivatskom polju, nalazi iz groba 1;
- nalazi iz razrušenog tumula u Rubežu kod Nikšića;
- nalazi iz tumula u Pac-polju kod Nikšića;
- pojedinačni nalazi iz tumula IV u Kënetë kod Kukësa;
- nalazi iz pećine Vranjaj kod Herceg-Novog;
- nalazi iz sloja Ia na tvrđavi u Skadru;
- nalazi iz sloja IIIa u pećini Nezir.

Jedan broj ovih nalazišta (Rubež, Odmut, Mala Gruda) S. Dimitrijević je pripisao jadranskom tipu ljubljanske kulture, što je, kao i u slučaju ostalih jadranskih nalaza iz ovog okvira, uglavnom bilo prihvaćeno u arheološkoj literaturi. Na isti način su u novije vrijeme okarakterisani i još neki nalazi ovog tipa, kao, npr., tumul iz Pac-polja (B. Č o v i ć, 1983, 162 i nap. 13) i pojedini nalazi iz gradine Gajtan (B. G o v e d a r i c a, 1986, 76—77, T. I : 5—7; up. B. J u b a n i, 1972, 414.). No, kako smo vidjeli iz ranijeg izlaganja, cjelokupna raspoloživa građa pokazuje da ne postoji jedan izdvojeni jadranski facijes ljubljanske kulture, već se u čitavom ovom kompleksu razlikuju određene lokalne varijante, koje se moraju determinisati na jednoj drugačijoj osnovi. Tome u prilog govori i materijal iz navedenih nalazišta sa južnojadranskog prostora. Naime, većina ovih nalaza pokazuje određene specifičnosti u odnosu na srednojadranski i klasični ljubljanski tip, te bi se sa te tačke gledišta moglo govoriti o još jednoj regionalnoj varijanti ove kulture. No, za jedno decidnije opredjeljenje u ovom smislu osnovnu smetnju predstavlja stanje istraženosti južnojadranskog područja, koje ne obezbjeđuje odgovarajući uvid u kulturni razvoj tokom ovog peri-

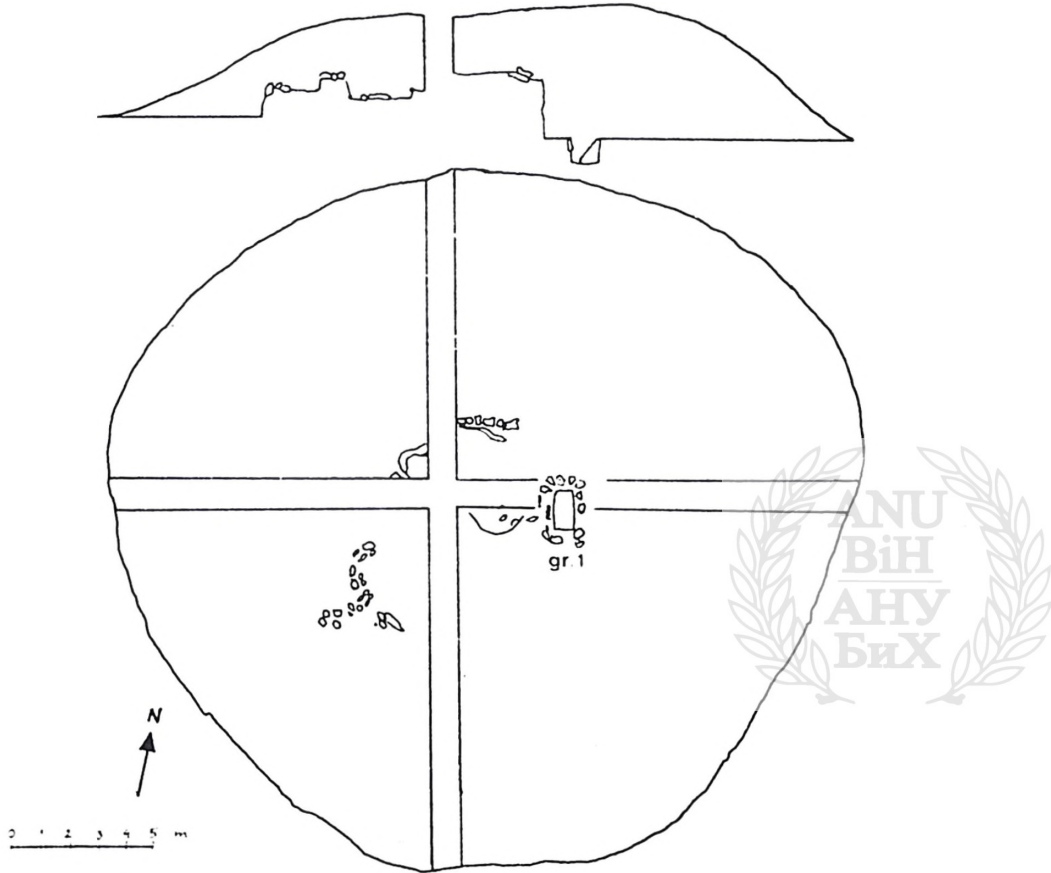
oda. Mada danas raspoložemo sa više građe nego u prethodnom istraživačkom razdoblju, u cjelini gledajući, raspoloživi podaci su još uvijek malobrojni kako u odnosu na obuhvaćeno područje tako i u poređenju sa količinom podataka na osnovu kojih su izdvojene prethodne varijante ljubljanske kulture. Od devet poznatih nalazišta iz ovog okvira, u zadovoljavajućoj mjeri su istraženi i objavljeni tumuli Mala Gruda, Kenētē i naselje u pećini Odmut, dok su veoma značajna i relativno obimna istraživanja u gradini Gajtan samo preliminarno objavljena. Isti je slučaj sa nalazima iz Skadarske tvrđave i iz pećine Nezir. Kod tumula u Rubežu radi se o slučajnim nalazima i nepotpunim podacima, dok rezultati istraživanja tumula u Pac-polju i u pećini Vranjaj još uvijek nisu publikovani. Iz tih razloga može se reći da raspoloživi podaci više ukazuju na brojne probleme koji predstavljaju kamen spoticanja u pogledu sagledavanja razvoja čitavog ljubljanskog kompleksa nego što omogućuju cjelovito razmatranje ove kulture i izdvajanje još jednog zasebnog facijesa u ovom okviru.

Time ne želimo odbaciti svaku mogućnost postojanja jedne zasebne ljubljanske varijante na ovom tlu, već bismo htjeli naglasiti potrebu daljeg istraživanja, čime bi se, bez sumnje, dobile dalje i još obimnije potvrde prisustva elemenata ljubljanskog tipa na ovom području. Na taj način bi čitava ova problematika bila predstavljena u jednom potpunijem, a vjerovatno i u nešto drugačijem svjetlu. Iz tih razloga smatrali smo da je u ovom trenutku svrsishodno jedino okvirno izdvajanje i navođenje ovih nalaza kao posebnog problema u okviru ljubljanskog kulturnog kompleksa. Takav stav je u potpunoj saglasnosti sa osnovama našeg metodološkog postupka, koji, kako je već u uvodu istaknuto, podrazumijeva, prije svega, svestrano predstavljanje problematike kulturnog razvoja u svim jadranskim regijama, dok je determinacija određenih kulturnih cjelina ostavljena samo za slučajeve gdje to raspoloživi materijal u zadovoljavajućoj mjeri omogućuje, odnosno tamo gdje se one mogu sagledati kao relativno jasne organske cjeline. Očigledno je da se sa takvom situacijom na južnom Jadranu za sada ne može računati, a kako ćemo vidjeti iz materijala koji će biti iznesen u narednom tekstu, prije bi se moglo reći da u sadašnjim uslovima istraženosti svaki od ovih lokaliteta predstavlja problem za sebe.

Tumul Mala Gruda

Ovaj tumul predstavlja manju od dvije humke koje se uzdižu u centralnom dijelu Tivatskog polja i koje se u odnosu na ostale spomenike ovog tipa sa šireg područja Tivta ističu kako svojim položajem tako i neobično velikim dimenzijama. Iskopavanja manje humke obavljena su 1970. i 1971. godine, dok je veća humka, koja nosi naziv »Velika Gruda«, ostala neistražena. Pokazalo se da se ovdje radi o zemljanom tumulu visine 3,50—4,00 m i prečnika oko 30 m, u čijem središnjem dijelu se nalazio jedan grob tipa ciste. Grob je položen na dubini od 4,05 m u odnosu na površinu, tako da mu je dno bilo ukopano u prvobitni humus. Konstrukcija groba je bila od kamenih ploča, a njegove ukupne dimenzije iznose 1,27 m x 0,75 m x 0,76 m (sl. 25). U nasipu tumula, a naročito u dijelu iznad groba, konstatovane su kamene konstrukcije sa tragovima vatre. Bez sumnje su tu u pitanju tragovi određenih ritualnih radnji

koje su obavljene nakon izvršene sahrane i tokom nasipanja humke. Odmah ispod sadašnje površine nalazio se sloj rječnih oblutaka debljine do 0,50 m, što je vjerovatno bila neka vrsta kamenog pokrova humke. U grobu je bio jedan pokojnik u zgrčenom položaju, a uz njega je otkriveno nekoliko veoma zanimljivih priloga, koji se prema mjestu nalaza mogu svrstati u tri grupe.

Sl. 25 — Tlocrt tumula Mala Gruda (po Parović-Pešikan i Trbuhoviću)
 Fig. 25 — Plan du tumulus Mala Gruda (selon Parović-Pešikan et Trbuhović)

U predjelu pojasa nalazila se jedna sjekira i jedan bodež:

- Sjekira je srebrna, sa uskim sječivom koje se ka oštrici stajnuje i trouglasto širi. Sa posebnom pažnjom je obrađen i ukrašen tulac. Taj dio sjekire je izduženog cjevastog oblika sa facetama na spoljnoj strani. Vrh tulca je pokriven okruglim poklopcem (kapićom) od zlatnog lima, koji je ornamentisan iskucanim motivom u obliku kruga sa ukrašenim linijama (T. XLIII : 7).
- Bodež je od zlata. Sačuvano je samo sječivo izduženog trouglastog oblika sa trostruko profilisanim podužnim rebrom u

sredini. Jezičak za pričvršćivanje drške je stepenasto profilsan. Na gornjem, užem dijelu nalazi se jedna perforacija, dok su na nižem dijelu po dva para perforacija sa obje strane središnjeg rebra (T. XLIII : 8).

Kod nogu su bile dvije keramičke posude:

- Krčag sa jednom trakastom drškom, visokim cilindričnim vratom, koji blago prelazi u niski konični trbuh sa ravnim dnom. Ukrašen je horizontalnim uskim trakama ispod oboda i na slabo naglašenom ramenu. Trake su popunjene naizmjeničnim utisnutim trouglovima, koji u pozitivu formiraju cikcak-pruge. U dijelu uz dršku duž gotovo cijele visine suda proteže se ornamentalna kompozicija sastavljena od dvije vertikalne trake istovetne prethodnim, a između njih je šira traka takođe sa cikcak-prugom u pozitivu, ali je ona ovdje većih dimenzija (T. XLII : 2). Sličan motiv nalazi se i na dršci.
- Plitka konična zdjela sa niskom, jasno profilisanom stopom prstenastog oblika. Obod zdjele ima četiri polukružna, simetrično postavljena izreza. Ukrašena je i spoljna i unutrašnja strana posude. Ornamentalna tehnika i motivi su istovetni onima na krčagu, s tim što je kompozicija prilagođena formi recipijenta i krstasto raspoređena. Kao detalj koji nije zastupljen na prethodno navedenom krčagu, izdvajaju se samo jednostruki nizovi malih trouglastih žigova u okviru kompozicije u unutrašnjosti zdjele (T. XLII : 1).

U predjelu lobanje otkriveno je pet privjesaka tipa »Noppenring« od livenog zlata (T. XLIII : 4,5), kao i dva fragmenta amorfnog bakarnog lima. Autori istraživanja pretpostavljaju da su zlatne karičice bile našivene na traku kao dio dijademe koja se nosila na glavi, dok je namjena bakarnog lima nejasna (M. Parović-Pešikan — V. Trbuhović, 1974, 134).

Uz to je u nasipu nađeno više fragmenata keramike i kremenih odbitaka. Ti nalazi su u vezi sa prethodno navedenim konstrukcijama i sa ritualnim obredima koji su u njima obavljani. Keramički fragmenti sa šireg prostora humke uglavnom su atipični i neornamentisani, a prema ukupnom kvalitetu izrade radi se o posudama mnogo lošijim od onih iz samog groba (up. M. Parović-Pešikan — V. Trbuhović, 1974, T. IV : 16—25).

Pećina Odmut, sloj VIb

Pećina Odmut je smještena u planinskom masivu kanjona rijeke Pive. Njen otvor se nalazi na nadmorskoj visini 558 m, dosta je veliki, okrenut ka jugoistoku i osunčan. Unutrašnji prostor pećine je suv, dobro zaštićen od vjetrova i ima veoma dobru insolaciju. Ovaj položaj je bio kontinuirano naseljen od mezolita do početka bronzanog doba. Ljubljanski nalazi pripadaju mlađoj fazi sloja VI (faza VIb) i, prema autoru istraživanja, opredijeljeni su u finalni eneolit, odnosno u prelaz u rano bronzano doba (Č. Marković, 1985, 45).

U okviru ljubljanskog materijala karakteristični su sljedeći nalazi:

- posude sa supkutanim drškama, cilindričnim vratom, i tipičnom ljubljanskom ornamentikom (T. XLIV : 3,5);
- prstenasto zadebljani obodi (T. XLIII : 2);
- posude sa cilindričnim vratom i loptastim tijelom ukrašene žlijebljenim ornamentima (T. XLIV : 2,4,6);
- fragmenti posuda ukrašenih točkicom i žigosanjem u ljubljanskom stilu (T. XLIII : 3,6).

Tumul u Rubežu

Sa ovog lokaliteta potiče fragment keramičke posude koji je nađen u jednom tumulu izgrađenom od kamena i zemlje. Bliže okolnosti nalaza nedostaju jer je tumul prije obavljenog stručnog uvida bio već razrušen izvođenjem zemljanih radova. Sačuvani fragment je dio plitke činije — tanjira na četiri noge. Prema grafičkoj rekonstrukciji, obod je imao četiri polukružna simetrična izreza, slično zdjeli iz Male Grude, a i ornamentika unutrašnjeg dijela recipijenta u osnovi odgovora ukrašenja te zdjele. Ornamentika spoljne površine ove činije izvedena je sa više nemarnosti, a njena kompozicija je u cjelini manje jasna. Na osnovu sačuvanog dijela može se reći da su u pitanju četiri trougaona motiva, od kojih su tri ispunjena mrežastim urezima i obrubljena žigosanim trakama, dok je četvrti trougao nešto drugačije koncipiran (T. XLIV : 1).

Gradina Gajtan, nalazi iz sloja I

Sloj I gradine Gajtan predstavlja najstariji, a ujedno i najznačajniji horizont ovog naselja. Prema autorima istraživanja, debljina ovog stratuma doseže do 2,10 m. Nalazi iz ovog sloja su objavljeni dosta sumarno, a u publikovanom materijalu, između ostalog, predstavljeno je i nekoliko keramičkih fragmenata koji po obliku i načinu ukrašavanja u velikoj mjeri odgovaraju ljubljanskoj robi. Radi se o fragmentima posuda sa cilindričnim vratom ukrašenim nizovima žlijebljenih linija, vrpčastih pruga i plastičnih traka sa udubljenjima izvedenim prstom ili nekim instrumentom (up. B. J u b a n i, 1972, 413, Fig. 2 : c, d, dh; B. G o v e d a r i c a, 1986, 76—77, T. I : 5—7). Preciznija stratigrafska diferencijacija ovog sloja i determinacija ljubljanskih nalaza u odnosu na starije neo-eneolitske forme, ne može se obaviti na osnovu publikovane dokumentacije.

Kënetë, tumul IV

U blizini ušća Crnog u Bijeli Drim kod sela Kënetë nalazi se nekropola od 9 tumula. Istraživanja su obavljena na četiri humke. U svim tumulima konstatovano je višefazno sahranjivanje, a najstariji grobovi su otkriveni u humki broj 4. Ovaj tumul se i po konstrukciji izdvaja od ostalih. On je u centralnom dijelu imao jednu kružnu platformu prečnika 6,40 m, izgrađenu od kamena i zemlje, a odatle se na 1 m udaljenosti nalazio vijenac od kamenja širine 3,5 m. Izvan grobova na prostoru centralne platforme nađeno je nekoliko fragmenata jedne posude

zvonastog oblika sa ukrasima sličnim Rubežu i M. Grudi (T. XLIV : 7). Autor istraživanja pretpostavlja da ova posuda pripada grobu 1 (B. J u b a n i, 1983, 93—98, T. X : 129).

Skadarska tvrđava, sloj Ia

Tokom sondažnog istraživanja na gornjem platou Skadarske tvrđave, koje je obavljeno 1984. i 1985. godine, otkriven je kulturni sloj koji odgovara dvjema fazama kulture ranog bronzanog doba. Starija faza je obilježena kao Skadar Ia, a mlađa Skadar Ib. Stariju fazu, koja obuhvata snažan sloj debljine 2,50 m, autor istraživanja je opredijelio u vrijeme koje odgovara etapi Maliq IIIa, Gajtan I i Nezir IIIa. Pri tom je naglašeno da materijal iz ovog sloja sadrži određene elemente čije porijeklo treba tražiti u kulturama ranog bronzanog doba sa istočnojadranskog primorja i njegovog zaleđa, prvenstveno u okviru cetinskog kulturnog kompleksa (G. H o x h a, 1987, 72—76).

Uvidom u publikovani i nepublikovani materijal iz ovog sloja došli smo do zaključka da su u njemu sadržani elementi koji odgovaraju ljubljanskoj kulturi, tj. njenoj srednjojadranskoj varijanti, kao i prvoj fazi cetinske kulture, po definiciji I. Marovića i B. Čovića, odnosno našem protocetinskom facijesu. U nedostatku podataka o preciznijem položaju nalaza u ovom sloju, ne može se sa sigurnošću govoriti o njihovom stratigrafskom odnosu, ali, s obzirom na veliku debljinu ovog sloja, nije isključeno da su ovdje zastupljene obje prethodno naznačene faze. Iz tog razloga ovu diferencijaciju za sada možemo obaviti samo na tipološkoj osnovi, te će na toj osnovi biti i prezentiran materijal iz ovog sloja. Ljubljanskoj kulturi odgovaraju loptaste posude sa cilindričnim vratom i sa žigosanim i žlijebljenim ornamentima, kao i kuglaste posude bez vrata (T. XLV:3, 5).

Pećina Nezir, sloj IIIa

Pećina Nezir se nalazi u kanjonu rijeke Mati. Istraživanjem koje je obavljeno krajem sedamdesetih godina, na ovom lokalitetu je otkriven veoma bogat kulturni sloj koji sadrži stratume od srednjeg neolita do srednjeg bronzanog doba. U sloju IIIa, koji je opredijeljen u početnu etapu ranog bronzanog doba, između ostalog, zastupljeni su nalazi koji odgovaraju srednjojadranskom tipu ljubljanske kulture (T. XLV : 1, 2)².

Ostali nalazi

Kako je već ranije napomenuto, nalazi iz pećine Vranjaj i iz tuma u Pac-polju do sada nisu objavljeni, te ih iz razumljivih razloga ovdje ne možemo šire obraditi. Prema uvidu u materijal koji je u pećini Vranjaj otkriven 1982. i 1983. godine, ljubljanskoj kulturi bi mogle pripadati posude sa cilindričnim vratom i žlijebljenim ornamentima (i. b. 144, 152), fragment prstenastog oboda (i. b. 145) i dio loptastog trbuha sa žlijebljenim i žigosanim ukrasima (i. b. 176)³.

² Up. Z. A n d r e a, 1985, 165—166, T. I : 13, 23.

³ Ti nalazi su deponovani u Zavičajnom muzeju u Herceg-Novom. Pregled ovog materijala omogućili su mi prof. dr D. Srejšović i I. Pušić, na čemu im i ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

Međutim, ovdje treba dodati još jedan nalaz koji izlazi iz okvira južnojadranske regije, a koji S. Dimitrijević i još neki autori uključuju u okvire ljubljanske kulture (S. Dimitrijević, 1979, 321; B. Govedarica, 1987, 67). Radi se o centralnom grobu tumula iz Pazhoka, koji se nalazi u dolini rijeke Devol, u južnoj Albaniji. U tom grobu je nađen jedan pehar sa visokim blago izvijenim vratom, loptastim trbuhom, ravnim dnom i sa jednom trakastom drškom koja počinje na obodu i završava se na gornjem dijelu trbuha. Drška i trbuh su ukrašeni vertikalnim trakama i šrafiranim linijama izvedenim u tehnici lažnog šnura, tako da je u pozitivu formiran vertikalni niz rombova, odnosno duplih cikcak-traka. Na prelazu iz vrata u trbuh nalazi se uska traka, takođe ispunjena poprečnim linijama u tehnici lažnog šnura (T. XLIII:1). Jedini element koji bi ovu posudu mogao dovesti u vezu sa ljubljanskom kulturom jeste tehnika ukrašavanja i traka sa poprečnim šrafurama, koja je, kako smo vidjeli, dosta čest motiv u okviru klasičnog i srednojadranskog tipa ove kulture. Sve ostale karakteristike, počev od forme posude do oblika groba i drugih elemenata kulta sahranjivanja, u ovom slučaju znatno odstupaju od ljubljanskog kulturnog kompleksa. Najbliže analogije peharu iz Pazhoka susreću se u okviru vinkovačke kulture (up. S. Dimitrijević, 1968, T. 11:3), dok ukrasni motivi najviše upućuju na materijal tipa Jigodin iz okvira mlađe faze kulture Glina III (up. J. Machnik, 1985, Abb. 2:15; 4:1, 2, 10). Potrebno je, takođe, naglasiti da ova posuda potiče iz groba ukopanog u zdravicu, u jami prečnika 5 m i dubine 1 m. U grobu su bila tri pokojnika, a uz njih je priložena volujska glava. Posuda se nalazila pored volujske glave (up. S. Islami — H. Ceka, 1964, Fig. 18:2, 3; N. G. L. Hammond, 1967, 81—82). Sve su to neuobičajeni elementi u kulturama ranog bronzanog doba sa ovog područja, te ovaj nalaz više upućuje na tumule sa jamnim grobovima koji se vežu za stepske uticaje i koji su dosta česti na području donjeg Podunavlja i istočne Panonije, dok se na prostoru južno od Save javljaju sasvim iznimno (B. Govedarica, 1987, 66—69). Nije zanemarljiva ni činjenica da je ovaj tumul dosta udaljen od jadranskog kulturnog kruga, te zbog svih tih specifičnosti smatramo da bi se ovaj nalaz morao isključiti iz okvira ljubljanskog kulturnog kompleksa.

Tipološka analiza

U okviru prethodno iznesenog materijala tipološki se razlikuju četiri grupe nalaza:

1. Materijal iz sloja Odmut VIb, dio nalaza iz stratuma I u Gajtanu, iz sloja Ia u Skadru, iz sloja IIIa pećine Nezir, te pojedinačni nalazi iz Vranjaja. To su loptaste posude sa supkutanim drškama i cilindričnim vratom (T. XLIV:5), kao i drugi fragmenti sa žigosanim i žlijebljenim ukrasima (T. XLIII:3, 6; XLIV:2, 6). Radi se o nalazima koji posjeduju sve karakteristike srednojadranskog tipa ljubljanske kulture, te ih možemo smatrati tipičnom ljubljanskom robom.

2. Drugu grupu predstavljaju keramičke posude iz Male Grude, Rubeža i Kënetë (T. XLII:1, 2; XLIV:1, 7). Ti nalazi imaju dosta zajedničkog sa ljubljanskom kulturom, ali posjeduju i neke odlike koje su strane ovoj kulturi.

— Pehar iz Male Grude nije tipičan ljubljanski oblik. Direktne analogije ovoj formi nisu nam poznate, ali se može reći da dosta sličnosti u ovom smislu pokazuju neki oblici kulture Belotić — Bela Crkva (up. M. Garašanin, 1983, Sl. 33:IV/2). Ornamentika ove posude već ima mnogo više ljubljanskih elemenata, mada se tu može govoriti i o određenim vučedolskim odlikama, što se naročito odnosi na središnju vertikalnu traku (T. XLII:2).

— Oblik tacni sa izrezima na obodu, kakve su one iz Rubeža i Male Grude, nije poznat u ljubljanskom kulturnom kompleksu, a u tom okviru nisu zastupljene ni stope u vidu četiri nožice. Ornamentika ovih posuda predstavlja posebno zanimljiv skup stilova. Može se reći da ukrasi na tacni iz Male Grude i na unutrašnjoj strani primjerka iz Rubeža predstavljaju jednu ljubljansko-vučedolsku kombinaciju. Motivi zastupljeni na spoljašnosti ove posljednje posude takođe se susreću u vučedolskom krugu, ali, isto tako, nisu strani ni u naselju Ezero (up. G. Georgiev et al., 1979, Obr. 144:a, b; 150:v, g; 153:v, g; 158), kao ni u kulturi zvonastih pehara na području Sicilije i Malte. Tu, prije svega, mislimo na mrežastu ornamentiku, kao i na oblik stope posude iz Rubeža (up. L. H. Barfield, 1979, 316—317; M. A. Murray, 1934, T. XXI:13, 18; XXIV:3).

— Slična je situacija i sa posudom iz Kēnetē, koja po svim svojim karakteristikama predstavlja jednu specifičnu stilsku mješavinu, u čemu se najviše ističu ljubljanski, vučedolski i »Glockenbecher« elementi (T. XLIV:7).

3. Zlatni i srebrni nalazi iz Male Grude svakako predstavljaju izuzetnu pojavu u čitavom ovom okviru. Osim njihove izuzetne umjetničke vrijednosti, koja je siguran znak bogatstva i moći pokojnika kome su pripadali, ovi nalazi ukazuju na neke daleke prekomorske veze stanovnika ovog područja. U ovom smislu posebno je indikativan zlatni bodež, na čije istočnomediteransko porijeklo su već argumentovano ukazali autori istraživanja (M. Parović-Pešikan — V. Trbuhović, 1972, 135—136; M. Parović-Pešikan, 1985, 20). Uz analogije iz Krita i druge paralele koje su tom prilikom navedene, potrebno je navesti još jedan tipološki veoma blizak nalaz koji tu konstataciju u potpunosti potvrđuje. Radi se o zlatnom bodežu koji je bio priložen kao zavjetni dar u Hramu obeliska u Byblosu. Po dimenzijama i formi sječiva, kao i po obliku središnjeg rebra, taj bodež gotovo u potpunosti odgovara nalazu iz Male Grude. Po svoj prilici, dosta sličan je i završetak sječiva, međutim to se ne može sa sigurnošću potvrditi jer je na primjerku iz Byblosa sačuvana i bogato ukrašena drška. Ovaj bodež je datiran u početak srednjeg bronzanog doba istočnog Mediterana (up. M. Dundan, 1950, 696; N. Jidejlan, 1971, 35—38).

Istom kulturnom krugu, bez sumnje, pripadaju i zlatne karičice — privjesci (up. M. Parović-Pešikan, 1985, 20). Međutim, srebrna sjekira će najvjerovatnije biti jedna luksuzna verzija bakarnih sjekira koje su proizvedene na Balkanu. Po obliku tulca i sječiva, ovom primjerku najviše odgovara kalup iz Debelog Brda (up. B. Čović, 1976a, 109, T. II:1, 2), a kao tipološki prethodnik tom obliku mogla bi se na-

vesti bakarna sjekira iz tumbe u Kravarima kod Bitolja, kao i kalupi iz Vinkovaca i Ljubljanskog barja (D. Simoska — V. Sanev, 1976, 49, sl. 231; S. Dimitrijević, 1979, T. XLIII:5, 6)⁴.

NALAZI PROTOCETINSKOG TIPRA

Protocetinski nalazi na južnom Jadranu su veoma rijetki. U ovom okviru za sada se mogu navesti samo pojedini nalazi iz tumula Milovića gumno kod Tivta, te pojedinačni nalazi iz sloja Ia u Skadarskoj tvrđavi i iz sloja IIIa pećine Nezir.

Tumul u Miloviću gumnu

Ova humka je smještena na dominantnom položaju iznad Tivat-skog polja, a istražena je godine 1966. Prečnik humke je iznosio 18 m, a sačinjena je od krupnog lomljenog kamenja i blokova krečnjaka, sa kamenim vijencem na rubu. U tom okviru nalazila se jedna ovalna kamena konstrukcija dimenzija 12 x 9 m i visine 1,5 m. Osnova tumula je sačinjena od nabacane zemlje i u njoj je, u blizini centra humke, bio ukopan grob tipa ciste. U grobu je pronađen skelet u zgrčenom položaju, a u jednom uglu bili su ostaci drugog pokojnika. U samom grobu nije bilo priloga, izuzev nekoliko keramičkih fragmenata, a u okolini groba i u nasipu tumula bilo je različitih nalaza, na osnovu kojih je ova sahrana datirana u helenističko doba (M. Parović-Pešikan, 1979, 21—24).

Naknadno smo utvrdili da zgrčeni pokojnik predstavlja sekundarnu sahranu u ovom grobu i da samo on odgovara helenističkom razdoblju, dok je izgradnja tumula i primarna faza sahranjivanja obavljena u početnoj etapi ranog bronzanog doba. Toj primarnoj sahrani pripadaju ostaci pokojnika koji su konstatovani u uglu grobne konstrukcije. Na ovakav zaključak nas je naveo kompletan ritus sahranjivanja, kao i posuda koja je otkrivena u blizini groba (T. XLV:8) i koja u potpunosti odgovara vremenu mlađe faze klasične ljubljanske kulture, odnosno protocetinskom facijesu. Naime, ova posuda je gotovo istovetna nalazu iz protocetinskog tumula u Grabovici u Buškom blatu (up. T. XXIV:9). Ritual sahranjivanja takođe umnogome podsjeća na sahrane u Grabovici, uključujući tu ukopavanje u zemljanu platformu i sekundarno sahranjivanje. Iz tih razloga smatramo da se postojeća datacija centralnog groba iz tumula u Milovića gumnu mora korigovati, te da primarna sahrana u ovom tumulu predstavlja jedan od rijetkih tragova prisustva nosilaca protocetinskog facijesa na području južnog Jadrana.

⁴ U novije vrijeme iznesena je ideja po kojoj se nalaz iz Male Grude stavlja na početak razvoja jedne jedinstvene grupe bakarnih i bronzanih sjekira s balkanskog područja (M. Parović — Pešikan, 1985, 20—24). Međutim, nema nikakvih argumenata ni za tipološku niti za hronološku prednost nalaza iz Male Grude u odnosu na primjerke iz Kravara i kalupe iz Ljubljanskog Barja i Debelog Brda, te ova pretpostavka barem za sada ostaje nepotvrđena.

Ostali nalazi

Protocetinskom tipu pripadaju posude sa cilindričnim vratom i oštro izvijenim obodom, kao i fragmenti posuda sa ukrasom slobodnih žigosanih trouglova iz sloja Ia u Skadarskoj tvrđavi (T. XLV : 4, 6). U sloju IIIa pećine Nezir ovom horizontu će pripadati posude protounjetičkog tipa, poput one na T. XLV : 7.

*
* *
*

U pogledu datacije ljubljanskog materijala mogu se iznijeti samo okvirni elementi. Naime, mali broj nalaza, posebno nedostatak širih stratigrafskih pokazatelja, ne daje dovoljno mogućnosti za kompleksno poređenje sa vremenom trajanja ljubljanske kulture na ostalim dijelovima jadranskog područja. Tako bi nalazi iz Odmuta, Vranjaja, Gajtana i Skadra mogli odgovarati vremenu srednjojadranskog ljubljanskog tipa, odnosno starijoj fazi klasične ljubljanske kulture, ali nije isključena ni mogućnost njihove nešto šire datacije i egzistencije čitavim tokom trajanja ljubljanskog kulturnog kompleksa. Kod nalaza iz Skadra ostaje otvorena mogućnost nešto kasnije hronološke determinacije, u vrijeme mlađe faze klasične ljubljanske kulture ili, preciznije, u okviru protocetinskog horizonta. U sloju IIIa pećine Nezir sasvim sigurno su zastupljeni elementi srednjojadranske ljubljanske kulture i protocetinskog facijesa, tako da se može reći da se ovdje radi o vremenu koje hronološki odgovara objema fazama klasične ljubljanske kulture⁵.

Nalazi iz Male Grude, Rubeža i Kënetë bez sumnje pripadaju vremenu mlađe faze klasične ljubljanske kulture. U kulturnom smislu to bi moga biti jedna, za sada nedovoljno dokumentovana južna varijanta ove kulture. U svakom slučaju, ne mogu se pripisati protocetinskom facijesu, koji je na ovom području, barem za sada, zastupljen samo sporadično. To pokazuje da bi se ovdje, za razliku od srednjojadranskog područja, moglo raditi o istovremenoj egzistenciji mlađe faze ljubljanske kulture i protocetinskog facijesa. No, ako je međusobni odnos ovih nalazišta u kulturnom smislu još uvijek nesiguran, nesumnjivo je da se u hronološkom smislu radi o istovetnom horizontu. Na to ukazuju sve iznesene analogije, a u tom pogledu naročito je indikativna upotreba tumula sa cista-grobovima, koja nije konstatovana u prethodnoj fazi. Posebno treba izdvojiti zlatni bodež iz zatvorene grobne cjeline u tumulu Mala Gruda. Pojava zlatnih bodeža ovog tipa na istočnom Mediteranu smješta se u vrijeme prelaza iz ranog u srednje bronzano doba, što bi odgovaralo kasnijim fazama EH III perioda na grčkom kopnu, a to doba nikako ne bi moglo prethoditi vremenu egzistencije protocetinskog facijesa i mlađe faze klasične ljubljanske kulture.

⁵ U sloju IIIa pećine Nezir prisutni su i određeni kasnobadenski elementi tipa Alihodže, što ukazuje na širi vremenski raspon ovog stratuma. U tom smislu sloj IIIa ove pećine odgovara horizontima IIIa i IIIb Ravlića pećine, a u južnoj Albaniji to bi bilo razdoblje Maliq IIIa. Up. Z. Andrea, 1985, 165—166, T. I : 26, 28; B. Marijanović, 1981, 36—40.

U cjelini gledajući, nalazi s područja južnog Jadrana, koji su pripisani početnim etapama ranog bronzanog doba predstavljaju jedan veoma kompleksan konglomerat u kome su prisutne sljedeće komponente:

— Elementi srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture koji se najbolje ogledaju u materijalu iz naseobinskih nalazišta: Odmut, Vranjaj, Gajtan i Skadar.

— Elementi kasnog vučedolskog kruga koji su prisutni u ukrasima posuda iz Male grude, Rubeža i Kënetë.

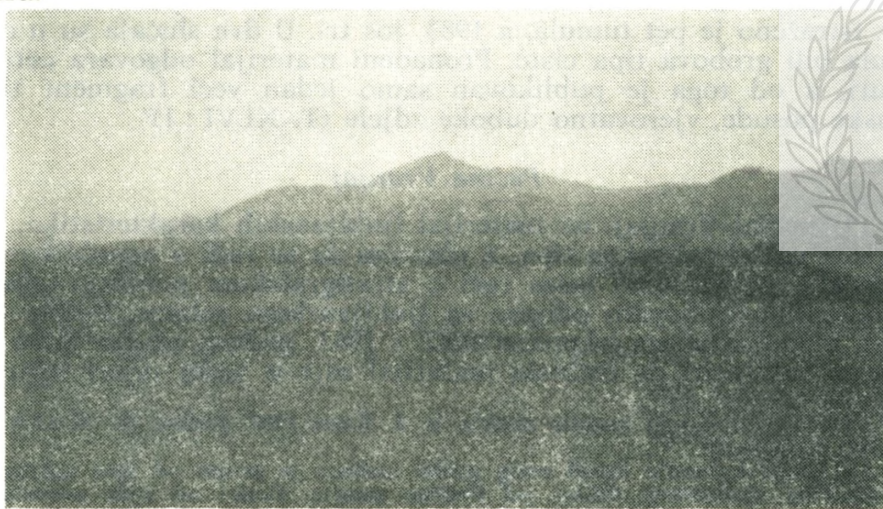
— Istočnomediteranski elementi i uticaji »Glockenbecher« kulture sa Sicilije i Malte. Tu se posebno ističu bodež i noppenrinzi iz Male Grude, kao i ukrasi i oblik zdjele iz Rubeža.

— Uz to su prisutni rijetki protocetinski elementi koje susrećemo u okviru sloja Ia na Skadarskoj tvrđavi, u sloju IIIa pećine Nezir i u tumulu Milovića gumno. Tu se, bez sumnje, radi o uticajima sa prostora srednjeg Jadrana, odnosno sa matičnog protocetinskog područja.

DALJI RAZVOJ KULTURE RANOG BRONZANOG DOBA NA JUŽNOM JADRANU

O razvoju južnojadranskog područja nakon razdoblja koje odgovara ljubljanskom kompleksu i protocetinskom facijesu posjedujemo veoma malo podataka, a u cjelini mnogo manje nego o vremenu o kome smo prethodno govorili. U ovom smislu može se navesti nekoliko nalazišta koja odgovaraju cetinskoj i dinarskoj kulturi. Međutim, nalazi iz tog razdoblja u cjelini su još uvijek krajnje sporadični na ovom prostoru i, mada je to uglavnom posljedica slabe istraženosti, za sad se, izuzev primarnog hronološkog i tipološkog vrednovanja, ne može ništa cjelovitije reći o odnosu tih nalaza sa klasičnim područjem ovih kultura.

Sl. 26 — Pogled na nekropolu Štoj kod Skadra
Fig. 26 — Vue sur la nécropole Štoj près de Skadar

NALAZI CETINSKOG TIPRA

Štoj kod Skadra

Ova nekropola se nalazi u polju Štoj, neposredno uz sjevernu periferiju Skadra (sl. 26). Sadrži veći broj grupa tumula, od tri do šest humki, a ima i pojedinačnih tumula⁶. Visina i prečnik humki va-

⁶ Prema usmenom saopštenju kolege A. Koke, procjenjuje se da na prostoru Štojskog polja ima ukupno oko stotinu tumula.

riraju od 1 do 3 m, odnosno od 10 do 30 m. Sačinjene su od kamena i zemlje. U svakom od šest do sada istraženih tumula, izuzev humke br. 5, otkriveni su centralni grobovi koji pripadaju početnoj fazi izgradnje, dok su na širem prostoru humke konstatovani grobovi sa naknadno inhumiranim pokojnicima⁷.

Nalazi cetinskog tipa potiču iz centralnih grobova tumula 2 i 6. U grobu iz tumula 2 bio je spaljeni pokojnik, uz koga su nađena tri fragmenta posude sa tipičnim cetinskim »x« drškama. Centralni grob u tumulu 6 pripada tipu cista-grobova dimenzija 1,15 x 0,80 m. U njemu je bio zgrčeni pokojnik, na desnom boku, sa rukama položenim ispod obraza. Takođe u okviru groba nađena je jedna fragmentovana posuda sa dvije »x« drške. Posuda je ukrašena sa tri urezane i inkrustirane linije, koje se kreću u horizontalnom frizu oko posude, obilazeći dršku pod ostrim uglom (T. XLVI : 2). Po svim elementima radi se o posudi tipičnoj za cetinsku kulturu⁸. Na rubu ovog tumula nalazi se prsten od kamenih ploča prečnika 14—15 m.

Škrelj (Dedaj) kod Skadra

U planinskom području sjeverno od Skadra, u selu Dedaj, nalazi se nekropola Škrelj, koja sadrži oko 40 tumula izgrađenih od kamena miješanog sa zemljom. Tumuli su mahom srednje veličine, ali ima i manjih (R=5-6m), kao i većih (preko 25 m prečnika). Godine 1979. istraženo je pet tumula, a 1983. još tri. U dva slučaja su u centru tumula bili grobova tipa ciste. Pronađeni materijal odgovara cetinskoj kulturi, a od toga je publikovan samo jedan veći fragment tipične cetinske posude, vjerovatno duboke zdjele (T. XLVI : 1)⁹.

Pećina Vranjaj

U pećini Vranjaj, uz materijal ljubljanskih karakteristika, otkriveni su i nalazi cetinskog tipa. S obzirom da se radi o nepublikovanom materijalu, ne možemo ništa reći o stratigrafskom položaju cetinskih nalaza, niti o njihovom odnosu sa ljubljanskom robom. Prema ostvarenom uvidu u nalaze iskopane 1982. i 1983. godine, moglo bi se preliminarno zaključiti da cetinski materijal nije u većoj mjeri zastupljen

⁷ Istraživanja ovih tumula obavio je A. Koka 1983. godine (A. Koka, 1985, 241—249).

⁸ U sloju kamenja ispod ovog groba nađena je grupa od šest antropomorfnih figurina violinskog oblika, od pečene zemlje. Četiri od njih predstavljaju ženske figure, peta je muška, dok bi šesta, s obzirom na male dimenzije, najvjerovatnije odgovarala figuri djeteta. Te figurine su takođe pripisane navedenom grobu i cetinskoj kulturi (op. A. Koka, 1985, 241—249). Međutim, revizionim iskopavanjem utvrđeno je da kameni nasip i navedene figurine pripadaju jamnom grobu, odnosno prvoj fazi sahranjivanja u ovom tumulu, te se ti nalazi moraju isključiti iz okvira cetinske kulture. Rezultati revizionih iskopavanja još nisu objavljeni, te kolegi A. Koki zahvaljujem na navedenim informacijama i na dozvoli za njihovo objavljivanje.

⁹ Up. B. Jubani, 1984, 127—129, T. II : 9; N. Bodinaku, 1985, 185—187. Prilikom boravka u Centru za arheološka istraživanja u Tirani, aprila 1988. godine, imao sam priliku da vidim i preostali materijal iz Škrelja. Posebno treba istaći jedan pehar sa dvije »x« drške i šupljom nogom istovetnom onima na posudama tipa »Kotorac«. Međutim, sam recipijent je u obliku »s« profilisane šolje i nije poznat na matičnom cetinskom području.

u sloju ovog naselja. Karakteristični su sljedeći oblici: fragment pehara tipa »Kotorac« (i. b. 149), dio konične zdjele sa proširenim obodom, malom »x« drškom i tipičnim cetinskim ukrasima (i. b. 150) i fragment trbuha neke posude zaobljenog tijela, ukrašen žlijebljenim linijama i nizom žigosanih trouglova (i. b. 156).

NALAZI DINARSKOG TIPRA

Gradina Gajtan, sloj II i III

U okviru kulturnog sloja gradine Gajtan izdvojena su četiri stratuma koji su, prema autorima istraživanja, opredijeljeni u vrijeme prelaza iz bronzanog u željezno doba, do kasnorimskog razdoblja (S. Islami — H. Ceka, 1964, 97—103; B. Jubani, 1972, 409). Međutim, jedna detaljna analiza publikovane dokumentacije i građe pokazala je da se u slučaju prva tri stratuma uglavnom radi o poremećenoj stratigrafiji i izmiješanom materijalu. Do tih poremećaja došlo je usljed konfiguracije terena i erozije sedimenata i materijala iz gornjih partija gradine u niže dijelove, gdje su izvršena istraživanja (up. B. Govedarica, 1986, 74—80). Iz tih razloga nije moguće tipološki potvrditi ovako determinisane kulturne slojeve. Prema tipološkim odlikama pronađenog materijala, praistorijski slojevi ovog naselja, odnosno stratumi I—III, odgovaraju vremenu od početne faze ranog bronzanog doba, po albanskoj hronologiji (Maliq IIIa), do prelaza iz bronzanog u željezno doba (Maliq IIIId). Dakle, radi se o vremenu koje je najvećim dijelom starije od datacije koju su predložili S. Islami i H. Ceka. Ispravnost ove korekcije potvrđuju brojne analogije sa područja istočnog Jadrana, kao i iz južne Albanije i Makedonije (B. Govedarica, 1986, 79).

Izmiješanost materijala i kulturnih slojeva najviše je izražena u II i III stratumu, a upravo u tim horizontima susreće se najveći broj keramičkih nalaza koji odgovaraju dinarskoj kulturi. U takvoj situaciji preostaje nam samo tipološka analiza i analogije sa šireg jadranskog područja kao jedini sigurni oslonac u analizi materijala dinarskog tipa i u razmatranju odnosa na ovoj relaciji. U oba ova sloja dobro su zastupljene posude sa sjekirastim drškama, zatim trakaste drške sa rožastim produžecima (T. XLVII: 3), kao i zdjele sa proširenim i unutra ukošenim obodima. Takođe su brojni ukrasi u obliku poprečno šrafiranih traka izvedeni urezivanjem (up. B. Jubani, 1972, Fig. 11: g, i; T. III: 1—4, 9; B. Govedarica, 1976, T. II: 1—4; III: 1—3, 5). Ovi nalazi u potpunosti odgovaraju prvoj fazi dinarske kulture. Uz to su konstatovane i koljenaste i dugmetaste drške, kao i one što visoko prelaze obod, zatim kašike sa drškama, koje takođe prelaze obod, što je sve materijal koji odgovara mlađoj dinarskoj fazi, odnosno srednjem bronzanom dobu (up. B. Jubani, 1972, Fig. 6: b, c, g,; B. Govedarica, 1986, T. III: 4, 6).

U ovim slojevima konstatovani su i nalazi kasnijeg datuma, kao što su »anse biforme« koje odgovaraju kasnom bronzanom dobu, te neki oblici koji bi morali ići u željezno doba (up. B. Jubani, 1972,

T. V; VI : 2, 3; VIII : 1; XI : 5—11). Pojava takvih oblika zajedno sa dinarskom robom, bez sumnje je posljedica stratigrafskih poremećaja o kojima smo prethodno govorili.

Sl. 27 — Dio stambenog platoa gradine Gajtan sa područjem na kome je obavljeno iskopavanje (u donjem lijevom uglu)
 Fig. 27 — Partie du plateau de logement de la gradina Gajtan avec la région sur laquelle on a fait des recherches (dans le coin inférieur gauche)

Na kraju, može se na osnovu svih relevantnih tipoloških pokazatelja zaključiti da je ovo naselje u vrijeme ranog bronzanog doba u potpunosti pripadalo istočnojadranskom kulturnom krugu. Kako smo ranije vidjeli, sedimenti koje su autori istraživanja obilježili kao stratum I okvirno odgovara ljubljanskom kompleksu, dok bi slojevi II i III u cjelini pripadali dinarskoj kulturi. Pri tom treba još jednom naglasiti da jasne diferencijacije među ovim slojevima nema, već se materijal obiju dinarskih faza susreće i u jednom i u drugom sloju.

Skadarska tvrđava, sloj I b

Ovaj stratum se nastavlja na horizont Ia i obuhvata sedimente debljine 0,40 m. Iako se radi o daleko tanjem sloju, broj nalaza u njemu je pet puta veći nego u prethodnom. Prema autoru istraživanja, sloj Skadar Ib odgovara nalazima iz Gajtan II i Nezira IIIb. Pri tom se konstatuje da su veze sa kulturom Maliq u tom periodu svedene na minimum, dok se odnosi sa istočnojadranskim područjem nastavljaju u punoj mjeri. Posebno je naglašena veza sa slojem Varvara A3 (G. Hoxha, 1987, 76—80). U cjelini gledajući, radi se o vezama sa starijom fazom dinarske kulture, koje se ogledaju u brojnom prisustvu pehara sa trakastim drškama, među kojima su najčešće one sa sjeki-

rastim produžecima (T. XLVIII : 5). Tu su, zatim, jezičaste i potkovičaste drške, konične zdjele sa proširenim, zaravnjenim, ili ukošenim obodima i dr. (up. G. Hoxha, 1987, T. II).

Gradine Mali Kalaj i Beltoje

U okolini Skadra otkrivene su još dvije gradine sa nalazima dinarskog tipa. Radi se o gradinama Beltoje i Mali Kalaj koje su smještene oko 10 km južno od Skadra. Sondažnim istraživanjem utvrđeno je postojanje naselja na obje gradine. Ovi nalazi još nisu objavljeni, a prema ostvarenom uvidu u postojeći materijal i dokumentaciju utvrdili smo da gradina Mali Kalaj sadrži nalaze I i II dinarske faze, što znači da egzistira u trećoj fazi ranog i tokom srednjeg bronzanog doba, dok je u gradini Beltoje zastupljena samo II faza dinarske kulture, odnosno period srednjeg bronzanog doba¹⁰.

Kënetë, tumul III

U tumulu III iz nekropole u Kënetë otkriveno je 20 grobova, od kojih jedan broj nije imao nikakvih priloga. Izvan grobova nađeno je 130 keramičkih i metalnih fragmenata. Sahranjivanje u tumulu okvirno je datirano u bronzano i željezno doba (B. Jubani, 1983, 89—93, 99—116). Među nalazima izvan groba posebno se ističe jedan pehar sa trakastom drškom sa visokim sjekirastim produžetkom i potkovičastom drškom na suprotnoj strani (T. XLVIII : 1). Po svim karakteristikama ovaj oblik odgovara tipovima iz okvira mlađe faze dinarske kulture¹¹.

Pećina Nezir, sloj IIIb

U ovom horizontu pećine Nezir zastupljene su posude sa zadebljanim i ravno proširenim obodima, fragmenti ukrašeni vertikalnim plastičnim rebrima, kao i brojni recipijenti sa plastičnim trakama i otiscima prsta (T. XLVIII : 4). To su elementi koji odgovaraju starijoj fazi dinarske kulture. Međutim, ovdje su prisutne i razvijene sjekiraste drške koje bi morale pripadati mlađoj dinarskoj fazi (T. XLVIII : 3). Iz tih razloga može se reći da sloj IIIb ove pećine pokriva čitavo razdoblje trajanja dinarske kulture ili, bolje reći, jedan veći dio tog razdoblja. Uz to je potrebno napomenuti da su u ovom sloju, kao i u prethodnom IIIa horizontu, osim brojnih elemenata istočnojadranskog tipa, prisutni i nalazi koji se moraju dovesti u vezu sa južnim prostorom (Maliq IIIb, c). Međutim, to ne bi trebalo da iznenađuje s obzirom da se ova pećina nalazi na krajnjoj južnoj periferiji istočnojadranskog kulturnog kruga (up. Z. Andrea, 1985, 167—169, T. II : 10—14).

¹⁰ Pregled nalaza i dokumentacije sa sondažnih istraživanja na ovim gradinama omogućen je zahvaljujući ljubaznosti kolega G. Hoxhe i B. Lahija, kojima ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

¹¹ B. Jubani, l. c., 100, ovu je posudu opredijelio u VI—V v. pr. n. e., za što ne postoje nikakve tipološke niti stratigrafske potvrde.

Pećina Odmut, sloj VII

Oko velikog pepelišta koje se nalazilo u središnjem dijelu pećine Odmut otkrivena je grupa fragmenata koji pripadaju nekim posudama. Uz to je nađen veliki broj koštanih alatki. Taj nalaz je okarakterisan kao sloj VII (Č. Marković, 1985, 43). Među keramičkim fragmentima posebno se ističe jedna duboka zdjela okružena vijencem kamenja, u kojoj su ležale tri manje šolje smještene jedna u drugu. Zdjela pripada širokim recipijentima, bikoničnog tijela sa ljevasto izvijenim vratom. Obod i rame posude povezuju četiri naspramno postavljene trakaste drške (T. XLVII : 1). Sve tri šolje su gotovo identičnog oblika, razlika je samo u dimenzijama. Pripadaju tipu posuda sa zaobljenim tijelom i neizdiferenciranim dnom. Vrat je nizak, sa blago izvijenim obodom (T. XLVII : 2).

U pogledu velike zdjele može se bez dileme reći da pripada posudama »nagyrév« tipa, koje su brojno zastupljene u različitim kulturnim cjelinama na panonskom području. Međutim, ovaj tip posude prisutan je i u okviru starije faze dinarske kulture (Đelalije i Rupe kod Skradina, up. T. XXXIV : 4), kao i na sjevernojadranskom području (Žamnjak, up. T. XIV : 6). Pojava tih posuda na srednjem i sjevernom Jadranu okarakterisan je kao posljedica uticaja sa panonskog prostora, te će ista konstatacija važiti i u ovom slučaju. S obzirom na geografski položaj pećine u Odmutu, moguće je da je ona bila jedna od stanica širenja panonskog uticaja duž jadranskog prostora — ka dinarskoj kulturi i dalje prema sjeverozapadu.

Sa druge strane, šolje iz Odmuta imaju najbolje analogije u materijalu dinarske kulture (Vedrine, Dolac, up. T. XXXIV : 3). Kako je već prethodno konstatovano, ovi oblici imaju svoje razvojne prethodnike u cetinskoj kulturi i protocetinskom facijesu, te se sa dosta sigurnosti mogu smatrati produktom srednjojadranskog područja. U pećini Odmut prispjeli su iz okvira starije faze dinarske kulture. U prilog ovakvoj hronološkoj i kulturnoj determinaciji tih nalaza govore i prethodno navedene analogije zdjeli »nagyrév« tipa s područja istočnog Jadrana, a u ovom smislu indikativna je i apsolutna C-14 datacija sloja VII u Odmutu, u vrijeme 1710 ± 80 g. pr. n. e. (Č. Marković, 1974, 11).

Tumul u Medunu

Na lokaciji Roge i u podnožju Meduna istražena su četiri kame-na tumula. Njihov prečnik je iznosio od 15,30 do 17,70 m. U svim tim humkama otkriven je po jedan grob tipa ciste sa pokojnikom inhumiranim u zgrčenom položaju. Grobovi su bili bez priloga, jedino je u grobu iz humke s podnožja Meduna nađen jedan bronzani bodež (O. Velimirović — Žižić, 1983, 583). Radi se o primjerku razvijenog bodeža trougaonog tipa, koji po svojim karakteristikama pripada razdoblju Br. A2, odnosno vremenu starije faze dinarske kulture. Sačuvano je samo sječivo, koje je u obliku izduženog trougla, dosta velikih dimenzija. Od sredine ka rubovima sječivo se stanjuje, tako da ima deltoidan presjek. U gornjem dijelu, na spoju sa drškom, sječivo

je polukružno završeno i zadebljano. Na tom dijelu su tri polukružna ispusta i dvije male perforacije, što je služilo za pričvršćivanje drške (T. XLVII : 5).

Tumul u Krstovači

U kamenom tumulu iz Krstovače kod Nikšića, koji je bio ras-kopan prilikom građevinskih radova, otkrivena su dva ljudska zuba, jedan bronzani bodež i jedno bronzano koplje. Detaljnije okolnosti ovoga nalaza nisu poznate. Za nas je od posebnog značaja bronzani bodež, koji pripada ranom bronzanom dobu. On odgovara tipu trougaonih bodeža. Sačuvano je samo sječivo, čiji su rubovi dosta oštećeni. U dijelu prema dršci sječivo se lučno završava. Na stranama ovog lučnog završetka nalaze se dva polukružna ispusta, vjerovatno oštećene perforacije za nitne (T. XLVII : 4). A. Benac je na osnovu analogija sa šireg područja ovaj bodež datirao u vrijeme Br. A2, po Reineckeu (A. Benac, 1956, 88—89). Relativno male dimenzije ovog bodeža upućuju na mogućnost nešto preciznijeg opredjeljenja u ovom okviru, odnosno u početak faze Br. A2, a to je i vrijeme početka prve etape dinarske kulture. Na opravdanost takve hronološke i kulturne determinacije ovoga nalaza ukazuju paralele sa matičnog dinarskog područja, naročito bodež iz okoline Sinja (up. T. XXXVI : 4, 5).

Pojedini autori su skloni da i bronzano koplje iz ovog tumula (T. XLVIII : 2) opredijele u ove hronološke okvire (up. B. Čović, 1983, 166). Međutim, to se ne može ničim potvrditi. Najraniji vrhovi koplja sa tulcem susreću se u južnoj Njemačkoj i Austriji u horizontu ostava tipa Bühl-Ackenbach, koji odgovara prelazu iz ranog u srednje bronzano doba. Nalaz iz Krstovače, sa probušenim tulcem, pripadao bi tipu »Forschheim«. Ovaj tip koplja dosta je čest u kulturi grobnih tumula na području Mađarske (up. K. F. Rittershofer, 1983, 228—231, Abb. 13), te i primjerak iz Krstovače najvjerovatnije predstavlja import sa tog područja, a hronološki bi, u najboljem slučaju, mogao pripadati srednjem bronzanom dobu, odnosno vremenu mlađe faze dinarske kulture. U tom slučaju u tumulu iz Krstovače moralo bi postojati i sekundarno sahranjivanje.

Crvena stijena, sloj I

U sloju I staništa pod Crvenom stijenom otkriveni su nalazi koji odgovaraju kasnom eneolitu i bronzanom dobu. Radi se o površinskim sedimentima debljine 0,40 m, koji su po svoj prilici poremećeni različitim naknadnim intervencijama. Otuda i tako širok hronološki raspon nalaza u njemu. Za nas su posebno značajni fragmenti keramičkih posuda koji po svojim karakteristikama pripadaju drugoj fazi dinarske kulture. U pitanju su pehari sa drškom koja prelazi obod, slični onima iz Viline Pećine (up. T. XL : 1), drške trouglastog presjeka koje prelaze obod i koje odgovaraju nalazima iz Varvare B, te koljenaste drške sa masivnim sjekirastim produžetkom. Ovaj zadnji nalaz ukrašen je sa dvije trake ispunjene poprečnim zarezima, što je tipično za stariju dinarsku fazu. Međutim, osnovna forma već odgovara srednjem bronzanom dobu, te bi se ovdje u najboljem slučaju moglo raditi o pred-

stavniku početnog horizonta mlađe dinarske faze (up. A. Benac, 1958, T. III : 1, 5, 6; IV : 4). Analogno nalazima iz Bitelića i Monte Bombista, tom periodu će pripadati i nož egejskog tipa, koji je nađen u ovom sloju (T. XLVIII : 6)¹².

Nalazi iz pećine Vranjaj

U neobjavljenom materijalu iz pećine Vranjaj, uz prethodno navedene nalaze ljubljanskog i cetinskog tipa, sadržana je i roba dinarskih karakteristika. Prema uvidu u postojeću dokumentaciju (iskopavanja 1982. i 1983. godine), može se reći da je dinarski materijal dosta dobro zastupljen u ovom nalazištu, a u podjednakoj mjeri susreću se nalazi iz obje faze ove kulture. Tako u ove okvire ulaze keramički fragmenti i. b. 1—10, 17, 23, 27, 34, 35, 36, 38, 146, 161, 185, 186 itd.

¹² U vezi sa problemom datacije noževa ovog tipa uporedi poglavlja Područje sjevernog Jadrana, str. 77—78 i Područje srednjeg Jadrana, str. 172.

KULTURNOISTORIJSKI ASPEKTI

I. UVOD

U prethodnom izlaganju predstavili smo osnovne odlike kulturnih cjelina, kao i neke otvorene probleme razvoja ranog bronzanog doba, koje je na osnovu dosadašnjih istraživanja jadranskog područja bilo moguće identifikovati i naznačiti. Iz svega iznesenog proizilazi da se razvoj ovog perioda odvijao u više etapa, koje nisu bile istog intenziteta, niti istovetnog kulturnog značaja i hronološkog položaja na čitavom ovom prostoru. Međutim, prije nego pređemo na bliže određenje etapa razvoja ovoga perioda, morali bismo se još jednom vratiti na neke metodološke probleme o kojima je bilo riječi već u uvodnom dijelu ovoga rada i koji se odnose na kriterijume određenja i značenja pojma »rano bronzano doba«. Konkretno, radi se o pitanju da li bi ovaj period na području istočnog Jadrana trebalo da predstavlja jednu prelaznu fazu, početak novog razdoblja u punom smislu te riječi ili su, pak, u njemu sadržana oba ova aspekta.

Ukoliko bi se prihvatio prvi kriterijum, onda bi ranom bronzanom dobu ovog područja pripadali samo ljubljanski i cetinski kulturni kompleks, koji u velikoj mjeri imaju prelazni karakter. U materijalnoj kulturi ovih kompleksa još uvijek preovlađuje keramika kao osnovno sredstvo stilskog i umjetničkog izražavanja, što je tipično svojstvo neo-eneolitskih kultura. Način stanovanja je potpuno identičan eneolitskom, a u jednom većem dijelu ovog područja i pogrebni običaji su po svoj prilici u duhu stare autohtone tradicije. Sa druge strane, već tokom razvoja ljubljanske kulture dolazi do značajnih novina bronzanodopskog karaktera. U duhovnoj sferi najbitnija je pojava tumula kao tipičnog elementa kulture bronzanog doba ovoga područja. Taj način sahranjivanja označava značajan prekid ranije tradicije na srednjem i južnom Jadranu već od vremena mlađe faze klasične ljubljanske kulture, odnosno od protocetinskog facijesa, dok će na prostoru sjevernog Jadrana ovaj grobni spomenik biti prihvaćen nešto kasnije. Tu je, zatim, i prva pojava predmeta od bronzne u doba cetinske kulture. Istina, u pitanju su pojedinačni proizvodi, koji najvjerojatnije još nisu lokalni produkt, ali su jasan nagovještaj novog kvaliteta kulturnog razvoja. Po tom kriterijumu dinarska kultura, kao cjelina koja u potpunosti ima bronzanodopski karakter, ne bi mogla pripadati ranom već srednjem, odnosno razvijenom bronzanom dobu.

Ako bi se, pak, kao primarna odrednica u ovom smislu prihvatio drugi kriterijum, onda bi ljubljanska i cetinska kultura još uvijek pripadale eneolitskom periodu, dok bi početak ranog bronzanog doba

predstavljala tek dinarska kultura, kao prva kulturna cjelina koja je u velikoj mjeri raskinula sa eneolitskom tradicijom.

Kako se moglo vidjeti iz cjelokupne iznesene građe, mi smo se u ovom smislu opredijelili za treći kriterijum, po kome bi rano bronzano doba trebalo cjelovito da obuhvati kompleksan proces prelaza iz eneolita u novi kulturnoistorijski period, uključujući tu i nastanak prvih tipičnih bronzanodopskih kultura. U prilog ovakvom opredjeljenju ide više relevantnih momenata, a u svemu tome najbitnije je što se na taj način obezbjeđuje obuhvatanje cjelokupne problematike vezane za nastanak bronzanog doba na ovom području, počev od prvih nagovještaja novoga doba iz vremena starije etape ljubljanske kulture, pa do prelaza u puno bronzano doba, koji dolazi sa drugom fazom dinarske kulture.

U tom smislu razlikuju se tri osnovne etape razvoja:

Prva faza

— Br. I — dijeli se na dvije potfaze, Br. Ia i Br. Ib.

— Br. Ia — ovu potfazu predstavlja starija etapa klasične ljubljanske kulture, srednjojadranski tip ljubljanske kulture i stariji nalazi ljubljanskog tipa s područja južnog Jadrana (Odmut VIb, Gajtan I i dr.).

— Br. Ib — ovoj potfazi pripadaju mlađa etapa klasične ljubljanske kulture, protocetinski facijes i mlađi ljubljanski nalazi s južnojadranskog područja (Rubež, Mala Gruda, Kënetë i dr.).

Druga faza

— Br. II — njoj pripada tip Ciclami-Mitreo i cetinska kultura.

Treća faza

— Br. III — njoj odgovara početni horizont kastelijera i starija etapa dinarske kulture.

Prema raspoloživoj dokumentaciji, zajedničke odlike kulturnog razvoja na cjelokupnom jadranskom prostoru u najvećoj mjeri su izražene u početnim horizontima ranog bronzanog doba, odnosno u prvoj etapi ovog perioda koja još u značajnoj mjeri sadrži karakteristike eneolitske kulture. Ova konstatacija se naročito odnosi na stariju fazu ljubljanske kulture čije su lokalne varijante prisutne gotovo na čitavom prostoru istočnog Jadrana. To je vrijeme ljubljanskog kulturnog kompleksa u užem smislu. Druga, mlađa faza ljubljanske kulture i njoj paralelni protocetinski facijes, već označavaju raspad ljubljanskog kompleksa i neka nova kulturna stremljenja koja zahvataju ovo područje, a koja sobom nose određene inicijalne elemente kulture bronzanog doba. Stoga se može reći da prva etapa u punoj mjeri ima prelazni karakter.

U narednim etapama ranog bronzanog doba dolazi do daljeg podvajanja, pa i do dijametralno različitih razvojnih tendencija, što je posebno izraženo na sjevernom i srednjem Jadranu. Druga etapa ovog pe-

rioda na sjevernojadranskom prostoru obuhvata najveći dio faze Reinecke Br. A, a obilježena je produblivanjem stagnacije kulturnog razvoja. Najizrazitiji predstavnik tog doba je cjelina koju smo označili kao tip Ciclami-Mitreo, a ona, u stvari, predstavlja jedan hibridni i siromašni, ali relativno dugotrajni kulturni horizont. U trećoj, završnoj etapi ranog bronzanog doba dolazi do izvjesnog intenziviranja života, što se odražava na početak masovnog naseljavanja gradina. Taj period je označen kao arhaični horizont kastelijera. Ova etapa obuhvata jedno dosta kratko razdoblje pri završetku faze Br. A2, nagovještavajući novi kvalitet kulturnog razvoja, koji će karakterisati srednje bronzano doba.

Za razliku od tog prostora, srednjojadransko područje u drugoj etapi ovoga perioda doživljava puni procvat, što najbolje ilustruje razvoj cetinske kulture, koja, bez sumnje, predstavlja naj snažniju i najoriginalniju tvorevinu kulture bronzanog doba ne samo na tlu Jadrana već i na čitavom zapadnom Balkanu. Takođe je veoma snažna i izrazita dinarska kultura, koja slijedi cetinsku i čija starija faza traje tokom Br. A2 perioda, te na taj način popunjava čitavu treću etapu ranog bronzanog doba. Po svim svojim karakteristikama ova kultura predstavlja prvu pravu bronzanodopsku tvorevinu na ovom području. U cjelini gledajući, jedino se u ovoj središnjoj jadranskoj regiji može u punoj mjeri pratiti razvoj kulture ranog bronzanog doba od vremena srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture, pa sve do prelaza u srednje bronzano doba, odnosno do druge faze dinarske kulture.

Na području južnog Jadrana nakon ljubljanske kulture, koja, prema sadašnjim saznanjima, obuhvata čitavu prvu etapu ranog bronzanog doba, ne može se govoriti o daljem integralnom razvoju. Međutim, čini se da je ovakva situacija više odraz stanja istraženosti nego objektivna projekcija kulturnoistorijskih okolnosti tog doba. Sva nalazišta koja na tom području poznajemo upućuju na značajna i dosta intenzivna kulturna prožimanja, odnosno na postojanje jednog snažnog i osobenog razvoja, što je moglo imati određenog udjela i u razvoju ostalih jadranskih regija. Sa tog stanovišta može se reći da je slaba istraženost i nedovoljno poznavanje kulturnog razvoja na ovom prostoru jedna od bitnijih prepreka cjelovitijem sagledavanju nastanka i razvoja ovog perioda na čitavoj istočnojadranskoj obali i njenom zaleđu.

Na kraju možemo naglasiti da sva istraživanja upućuju na jasno razgraničenje kultura jadranskog pojasa i onih u široj unutrašnjosti zapadnog Balkana. Rasprostiranje i razvoj cetinske kulture u cjelini je zaokruženo okvirima jadransko geo-kulturnog kompleksa. Isto važi i za dinarsku kulturu, koja svoju punu fizionomiju dobiva tokom razvoja na ovom području u periodu koji odgovara fazi Reinecke Br. A2. Normalno, ovim se ne dovode u pitanje međusobne komunikacije i različiti kontakti sa širim balkanskim zaleđem, kao i sa drugim područjima, koji su, bez sumnje, postojali, dajući ponekad značajne razvojne impulse u oba pravca. Ali, u pogledu primarnih kulturnih stremljenja i osnovnog kulturnog izraza, na ovim relacijama nema bitnijih preplitanja. Pa i ljubljanska kultura, koja pokazuje najviše odstupanja u

ovom smislu, budući da su njeni najznačajniji do sada poznati centri izvan ovog geografskog okvira, u osnovi je najviše orijentisana na jadransko područje i odgovarajući kulturni kompleks.

Prema tome, danas se sa puno prava može govoriti o postojanju jednog istočnojadranskog kruga kultura ranog bronzanog doba, čiji su glavni predstavnici grupe o kojima je do sada bilo riječi. Pošto smo u ranijem izlaganju naznačili osnovne karakteristike, te kulturne i hronološke okvire tih grupa, preostaje nam da, u okviru raspoloživih mogućnosti, pokušamo precizirati proces njihovog nastanka i geneze, međusobne odnose tokom pojedinih etapa razvoja ranog bronzanog doba, te ekonomske i druge bitne razvojne aspekte ovog kulturnog kruga.

II. GENEZA KULTURA I NJIHOVI MEĐUSOBNI ODNOSI

PRVA FAZA RANOG BRONZANOG DOBA (Potfaze: Br. Ia, Ib)

LJUBLJANSKI KULTURNI KOMPLEKS

Problem nastanka ljubljanskog kulturnog kompleksa je veoma složen i potrebno je odmah naglasiti da nemamo dovoljno argumenata za cjelovito sagledavanje svih pitanja iz tog domena. Zbog toga u ova razmatranja ne možemo ni ulaziti s ciljem da se daju neki egzaktniji odgovori i zaključci, već smo u situaciji da pružimo samo određene naznake koje bi upućivale na moguća rješenja ove problematike.

Osnovna prepreka u ovom pogledu je jednostranost raspoložive dokumentacije i slabo poznavanje razvoja ove kulture na prostoru južnog Jadrana. Naime, nedostatak podataka o ritusu sahranjivanja i o drugim aspektima duhovne kulture, kao i odsustvo antropološke građe, onemogućuju bilo kakva dokumentovana razmatranja etničkog karaktera, odnosno uključnje određenih populacionih promjena kao eventualnog faktora u nastanku ljubljanske kulture. Način stanovanja, mada nešto više poznat, takođe ne predstavlja značajniji oslonac u ovom smislu, budući da se u tom pogledu nijedna od regionalnih ljubljanskih varijanti gotovo nimalo ne razlikuje od prethodnih, niti pak od savremenih kulturnih cjelina sa ovoga i sa okolnih područja. Slična je situacija sa socijalno-ekonomskim aspektima ovog kompleksa, o čemu posjedujemo samo marginalne podatke.

Jedino čime u značajnijoj mjeri raspolažemo i po čemu se ljubljanski kulturni kompleks jasno izdvaja u svom vremenu i prostoru je pokretni materijal, odnosno ostaci materijalne produkcije nosilaca ove kulture. Istina, ova građa u arheološkim relacijama predstavlja osnovnu i najširu bazu na kojoj se nerijetko izvlače veoma dalekosežni zaključci. Materijalna produkcija je nesumnjivo sasvim dobra osnova za tipološku identifikaciju i definiciju određene kulturne cjeline. Međutim, priroda takve građe nalaže da se i u odnosu na ostale aspekte ovako definisanih cjelina mora ostati u tipološkim okvirima, odnosno na nivou kulturne kategorije. Prema tome, i svi zaključci koji će u vezi sa pitanjima geneze ljubljanskog kulturnog kompleksa ovdje biti izneseni, u punoj mjeri su validni samo u kulturološkim relacijama. Svako dalje razmatranje i eventualno impliciranje etničkih dimenzija, na sadašnjem stepenu poznavanja ove problematike veoma je problematično i mora ostati u sferi više ili manje prihvatljivih pretpostavki.

Osnovne karakteristike ljubljanskog stila i ljubljanskog kulturnog izraza ogledaju se u keramičkim oblicima i njihovoj ornamentici. Ovdje, na prvom mjestu, izdvajamo način ukrašavanja koji je zastupljen u svim regijama istočnog Jadrana, a naročito na sjevernom i srednjojadranskom prostoru. Ono što je posebno značajno i što ćemo uzeti kao jedan od važnijih repera u našim razmatranjima, jeste činjenica da ornamentika ovog tipa nije zastupljena u ranijem razvoju ovoga područja. Naime, takav stil ukrašavanja ne postoji ni u grupi Ig I, niti u slojevima koji prethode ljubljanskoj kulturi na jadranskom prostoru. Uz neke izuzetke koji su u ovom slučaju zanemarljivi, možemo reći da takva ornamentika nije prisutna ni na širem prostoru zapadnog Balkana¹. Dakle, preostaje konstatacija da je taj manir ukrašavanja potpuna novina koju na ovaj prostor donosi ljubljanska kultura i koja je ograničena samo na njene šire okvire, odnosno na kompleks te kulture.

Sa druge strane, sve analogije o kojima smo ranije govorili dovoljno jasno pokazuju da je pojava ovakve ornamentike u ljubljanskoj kulturi direktan rezultat uticaja kulture zvonastih pehara. U prilog vezama na ovoj relaciji govori i metalurška produkcija ljubljanske kulture, koja je takođe »Glockenbecher« tipa.

Prema tome, nastanak ljubljanske ornamentike i metalurške produkcije, bez sumnje se mora pripisati uticajima kulture zvonastih pehara. To potvrđuju svi relevantni pokazatelji, a kako smo prethodno vidjeli, i mišljenja većine autora u tom pogledu su saglasna². Sudeći po ornamentici koja je u ovom slučaju najsigurniji elemenat, ovdje se najvjerojatnije radi o vezama sa srednjoevropskim »Glockenbecher« kompleksom, gdje se pod uticajem kulture vrpčaste keramike i kasnog vučedolskog kruga formirao stil ukrašavanja koji karakteriše drugu fazu kulture zvonastih pehara ovog područja, sa kojom ljubljanska kultura pokazuje najveći stepen srodnosti. Tu mislimo na klasične ljubljanske ukrase, a o pitanjima vezanim za pojavu mrežastih, žlijebljenih i još nekih ornamenata koji su mahom zastupljeni na području srednjeg Jadrana, biće nešto kasnije više riječi.

Međutim, kada su u pitanju keramički oblici, onda su problemi vezani za njihovu pojavu u ljubljanskim okvirima, kao i za kontakte na prethodno navedenoj relaciji, daleko kompleksniji i problematičniji. Osnovni problem je u tome što vodeće ljubljanske forme, kao što su loptaste posude i konične zdjele sa proširenim obodima, nemaju direktne analogije ni u »Glockenbecher« kompleksu, niti u drugim savremenim kulturama na područjima sa kojima se mogu dokumentovati neposredni ili posredni kontakti. Za razliku od toga, neke druge, takođe tipične ljubljanske forme, susrećemo u kulturi zvonastih pehara, ali i u drugim savremenim ili neposredno prethodnim kulturama, naročito iz okvira vučedolskog kompleksa i kulture »Schnur« keramike, tako da je ponekad veoma teško razlučiti da li su u pitanju direktne veze sa

¹ Ovdje izuzimamo pojedinačne ukrase ovog tipa iz Hrustovače i iz Vinomera, o kojima je bilo riječi prilikom prezentacije klasičnog tipa ljubljanske kulture. Vidi poglavlje Područje sjevernog Jadrana, str. 29.

² Vidi poglavlje Područje sjevernog Jadrana, str. 49—63.

tim cjelinama ili, pak, posredno primljeni elementi. U ovom drugom slučaju to bi uglavnom bili uticaji »Glockenbecher« kompleksa, u koje je dobrim dijelom sadržano nasljeđe prethodnih kultura i koji, bez sumnje, predstavlja jedan od najsnažnijih faktora u svom vremenu i prostoru.

Zdjele sa oštro uvučenim obodom (T. I:5; XXI:1) dosta su brojne u okviru kulture zvonastih pehara, a posuda sa sličnom profilacijom oboda ima i u vučedolskom krugu, ali u nešto ranijem periodu (up. S. Dimitrijević, 1979, T. XXIX:2; XXX:4). S obzirom na istovetnu ornamentiku i značajne formalne sličnosti, čini nam se da pojavu ovog oblika u ljubljanskom kompleksu prije možemo smatrati rezultatom uticaja »Glockenbecher« kulture negoli vučedolskim nasljedstvom. Istom uticaju treba pripisati i kupe na visokoj nozi, kao i bikonične zdjele, jer ti oblici predstavljaju tipične produkte druge i treće faze kulture zvonastih pehara u srednjoj i u jugozapadnoj Evropi. Veoma indikativno u ovom smislu je mišljenje J. Neustupnog, koji navodi da ljubljanske kupe na nozi pripadaju tipu Sotin, koja slijedi grupu Čaka i odgovara kulturi zvonastih pehara (J. Neustupný, 1966, 86, 90).

U vezi sa pojavom loptastih posuda i njihovom dominacijom na čitavom području ljubljanskog kulturnog kompleksa, indikativno je mišljenje pojedinih autora po kojima ti oblici vode porijeklo od kulture kuglastih amfora, odakle su stigli posredstvom srednjoevropskog »Glockenbecher« kompleksa (R. Ložar, 1941, 34; S. Dimitrijević, 1979, 326). Međutim, pri tim razmatranjima treba imati u vidu da je kultura zvonastih pehara u cjelini mlađa od kulture kuglastih amfora, i, ukoliko je bilo određenih dodira na ovoj relaciji, oni su se mogli odigrati jedino u početnoj etapi »Glockenbecher« kompleksa. Pošto u starijoj fazi kulture zvonastih pehara nema loptastih oblika, to samim tim otpada mogućnost ovakvog razvoja. Loptaste posude se javljaju tek u drugoj fazi ove kulture i vjerovatnije je da su mogle biti preuzete iz okvira kasne kulture vrpčaste keramike, koja takođe preferira kuglaste forme. Na takvu mogućnost uputio je i S. Dimitrijević (S. Dimitrijević, 1979, 326—327). No, u cjelini gledajući, ljubljanski oblici pokazuju samo uopštene sličnosti sa loptastim formama iz okvira »Schnur« keramike (up. M. Buchvaldek, 1986, passim.), što nije dovoljno da bi se njihova pojava dovodila u vezu sa ovim kulturnim kompleksom. U tom smislu prije bi se moglo govoriti o uticajima s područja srednje Volge, odnosno iz kulture Bilanovo, jer ljubljanski oblici pokazuju najviše sličnosti sa nalazima iz okvira te kulture. Ali, za povezivanje ova dva veoma udaljena područja nedostaju odgovarajući nalazi u međuprostoru, te se ni o kontaktima na ovoj relaciji, barem za sada, ne može govoriti. U ovom pogledu nisu nam od velike pomoći ni sličnosti pojasnih obloga o kojima je ranije bilo riječi. Naime, takvi nalazi se i u ljubljanskoj i u bilanovskoj kulturi susreću pojedinačno, a zastupljeni su i u drugim oblastima, te takođe ne mogu biti dokaz direktnih veza među ovim kulturama³.

Prema tome, pojava loptastih oblika i njihova dominacija u starijoj fazi ljubljanske kulture ne može se sa sigurnošću dovesti u vezu

³ Up. poglavlje Područje sjevernog Jadrana, str. 61—62.

sa stranim uticajima, bilo da se radi o »Glockenbecher« kompleksu ili o drugim savremenim kulturnim cjelinama sa šireg područja. U ovom smislu bi možda trebalo više pažnje posvetiti lokalnom razvoju i domaćem supstratu. Naime, loptaste posude nisu strane u prethodnom razvoju ni na klasičnom ljubljanskom prostoru, niti na području ostalih varijanti ove kulture. U Igu I konstatovane su, doduše, malobrojne, ali veoma karakteristične posude tipa kuglastih amfora (up. R. Ložar, 1941, 33, Sl. 2). Ti oblici sasvim sigurno prethode kasnovučedolskom materijalu, koji, po Dimitrijeviću, predstavlja osnovnu komponentu grupe Ig I. Međutim, nemamo sigurnih elemenata koji bi ukazivali da su takve forme preživjele do vremena ljubljanske kulture. S obzirom na njihovu malobrojnost u ovom okviru, to izgleda malo vjerovatno.

Čini se da više indicija u ovom pogledu pruža uže jadransko područje. Loptaste forme sa cilindričnim vratom prisutne su na sjevernom Jadranu, u okviru tzv. gornjojadranskog tipa nakovanske kulture (up. N. Petrić, 1979, 217, T. XIV). Kako pokazuje stratigrafija u Ravlića pećini, takvi oblici se javljaju i na srednjem Jadranu već od najranijeg eneolita i traju kontinuirano sve do vremena ljubljanske kulture, odnosno do sloja IIIa (up. B. Marijanović, 1981, T. XXVIII: 9; XXX: 2; XXXII: 2—8). U ovom smislu nije bez značaja podatak da su već u nakovanskoj kulturi i u njoj odgovarajućem sloju IIc Ravlića pećine, zastupljene i supkutane drške (up. N. Petrić, 1979, 219, T. XV: 3; B. Marijanović, 1981, T. XXXI: 4). Ako se tome dodaju prstenasto zadebljani obodi, koji imaju sličan stratigrafski i hronološki položaj na području srednjeg Jadrana (B. Čović, 1978, 43), a nisu poznati u prethodnom razdoblju na klasičnom ljubljanskom prostoru, onda lokalna, jadranska komponenta dobija sasvim konkretnu težinu i značaj u pogledu procesa nastanka i razvoja ljubljanskog kulturnog kompleksa.

Prema sadašnjoj situaciji, izgleda da bi u ovom pogledu ipak trebalo dati prednost srednojadranskom prostoru u odnosu na sjeverni Jadran i šire klasično ljubljansko područje. Naime, nekoliko bitnih momenata govori u prilog da se loptaste posude sa cilindričnim vratom i supkutanim drškama, a naročito oblici sa prstenasto zadebljanim obodima, mogu smatrati produktima lokalne tradicije ovog prostora, odakle su se širili ka klasičnom ljubljanskom prostoru i u zaleđe južnog Jadrana (Odmut VIb; T. XLIII: 3, 6; XLIV: 2, 3, 5). Kao prvo, ti oblici se najranije javljaju upravo na ovom području, a osim toga, na loptastim posudama iz okvira srednojadranskog tipa ljubljanske kulture u značajnoj mjeri je zastupljena ornamentika koja se ne susreće na klasičnom ljubljanskom području. To su motivi riblje kosti, cikcak-urezi i žlijebljene linije, koji se smatraju lokalnim produktima ili nasljeđem starije, srednojadranske i šire, zapadnobalkanske tradicije (B. Čović, 1978, 51).

Veoma kompleksno je i pitanje porijekla koničnih zdjela sa proširenim obodom. Istina, konične zdjele su veoma česte u drugoj i trećoj fazi kulture zvonastih pehara u Srednjoj i Zapadnoj Evropi, ali se varijante sa proširenim obodom u ovom okviru javljaju sasvim iznimno, i to u Glockenbecher-Csepel grupi (up. R. Schreiber — Kalicz, 1984, T. XXXI: 4, 5; XXXVI: 10). Ovakvi primjerci su nešto

brojniji u kulturi zvonastih pehara Iberijskog poluostrva (J. Harrison, 1977, Fig. 42 : 107, 108, 113—117; Fig. 43 : 127, 128, 195—198 id.). No, teško da se ljubljanska kultura može dovoditi u vezu sa ovim udaljenim područjem, jer ovdje, kao i u prethodno navedenom slučaju kulture Bilanovo, nedostaju odgovarajući nalazi u međuprostoru.

Sa druge strane, konične zdjele sa ravnim ili proširenim obodom dosta su brojne u kasnom vučedolskom krugu, u okviru Makó i Hrustovača tipa, a naročito u grupi Ig I (J. i P. Korošec, 1969, T. 38 : 1; 39 : 7; 40 : 1; 45 : 1, 2, 8; 46 : 2, 10 ; 47 : 6). Stoga nam se čini sasvim opravdano mišljenje E. Neustupnog, po kome ovakvi oblici predstavljaju vučedolsku komponentu u srednjoevropskom »Glockenbecher« kompleksu (E. Neustupný, 1984, 111—112, Fig. 3). U predljubljskim horizontima jadranskog područja nema oblika ovog tipa, te bi se prisustvo takvih formi u ovoj kulturi moglo dovesti u vezu sa lokalnim razvojem na klasičnom ljubljanskom području, odnosno moglo bi se smatrati vučedolskom komponentom, koja je naslijeđena od grupe Ig I.

No, pri ovim razmatranjima morali bismo povesti računa i o činjenici da su ovakve zdjele dosta dobro zastupljene još na nekim područjima, kao npr., u ranom bronzanom dobu jugoistočne Bugarske. Naročito su brojne u stambenim horizontima 10—6 naselja u Ezeru (up. G. Georgiev et al., 1979, Obr. 144 : a; 147 : b; 153 : v, g, 158 : 182). Posebno je indikativno da su primjerci iz Ezera mahom ornamentisani mrežastim urezima, koji se, kako smo vidjeli, susreću i u okviru ljubljanskog materijala na južnom i srednjem Jadranu (T. XXI : 9; XLIV : 1, 7). Mrežasti ornamentisani su takođe zastupljeni u grupi Bujanj-Hum II, a njihova pojava se i u tom okviru povezuje sa Ezerom (M. Garašanin, 1983b, 14, sl. 137—139, 141—144). Međutim, ovi horizonti u Ezeru datirani su u vrijeme koje odgovara početku ranog bronzanog doba Anadolije i jednim dijelom vremenu Troja I (G. Georgiev et al., 1979, 497—514), što u cjelini znatno prethodi ljubljanskoj kulturi. Time se veoma komplikuju mogućnosti uspostavljanja veza na ovim relacijama. Sa druge strane, već smo ranije naznačili da su ovakvi ukrasi u velikoj mjeri prisutni u okviru kulture zvonastih pehara na Siciliji i na Malti, te valja imati u vidu i mogućnost veza sa tim područjima.

U prilog vezama sa istočnim Balkanom možda bi govorila pojava loptastih posuda bez vrata. Naime, posude ovog oblika na sjevernom Jadranu nisu u značajnoj mjeri zastupljene prije ljubljanske kulture, a i tada se javljaju sasvim sporadično⁴. Nema ih ni u starijim eneolitskim slojevima na području srednjeg Jadrana, već se pojedinačni nalazi tog tipa, ukrašeni otiscima šnura, i ovdje javljaju u jednom horizontu, koji je, po svemu sudeći, veoma blizak vremenu početka ljubljanske kulture (tumul Ljeskova Glavica, Zelena Pećina, Rumin, Odmut VIa — B. Čović, 1980a, 35—38, sl. 1 : 1—4; 2 : 1; Č. Marković, 1985, T. XXVIII : 7, 9; XXIX : 1). Takvi oblici i ornamentisani imaju dobre analogije u Albaniji (Bardhoc: A. Hoti, 1982, T.

⁴ Ovdje izuzimamo pojedinačne primjerke iz okvira metličaste keramike, odnosno iz tzv. brionske kulture (up. N. Petrić, 1979, 231, T. XXII : 4, 6).

X : 2, 3, 5, 6; T. XIII : 2, 7, 8)⁵, Grčkoj (Hagia Marina, Pevkakia — V. Miložčić, 1955, 152), Makedoniji (Dikili Tash — M. Sfériades, 1983, 667, Fig. 66), Trakiji (Ezero — G. Georgiev et al., 1979, 384, 386, Obr. 188 : e), istočnoj Rumuniji (Orlea — S. Morinz — P. Roman, 1968, 105, Sl. 45 : 2) i u istočnoj Slovačkoj (Barca — L. Hajeck, 1961, 68, Abb. 7)⁶.

Datacija ovih nalaza kreće se u okviru EH II — EH III perioda. Posuda ovog tipa iz petog stambenog horizonta u Ezeru datirana je u vrijeme Troja I, što odgovara EH II razdoblju (G. Georgiev et al., 1979, 498), a jedan od najmlađih primjeraka ovog tipa, iz Hagia Marina, opredijeljen je u kasni EH III period (V. Miložčić, 1955, 152). Pojavu šnur ornamentike i ovih oblika na Jadranu neki autori dovode u vezu sa prodorom iz ruskih stepa (B. Čović, 1980a, 38; B. Jovanović, 1979, 383—384). Međutim, u novije vrijeme je ukazano na dugotrajni samostalni razvoj vrpčaste keramike na prostoru jugoistočne Evrope (P. Roman, 1979), te je sve teže opravdati stanište po kome su primjerci sa ovog područja rezultat izvornih uticaja iz stepske oblasti. Takav razvoj događaja pogotovu bi bio neprihvatljiv u slučaju posuda iz ljubljanskog okvira, na kojima više nema vrpčastih ukrasa.

U razmatranjima pojave tih elemenata i eventualnih veza sa stepskim i istočnobalkanskim područjem, veliku smetnju predstavlja slabo poznavanje nalaza s prostora južnog Jadrana, kao i sa šireg područja unutrašnjosti zapadnog Balkana. Međutim, cjelokupna situacija na području istočne Panonije, donjeg Podunavlja i istočnog Balkana, pokazuje da se izvorni stepski elementi na ovim prostorima ne javljaju nakon Cernavoda III perioda. Pri tom se određene stepske odlike koje su prisutne u narednim razdobljima, smatraju posljedicom ranijih upliva koji su inkorporirani u razvoj lokalnih kultura ovih područja⁷. U vezi sa kontaktima ljubljanske kulture sa tim oblastima mnoga pitanja za sada moraju ostati otvorena, a za njihovo konkretnije razrješavanje neophodno je sačekati rezultate narednih istraživanja u navedenim dijelovima zapadnog Balkana, koji bi morali predstavljati kontaktnu zonu u ovim relacijama.

Sasvim drugačija je situacija sa žlijebljenom ornamentikom, koja je u znatnoj mjeri zastupljena samo na srednjem Jadranu i koja, prema tome, predstavlja izrazitu odliku ove ljubljanske varijante. Ne poznajemo ni na jednom drugom području ovakvu koncentraciju žlijebljenih ukrasa, te se nameće zaključak da je ovdje u pitanju lokalni produkt. U većini slučajeva ovom tehnikom se izvode motivi koji kopiraju ukrase »Glockenbecher« tipa, tako da se tu najvjerovatnije radi

⁵ U arheološkoj literaturi naveden je veći broj nalaza ovog tipa u Albaniji: Maliq, Nezir, Benjë, Piskovë — F. Prendi, 1982, 208—209. Međutim, prema usmenom objašnjenju F. Prendija, ovdje je u pitanju greška u prevođenju sa albanskog na njemački jezik, jer se kod ovih nalazišta ne radi o keramici sa šnur ukrasima, već sa plastičnim trakama sa utisnućima.

⁶ Sire u vezi sa ovim pitanjima vidi B. Govedarica, 1986, 80—81 i tamo navedenu literaturu.

⁷ I. Ecsedy, 1979, 57. O ovim pitanjima biće još riječi prilikom obrade geneze protocetinskog facijesa.

o jednom vidu grube lokalne imitacije klasične ljubljanske ornametike. Time se može objasniti i činjenica da ovaj manir ukrašavanja nije šire zastupljen izvan srednjojadranskog područja, dok se na prostoru klasičnog tipa ljubljanske kulture, javlja sasvim iznimno.

Tokom mlađe faze ljubljanske kulture nastaju značajne promjene u kulturnom razvoju, prvo na njenom klasičnom području, a zatim i u ostalim regijama. Istina, i dalje je u određenoj mjeri prisutan domaći kulturni supstrat, ali ti autohtoni elementi sasvim sigurno više ne diktiraju pravce stilskog i kulturnog razvoja, već to sada u najvećoj mjeri čine novi elementi stranog porijekla. Na prvom mjestu to su oblici s područja srednje Evrope i Alpa, tj. nalazi protounjetičkog, odnosno Oggau-Loretto tipa, a zatim i elementi čije porijeklo treba tražiti na istočnomediteranskom prostoru⁸.

Kad je u pitanju klasično ljubljansko područje, tokom druge faze razvoja ove kulture odvijaju se dva paralelna i uzročno povezana procesa, od kojih svaki vodi ka definitivnom raspadu ove kulturne cjeline. Prvi i u cjelini najznačajniji proces iniciran je prodorom protounjetičkih elemenata. Taj prodor, prije svega, označava dezintegraciju vodećih ljubljanskih centara, a kao posljedica toga otpočinje i proces podvajanja na relaciji Barje — sjeverni Jadran. Budući da Ljubljansko Barje sve više gubi značaj kulturnog središta, područje sjevernog Jadrana ulazi u čvršće veze sa sjevernom Italijom, i to uglavnom kao posrednik u prenošenju protounjetičkih formi koje prepoznajemo u najranijim horizontima kulture Polada. Veze sa područjem srednjeg Jadrana, koje su egzistirale i u starijoj fazi ljubljanske kulture, sada se ograničavaju samo na uže jadranske relacije. U procesu kulturne razmjene koja se u ovim okvirima odigrala, od bitnog značaja je bila istočnojadranska obalna komunikacija.

Gledajući šire aspekte kulturnog razvoja na tom području, potrebno je naglasiti da sa drugom ljubljanskom fazom otpočinje dugotrajni proces opadanja kulturnog razvoja, što će sve više dolaziti do izražaja tokom narednih faza ranog bronzanog doba.

Poseban problem u genezi ljubljanskog kulturnog kompleksa predstavljaju nalazi sa područja južnog Jadrana, gdje se, po svemu sudeći, odvijao jedan zaseban i specifičan razvoj, koji se za sada ne može u dovoljnoj mjeri dokumentovati. Tome u prilog govori sporadična zastupljenost protocetinskog materijala i snažno prisustvo klasičnih ljubljanskih formi tokom čitavog trajanja ove kulture, uključujući tu i elemente srednjojadranske varijante, kao što su žlijebljeni ukrasi i pojedini oblici. Ostaje otvoreno pitanje prisustva lokalne vučedolske tradicije, jer do sada ta kultura u prethodnom razvoju tog prostora nije uopšte konstatovana. Isti je slučaj sa eventualnim uticajima s područja kultura Ezero i Bujanj-Hum, kao i sa elementima koji upućuju na mediteransku kulturu zvonastih pehara. Međutim, sve su to elementi iz okvira razvoja materijalne kulture, dok je u pogledu grobnog ritusa moguće praviti razliku, kako u hronološkom tako i u

⁸ Ova druga komponenta najjasnije je izražena na srednjem i južnom Jadranu i o njoj će više riječi biti prilikom obrade problematike nastanka i razvoja protocetinskog facijesa.

kulturnom smislu. Naime, svi grobni nalazi iz okvira ljubljanskog kompleksa na južnom Jadranu pripadaju vremenu mlađe faze klasične ljubljanske kulture, a u odnosu na način sahranjivanja odgovaraju protocetinskom facijesu. Iz tih razloga će pitanja vezana za kult sahranjivanja u ovim ljubljanskim nalazištima biti cjelovito obuhvaćena prilikom obrade nastanka i geneze protocetinskog facijesa.

Iz svega iznesenog proizilazi da na sadašnjem stupnju poznavanja ove problematike možemo izdvojiti sljedeće elemente kao bitne komponente koje su imale značajnu ulogu u nastanku i razvoju ljubljanskog kulturnog kompleksa:

— a) komponenta kulture zvonastih pehara, kojoj, bez sumnje, pripada klasična ljubljanska ornamentika, metalno oruđe, te vjerovatno pojedini keramički oblici, kao što su kupe na nozi, bikonične zdjele i zdjele sa uvučenim obodom;

— b) tradicija jadranskog eneolita, čiji udio se ogleda u prstenasto zadebljanim obodima, kao i u loptastim posudama sa cilindričnim vratom i supkutanim drškama;

— c) kasnovučedolska tradicija Ig I tipa, od koje su najvjerojatnije nasliedene konične zdjele sa proširenim obodima;

— d) eventualni uticaji s istočnog i centralnog Balkana, kojima bi se mogla pripisati pojava loptastih posuda bez vrata i mrežasta ornamentika. Moguće je da u ovom okviru treba tražiti i porijeklo koničnih zdjela sa proširenim obodom. U tom slučaju prethodno navedena vučedolska komponenta bila bi svedena samo na posredne elemente koji su sadržani u okviru kulture zvonastih pehara;

— e) u razvoju klasične ljubljanske kulture tokom njene mlađe faze značajnu ulogu su imali uticaji iz pretounjetičkog kulturnog kruga s područja Alpa i iz srednje Evrope.

U cjelini gledajući, ljubljanski kulturni kompleks predstavlja veoma složen konglomerat u čijim su regionalnim varijantama snažno izražena različita prožimanja, međusobni uticaji, prenošenje spoljnih upliva i drugi slični procesi. Elementi »Glockenbecher« tipa su, bez sumnje, najprije odomaćeni na prostoru klasične ljubljanske kulture, odakle se šire dalje ka jugu, komunikacijom koja vodi duž jadranske obale i paralelnim podužnim putevima u njenom neposrednom zaleđu. Uz tipičnu ornamentiku, kupe na nozi, bikonične zdjele i druge »Glockenbecher« oblike, odavde su na jug najvjerojatnije pristigle i zdjele sa proširenim obodima.

Iz razloga koje smo prethodno naveli nismo u mogućnosti da dokumentujemo mehanizam kojim su navedeni elementi prodirali ka jugu, odnosno da li se tu radi o populacionim kretanjima ili o drugim vrstama kontakata, te taj problem mora i dalje ostati otvoren. Međutim, sasvim je sigurno da su ti elementi na području srednjeg Jadrana naišli na jednu veoma prijemčivu sredinu, koja je uz to imala svoj identitet i bila u stanju da pruži određeni udio u kreiranju jednog novog kulturnog stila i izraza, koji nazivamo ljubljanskom kulturom, odnosno ljubljanskim kulturnim kompleksom.

PROTOCETINSKI FACIJES I PROBLEM POJAVE TUMULA NA JADRANU

Protocetinski facijes je najizrazitiji predstavnik Ib faze ranog bronzanog doba na istočnojadranskom području. U kulturnom, i hronološkom smislu to je jedna prelazna etapa između srednjojadranskog tipa ljubljanske i cetinske kulture. To je ujedno i bitna prekretnica u razvoju ovoga područja, ali, za razliku od istovremenog procesa na sjevernom Jadranu koji označava uvod u dugotrajnu stagnaciju, sa protocetinskim facijesom otpočinje novi kulturni uspon, koji će do punog izražaja doći u klasičnom cetinskom razdoblju.

Autohtono nasljeđe iz okvira srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture u znatnoj mjeri je prisutno u razvoju materijalne kulture protocetinskog facijesa. To se jasno ogleda u produženom trajanju pojedinih ljubljanskih formi i ukrasa, a naročito u preuzimanju i daljem razvoju ukrašavanja tehnikom žlijebljenja. Ova tehnika je, bez sumnje, produkt srednjojadranskog prostora, a svoj najveći uspon će doživjeti u vrijeme cetinske kulture. Uz to su u protocetinskim okvirima jasno vidljivi i izraženi elementi protounjatičkog tipa koji su pristigli posredstvom sjevernojadranskog područja. Ovdje takođe treba naglasiti značajne srodnosti sa materijalom iz Tarxien nekropole i gradine Borg en Nadur na Malti, kao i sa nalazima iz Ognina na Siciliji, koje su takođe mogle imati određenog udjela u formiranju kulturne fizionomije protocetinskog facijesa.

Međutim, ono što je posebno karakteristično za protocetinski facijes jeste jedna bitna inovacija u domenu duhovne kulture, što se najjasnije ogleda u načinu sahranjivanja, odnosno u pojavi tumula sa cista-grobovima. U stvari, ta inovacija je od tolikog značaja da se problematika nastanka ovog kulturnog facijesa, kao i čitav dalji razvoj kulture bronzanog doba na istočnojadranskom prostoru, ne može cjelovito razmotriti niti razumjeti, bez prethodne obrade problema nastanka ovih tumula i niza drugih pitanja koja su s tim povezana. Da bismo u punoj mjeri razmotrili brojna pitanja iz ovog domena, neophodno je dotaknuti i neke kulturne aspekte iz eneolitskog doba na ovom i na širem evropskom prostoru, posebno pojavu šnur keramike i jamnih grobova, koje jedan broj autora tumači kao posljedicu značajnijeg prodora stepske populacije na prostor jadranskog zaleđa.

Na osnovu nalaza šnur keramike i tumula na Jadranu. M. Gimbutas zaključuje da je na ovom prostoru prisutna stepska populacija Kurgan IV tipa (M. Gimbutas, 1973, 134). Sličan zaključak iznosi i A. Benac, koji smatra da prvu značajniju pojavu Kurgan naroda na Jadranu označavaju nalazi šnur keramike koji se prema nekalibriranim C-14 datumima, mogu opredijeliti u zadnju četvrtinu trećeg mileniuma pr. n. e. (A. Benac, 1981, 23—26).

Po D. Srejševiću, oko 2300 pr. n. e. uslijedio je jedan veoma jak stepski prodor u Podunavlje i na Balkan. Jedan od glavnih pravaca tog prodora išao je preko rijeka Drine i Pive i izbio na jadransku obalu (D. Srejšević, 1987, 49).

Slično mišljenje ima N. Hammond, koji pojavu tumula na grčkom kopnu dovodi u vezu sa prodorom Kurgan IV talasa preko Albanije i Makedonije (N. G. L. Hammond, 1967, 96—105; 1976, 107—113).

Međutim, ovdje je potrebno naglasiti da u nauci nema jedinstvenog stava o pitanju nastanka tumula, a teorija o stepskom porijeklu ovog načina sahranjivanja u novije vrijeme se često dovodi u pitanje. Naročito su podložni kritici mehanizmi i pravci pretpostavljenih stepskih prodora, a nisu rijetki ni autori koji dovode u sumnju i osnovni postulat ove teorije, odnosno mogućnost stepskog porijekla tumula uopšte. Tako A. Häusler navodi da Kurgan narod egzistira tokom III i II milenijuma na jednom vrlo širokom prostranstvu, koje zahvata istočnu i srednju Evropu, te da su tumuli produkt razvoja na čitavom tom prostoru, čime se dovodi u sumnju prednost stepske tradicije (A. Häusler, 1974, 14—30; 1976, 79—80). U ovom smislu veoma je zanimljivo i mišljenje koje iznose engleski autori Coles i Harding i koje je sasvim oprečno navedenoj »stepskoj teoriji«. Ovi autori smatraju da se uzroci promjenama koje u kulturi praistorijske Evrope nastaju sa pojavom metalurgije i tumula, veoma teško mogu tražiti u prilično nepoznatim i slabo istraženim prostranstvima azijske Rusije, pogotovu se na taj način ne može objasniti pojava tumula u neolitu Bretanje, Britanije i Irske. U suštini, zaključuju navedeni autori, ničim nije dokazana hronološka prednost stepskih tumula u odnosu na spomenike ovog tipa u Evropi, te se na osnovu raspoložive dokumentacije ne može govoriti ni o stepskom, niti o zajedničkom porijeklu ovog načina sahranjivanja uopšte (J. M. Coles—A. F. Harding, 1979, 6—8).

Sa stanovišta problematike koja nas ovdje zanima ne možemo zalaziti u šire razmatranje opštih problema vezanih za nastanak tumula, njihovo rasprostiranje na širokom evroazijskom prostoru, kao ni u pitanja prednosti stepske, srednjoevropske, ili neke druge tradicije u ovom smislu. Činjenica da u vezi sa tim problemima nema jedinstvenog stava u arheološkoj literaturi, po svemu sudeći, pokazuje da se oni u ovom momentu i ne mogu na zadovoljavajući način riješiti. U ovom slučaju za nas je od primarne važnosti razvoj ovih grobnih spomenika na području jugoistočne Evrope i istočnog Mediterana, a u tom okviru stvari stoje nešto jasnije, te su mogući i neki konkretniji zaključci. Naime, u okviru sjevernog i istočnog Balkana evidentne su određene veze sa stepskim područjem, ali uz to stoji i činjenica da se kompleksne promjene koje se odvijaju na prelazu iz eneolita u bronzano doba u kulturom razvoju čitavog balkanskog prostora ne mogu objasniti samo prodorom snažnih grupacija stranog porijekla već se tu mora uključiti i niz drugih faktora lokalnog karaktera. U tom kontekstu se ni nastanak tumula na jadranskom području ne može razmatrati kao jedinstven fenomen, već se mora raščlaniti u najmanje dvije grupe odvojenih problema, od kojih se jedna odnosi na tumule sa jamnim grobovima i na šnur keramiku, koja je sa njima u vezi, a druga bi obuhvatala humke sa cista-grobovima.

Jamni grobovi su zastupljeni u tumulu Ljeskova glavica kod Biće, a to je ujedno i jedini do sada poznati tumul sa grobovima ovog tipa na užem području zapadnog Balkana. Dva najranija groba iz ovog

tumula smještena su u četvrtastim jamama u centralnom dijelu humke. Pokojnici su bili položeni na leđa sa savijenim nogama. U grobovima nije bilo nikakvih priloga, ali je na prvobitnom humusu između ovih grobova nađeno nekoliko fragmenata keramike, među kojima su dva sa šnur ukrasima. Autor istraživanja sasvim ispravno zaključuje da cjelokupni ritual sahranjivanja pokojnika u primarnim grobovima ove humke upućuje na stepski kompleks Istočne Evrope. Pri tom on u nedostatku bližih analogija ukazuje na kulturne grupe stepsko-pontske oblasti i na njima srodne grupe u Rumuniji i Bugarskoj (B. Čović, 1980, 35—36). Međutim, karakteristično je da najbliže analogije ovim grobovima ne susrećemo na sjevernom i sjeveroistočnom prostoru, već na jugu — u Grčkoj (Leukada, W. Dörpfeld, 1927; 211—223), a nedavno su tumuli sa grobovima ovoga tipa konstatovani i na prostoru današnje Albanije.

Primarni grob iz tumula i u Piskově u južnoj Albaniji gotovo je identičan grobovima iz Ljeskove glavice (up. N. Bodina i u, 1981, 243—249), a istovetan položaj skeleta konstatovan je u centralnoj grobnoj jami humke 1 u Pazhoku (S. Islami — H. Čeka, 94—96; N. G. L. Hammond, 1967, 79—82). Grobne jame sa skeletima položanim na leđima sa savijenim nogama, ili zgrčenim na boku, poznati su i u tumulu Dukat kod Vlore (N. Čeka, 1975, 145), a u novije vrijeme su otkriveni i u tumulu VI iz Štoja kod Skadra⁹.

Na taj način se izdvaja jedna »južna« grupa od najmanje 5 tumula sa jamnim grobovima i tipičnim stepskim ritualom. Osim primjera s područja Albanije, tu spada Ljeskova glavica u Hercegovini i tumul iz Leukade u zapadnoj Grčkoj. Stepško porijeklo ovih humki ne može se dovesti u pitanje. Međutim, mnogo je teže utvrditi pravac prispjeća i prirodu njihove pojave u ovom dijelu Balkana, odnosno razlučiti da li oni označavaju i prisustvo stepske populacije ili samo indirektno elemente tog tipa. Prema raspoloživim podacima, na prostoru centralnog Balkana, odnosno na području današnje Srbije, koje u ovom smislu predstavlja geografski najpovoljniju kontaktnu zonu, ne postoji nijedan tumul sa jamnim grobovima. Iz tih razloga, barem za sada, nemamo nikakve potvrde prodora nosilaca jamnih grobova ili njihovih uticaja preko centralnog Balkana¹⁰.

Prema sadašnjoj situaciji, najjužnija tačka do koje je dospio integralni prodor stepskih tumula ne nalazi se na ovom pravcu, već na prostoru istočnog Balkana, u sjeveroistočnoj i srednjoj Bugarskoj (up. G. Tončeva 1978, 228—237; 142—143; E. Bacova — M. Knčev, 1974, 50—57). No, i u tom smjeru je veoma teško tražiti porijeklo navedenoj grupi tumula sa jamnim grobovima iz jugozapadnog Balkana, jer i u ovom slučaju postoji veliki međuprostor na kome nema adekvatnih nalaza. Ipak na tom prostoru postoje određeni elementi koji bi nam barem indirektno mogli pomoći da shvatimo proces šir-

⁹ A. Koka, 1985, 242—248. Kako smo ranije naglasili, jamni grob koji se nalazi u centru tumula otkriven je naknadnim iskopavanjem i do sada nije objavljen.

¹⁰ Ovdje nismo uzeli u obzir nalaz iz Rogojevca kod Kragujevca, jer se ne radi o jamnom grobu, a i hronološki gledano u pitanju je jedan stariji horizont. Up. D. Srejšević, 1976, 118—122.

nja stepskih elemenata ka jugu Balkana. U tom smislu je veoma indikativna činjenica da većina grobnih priloga u tumulima na području Bugarske i jugozapadne Rumunije ima lokalni karakter, dok su drugi elementi grobnog rituala strani. To ukazuje na integraciju autohtonih i stepskih elemenata, koja je obavljena već na ovom prostoru. Na to je, bez sumnje, uticalo postojanje snažnog autohtonog supstrata, koji je u znatnoj mjeri učestvovao u formiranju lokalnih kultura, kao što su Coțofeni, Ezero i druge cjeline u kojima su integrisane strane i domaće komponente. To se ogleda u pogrebnom ritualu, koji je uglavnom stepskog karaktera, dok su prilozi mahom Coțofeni tipa, dakle već produkt lokalnog razvoja¹¹.

Slična je situacija i sa određenim produktima materijalne kulture. Za nas je u ovom slučaju posebno bitna činjenica da je u okviru kulture Ezero brojno zastupljena šnur keramika, među kojom su motivi i oblici kakve nalazimo u tumulu Ljeskova glavica. Kako smo prethodno naglasili, takva keramika je prisutna i na prostoru jadranskog zaleđa, u Albaniji, Egejskoj Makedoniji i na grčkom kopnu¹², dok nam u sjevernom dijelu zapadnog Balkana i na području Srbije nisu poznati ovakvi oblici i motivi. Prostiranje šnur keramike ovog tipa na području jugozapadnog Balkana u velikoj mjeri se poklapa sa arealom na kome se nalazi »južna« grupa tumula sa jamnim grobovima, te bi i to ukazivalo na područje istočnog Balkana kao izvorište ovih tumula kao jednog od već transformisanih elemenata stepskog porijekla. Čini se da sve to potvrđuje značaj kulture Ezero, koja je, bez sumnje, postala značajan centar produkcije i širenja šnur keramike u lokalnim, balkanskim okvirima.

O postupnom širenju tumula od sjevera ka jugu i o njihovom sažimanju u okvirima lokalnih kulturnih cjelina ukazuju i hronološki odnosi u različitim geo-kulturnim cjelinama. Najraniji tumuli su prisutni u Moldaviji i Munteniji (Glavanesti Vechi, Valea Lupului, Brailița, Erbiceni i dr.) i odgovaraju periodu Gorodsk-Usatovo, odnosno Horodiștea-Foltești (V. Z i r r a, 1960, 98—101; S. M o r i n z — P. R o m a n, 1968, 112—118). Približna ovom vremenu je i prva pojava tumula u sjeveroistočnoj Mađarskoj (Ketegyhaza — I. E c s e d y, 1975, 283; 1979, 57). Na prostoru Banata nema sigurno potvrđenih tumula starijih od klasične faze badenske kulture (Arađanska humka, Skorenovac — S. D i m i t r i j e v i ć, 1979, 204; M. G a r a š a n i n, 1973, 230). Slična je situacija u jugozapadnoj Rumuniji i Bugarskoj, gdje većina tumula pripada vremenu Coțofeni i vučedolske kulture (V. Z i r r a, 1960, 108—110; P. R o m a n, 1976, 32—33). Izdvojena grupa jamnih grobova na Jadranu, Albaniji i u zapadnoj Grčkoj odgovara sloju Odmut VIa, i početku kulture Maliq IIIa, odnosno kraju eneolita na jadranskom području, što bi predstavljalo najkasniju pojavu grobova ovoga tipa.

Naredna istraživanja će potvrditi da li je ova »južna« grupa tumula sa jamnim grobovima nastala posredstvom uticaja sa prostora srednjeg Balkana ili s područja istočnog Balkana. No, bez obzira da

¹¹ Tumuli Moldova Veche, Suharu-Dolj, Trnava, Kneža i dr. Up. P. R o m a n, 1976, 32—33; B. N i k o l o v, 1976, 38—51.

¹² Uporediti str. 207—208 u ovom poglavlju.

li se radi o kraćem putu ili, pak, o obilaznom smjeru koji nama za sada izgleda dokumentovaniji, čini se da ni u jednom slučaju nije bilo u pitanju direktno prispjeće stepske populacije, nego samo prisustvo elemenata stepskog porijekla čiji nosioci već imaju lokalni balkanski karakter.

Drugi kompleks problema predstavlja pojava tumula sa cista-grobovima, koji su tipični za rano bronzano doba jadranskog područja. U tom okviru jasno se izdvajaju dva tipa: humke sa kamenom platformom u centralnom dijelu, na kojoj se nalaze ciste i jednostavni tumuli od kamena, rjeđe od zemlje, sa grobovima položenim najčešće na prvobitnu površinu zemlje u središnjem dijelu. Kako smo vidjeli, ovi tumuli imaju priloge lokalnog, protocetinskog, kasnojubljskog, cetinskog i dinarskog tipa. Objе varijante egzistiraju paralelno, s tim što se sa sigurnošću može reći da se humke sa platformama pojavljuju nešto ranije od druge varijante.

Kao i u pogledu tumula sa jamnim grobovima, mišljenja o porijeklu ove vrste tumula nisu jedinstvena. M. Gimbutas i drugi zastupnici »stepske teorije« smatraju da i cista-grobovi vode porijeklo iz ruskih stepa. Međutim, ne mali broj autora ukazuje da se ovdje radi o različitim fenomenima. Po mišljenju I. Bone, tumule sa cista-grobovima ne bi trebalo dovoditi u vezu sa stepskim područjem, već se uzroci njihovog nastanka moraju tražiti na prostoru istočnog Mediterana (I. B o n a, 1965, 58—61). I. Ecsedy takođe naglašava da se promjene u istočnom Mediteranu i Anadoliji ne mogu dovesti u vezu sa stepama, smatrajući da je ovdje u pitanju paralelan fenomen koji je u osnovi anadolski (I. E c s e d y, 1979, 57). U novije vrijeme okvakvom mišljenju se približavaju J. Machnik i M. Garašani, koji tumule sa cista-grobovima povezuju sa razvojem na području Kavkaza, ne isključujući mogućnost da su na ovaj prostor došli iz pravca jugoistoka, preko Anadolije (J. M a c h n i k, 1978, 21—26; M. G a r a š a n i n, 1983, 717). Niz argumenata u prilog južnog porijekla cista-grobova sa jadranskog područja iznio je i B. Govedarica (B. G o v e d a r i c a, 1987, 67—69).

Prema tome, postoji dosta indicija koje upućuju da se pojava ovog tipa sahrane u Grčkoj i na širem prostoru jugoistočne Evrope može povezati sa uticajima iz Anadolije i kavkaskog područja. Međutim, činjenica da se najraniji tumuli ovog tipa javljaju na sasvim suprotnom kraju egejskog kulturnog kruga, odnosno u zapadnoj Grčkoj, dok ih na preostalom dijelu grčkog kopna i u Trakiji, koje bi u ovom smislu morale biti kontaktna zona, u to vrijeme još uvijek nema — uslovljava izvjestan oprez u ovom smislu, te se barem za sada ni ova veoma primamljiva teza ne može u potpunosti dokumentovati niti prihvatiti, pogotovu ne kao rezultat direktnog prodora s područja Anadolije. Ovom konstatacijom ne odbacujemo svaku mogućnost veze sa anadolskim i kavkaskim tumulima, već želimo naglasiti da za sada nema dokaza o direktnim prodorima niti neposrednim kontaktima na ovoj relaciji. Nije isključeno da je nedostatak ovog načina sahranjivanja na prostoru koje predstavlja zonu kontakta među ovim područjima samo posljedica slabe istraženosti, ali je moguće da su u pitanju i neke druge objektivne okolnosti. Naime, cista-grobovi se dosta rano pojavljuju u Siriji, na Kikladima i na širem prostoru istočnog Mediterana

(C. D o u m a s, 1977, 37—47; I. E c s e d y, 1979, 57), te su na tlo zapadne Grčke mogli stići kao već odomaćeni produkt mediteranske tradicije.

Za naše razmatranje posebno su značajni tumuli sa kamenom kružnom platformom, koji se ne susreću središnjim i sjevernim dijelovima jugoistočne Evrope, već su zastupljeni isključivo na južnom i jugozapadnom Balkanu. Ujedno ova varijanta predstavlja najstariju grupu humki sa cista-grobovima. Najraniji primjerci ovog tipa u Leukadi datiraju se u EH II razdoblje, što bi približno odgovaralo vremenu Lerna III, po Rutteru, i fazi Troja Ib-IIc, po Podzuweit, odnosno Troja I, po Treuilu¹³. Sa ovog lokaliteta potiče i najstariji tumul iz »južne« grupe humki sa jamnim grobovima, a treba reći da je i on datiran u isti period.

Na sjevernom području konstatovani su samo pojedinačni i izolovani primjerci tumula sa kružnom platformom, i to u Barama kod Kragujevca. Obje humke iz ove nekropole imaju platformu izgrađenu od gline, što je svakako uslovljeno geo-morfološkim karakteristikama terena i ne dovodi u pitanje južno porijeklo ovih konstrukcija¹⁴. Na isti zaključak upućuju i nalazi bogatog nakita tipa Troja II, po Blegenu što i hronološki i kulturno odgovara ranim tumulima iz Leukade (up. D. S r e j o v i ć, 1976, 126). Istina, u humki I iz Bara skelet je u ispruženom položaju bez ciste, a u okviru grobnih priloga nalazi se i keramika sa primjesom drobljenih školjki, što ukazuje na određenu integraciju južnih i sjevernih elemenata. Međutim, to ne bi trebalo da iznenađuje na ovom geografskom prostoru. U humki II iz Bara je spaljeni pokojnik, a prilozi ukazuju na nešto kasnije vrijeme, odnosno na razdoblje koje neposredno prethodi formiranju grupe Belotić-Bela Crkva (D. S r e j o v i ć, 1976, 127—128). Taj horizont odgovara tumulu iz Oraha i drugim protocetinjskim humkama.

U prilog postojanju jedne relativno duge i snažne istočnomediteranske tradicije ovog tipa, treba navesti i do sada zapostavljeni primjer nekropole Aniba u Nubiji koja egzistira tokom trećeg i drugog milenijuma i u čijem su okviru u značajnoj mjeri zastupljeni grobovi sa kružnom platformom slični kritskim kružnim grobovima i onima iz nekropole Steno na Leukadi (G. S t e i n d o r f, 1935, Blat 2). U ovom slučaju posebno su karakteristični nalazi iz sjevernog groblja, u kome su mahom zgrčeni pokojnici (nekropola »N«). Među njima se ističu loptaste posude sa cilindričnim vratom, konične zdjele sa urezima i trouglastim ubodima ispunjenim inkrustacijom, bakarni bodeži sa središnjim rebrom i kamene pločice slične »pseudobrassardima« (G. S t e i n d o r f, 1935, 41, 47, Abb. 11; T. 39; 70). U tom smislu nije naodmet ni pretpostavka po kojoj bi kamene platforme tumula iz nekropole Steno mogle biti kopija kritskih kružnih grobova iz EM perioda (up. B. G o v e d a r i c a, 1987, 68).

Imajući sve to u vidu, čini se da možemo sa sigurnošću prihvatiti mišljenje I. Ecsedy, koji humke tipa Leukada smatra prethodni-

¹³ Up. N. G. L. Hammond, 1967, 96—105; 1976, 107—113; J. Rutter, 1982, 459; Ch. Podzuweit, 1979, Beil. 26; R. Treuil, 1983, 25—27, 54.

¹⁴ Pojedinačni primjerci zemljenih platformi susreću se i na jadranskom prostoru u dijelovima gdje nema kamena, kao što je humka iz Grabovice u Buškom blatu (Up. I. Marović, 1980, 11 i d.).

cima tumula tipa Verbica i Belotić-Bela Crkva (I. E c s e d y, 1975, 123). Time se u osnovi potvrđuju i zaključci po kojima porijeklo ovih tumula treba tražiti na prostoru istočnog Mediterana, o čemu smo prethodno govorili. U prilog ovakvoj konstataciji govore i najstariji tumuli sa cista-grobovima sa jadranskog područja, kao što su Mala Gruda, Orah, Grabovica i drugi, budući da sadrže dosta elemenata južnobalkanskog i istočnomediteranskog tipa. Zanimljivo je da je do sličnog zaključka u ovom pogledu došao i K. Branigan. U kontekstu razmatranja kulturnih odnosa na širem prostoru istočnog Mediterana, ovaj autor je iznio mišljenje da su Krit i Kikladi u to doba imali direktne interese za prodor na Jadran, a kao odskočna daska za to poslužila im je zapadna Grčka (K. B r a n i g a n, 1975, 49).

U vezi sa ovim neophodno je naglasiti da je u kulturama ranog bronzanog doba jadranskog područja koncentrisan najveći broj do sada poznatih tumula sa cista-grobovima na čitavom Balkanskom prostoru. I mada se primarno porijeklo ovog tipa humki ne može tražiti na tom tlu, sasvim je sigurno da je ono postalo snažan sekundarni centar razvoja i difuzije cista-grobova u ovom dijelu Balkana, te su najvjerovatnije odatle stizali podsticaji nastanka humki tipa Bare II i Belotić — Bela Crkva.

Rezimirajući na kraju problematiku prisustva stepskih elemenata i porijekla tumula na Jadranu, možemo zaključiti da raspoloživi materijal ne daje potvrde nikakvom snažnijem prodoru stepske populacije na ovo tlo. Jedini siguran element stepskog porijekla bili bi tumuli sa jamnim grobovima, ali njihovi nosioci u ovom dijelu Balkana nisu došljaci iz stepa već lokalna ili, bolje reći, autohtona balkanska populacija. Isti zaključak se sa dosta vjerovatnoće može odnositi i na keramiku sa šnur ukrasima iz ovog područja. Za razliku od toga, tumule sa cista-grobovima, koji doživljavaju snažan razvoj na jadranskom području, treba izdvojiti iz ovoga kompleksa, a njihovo porijeklo se mora tražiti u okviru razvoja istočnomediteranskog i anadolskog područja.

*
* *
*

Ako se sada vratimo pitanju geneze protocetinskog facijesa, iz svega iznesenog proizilazi da su u ovom procesu najbitniju ulogu imale sljedeće komponente:

— a) uticaji iz okvira kasnog »Glockenbecher« kompleksa, a naročito iz protounjetičkog kulturnog kruga, koji su na ovo područje stigli posredstvom mlađe faze klasične ljubljanske kulture. Za ove uticaje vezan je nastanak i razvoj većine novih keramičkih formi koje čine jednu od osnovnih odlika ovoga kulturnog horizonta;

— b) uticaji, a možda i priliv novog stanovništva sa egejskog, odnosno zapadnogričkog područja. Ta komponenta imala je presudnu ulogu u formiranju pogrebnih običaja, odnosno u pojavi tumula sa cista-grobovima na ovom području, kao i zlatnog nakita koji se prilaže u njima;

— c) autohtono nasljeđe srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture i svi elementi ranijeg razvoja koji su u njemu sadržani, u ovom smislu bi dolazili tek na treće mjesto. Pri tom je bitno naglasiti da određeno prisustvo keramičkih oblika sa ljubljanskom ornamentikom u okviru ovog facijesa, predstavlja zadnju pojavu tipičnih eneolitskih elemenata u materijalnoj kulturi ranog bronzanog doba jadranskog područja;

— d) eventualne veze sa kulturama s područja Sicilije i Malte, na koje upućuju određene sličnosti u načinu ukrašavanja i oblikovanju keramičkog posuđa, zbog velike udaljenosti i nedostatka nalaza u međuprostoru moraju za sada ostati samo kao nedovoljno dokumentovana mogućnost. U kontekstu veza sa ovim područjima moglo je doći i do nastanka pojedinih novih keramičkih oblika, u čemu se posebno ističu drške »x« tipa i urezana ornamentika, koje će kasnije preuzeti i do perfekcije razviti cetinska kultura.

Isto se odnosi i na eventualne veze sa područjem istočnog Balkana, odnosno sa kulturom Ezero i Glina III.

U pogledu kulturnih veza i odnosa u fazi Ib ranog bronzanog doba jadranskog područja potrebno je naglasiti sljedeće momente:

— Veze srednjojadranskog i južnojadranskog područja ogledaju se u pojavi materijala egejskog porijekla i tumula sa cista-grobovima u obje ove regije. Pri tom je prostor južnog Jadrana morao biti prenosnik ovih elemenata, te se njihova pojava na srednjem Jadranu u ovom slučaju može smatrati direktnim uticajem sa tog područja. Uticaji u obratnom pravcu se takođe mogu dokumentovati, ali su oni, prema raspoloživoj građi (tumul u Milovića gumnu, Skadar Ia), bili mnogo slabijeg intenziteta.

— U odnosima sjevernog i srednjeg Jadrana situacija je nešto drugačija. U protocetinskom facijesu konstatovani su snažni uticaji iz okvira mlađe faze klasične ljubljanske kulture, što se ogleda u prisustvu elemenata protounjetičkog tipa. U obratnom smjeru vidljiv je import posuda sa oštro izvijenim obodima, koji su tipičan srednjojadranski produkt. Karakteristično je da tumuli uopšte nisu zastupljeni u klasičnoj ljubljanskoj kulturi, što znači da u ovom dobu taj manir sahranjivanja nije prihvaćen dalje od područja srednjeg Jadrana.

DRUGA FAZA RANOG BRONZANOG DOBA (Br. II)

CETINSKA KULTURA

Pitanjem nastanka cetinske kulture bavio se veći broj autora, ali je taj problem temeljitije postavljen i obrađen tek u najnovije vrijeme, i to u okviru priloga koji su o ovoj kulturi dali I. Marović i B. Čović u IV tomu *Praistorije jugoslavenskih zemalja* (I. Marović — B. Čović, 1983, 223—231). Tom prilikom iznesen je iscrpan pregled prethodnih razmatranja iz ovog domena i obavljena obuhvatna analiza većine elemenata koji su, po mišljenju ovih autora, relevantni za tu problematiku. Rezultati ove analize u najkraćem se mogu svesti na

konstataciju da se cetinska kultura razvija na etnički i kulturno veoma složenoj osnovi, te da su u njenoj genezi bitnu ulogu imale sljedeće komponente:

- jadranski neo-eneolitski supstrat, čiji je udio ograničen uglavnom na populacione, odnosno biološke faktore;
- uticaji lasinjske kulture na formiranje ornamentalnog stila i možda nekih keramičkih oblika;
- vučedolski uticaji, koji proizilaze iz dodira sa južnobosanskim i Hrustovača tipom kasnog vučedolskog kompleksa;
- udio ljubljanske kulture, s kojim su najvjerojatnije u vezi i elementi kulture zvonastih pehara;
- udio stepskih (indoevropskih) elemenata, za koje se vezuje pojava sahranjivanja u tumulima i vrpčaste keramike, koja je takođe učestvovala u nastanku cetinske grnčarije.

U vezi sa ovim zaključcima potrebno je naglasiti da su cjelokupna navedena razmatranja bazirana na stanovištu kojim se pod pojmom cetinska kultura podrazumijeva širi kompleks, u čije okvire je uključen i protocetinski facijes. Shodno toj koncepciji, većina komponenata o kojima je prethodno bilo riječi u stvari se odnosi na probleme vezane za nastanak protocetinskog facijesa, što je sa tog stanovišta i razumljivo, budući da ovaj horizont, po definiciji I. Marovića i B. Čovića, odgovara prvoj, početnoj fazi cetinske kulture. Pošto se naše opredjeljenje u ovom smislu razlikuje od prethodnog utoliko što tu fazu smatramo jednim izdvojenim i samostalnim facijesom koji stoji na prelazu između srednjojadranskog tipa ljubljanske i cetinske kulture, a po svom hronološkom položaju i osnovnom kulturnom izrazu pripada prvoj etapi ranog bronzanog doba, to je i problematika njegovog nastanka obrađena u prethodnom poglavlju. Na tom mjestu smo raspravili o pitanju starijeg jadranskog supstrata, udjelu vučedolskih i »Glockenbecher« elemenata u ljubljanskoj kulturi i protocetinskom facijesu, problematici pojave tumula i drugim u ovom smislu relevantnim činionicima, te nema potrebe da ovdje o tome ponovno šire govorimo. Ono što je bitno na ovom mjestu posebno podvući i što predstavlja jedan od osnovnih rezultata našeg istraživanja u ovom domenu, jeste činjenica da protocetinski facijes prethodi cetinskoj kulturi, ne samo vremenski ili kao njena početna faza, već kao jedan samostalan kulturni horizont. Pri tome se neposredni kontinuitet i protocetinski udio u nastanku cetinske kulture uopšte ne dovodi u pitanje. Međutim, u tom procesu protocetinsko nasljeđe predstavlja samo jednu, istina vrlo bitnu, komponentu u kojoj su sadržani različiti elementi lokalne tradicije, počev od starijeg neo-eneolitskog supstrata, do onih koji su na ovo tlo prispjeli i odomaćili se tokom kasnog eneolita i početne faze ranog bronzanog doba. Prisustvo tih elemenata u cetinskoj kulturi ne može biti rezultat direktnih dodira sa vučedolskim kompleksom, niti sa drugim ranijim kulturama, već su oni u ove okvire prispjeli nakon dužeg ili kraćeg kontinuiranog razvoja na ovom tlu i određenih transformacija vezanih, prije svega, za razvoj ljubljanske kulture i protocetinskog facijesa. Iz tih razloga sve elemente ovog tipa u cetinskoj kulturi smatramo autohtonim nasljeđem koje smo obilje-

žili zajedničkim nazivom »protocetinska komponenta«. Mada je ta komponenta veoma značajna, ako bi se izdvojeno posmatrala, ona je još uvijek daleko od onoga što čini pravu fizionomiju cetinske kulture. Naime, elementi u kojima se najviše ogleda originalnost cetinske kulture, kao što su specifična ornamentika, razuđenost keramičkih posuda i njihovi »barokni« oblici, običaj biritualnog sahranjivanja i drugi sadržaji kojima se ova kultura jasno izdvaja u svom vremenu i prostoru, najvećim dijelom predstavljaju novinu čiji se nastanak ne može tražiti ni u protocetinskom facijesu, a, po svoj prilici, ni u prethodnom razvoju ovoga područja.

Smatramo da pri sagledavanju procesa nastanka cetinske kulture u užem klasičnom smislu, izvan koga se po našem mišljenju ne može ni govoriti o ovoj kulturi, najviše pažnje treba posvetiti upravo prethodno navedenim elementima. Pri tom je potrebno napomenuti da su oni u dosadašnjim istraživanjima, iz različitih subjektivnih ili objektivnih razloga, najvećim dijelom ostali nerazjašnjeni.

Na prvom mjestu ćemo izdvojiti problem pojave motiva koncentričnih girlandi obrubljenih nizom uboda, o kome je i u ranijim razmatranjima bilo dosta riječi, ali još uvijek nije na zadovoljavajući način riješen. Naime, do sada nisu konstatovane odgovarajuće analogije ovakvim ornamentima u hronološki i kulturno bliskim nalazištima ni na ovom niti na širem području. Iz tih razloga većina autora u ovom smislu upućuje na paralele u kiringradskom horizontu lasinjske kulture sa kojim ovi cetinski ornamenta zaista imaju dosta formalnih sličnosti (up. A. Benac, 1964, 140—142; S. Dimitrijević, 1979, 377; I. Marović — B. Čović, 1983, 223—224). Međutim, na putu objašnjenja kontakata među ovim raznorodnim kulturnim cjelinama stoje neke sa današnjeg stanovišta nepremostive prepreke. Prije svega, lasinjska kultura se prostire na području koje nema nikakvih dodirnih tačaka sa cetinskim, no ovaj momenat ne bi bio od većeg značaja da nema velikog hronološkog hijatusa koji dijeli ove dvije kulturne cjeline.

Prilikom razmatranja hronološkog položaja cetinske kulture jasno smo pokazali da nema nikakvih elemenata koji govore da bi cetinska kultura, u smislu našeg opredjeljenja, odnosno njena druga faza po definiciji I. Marovića i B. Čovića, mogla prethoditi fazi Reinecke Br. A1, već svi relevantni momenti ukazuju da se ona u cjelini razvija u okviru toga razdoblja. Sa druge strane, razvoj lasinjske kulture završava se najkasnije u vrijeme vučedolskog kompleksa (S. Dimitrijević, 1979a, 178—179). Iz toga slijedi da se između lasinjske i cetinske kulture proteže dosta dugi vremenski period koji popunjava vučedolski kompleks, srednjojadranski tip ljubljanske kulture i protocetinski facijes, a da pri tom ni jedna od tih cjelina ne poznaje tip ornamenta o kome je ovdje riječ. Iz tih razloga se na današnjem nivou poznavanja ove problematike ne može dokumentovati niti objasniti mehanizam eventualnih dodira među ovim kulturama, pa čak ni u smislu izvjesnih idejnih podsticaja, kako to nastoje da obrazlože I. Marović i B. Čović (I. Marović — B. Čović, 1984, 225—226). Osim toga, prisustvo ovakve ornamentike u kulturi Glina III — Schneckenberg, na koju smo već ukazali i koja je hronološki mnogo bliža cetinskom horizontu,

upućuje i na neke druge mogućnosti rješenja ovog problema. No, u ovom slučaju problematičan je nedostatak nalaza tog tipa na prostoru koji dijeli ove dvije dosta udaljene kulturne cjeline. Iz tih razloga smatramo da problem pojave ovakvih ukrasnih motiva u okviru cetinske kulture mora i dalje ostati otvoren.

Problematika pojave »trakastih« ukrasa je danas nešto jasnija, te se, za razliku od prethodne situacije sasvim sigurno mogu odbaciti ideje kojima se prisustvo ovih ornamenata u cetinskoj kulturi vezuje za stariju neolitsku tradiciju zapadnog Balkana. Na neodrživost takvih hipoteza već su ukazali M. Garašanin, kao i I. Marović i B. Čović, navodeći pri tom neke hronološki mnogo bliže i prihvatljivije paralele (up. M. Garašanin, 1983; 722; I. Marović — B. Čović, 1983, 230). Ovi autori upozoravaju na naselje Ezero u jugoistočnoj Bugarskoj, koje je značajan centar razvoja »trakaste« ornamentike ovog tipa, zatim na Grupu Bubanj-Hum III, kao i na tumule u zapadnoj Srbiji, gdje su također prisutni ovakvi ukrasi. Uz to bi trebalo pridodati da se ovakvi ornamenta pojedinačno javljaju u okviru vinkovačke i kasne Nagyrév kulture (up. M. Garašanin, 1983, sl. 33:I/4; R. Schreiber-Kalicz, 1984, T. XLVII:1, 8).

Razmatranje ovih pitanja svakako bi ostalo jednostrano ako se ne bi uzele u obzir odgovarajuće analogije koje smo konstatovali na području Grčke i južne Italije. Takvi ukrasni elementi potpuno su strani u prethodnom razvoju na italijanskom prostoru i uglavnom se vezuju za Maltu ili za uticaje sa Peloponeza (L. B. Brea, 1966, 57—64; M. Cavalier, 1960, 335—344), pri čemu svi relevantni momenti idu u prilog ovoj drugoj mogućnosti. No, u vezi sa tim neophodno je naglasiti da se ovakva roba i u Grčkoj smatra stranim importom, odnosno inovacijom koju donosi kultura EH III perioda, a kao najvjerojatnije izvorište tog stila ukrašavanja i u ovom slučaju navodi se jugoistočna Bugarska i naselje Ezero (M. Koumouzelis, 1980, 169—171). Tako smo dobili dva moguća puta pojave ovih elemenata u cetinskoj kulturi. Jedan je kopneni ili, bolje reći, kontinentalni i kretao bi se iz pravca Pomoravlja (kultura Bubanj—Hum III), preko zapadne Srbije (Ražana), Glasinca (Vrtanjak, Rusanovići, Vrlazije), Sarajeva (Kotorac) i dalje duž Neretve do jadranskog zaleđa. Drugi put je morski, odnosno obalni, i on bi vodio od Peloponeza (Lerna IV, Olimpija), preko Albanije i južnog Jadrana (Stoj, Šrkelj, Vranjaj) do područja srednjeg Jadrana. U oba slučaja kao osnovno izvorište »trakaste« keramike uzima se naselje Ezero, gdje se ovaj stil najranije javlja i najduže kontinuirano razvija.

Međutim, povezivanje cetinske kulture sa Ezerom je veoma problematično, jer su ovakvi ornamenta dobro zastupljeni samo u starijim stambenim horizontima ovoga naselja, dok ih u posljednja tri horizonta, koji su hronološki najbliži vremenu cetinske kulture, uopšte nema (up. B. Georgiev et. al., 1979, 230—348). S obzirom na tu situaciju, pojava takvih elemenata prije bi se mogla očekivati u eneolitskom razdoblju ili, pak u okviru ljubljanske kulture, ali, kako smo vidjeli, to nije bio slučaj, bez obzira na indicije koje ukazuju na postojanje kontakata među ovim područjima. Osim toga, u Ezeru su zastupljene samo trake sa kružnim ubodima, dok tipični cetinski trouglasti žigovi nedostaju. Ista je situacija u grupi Bubanj—Hum III, u zapadnoj Srbiji

ji, a i na Peloponezu uglavnom preovlađuju kružni ubodi (up. G. Georgiev et al., 1979, passim.; M. Garašanin, 1983a, sl. 171, 172; B. Čović, 1970, T. III; J. Rutter, 1982, Pl. 99—100).

Sa druge strane, trougaoni ubodi nisu strani u nešto ranijem razdoblju na području zapadnog Balkana i na obližnjem prostoru. Takvi ukrasi se susreću u okviru vučedolske kulture, i to u Vinkovcima (vučedolska faza B), kao i u kasnom vučedolskom horizontu na Debelom brdu (up. S. Dimitrijević, 1979, T. XXXIII:1, 3, 8; XXXVII:3, 6, 9). Isti manir ukrašavanja pojedinačno je zastupljen u okviru ljubljanskog kulturnog kompleksa (T. XXII:1, 7; XXIV:2; XLII:1) i u proto-cetinskom facijesu (T. XXV:4). Mada se ovdje ne radi o trakastim ukrasima, već o samostalno raspoređenim trouglastim žigovima ili onima koji obrubljuju druge ornamentalne kompozicije, sama činjenica da su oni prisutni u lokalnom okviru i u horizontima koji neposredno prethode cetinskoj kulturi upućuje na domaću tradiciju. U kontekstu razmatranja nastanka trakaste ornamentike cetinskog tipa taj podatak svakako nije bez značaja i mogao bi predstavljati autohtoni udio prilikom formiranja obrasca za ove ukrase, koji su u osnovi najvjerojatnije imali strane uzore.

Iz svega proizilazi da direktne veze sa kulturom Ezero u ovom smislu moramo odbaciti. Preostaje nam jedino područje Peloponeza kao moguća polazišna tačka u širenju trakaste ornamentike ka srednjem Jadranu, budući da nalazi iz tog okvira zaista posjeduju dosta zajedničkih karakteristika sa cetinskim materijalom. U prilog tome govori i činjenica da se ovi ukrasi na Peloponezu javljaju već u fazi Lerna IV 1, odnosno u vrijeme ranog EH III perioda (up. J. Rutter, 1982, 473—480), što bi prethodilo cetinskoj kulturi, grupi Bubanj—Hum III, Glasincu I i drugim nalazima ovog tipa s područja centralnog Balkana i Panonije. Pri tom će Ezero najvjerojatnije ostati primarno izvorište trakaste ornamentike, ali su uticaji iz tog naselja, barem u ovom pogledu, prvenstveno usmjereni ka Egejskom kulturnom krugu.

Kako je već prilikom prezentacije cetinske kulture napomenuto, i ostali nalazi uglavnom ukazuju na iste relacije. Tu mislimo na bronžani bodež, ornamente u obliku osmice i meandra, »lambda« motive, biritualno spaljivanje, kao i pojedine keramičke forme. U stvari, kao i u slučaju traka sa kružnim ubodima, većina tih elemenata primarno porijeklo ima u nekim udaljenijim centrima. Tako trougaoni bodeži, po svoj prilici, potiču iz alpskog i srednjoevropskog prostora, a prauzorke »lambda« motivima nalazimo u plastičnim ukrasima ovog tipa iz Troje II. Međutim, za nas je ovdje bitno da se svi oni susreću u jednom geografskom trouglu čije su najatraktivnije tačke Peloponez, područje cetinske kulture i prostor Nagyrév kulture.

Međusobni odnosi u ovom okviru svakako su bili mnogo obimniji i kompleksniji nego što se to na osnovu raspoloživog materijala može pretpostaviti. Ipak, na današnjem stupnju poznavanja ove problematike mogla bi se izdvojiti dva snažna centra koja su bila u međusobnim kontaktima i iz kojih je poticala većina značajnijih upliva. Jedno je cetinska kultura, a drugo naselja EH III perioda s područja Peloponeza. Prema važećim kriterijumima, u većini slučajeva prednost bi se mogla dati Peloponezu. Međutim, pri tom treba voditi računa o či-

njenici da se i cetinska kultura u svom vremenu i prostoru pokazuje kao veoma značajan i ekspanzivan faktor. Pri tom ne treba sumnjati da običaj spaljivanja, kao i pojava trakastih ukrasa na keramičkom posuđu predstavljaju novinu u okviru kultura ranog bronzanog doba na jadranskom području. Takođe se sa dosta sigurnosti može reći da su ti elementi pristigli kao posljedica upliva s Peloponeza, gdje se i ranije javljaju. Međutim, evidentno je da ova sredina u relativno kratkom vremenu postaje snažan centar odakle su se takođe mogli u različitim pravcima širiti značajni kulturni podsticaji. O tome svjedoče cetinski nalazi u južnoj Italiji i na sjevernom Jadranu, te u Kotorcu i na Glasincu, o čemu je ranije bilo dosta riječi. Nije isključeno da su i na Peloponezu prisutni određeni cetinski uticaji, naročito u keramičkim oblicima, kao što su stope koje odgovaraju peharu tipa »Kotorac«, a možda i u nekim elementima ukrasnog repertoara.

Kako smo već vidjeli, cetinskoj kulturi, ili njenom uticaju, pripisuju se i nalazi iz Aništa, a možda bi istog porijekla mogli biti i ornamentu u obliku osmice i meandra, kao i pojava spaljivanja u nalazištima Nagyrév kulture. Uz to treba reći da opšte karakteristike keramičkog materijala iz tih nalazišta u značajnoj mjeri upućuju i na Lenu i Olimpiju. No, bez obzira da li je u pitanju uticaj s područja cetinske kulture ili, pak, iz Grčke, radi se o veoma srodnim elementima, koji, bez sumnje, predstavljaju značajnu potvrdu učešća mediteranske balkanske oblasti u razvoju ove faze ranog bronzanog doba na širem balkanskom i panonskom prostoru.

Poseban problem predstavlja odnos srednjojadranskog područja sa južnom Italijom. Mada za cjelovitije razmatranje tog pitanja još uvijek ne posjedujemo adekvatnu dokumentaciju, moglo bi se reći da veze na ovoj relaciji nisu imale značajnijeg uticaja na formiranje cetinske kulture već su se više odražavale na tok njenog razvoja. Po svojoj prilici, ovdje se radi o određenim cetinskim uplivima, koji su sa sigurnošću konstatovani u Laterzi, u okviru rane faze protoapeninske kulture (Protoappenninico A). Ne može se isključiti ni pretpostavka o daljem prodoru tih elemenata, sve do Sicilije, ali tu, svakako, treba imati u vidu da je roba ovog tipa, barem kad su u pitanju nalazi iz naselja Ognina, mogla prispjeti i sa grčkog tla, na što su već ukazali neki autori. U svakom slučaju, postojanje brojnih srodnosti na relaciji srednji Jadran — Peloponez — južna Italija, ukazuje da se ova problematika, barem u nekim svojim ne tako beznačajnim aspektima, mora posmatrati kao jedan širi mediteranski fenomen. Početak intenziviranja odnosa u ovom okviru pada već u vrijeme protocetinskog facijesa, u kome se, kako smo vidjeli, prožimaju elementi koje susrećemo na dosta širokom prostoru istočnog i centralnog Mediterana. U vrijeme klasične cetinske kulture te veze se sužavaju na prethodno navedene relacije, ali pri tom postaju stabilnije i intenzivnije.

Proučavanje nastanka cetinske kulture i razmatranje svih relacija koje se s tim u vezi nameću, dobrim dijelom je limitirano slabim poznavanjem odnosa ove kulture sa njenim neposrednim zaleđem, odnosno sa centralnim i sjevernim dijelovima zapadnog Balkana. Pri tom osnovnu smetnju predstavlja činjenica da je taj prostor relativno slabo istražen, te je adekvatno tome nedovoljno i poznavanje kulturnog raz-

voja na tom tlu. Ako se može suditi prema aktuelnoj situaciji, onda bi se moglo reći da su odnosi na ovoj relaciji bili dosta slabog intenziteta. Jedino što se u ovom smislu sa više sigurnosti može identifikovati jesu već odavno poznati cetinski uticaji koje susrećemo na gradini Kotorac i u glasićačkim tumulima. Uz to treba navesti i grubu keramiku ukrašenu otiscima prstiju, koja je prisutna u cetinskim naseljima (T. XXXI:1) i koju neki autori dovode u vezu sa širenjem posljednjih migracionih talasa iz stepskih oblasti i donjeg Podunavlja ka zapadu i jugozapadu (B. Čović, 1978, 55; I. Marović-B. Čović, 1983, 221). Činjenica je da su ovakvi oblici dosta brojni na glasićačkom području, na Debelom brdu i u Podu A, te je sasvim prihvatljiva mogućnost da su oni u cetinske okvire prispjeli sa ovih područja. Veze na ovoj relaciji su evidentne. Međutim, uzimanje ovih elemenata za dokaz širih etno-kulturnih kretanja je veoma problematično, jer se ne radi o produktima koji bi mogli biti relevantni nosioci stilskog izraza, već o gruboj pratećoj robi, koja je uz to brojno zastupljena u različitim kulturama ranog bronzanog doba na jednom veoma širokom području (up. B. Goveđarića, 1982, 45).

Na kraju, iznijećemo još jedno zapažanje u vezi sa nastankom keramičkih formi cetinske kulture, posebno pehara tipa »Kotorac«. Prilikom prezentacije keramičkog materijala ove kulture naveli smo da su ovakvi pehari mogli nastati daljim razvojem i obogaćenjem protocetinskih oblika. Međutim, u ovom pogledu nameće se i jedna druga mogućnost. Naglašeno oštre konture i izlomljena profilacija pehara tipa »Kotorac« nemaju odgovarajućih analogija u keramičarskoj manufakturi praistorijskih civilizacija. U stvari, moglo bi se reći da tako izlomljene profilacije uopšte nisu ni svojstvene lončarskoj produkciji, već se stiče utisak da je majstor koji ih je oblikovao imao za uzor metalno, vjerovatno zlatno ili srebrno posuđe. Na žalost, ovu pretpostavku ne možemo dokumentovati adekvatnim primjerima iz ovog okvira, jer su takvi metalni uzorci, ukoliko ih je bilo, vjerovatno pretopljeni i upotrijebljeni u druge svrhe. No, u ovom smislu moguće je navesti određene analogije sa nekih relativno udaljenih područja. Tako se zlatni pehari sa »x« drškama susreću u nalazištu Fritzdorf u Njemačkoj i u Rilatonu¹⁵. Takođe je u ovom pogledu zanimljiv srebrni pehar iz Troje II, koji po osnovnom obliku odgovara peharima tipa »Kotorac«, istina ne onima sa tipičnim oštrim prelazom među konusima, već varijanti sa blago bikoničnim trbuhom (T. XXVII:1 i XXIX:4; up. H. Schmidt, 1902, 250, Br. 5861).

Ako sada rezimiramo cjelokupnu prethodno iznesenu analizu problematike nastanka i razvoja cetinske kulture, trebalo bi posebno naglasiti sljedeće momente:

a) Prisustvo ljubljanskog i protocetinskog nasljeđa u kome su sadržani različiti i raznorodni elementi, počev od najstarije eneolitske tradicije, do onih koji su se u etno-kulturno biće ovog tla inkorporirali u neposredno prethodnom protocetinskom horizontu. Najvećim dijelom na tim osnovama bazirana je duhovna kultura, keramički oblici, a možda i jedan manji dio cetinskog ukrasnog repertoara.

¹⁵ Up. S. Gerloff, 1975, 257 i tamo navedenu literaturu.

b) Uticaji sa grčkog tla, odnosno sa Peloponeza, koji su doprinijeli uvođenju spaljivanja pokojnika i većine ukrasnih motiva koji sačinjavaju tipični repertoar cetinske ornamentike.

c) Odnosi sa sjevernojadranskim prostorom, sa unutrašnjošću zapadnog i centralnog Balkana, kao i sa područjem Panonije, u ovom trenutku se ne mogu cjelovitije razmotriti, te pitanje značaja ovih relacija u kontekstu nastanka i razvoja cetinske kulture za sada mora ostati otvoreno.

TREĆA FAZA RANOG BRONZANOG DOBA (Br. III)

DINARSKA KULTURA

Problem nastanka dinarske kulture, kao što je to slučaj i sa drugim kulturnim cjelinama ne samo iz okvira ranog bronzanog doba istočnog jadranskog područja već i u praistoriji uopšte, u suštini se svodi na pitanje odnosa domaćeg supstrata i stranih elemenata. Samo intenzivni dodiri, a još češće sukobi ovih antipodnih cjelina, bilo da se radi o njihovom manjem ili većem sažimanju ili, pak, o prividnoj prevladi jedne nad drugom, mogu rezultirati novim kvalitetom i novom vrijednošću u nivou koji je neophodan za formiranje jedne nove kulturnoistorijske kategorije. Pri tom je manje važno da li ta novostvorena vrijednost sa današnje tačke gledišta označava napredak ili nazadak u odnosu na prethodno stanje. Čini se da nećemo pogriješiti ako ovome dodamo još i konstataciju da je jednu kulturnu cjelinu većinom mnogo lakše arheološki identifikovati i vremenski fiksirati, pogotovu ako ta identifikacija ostane na tipološkom nivou, što je i najčešći slučaj, nego razjasniti porijeklo njenih bitnih činilaca i mehanizam njenog nastanka.

Nema nikakve sumnje da nalazi dinarskog tipa u jednom relativno kratkom razdoblju preplavljuju područje srednjeg Jadrana i preslojavaju prethodnu cetinsku kulturu, a pri tom je zaposjednut i jedan broj cetinskih naselja i nekropola. Međutim, pitanje nastanka ove kulture pokazalo se kao veoma kompleksan problem koji je na sadašnjem stupnju poznavanja cjelokupne problematike ranog bronzanog doba na ovom i na širem zapadnobalkanskom području moguće dobrim dijelom sagledati, ali ne i u potpunosti objasniti. Većinu pitanja iz ovog domena već smo naznačili u ranijem tekstu, prilikom prezentacije dinarske kulture i posebno pri obradi njenih kulturnih i hronoloških okvira. U tom smislu posebno je istaknut specifičan odnos starih i novih elemenata, što je najjasnije izraženo u dvjema osnovnim komponentama ove kulture. Jedna je duhovna kultura koja je uglavnom prezentovana načinom sahranjivanja, odnosno inhumiranjem pokojnika u tumulima sa cista-grobovima, što u suštini predstavlja nastavak protocetinske i cetinske tradicije. Dakle, radi se o aspektima koji se u cjelini mogu smatrati svojstvom istočnojadranskog kulturnog kruga. Druga je materijalna kultura, koja, za razliku od prethodne komponente, predstavlja potpunu novinu na ovom području.

U stvari, materijalna produkcija čini onaj bitni faktor u kome se ogleda sva osobenost dinarske kulture i po čemu se ona izdvaja u odnosu na druge kulturne cjeline sa ovog i sa šireg područja. Iz tih raz-

loga smatramo da bi u cilju sagledavanja nastanka i geneze ove kulture najviše pažnje trebalo posvetiti upravo ovoj drugoj komponenti, odnosno pitanjima vezanim za nastanak dinarske грнčarije, oružja, oruđa i nakita. Pri tom ćemo posebnu pažnju posvetiti keramičkom materijalu u kome se na najbolji način ogledaju najbitnije promjene u ovim relacijama. Metalni inventar je u ovom slučaju manje značajan, budući da se uglavnom radi o opšte prihvaćenim tipovima oružja i oruđa proizvedenih na ovom tlu ili, još vjerovatnije, uvezenim s područja koje je teško sa sigurnošću identifikovati.

U keramičkoj proizvodnji ove kulture sadržano je dosta različitih elemenata čije je porijeklo moguće tražiti na dosta širokom prostoru, a barem jednim dijelom i na području gdje je nastala i razvijala se ova kultura. Veliku prepreku u ovom slučaju predstavlja slaba istraženost okolne teritorije, naročito šire unutrašnjosti zapadnog Balkana, sa kojom je dinarska kultura, po svoj prilici, bila dosta povezana, te se mnogi procesi, koji su u ovom slučaju od primarnog značaja ne mogu do kraja sagledati niti se o njima može dati egzaktniji sud.

U ovom smislu najviše se nameću sljedeći kompleksni pitanja:

- obim učešća srednjojadranskog autohtonog nasljeđa;
- odnosi sa Apeninskim poluostrvom i pitanje njihovog udjela u nastanku pojedinih keramičkih oblika iz ovog okvira;
- značaj uticaja sa sjevera, odnosno iz unutrašnjosti zapadnog Balkana, te sa panonskog, istočnoalpskog i šireg srednjoevropskog područja.

Veze dinarske kulture sa autohtonom tradicijom srednjojadranskog kruga su veoma specifične, a u tom domenu posebno je zanimljiv odnos prema cetinskoj kulturi. Kako je već više puta istaknuto, izuzimajući spaljivanje, nosioci dinarske kulture u potpunosti preuzimaju cetinske pogrebne običaje, a nerijetko svoje pokojnike smještaju u tumule koji su izgrađeni u vrijeme ove kulture. Pri tome keramički oblici, oružje, oruđe i drugi tipovi nalaza gotovo da nemaju nijednog direktnog uzora niti prethodnika u materijalu cetinske kulture.

Možda bi jedan od rijetkih izuzetaka u ovom smislu mogli biti kameni privjesci, odnosno »pseudobrassardi«, koji su zastupljeni u obje ove kulture. Međutim, ni sa tim se ne može sa sigurnošću računati, jer ovakvi nalazi u cetinskom kontekstu predstavljaju import, najvjerovatnije iz okvira »epicampaniforme« kruga s područja sjeverne Italije i u ovoj kulturi nisu šire odomaćeni. Osim toga, usamljeni nalaz ovog tipa iz okvira dinarske kulture (T. XXXIV:5) dosta se razlikuje od cetinskih primjeraka, od kojih je tipološki razvijeniji i, nesumnjivo, mlađi. S obzirom da se i u ovom slučaju najbolje analogije susreću u kulturi Polada, to je vjerovatnije da će i ovdje prije u pitanju biti sinhrona veza sa sjevernom Italijom nego cetinsko nasljeđe.

Jedini keramički oblik koji bi se sa više sigurnosti mogao vezati za cetinsku kulturu jesu posude sa zaobljenim dnom, izvijenim vratom i dvije trakaste drške, koje znatno liče na one »x« tipa (T. XXXIV:3). Posude takve forme dosta dobro su zastupljene na dinarskom području. Tako ih susrećemo u Rarinoj gomili u Vedrinama, u Šustinoj gomili u

Bajagiću, kao i u tumulu u Dolcu (up. A. Milošević, 1984, 16, Sl. 2:1, 2; T. Anđelić, 1969, 112, Sl. 2). U svim slučajevima radi se o neukrašenim primjercima, a najviše sličnosti sa njima pokazuje posuda iz T. 8 u Bajagiću, s tom razlikom što je ova ukrašena u tipičnom cetinskom maniru (up. T. XXIX:1). Nalaz iz Bajagića I. Marović je opredijelio u najraniju fazu cetinske kulture, što bi odgovaralo našem protocetinskom facijesu (I. Marović, 1984, 34). Ovaj tip posude po obliku zaista dosta podsjeća na protocetinske forme (up. T. XXIII:2; XXV:7), ali način ukrašavanja nedvosmisleno govori da on već spada u okvire klasične cetinske produkcije. Stoga nam se u ovom slučaju čini najispravnijom datacija u početak razdoblja Br. A1, po južnonjemačkoj hronologiji. Dinarski primjerci su znatno mlađi, a prema skupu nalaza iz Vedrina, mogu se fiksirati na kraj faze Reinecke Br. A2 (up. A. Milošević, 1984, 17). Prema tome, izgleda da se ovdje u suštini radi o prenošenju stare protocetinske tradicije tokom čitavog trajanja razdoblja Br. A.

Nešto drugačija je situacija sa starijom tradicijom ljubljanskog tipa. Na nju upućuju ljestvičasti ornamenti, te pojedini keramički oblici, kao što su zdjele sa proširenim obodima i loptaste posude sa cilindričnim vratom. Ti elementi egzistiraju na sjevernoj periferiji srednjojadranskog kruga tokom perioda koji odgovara fazi Reinecke Br. A1, dok u to doba nisu konstatovani dalje na jugu, odnosno na području koje je držala cetinska kultura.

Kao mogući posrednik u prenošenju starije tradicije za sada se može navesti samo naselje Varvara A2. Ova gradina je u mnogo čemu specifična i zaslužuje poseban tretman u okviru razvoja kulture ranog bronzanog doba srednjojadranskog područja. Budući da se nalazi na krajnjoj sjevernoj periferiji ove oblasti, ona prije svega predstavlja značajan punkt preko koga su jadranski elementi stizali u unutrašnjost Balkana i obrnuto, što je bilo u manjoj ili većoj mjeri izraženo ne samo u ovom razdoblju već tokom čitavog perioda egzistencije gradine u Varvari.

Prema periodizaciji B. Čovića, Varvara A2 odgovara vremenu Br. A1, dok najstarije naselje na ovom položaju (Varvara A1), u kome su, između ostalog, prisutni elementi srednjojadranske ljubljanske kulture, prethodi ovom razdoblju¹⁶. Naselje Varvara A2 je snažno povezano sa nalazištima iz srednje i južne Bosne, prije svega sa Podom A i Debelim brdom, a preko njega su na jadransko zaleđe stizali pojedini unutrašnjobalkanski elementi, kao što je gruba keramika i njena ornamentika, koja je prisutna u cetinskom krugu i koja će još više doći do izražaja u dinarskoj kulturi. Pojavi ove keramike B. Čović daje veoma značajnu ulogu u pogledu kulturnih promjena koje su dovele do nastanka naselja Varvara A2. Oslanjajući se na te elemente, kao i na neke promjene u unutrašnjoj organizaciji naselja, ovaj autor dolazi do zaključka da je početak naselja A2 obilježen snažnim prelomom u životu ove gradine, što je moralo biti izazvano doseljenjem mase novog stanovništva. U smislu porijekla tog prodora Čović ukazuje na srodne

¹⁶ Vidi poglavlje Područje srednjeg Jadrana, str. 107; B. Čović, 1978, 45-57.

pojave u Podu A, Debelom brdu, Kotorcu, glasinčkim gradinama, u kulturi Bubanj—Hum III i dalje na istoku, gdje bi trebalo biti ishodište ovog prodora (B. Čović, 1978, 55).

Pitanje opravdanosti ove hipoteze i njene implikacije na dinarsku kulturu za sada ćemo ostaviti po strani, a ono što je za nas u ovom momentu bitnije i što bi trebalo posebno naglasiti jeste činjenica da su u keramografiji Varvare A2 zastupljene i pojedine zvonaste forme, ljestvičasti ukrasi i konične zdjele sa proširenim obodima bez ukrasa (up. B. Čović, 1978, T. XVII:3, XVIII:2—4, XIX:2; XX:4), jer to su elementi koji se mogu smatrati lokalnim nasljeđem iz prethodnog, ljubljanskog i protocetinskog razdoblja. Istina, neki autori ljestvičaste motive iz Varvare A2—A3 i iz drugih naselja sa ovog područja, dovode u vezu sa uticajima iz okvira kulture Hatvan (B. Čović, 1983, 181). Najveća manjkavost ovakvih hipoteza je relativno velika udaljenost kulture Hatvan, čije matično područje je sjeveroistočna Mađarska, kao i nedostatak ovakvih nalaza u međuprostoru. Sjevernije od Varvare ljestvičasti motivi su prisutni samo u neposrednom susjedstvu, odnosno u naselju Pod A u srednjoj Bosni (up. B. Čović, 1983, T. XXV:8—9 XVI:1). Međutim, nalazi iz Poda su kasniji od Varvare A2 i najviše odgovaraju onima iz okvira dinarske kulture, te se prije mogu vezati za uticaj sa toga područja nego za navedenu sjevernopanonsku kulturu, gdje su ovi ukrasi malobrojni, a u okviru cjelokupnog manira ukrašavanja djeluju kao strani elementi (up. N. K a l i c z, 1968, 154—159, T. 34—118; 1984a, 191—218). Prema tome, kao najvjerovatnija mogućnost razvoja ove ornamentike i uzroka njene široke zastupljenosti u dinarskoj kulturi, ostaje jadranski prostor i ljubljanska tradicija, čiji prenosnik je naselje u Varvari.

Situacija u naselju Varvara A2 daje nam povoda za iznošenje jedne interesantne pretpostavke, koja bi, ukoliko se šire potvrdi, mogla u znatnoj mjeri doprinijeti razjašnjenju nekih bitnih pitanja vezanih za nastanak dinarske kulture. Naime, moguće je da su na krajnjoj periferiji srednjojadranskog područja egzistirali pojedinačni punktovi na kojima se paralelno sa cetinskom kulturom odvijao jedan zaseban i specifičan kulturni razvoj u kome se sažimaju elementi starije jadranske tradicije i elementi iz unutrašnjosti Balkana. Osim Varvare, u ove okvire bi najvjerovatnije spadala i polja jugozapadne Bosne, odnosno najstariji horizont naselja na gradini Privala. Nosioci tog razvoja su bili autohtoni srednjojadranski elementi. Budući na krajnjoj periferiji ovog kruga, oni nisu bili zahvaćeni razvojem cetinske kulture, već svojim razvojem nastavljaju stariju tradiciju, ulazeći pri tom u uže kontakte sa stanovništvom iz šire unutrašnjosti ovog dijela Balkana. U razdoblju Br. A1 taj razvoj je bio usko lokalno ograničen, a do šireg povezivanja sa jadranskim područjem doći će početkom perioda Br. A2, odnosno u vrijeme nastanka dinarske kulture.

Iznoseći ovu veoma primamljivu pretpostavku, ne smijemo izgubiti iz vida činjenicu da je sjeverna periferija srednjojadranskog područja slabo istražena, te da je problem razvoja na tom prostoru vrlo kompleksan, s obzirom da se radi o jako osjetljivom prostoru na granici dva različita kulturna kruga. Zbog skučenosti nalaza ta problematika je naročito izražena u periodu Br. A1, odnosno u vrijeme prije na-

stanka dinarske kulture. Iz tih razloga ne možemo zalaziti u šira razmatranja pitanja iz ovog domena, te i ova pretpostavka mora za sada ostati na nivou radne hipoteze.

Isti zaključak važi za Čovićevu pretpostavku o prodoru novih etno-kulturnih elemenata na ovo područje u vrijeme Br. A1, koju ovaj autor uglavnom dokumentuje grubom keramikom sa utisnućima prstom, a o čemu je već bilo riječi u prethodnom tekstu. Naime, za ovakvu pretpostavku nemamo dovoljno dokaza. Jedino stratifikovano naselje u unutrašnjosti zapadnog Balkana koje je u ovom slučaju signifikantno jeste Pod A, a ono po svoj prilici ne počinje prije faze Br. A2 (B. Čović, 1983, 173). To bi govorilo da je do pretpostavljenog intenziviranja života na ovom prostoru moglo doći ne u vrijeme Br. A1, već početkom faze Br. A2, što se poklapa sa početkom dinarske kulture i njenom invazijom na ranije cetinsko područje, odnosno na srednjojadransko zaleđe. Na isti zaključak upućuje i situacija u Varvari, gdje je naselje iz faze A3 mnogo snažnije i bogatije od onoga koje pripada prethodnoj A2 fazi.

Što se tiče elemenata panonskog i istočnoalpskog porijekla, može se reći da oni nisu imali bitnijeg značaja u procesu nastanka dinarske kulture. Keramički oblici tipa Nagyrév i rani Vatín javljaju se pri kraju prve dinarske faze, te nisu mogli uticati na formiranje ove kulture, već samo na kasniji razvoj, i to u relativno malom obimu. Slična je situacija i sa ukrasima »Litzen« i »Wickelschnur« tipa.

Posebno problematično je pitanje odnosa sa Italijom, za koje je usko vezana problematika pojave drški sa sjekirastim produžetkom. Činjenica je da se ti elementi približno istovremeno javljaju u oba ova područja, ali je teže reći da li u tome postoji određena uzročna veza i, ako postoji, na koji je način ostvarena. Gotovo sa sigurnošću možemo reći da kopneni kontakti preko sjevernog Jadrana nisu uspostavljeni u vrijeme prve faze dinarske kulture. Prema tome, ostaju jedino prekomorske komunikacije, na koje ukazuju veze sa južnom Italijom, odnosno sa mlađom fazom protoapeninske kulture (Protoappenninico B). Najvjerovatnije je u ovom smislu bio izražen komunikacijski pravac srednjojadranska ostrva — Monte Gargano, koji je, kako smo već vidjeli, korišten i u vrijeme cetinske kulture. No, sve su to samo svjedočanstva o vezama na ovoj relaciji, dok se u pogledu genetskog prioriteta još uvijek ne mogu donositi egzaktniji sudovi. Čini nam se da je u ovom smislu neophodno sačekati da se bolje istraži sjeverna periferija dinarskog područja i razriješi pitanje mogućnosti samostalne pojave ovog keramičkog oblika na samom dinarskom prostoru.

U cjelini možemo zaključiti da dinarska kultura predstavlja prvu kulturnu cjelinu čija je materijalna produkcija u značajnoj mjeri raskinula sa ljubljanskom i protocetinskom tradicijom, kao i sa starijim autohtonim nasljeđem. Takođe, ovo je jedina kultura iz okvira ranog bronzanog doba istočnojadranskog područja u kojoj su raskinuti kontakti sa egejskim i alpskim kulturnim krugom, a prekomorske veze su svedene na jadranski basen u užem smislu. Istovremeno su po prvi put uspostavljeni čvršći odnosi sa unutrašnjošću zapadnog Balkana, a zahvaljujući tome jadranski kulturni krug baš u ovo vrijeme zauzima najširi prostor u svom zaleđu.

Jedini elementi koji se sa više sigurnosti mogu identifikovati u vezi sa procesom formiranja ove kulture jesu učešće cetinske komponente, i to kao biološkog faktora, te protocetinsko i cetinsko nasljeđe u duhovnoj kulturi, odnosno preuzimanje tumula sa skeletnim cista-grobovima kao osnovnog spomenika u kultu mrtvih. Svi ostali faktori koji su u ovom smislu relevantni, predstavljaju novinu koja se na današnjem stupnju istraženosti ne može cjelovitije razmotriti. Neosporna je činjenica da ti novi elementi u relativno kratkom periodu preplavljaju područje sredjeg Jadrana i preslojavaju cetinsku kulturu, ali pravac odakle su došli i njihovo pravo porijeklo za sada se ne mogu sagledati. Moglo bi se reći da rješenje ovog pitanja leži u detaljnijem istraživanju sjeverne periferije srednjojadranskog područja i šire unutrašnjosti zapadnog Balkana, kao i u pomnijem izučavanju veza sa Apeninskim poluostrvom.

III. PROBLEM EKONOMSKE OSNOVE I SOCIJALNIH ODNOSA U OKVIRIMA JADRANSKOG KULTURNOG KRUGA

Privreda predstavlja osnov ekonomskog i kulturnog prosperiteta, kao i cjelokupne egzistencije svake ljudske zajednice, te je svestrano poznavanje načina i kvaliteta privređivanja neophodan predušlov za pravilno proučavanje i razumijevanje razvoja određene etno-kulturne cjeline, počev od njenog nastanka i teritorije rasprostiranja, pa do najtananijih sfera duhovne kulture. Kad su u pitanju praistorijski periodi, značaj tog faktora se, s obzirom na prirodu cjelokupne raspoložive građe, višestruko povećava. Prema tome, ekonomski aspekti nesumnjivo zasluđuju jedan vrlo detaljan tretman, te bi bilo neophodno da se uzmu u obzir zajedno sa tipološkim, hronološkim i drugim klasičnim arheološkim pokazateljima već pri prvim razmišljanjima i pokušajima determinacije određenih kulturnih cjelina.

Sa te tačke gledišta sasvim opravdano se može postaviti pitanje zašto ti aspekti nisu inkorporirani kao jedna od bitnih komponenata u okviru kulturnih grupa koje smo predstavili u početnom dijelu ovoga rada. To je nesumnjivo veliki nedostatak cjelokupne ovdje iznesene studije, no treba reći da je on u najvećoj mjeri uslovljen objektivnim okolnostima. Naime, u dosadašnjim arheološkim istraživanjima ovoj materiji nije pridavan odgovarajući značaj, tako da su naša saznanja o privredi kultura ranog bronzanog doba istočnojadranskog područja previše ograničena i površna da bi mogla biti detaljno obrađena i specificirana u kontekstu izdvojenih kulturnih cjelina. Adekvatno proučavanje ovog vida aktivnosti nosilaca jedne kulture zahtijeva prethodno sakupljanje mnoštva različitih podataka, čija obrada najčešće prevazilazi mogućnosti uže arheološke metodologije, te iz tih razloga takvi podaci mahom nisu sistematski ni sakupljeni ili, pak, nisu stručno obrađeni i prezentirani.

Da bi se moglo detaljnije govoriti o ovim aspektima, prije svega je neophodno poznavanje klimatskih prilika i cjelokupnog eko-sistema u određenom području i u datom razdoblju. Notorna je i svakom poznata činjenica da je klima jedan od osnovnih faktora u formiranju flore i faune, od čijeg sadržaja je privreda praistorijskog čovjeka gotovo u potpunosti zavisna¹⁷. Ali, isto tako bi trebalo da bude jasan i fakat da bez poznavanja ekoloških prilika u konkretnom vremenu i prostoru nema ni pravog polazišta u ovim razmatranjima.

¹⁷ O odnosu klime, tla, vegetacije i čovjeka vidi I. Horvat, 1952, 650—672.

Treba reći da su posljednjih dvadesetak godina obavljena pojedinačna borovanja tla na području Istre i u donjem toku Neretve s ciljem da se dobiju podaci o paleoklimatskim prilikama obalskog područja Jadrana, no, koliko nam je poznato, rezultati tih radova nisu vrednovani u arheološkim relacijama. Nisu nam poznate, a izgleda da do sada nisu ni obavljene analize paleobotaničkih ostataka u naseljima ranog bronzanog doba sa ovog područja. Gotovo da je ista situacija i sa životinjskim kostima, koje se prilikom istraživanja redovno sakupljaju, ali su poznate samo analize materijala iz nekih nalazišta s područja Tršćanskog krasa. Istina, u najnovije vrijeme obavljena je detaljna obrada životinjskih kostiju iz naselja Pod kod Bugojna (M. S a c h e n b a c h e r - P a l a v e s t r a, 1986), ali ovo nalazište izlazi iz uži okvira jadranskog kulturnog kruga, te se ne možemo u punoj mjeri osloniti na inače veoma zanimljive i indikativne rezultate tih istraživanja. No, u nedostatku širih podataka sa samog jadranskog područja i takvi pokazatelji su vrlo korisni, barem kao dobra orijentacija.

Prema tome, podaci vezani za privrednu djelatnost kultura ranog bronzanog doba ovoga područja sasvim su marginalni u odnosu na veličinu prostora i na obim uže arheološke građe koja je dobivena dosadašnjim istraživanjima, te se može reći da prva istraživanja u ovom domenu treba tek da otpočnu. To je bio i osnovni razlog zbog koga se nismo usudili da ulazimo u šira razmatranja eventualnih ekonomskih specifičnosti pojedinačnih kulturnih cjelina iz ovog okvira, već smo se u tom smislu odlučili da na ovom mjestu, odnosno u završnom dijelu ovog rada, ukažemo na značaj pojedinih opštih aspekata iz ovog domena i na neke mogućnosti njihovog komparativnog proučavanja. Radi se o pitanjima vezanim za stočarstvo. Naime, u arheološkoj literaturi ustaljeno je mišljenje da je stočarstvo vodeća privredna grana u čitavom postneolitskom razvoju zapadnog Balkana. Takvi zaključci uglavnom su proizišli iz osnovnih postavki o karakteru postneolitskog razvoja ovih krajeva, a u novije vrijeme dobivaju i prve konkretne potvrde u rezultatima analiza osteološkog materijala iz arheoloških nalazišta s ovog područja. U Podu A odnos domaćih i divljih životinja je 98,6 prema 1,4 posto u korist domaćih (M. S a c h e n b a c h e r - P a l a v e s t r a, 1986, 24—25), a sličan odnos je konstatovan i u Grotta dei Ciclami (V. K a r o u š k o v á - S o p e r, 1983, 187). Mada su to pojedinačni pokazatelji koji se u strogom smislu još uvijek ne mogu uzeti kao adekvatan uzorak za čitavo ovo područje, to je ipak konkretan materijalni dokaz koji sa sigurnošću ukazuje da se privreda stanovništva ranog bronzanog doba zasnivala na uzgoju stoke, u čemu su vodeću ulogu imale ovca, koza, goveče i svinja.

No, da počnemo prvo od ambijentalnih karakteristika. Prema uobičajenoj klimatološkoj periodizaciji, period kojim se ovdje bavimo pripada vremenu subboreala. Međutim, novija paleobotaničarska ispitivanja koja su obavljena u Istri i Dalmaciji upućuju da se razvoj klime na priobalnom jadranskom području nije odvijao na isti način kao u alpskoj oblasti. Naime, biljni pokrivač ovog prostora ne pokazuje nikakve bitnije promjene tokom čitavog holocenskog razdoblja.

Isto tako, sve do rimskog doba nema gotovo nikakvih tragova antropogene aktivnosti u ovom smislu (up. A. Brande, 1979, 21—40; H. J. Beug, 1967, 682—689).

Mada su istraživanja ove vrste na našem području još uvijek malobrojna i nepotpuna, na osnovu njih se može pretpostaviti da je situacija sa biljnim pokrovom u vrijeme ranog bronzanog doba bila slična današnjoj, s tim što je bilo više vegetacije u Dalmaciji i šuma u planinama, naročito na Velebitu i u širem jadranskom zaleđu. Takvi prirodni uslovi najviše su pogodovali stočarskoj privredi. U stvari, čitav srednji i južni pojas zapadnog Balkana pruža idealne uslove za ovaj način privređivanja. Raznovrsnost prirodnih formacija, česte smjene prostranih planinskih i nizinskih pašnjaka veoma pogoduju ekstenzivnom stočarstvu, koje je ostalo glavna privredna grana seoskog stanovništva sve do naših dana. U ovom okviru posebno se izdvaja uže jadransko područje, koje je u potpunosti predestinirano sezonskim stočarskim kretanjima. Zbog blage klime ovaj prostor je veoma pogodan za stočarske zimovnike, ali je u vrelim i sušnim ljetnim mjesecima nemoguće obezbijediti hranu i vodu za ljude i stoku, te su stočari morali pribjegavati sezonskim pokretima i izvođenju stada u toku ljetnih mjeseci na pogodnije predjele, koji se nalaze na većim nadmorskim visinama. U ovom smislu najpogodnija su područja između 1200 i 1500 m. n. v. (up. N. Zdankovski, 1954, 133). Pri tom se mora voditi računa o činjenici da je u uslovima nomadskog stočarstva zasnovanog na ispaši, koje je, bez sumnje, bilo zastupljeno u ranom bronzanom dobu, potrebno 8—10 ha pašnjaka po jedinici krupne stoke (K. Jenč, 1984, 167). Ovo jasno pokazuje da je prostor za ispašu jedan od osnovnih postulata takvog načina života i privređivanja, a on se u dovoljnoj mjeri nije mogao obezbijediti na užem jadranskom području, pogotovu ne preko čitave godine. Isti slučaj je sa planinskom oblašću u zaleđu. Prema tome, sezonske seobe u okvirima šireg jadranskog područja bile su neophodna i primarna životna potreba. To je već jedan od elemenata koji, transponovan u ambijent ranog bronzanog doba, omogućuje preciznije teritorijalno razgraničenje jadranskog kulturnog kruga. Uostalom, i arheološki podaci u dovoljnoj mjeri pokazuju da je i u tom razdoblju postojala jedna čvrsta unija između užeg primorskog predjela i planinskog pojasa u zaleđu. U ovom smislu veoma je indikativna konfrontacija arheološke građe i podataka koji se odnose na stočarske običaje i kretanja u novijim istorijskim razdobljima. Da ovakva komparacija nije bez osnove, pokazuju sljedeći momenti:

- Nomadsko stočarstvo je način privređivanja koji u najvećoj mjeri utiče na formiranje cjelokupnog načina života.
- Po svojoj prirodi, nomadstvo nije sklono, niti sposobno, za razvoj, jer bi to neminovno dovelo do razaranja ustaljenih normi. Jednom uspostavljeni običaji i komunikacije kod ovih stočara prenose se iz generacije u generaciju gotovo bez ikakvih promjena.
- Sezonska kretanja stočara na zapadnom Balkanu imaju svoje ustaljene termine i pravce, koji su uspostavljeni u dubokoj prošlosti, a održali su se sve do naših dana, uprkos izuzetno burnoj prošlosti i čestim promjenama državnih granica.

— Današnja gravitaciona područja stočarskih grupacija s ovog dijela Balkana u velikoj mjeri se poklapaju sa rasporedom kulturnih kompleksa u vrijeme bronzanog doba.

Da bismo ilustrirali prethodno iznesene konstatacije, navešćemo neke osnovne rezultate etnoloških proučavanja iz ovog domena.

Prema običajima stočara s područja zapadnog Balkana, srednjo-bosansko gorje je oduvijek bilo razmeđa nomadskih kretanja. Stočari s područja Kupresa, Vlačića i okoline Sarajeva orijentisani su ka Panoniji. Sa svojim stadima oni silaze na zimovanje u Posavinu, dok ljeti borave u matičnim područjima. Glasinački stočari i oni s područja Drine za zimovnike koriste zapadnu Srbiju i Kosmet (N. Z d a n o v s k i, 1954, 120—121; J. R o g l i ć, 1956, 11). Južno odatle je zona sredozemnih stočarskih kretanja¹⁸.

Područje Tršćanskog krasa i Istre orijentisano je na prijalpsko pobrđe, dok kvarnerski stočari sa svojim stadima ljetuju u Gorskom kotaru i u zaleđu Velebita (Lika). U istočni dio Like dolaze stada s područja Zrmanje. Stočari iz dijela sjeverne i srednje Dalmacije (okolina Šibenika, Drniša, Knina i Sinja) izdižu stada u područja Dinare i Šatora, a ponekad dopiru i do planine Vitorog¹⁹.

Stočari iz donje Hercegovine, odnosno s područja Bekija i Humina (Imotski, Ljubuški, Mostar, Čapljina, Stolac) izdižu stada u planine Čvrstnicu, Čabulju, Vran, Visočicu, Leliju i Zelengoru, a dopiru i do Bjelašnice i Treskavice. Stada s područja Rudina (Bileća) za ljetnu ispašu koriste planine Tmušnicu, Volujak i Maglić. Zanimljivo je da Huminjani svoja stada ponekad prebacuju na zimovanje na srednjojadranska ostrva (J. R o g l i ć, 1957, 1—11)²⁰.

Na gotovo čitavom području Crne Gore izražena su lokalna sezonska kretanja stočara. Gotovo svako selo ima svoje brdo, a na brdu svako domaćinstvo svoju kolibu. Međutim, stočari iz izrazito toplih krajeva, kao što je okolina Titograda, Virpazara i Bara, početkom svakog ljeta kreću na mukotrpan desetodnevni put do Komova (N. Z d a n o v s k i, 1954, 131, 139). Lokalna kretanja su izražena i u sjevernoj Albaniji, ali su stočari iz okoline Skadra i iz nizijskih područja u donjem toku rijeke Mati primorani da izdižu stada i u udaljenija planinska područja.

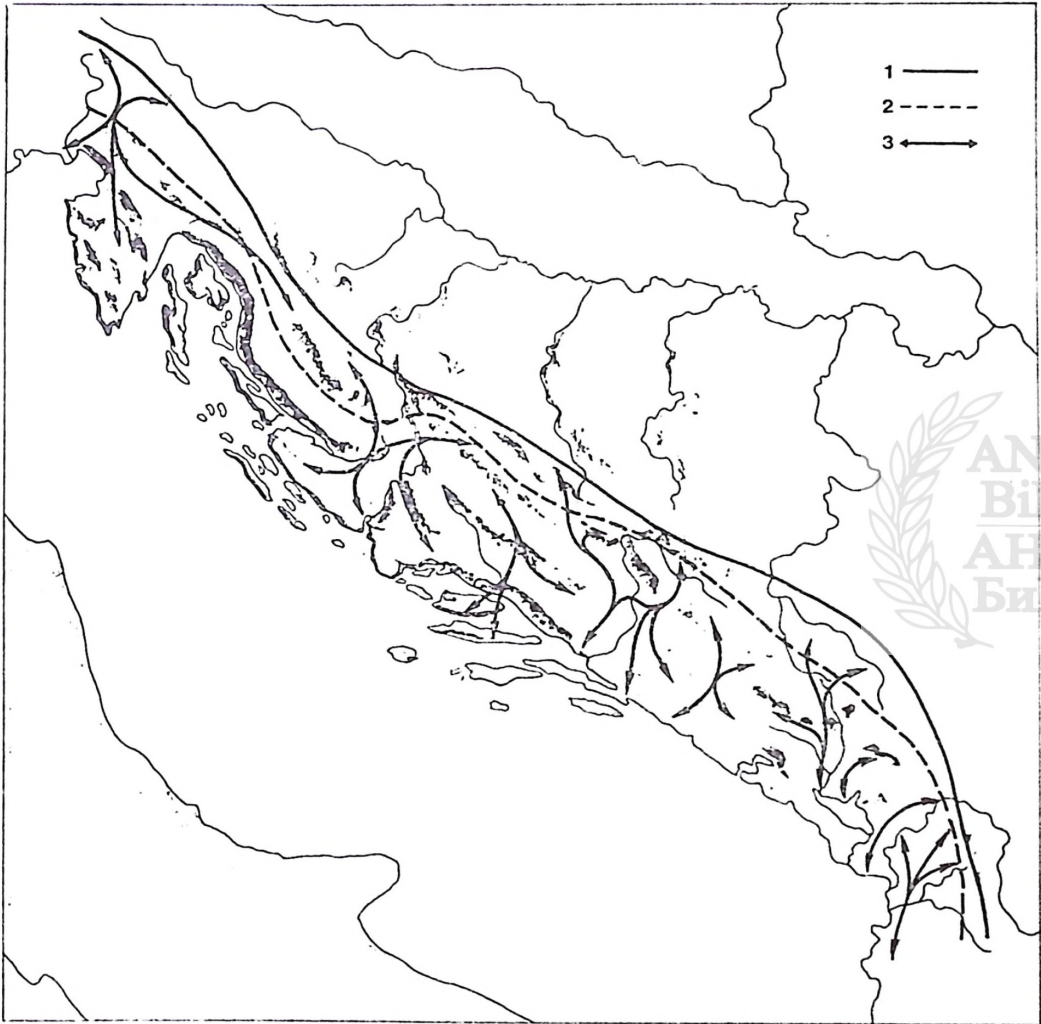
U cjelini gledajući, neobično je veliki stepen poklapanja zone sredozemnih stočarskih kretanja sa područjem koje je, prema arheološkim podacima, obuhvatao jadranski krug kultura ranog bronzanog doba, s tim što kasnija stočarska kretanja obuhvataju i nešto širi planinski pojas u jadranskom zaleđu, gdje do sada nisu konstatovani nikakvi arheološki nalazi (v. sl. 28). Međutim, s obzirom na prirodu

¹⁸ Termin »sredozemna stočarska kretanja« je ustaljena oznaka sezonskih komunikacija u okviru područja koja su pod uticajem sredozemnog klimatskog režima (up. N. Z d a n o v s k i, 1954, 118—119, 139).

¹⁹ »Izdig« je pojam koji označava kretanje stočara iz nižih područja, u kojima su matična sela, u planinu. Suprotan proces je u stočarskoj terminologiji obilježen pojmom »spuštanje« (M. Z d a n o v s k i, 1954, 124).

²⁰ U ova stočarska kretanja u prošlosti je, bez sumnje, bilo uključeno i područje južne Dalmacije, čije se stanovništvo tek u novije vrijeme preorijentisalo na druge privredne djelatnosti.

boravka stočara u planini i na odgovarajuću prigodnu arhitekturu, kao i na izražen proces erozije i spiranja tog tla, teško da će i biti otkriveni tragovi boravka praistorijskih populacija u ovim predjelima. Adekvatno tome, nemoguće je obaviti bliže arheološko preciziranje razmeđa jadranskog kulturnog kruga i kultura s područja koje gravitira sjeveru i Panoniji, te nam u ovom smislu značajnu i indikativnu dopunu predstavljaju upravo etnološki podaci o stočarskim kretanjima u ovom dijelu Balkana.

Sl. 28 — Odnos sredozemnih stočarskih kretanja i jadranskog kulturnog kruga
 (1 — razmeđa sredozemnih i panonskih stočarskih kretanja
 2 — granica jadranskog kulturnog kruga po arheološkim podacima
 3 — pravci sredozemnih stočarskih kretanja)

Fig. 28 — Rapport des migrations nomades méditerranéennes et le cercle culturel adriatique

- (1 — ligne frontière entre les migrations méditerranéennes et pannoniennes
 2 — frontière du cercle culturel adriatique selon les données archéologiques
 3 — directions des migrations nomades méditerranéennes)

Izvjestan izuzetak u tom pogledu je šire zaleđe Velebita, odnosno područje Like, na kome su, kako je već navedeno, ljetni pašnjaci stočara sa Zrmanje. Međutim, na tom prostoru do sada nisu konstatovani nikakvi tragovi kulture ranog bronzanog doba te, barem za sada, nemamo arheološke potvrde dopiranja tradicije sezonskih stočarskih komunikacija na relaciji sjeverna Dalmacija — Lika sve do ovog doba. No, pošto se ovdje radi o visoravni na kojoj su se mogli sačuvati tragovi sezonskih stočarskih staništa, čini se da je sadašnje stanje uglavnom posljedica slabe istraženosti ovoga područja. Iz tih razloga treba očekivati da će dalja arheološka istraživanja ipak omogućiti identifikaciju kulturnog razvoja na prostoru Like i u vrijeme ranog bronzanog doba. Ako se možemo pouzdati u stabilnost i trajnost stočarske tradicije, treba se nadati potvrdi pripadnosti Like jadranskom kulturnom krugu.

Relativno siromaštvo postneolitskih slojeva u pećinskim naseljima sa jadranskog područja takođe se može dovesti u usku vezu sa sezonskim i transhumantnim načinom života stočara. Mada nam i u ovom pogledu nedostaju čvrsti materijalni dokazi, komparacije sa običajima recentnih stočara daju dosta vjerodostojnosti pretpostavci da je to u najvećem broju slučajeva posljedica povremenog boravka praistorijskih nomada, i to uglavnom u zimskom periodu.

Analogno običajima potvrđenim u novije doba, može se pretpostaviti da su i u praistorijskom periodu, pored nomadenja u relativno udaljene krajeve, postojala i lokalna sezonska kretanja. Osim prethodno navedenih primjera iz Crne Gore i Albanije, to je moglo biti izraženo i u srednjoj Dalmaciji, gdje su u ovom smislu naročito pogodne planine Biokovo, Mosor, Kozjak i Kamešnica. Međutim, jasno je da se takvim pogodnostima nisu mogli koristiti svi stočari, već samo dio stanovništva koji je bio u stanju da to i ostvari. U mogućnostima korišćenja lokalnih ljetnih pašnjaka i pogodnostima koje su s tim u vezi, mogli bi se tražiti uzroci raslojavanja stanovništva i stvaranja određene socijalne hijerarhije. Jedan od simbola vlasti i posjedovanja određene teritorije najvjerovatnije su bila gradinska utvrđenja. Naime, sve više se pokazuje da nastanak gradina nije bio uslovljen samo vremenom opšte krize i potrebom povlačenja pred najezdom spoljnog neprijatelja, već su ta utvrđenja prvenstveno podizana u svrhu uspostavljanja i očuvanja lokalne hijerarhije i sistema vlasti. Razumljivo, ni funkcija odbrane od napada spolja nije zanemarljiva, ali ona u većoj mjeri dolazi do izražaja u kasnijem dobu, kada izrastaju čitavi gradinski fortifikacioni sistemi. U eneolitu i ranom bronzanom dobu gradine su redovno podizane pojedinačno, na važnim prolazima i u blizini pogodnih pašnjaka. Može se pretpostaviti da su posjednici takvih utvrđenja imali dovoljno moći ne samo da koriste, već i da na određen način drugima naplaćuju korišćenje prolaza i pašnjaka koje su kontrolisali. Činjenica da je broj gradina naročito povećan u dinarskoj kulturi, odnosno u najmlađoj fazi ranog bronzanog doba ovog kulturnog kruga, govori u prilog daljem razvoju društvene hijerarhije i posjedničkog sistema, što bi mogla biti jedna od ekonomsko-političkih osobenosti nosilaca ove kulture.

Na kraju treba naglasiti i činjenicu da stočarski tip privrede po svojoj prirodi nije autarhičan, već je upućen na razmjenu dobara, naročito u domenu zanatske i poljoprivredne proizvodnje. Potrebe stočara ranog bronzanog doba odnosile su se, prije svega, na zanatske proizvode: oružje, oruđe, lončarstvo, nakit i sl. Međutim, za sada ne možemo reći u kojoj mjeri su te potrebe zadovoljavane trgovinom, odnosno razmjenom dobara, a koliko je u svemu tome učestvovala domaća proizvodnja. Sa više sigurnosti možemo pretpostaviti jedino da unutrašnja specijalizacija u okviru kultura ranog bronzanog doba jadranskog područja nije mogla dostići nivo koji bi ispunjavao sve zahtjeve ove vrste. Tu, prije svega, mislimo na metalurške proizvode, koji su, po svoj prilici, najvećim dijelom importovani. Nasuprot tome, keramika je, bez sumnje, bila lokalni produkt, ali ni u tom pogledu nemamo dovoljno podataka da bi se moglo precizirati jesu li već tada postojali lončarski centri koji su pokrivali šire regije ili se, pak, posuđe proizvodilo u manjim radionicama za potrebe uže sredine, odnosno jedne naseobinske cjeline.

U čitavom istočnojadranskom kulturnom krugu posebno se izdvaja jedino naselje Ig u Ljubljanskom barju, koje se razvilo u značajan trgovački, a vjerovatno i zanatski centar u okviru ljubljanskog kulturnog kompleksa. To sojeničarsko naselje izgrađeno je u jednom specifičnom ambijentu, na krajnjoj periferiji ovog kulturnog kruga, a njegovom prosperitetu u najvećoj mjeri su doprinijeli geografski položaj i blizina komunikacija panevropskog značaja. Inače tendencije širenja i pravac pružanja ljubljanskog kulturnog kompleksa duž čitave jadranske obale ukazuje na veliku pokretljivost ove populacije. Imajući to u vidu, može se pretpostaviti da su nosioci ove kulture praktikovali čestu promjenu sredine. Drugim riječima, oni su uporedo sa stalnim sezonskim kretanjima na relaciji obala—zaleđe, povremeno preduzimali prave transhumantne seobe duž jadranske obale. Slična pretpostavka mogla bi se odnositi i na način života nosilaca cetinske kulture, mada je, prema sadašnjem stanju cetinskih nalazišta, transhumanca duž jadranske obale u ovom slučaju nešto manje izražena, dok su evidentni prvi prodori u dubinu balkanskog zaleđa. Za razliku od ove dvije kulturne cjeline, dinarska kultura sa mnoštvom gradinskih utvrđenja na obali i u zaleđu, najvjerovatnije predstavlja stabilnu i razvijenu stočarsku zajednicu sa već ustaljenom teritorijom i stalnim sezonskim komunikacijama, te čvrsto kodifikovanim običajima i društvenim normama.

Svi podaci koje smo ovdje iznijeli jasno govore o značaju ekonomskih aspekata u proučavanju nastanka i razvoja jadranskog kruga kultura ranog bronzanog doba. Na žalost, raspoloživa građa nije nam pružila mogućnosti da se detaljnije pozabavimo ovim problemima u kontekstu užih kulturnih cjelina iz okvira ovoga kruga, a izuzimajući probleme stočarstva o kojima je bilo više riječi, morali smo ostati uglavnom u domenu uopštenih naznaka ove problematike. Iz tih razloga veliki dio iznesenih stavova još uvijek nije u odgovarajućoj mjeri potkrijepljen materijalnim dokumentima, te ostaje na nivou pretpostavki i hipoteza koje tek treba provjeriti, prije svega, interdisciplinarnim istraživanjima o kojima smo prethodno govorili. Time bi se dobila i šira baza za sagledavanje niza drugih takođe veoma bitnih kompone-

nata, kao što su socijalna organizacija, duhovna kultura, umjetnost i sl., o čemu su naša znanja krajnje fragmentarna. Pa i pogrebni običaji, koji su jedan od rijetkih vidova duhovnog života o kome smo u stanju nešto više reći, ne mogu se u potpunosti razumjeti niti objasniti bez prethodnog razjašnjenja načina života i privređivanja njihovih nosilaca. Dovoljno je spomenuti samo problem mjesta boravka da bi se ilustrovala čvrsta uzajamna i uzročna povezanost ekonomskih, socijalnih i duhovnih aspekata u okviru jedne praistorijske kulturne cjeline. Naime, kad se govori o sahranjivanju u bronzanom dobu, obično se smatra da su nekropole morale biti u blizini naselja, za koja se po inerciji podrazumijeva da su sjedjelačkog tipa. Međutim, ako se pokaže tačnom pretpostavka o razvoju od jedne relativno labilne i pokretne transhumantne privrede ka stabilnoj polunomadskoj privredi zasnovanoj na ustaljenim sezonskim kretanjima na definisanom području, kakva je najvjerovatnije bila zastupljena u dinarskoj kulturi, onda bi i prethodno navedeni stav u znatnoj mjeri morao biti relativiziran. Sve to bi neminovno otvorilo čitav kompleks pitanja vezanih za odredišta i organizaciju sahranjivanja, kao i za niz drugih momenata iz oblasti kulta, religije i cjelokupnog života.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

MJESTO I ULOGA ISTOČNOJADRANSKOG KULTURNOG KRUGA U ŠIRIM EVROPSKIM OKVIRIMA

Istočnojadransko područje kao najsjeverniji rub sredozemnog mora oduvijek je bilo otvoreno Mediteranu i podložno kulturnim strmljenjima iz tog okvira, bilo da se radi o impulsima iz zapadnomediterranskog kruga, koji su stizali preko Apeninskog poluostrva i transjadranskim komunikacijama, ili pak podužnim priobalnim i obalnim putevima s područja Grčke, Egeje i šireg prostora istočnog Mediterana. Budući ujedno i organski dio predalpskog prostora i zapadnog Balkana, odnosno njihova južna periferija, takođe je upućeno na kontakte sa širim zaleđem, a preko njega i sa unutrašnjošću srednje i jugoistočne Evrope. Tim prirodnim faktorima u velikoj mjeri je uslovljen kulturni razvoj ovog područja u svim praistorijskim, pa i kasnijim razdobljima.

U stvari, ovo područje se u pravom smislu te riječi nalazi na prelazu između dva velika svijeta — mediteranskog i kontinentalnoevropskog — bivajući istovremeno interesna sfera i jednog i drugog, te je, kao i sve granične oblasti, podložno stalnim promjenama i velikim oscilacijama kulturnog razvoja. Iz tih razloga ovo tlo nije bilo, a po svojoj prilici nije ni moglo biti, izvorište bitnih primarnih podsticaja koji bi imali dalekosežniji kulturno-istorijski značaj, već su takvi impulsi redovno stizali sa strane, uglavnom iz prethodno navedenih »svjetova«. Lokalni faktor se pri tome iskazuje kao više ili manje aktivan receptor, što je opet zavisilo od niza aktuelnih društvenih i istorijskih okolnosti. Posljedice djelovanja svih tih objektivnih faktora najbolje se mogu sumirati u činjenici da ovo područje nikad nije uspjelo da ostvari visoke kulturne domete u dužem periodu, kao što je to bio slučaj sa Egejom ili, pak, jednu stabilnost razvoja koja odlikuje Srednju Evropu. Za razliku od tih područja, ovdje su stalno prisutne oscilacije u razvoju, a nerijetko se smjenjuju vrhunski i veoma niski kulturni dometi.

Kulturni razvoj tokom ranog bronzanog doba u potpunosti se uklapa u ovu opštu shemu, s tim što, u odnosu na cjelinu kulturnoistorijskog razvoja ovoga kraja, taj period predstavlja jedno od prosperitetnijih razdoblja. Kulturne tvorevine ostvarene u to vrijeme bile su dosta snažne i originalne, a ponekad i ekspanzivne u tolikoj mjeri da su uticale i na razvoj drugih područja. Ne može se reći da kulture ranog bronzanog doba predstavljaju vrhunski domet ravan onome koji je na ovom tlu ostvaren u srednjem i kasnom neolitu ili u vrijeme liburnske talasokratije na Jadranu, ali su po svim svojim karakteristikama mnogo bliže takvim dometima nego kulturama eneolita i sred-

njeg bronzanog doba, koji, prema cjelokupnim dosadašnjim saznanjima, predstavljaju periode stagnacije i zauzimaju jedan od nižih stupnjeva na skali kulturnih dostignuća ovog prostora.

U sagledavanju mjesta i uloge istočnog jadranskog područja u kontekstu savremenog razvoja na širem evropskom i mediteranskom prostoru, veliku smetnju predstavlja slabo poznavanje kulture ranog bronzanog doba u unutrašnjosti zapadnog Balkana. U stvari, ako izuzmemo snažne veze sjevernog Jadrana sa kontinentalnom Slovenijom, odnosno područjem jugoistočnih Alpa, koje su bile veoma važan faktor u nastanku ljubljanskog kulturnog kompleksa može se zaključiti da su odnosi jadranskog kulturnog kruga sa neposrednim kontinentalnim zaletom u suštini bili dosta siromašni. Ili je bolje reći da to, prema raspoloživom materijalu, tako izgleda. Kako smo već vidjeli, odnosi na relaciji sjeverni Jadran — predalpsko područje tokom druge i treće etape ranog bronzanog doba imaju sasvim marginalni karakter, a kad su u pitanju uži zapadnobalkanski okviri, jedini jači kontakti koji se u sadašnjem momentu mogu dokumentovati odnose se na završnu etapu ranog bronzanog doba srednjeg Jadrana, odnosno na vrijeme dinarske kulture. Pa i u tom slučaju sa sigurnošću se može računati samo na veze sa nalazištima iz neposrednog sjevernog susjedstva, Podom A i Alihodžama B2, dok je na širem području situacija sasvim nejasna, budući da ne poznajemo nijedno jasno fiksirano stratificirano nalazište na prostoru od srednje Bosne do Posavine. Isti zaključak se odnosi i na glasinačko područje, na kome još uvijek nemamo konkretniji uvid u nalaze iz naselja, a podaci iz tumula ne govore u prilog značajnijoj srodnosti dinarske kulture sa ovom oblašću. Ovakva situacija umnogome otežava sagledavanje mehanizma veza dinarske kulture sa kulturama s područja Panonije, koje su, prema arheološkom materijalu, evidentne, a takođe ozbiljno dovodi u pitanje mogućnost eventualnih prodora novog stanovništva s prostora srednjeg Balkana, na čemu insistiraju pojedini autori.

Još manje su jasni odnosi na ovoj relaciji tokom prve etape ranog bronzanog doba srednjeg Jadrana, u vrijeme ljubljanskog kulturnog kompleksa i protocetinskog facijesa. U ovom smislu poseban problem predstavlja pitanje odnosa sa kasnovučedolskom kulturom južnobosanskog, odnosno tipa Debelo brdo. Stratigrafska situacija u Varvari A1 ne pruža dovoljno jasnih indicija o hronološkom položaju nalaza tog tipa i njihovom odnosu sa ljubljanskim materijalom, a u tom pogledu još manje se možemo osloniti na samo Debelo brdo, u kome je stratigrafija potpuno poremećena. Ako bi se hronološki položaj ovih nalaza izvodio samo na osnovu datacije šireg kasnovučedolskog kruga i prema paralelama sa Vučedolom C, tipom Hrustovača, Igom I i horizontom Mako-Kosihy-Čaka, koji nam stoje na raspolaganju kao jedine sigurnije fiksirane i u ovom smislu pogodne cjeline, onda bi i južnobosanski tip, bez sumnje, prethodio ljubljanskom kompleksu. Time bi bila isključena i mogućnost neposrednih dodira na ovoj relaciji. Međutim, činjenica da u užoj unutrašnjosti zapadnog Balkana ne poznajemo nikakav integralni kulturni horizont koji bi popunjavao vremenski interval između Vučedola C i faze Br. A2, upućuje na mogućnost izvjesne retardacije južnobosanskog tipa vučedolske kulture i na

njegovo trajanje barem u vrijeme koje odgovara prvoj etapi ranog bronzanog doba jadranskog područja. Na to upućuje i izraženo prisustvo loptastih keramičkih formi u Debelom brdu, a poznato je da takvi oblici nisu zastupljeni u drugim varijantama kasnog vučedolskog kruga niti u klasičnoj vučedolskoj kulturi. Sa druge strane, ti oblici su dominantni u ljubljanskom kompleksu, što govori u prilog istovremenosti ovih kulturnih horizonata, kao i na mogućnost širenja ljubljanskog uticaja u ovom okviru. Međutim, pri ovim razmatranjima ne smije se zapostaviti činjenica da su loptaste forme na jadranskom prostoru odomaćene već od ranog eneolita, što znači da je njihova pojava na Debelom brdu i kao uticaj sa tog područja mogla prethoditi ljubljanskoj kulturi. U prilog postojanja istovremenosti u razvoju na ovoj relaciji možda bi govorili kalupi za izradu bodeža i sjekira iz Debelog brda, s tim da ovi prvi imaju dosta bliske analogije ne na srednjem Jadranu već u okviru starije faze klasične ljubljanske kulture (up. T. VI : 2, 3), dok bi drugi mogli predstavljati prethodnike sjekirama tipa Mala Gruda (up. T. XLIII : 7; B. Č o v i ć, 1976a, T. II : 1—3; III; S. D i m i t r i j e v i ć, 1983, XLIII : 7, 8).

No, očigledno je da se ovdje radi o nedovoljno dokumentovanim i krajnje nejasnim relacijama, te je na sadašnjem stepenu poznavanja ove problematike nezahvalno izvoditi bilo kakve egzaktnije zaključke u tom smislu. Jedino se sa više sigurnosti može reći da loptaste forme nisu produkt vučedolske kulture, te će njihovo prisustvo u okviru tipa Debelo brdo najvjerovatnije biti posljedica jadranskih uticaja. Pri tom se pretpostavka o izvjesnoj retardaciji južnobosanskog tipa u odnosu na druge facijese kasnovučedolskog kompleksa i o udjelu ljubljanske komponente u svemu tome, ne može u potpunosti ni potvrditi niti odbaciti, ali je svakako treba imati u vidu.

U vrijeme druge etape ranog bronzanog doba na ovoj relaciji evidentni su samo cetinski elementi na području Sarajeva i na Glasinu, dok šire veze i kontakte u sadašnjem momentu ne možemo dokumentovati. U ovom slučaju se najvjerovatnije radi o tranzitnoj komunikaciji, kojom je cetinska kultura dolinom Neretve i preko navedenih područja ostvarila vezu sa zapadnom Srbijom. Uz to treba posebno naglasiti da ova kultura u osnovi odgovara fazi A2 obližnjeg naselja u Varvari, ali samo u hronološkom smislu, dok na toj relaciji nema nikakvih kulturnih kontakata.

U cjelini gledajući, pitanje odnosa jadranskog kulturnog kruga sa unutrašnjošću zapadnog Balkana ne može se na osnovu postojeće dokumentacije na zadovoljavajući način razmotriti, već u smislu potpunijeg sagledavanja ovih relacija treba sačekati naredna istraživanja i njihove rezultate, prije svega u unutrašnjosti ovog dijela Balkana, kao i na južnojadranskom prostoru. Međutim, i na osnovu dosadašnjih saznanja moguće je iznijeti neke pretpostavke i konstatacije koje bi mogle imati trajniju vrijednost. U najkraćem, one se mogu sumirati na sljedeći način:

- a) Jadransko područje je jedina oblast na čitavom zapadnom Balkanu na kome se može kontinuirano pratiti razvoj kulture ranog bronzanog doba, od njenih početaka pa do

samog kraja, i transformacije u kulturu srednjeg bronzanog doba. U tom smislu posebno se ističe srednjojadranska regija, gdje je ovaj proces najpotpunije izražen.

- b) U genezi i razvoju prve i druge etape ranog bronzanog doba jadranskog područja nisu dokumentovani nikakvi bitni impulsi i podsticaji čije bi se porijeklo moglo tražiti u unutrašnjosti ovog dijela Balkana. Kako se čini, to područje je bilo tranzitna zona u vrijeme cetinske kulture. Na tom prostoru su vidljivi cetinski uticaji, a i u doba ljubljanskog kulturnog kompleksa mogući su određeni uplivi sa Jadrana u pravcu unutrašnjosti.
- c) Određeni čvršći kontakti sa širim zaleđem evidentni su u vrijeme dinarske kulture, odnosno u završnoj fazi ranog bronzanog doba jadranskog područja. U tom periodu postoje obostrani uticaji među dinarskim i srednjobosanskim nalazištima, ali nemamo elemenata koji bi govorili o sličnim relacijama na širem zapadnobalkanskom području. S obzirom na postojanje veze dinarske kulture sa kulturom iz panonskog prostora, to je zapadni Balkan najvjerojatnije i u ovom slučaju bio tranzitna zona. Međutim, pravci tih komunikacija se za sada većinom ne mogu sa sigurnošću identifikovati.

Kako smo već na početku konstatovali, inicijalni podsticaji u kulturnom razvoju jadranskog područja uvijek su dolazili iz drugih područja, odnosno iz udaljenih centara kontinentalnoevropskog i mediteranskog svijeta. Tako je bilo i u nastanku ranog bronzanog doba. Neposredno zaleđe, a pogotovu prostor zapadnog Balkana, najvjerojatnije nije imalo nikakvu značajniju ulogu u ovom procesu, te će i to područje po svojoj prilici takođe biti prelazna zona između nekoliko velikih kulturnih kompleksa.

U širim evropskim okvirima ovo vrijeme označava niz dubokih i korjenitih promjena. Na ruševinama starog eneolitskog svijeta formira se jedan broj snažnih kulturnih središta koja su veoma bitna za dalji kulturni razvoj u srednjoj i u većem dijelu južne Evrope. To je, prije svega, završna faza vučedolskog kompleksa, sa kojom je povezan nastanak kulture zvonastih pehara, koja označava završetak eneolitskog perioda na jednom velikom prostoru ovog dijela Evrope. Dobrim dijelom na tim osnovama se razvija protounjatička kultura u Moravskoj, grupa Oggau-Loretto u istočnim Alpama, te kultura Hlōpice-Veselē u Maloj Poljskoj, kao i Glockenbecher-Csepel grupa na području Budimpešte. Približno istovremeno sa ovim procesom odvija se i nastanak Nagyrév kulture i grupe Somogyvar — Vinkovci u Panoniji, dok bi početak razvoja grupe Glina III — Schneckenberg u Rumuniji padao u nešto ranije vrijeme. Sve ove kulturne cjeline još u značajnoj mjeri sadrže eneolitske elemente, ali su s pravom pripisane ranom bronzanom dobu, u smislu jedne rane faze koja obilježava prelaz u novo kulturnoistorijsko razdoblje. Najkasnije pri kraju te faze otpočinje i razvoj kulture Polada u sjevernoj Italiji.

Na područjima koja gravitiraju egejsko-anadolskom krugu takođe su evidentne značajne promjene u kulturnom razvoju. U to vrije-

me otpočinje završna faza velikog naselja u Ezeru, a na grčkom kopnu istovremeno dolazi do formiranja kulture EH III perioda (Lerna IV-1). U Maloj Aziji to doba odgovara kasnoj Troji IId¹, a u istom razdoblju otpočinje rano bronzano doba južne Albanije, kultura Maliq IIIa.

U prvoj etapi ranog bronzanog doba istočnojadranskog područja, a naročito u njenoj početnoj fazi, koja se odnosi na ljubljanski kulturni kompleks, prevagu su imali impulsi iz kontinentalne Evrope ili, konkretnije rečeno, elementi iz okvira druge faze kulture zvonastih pehara s područja srednje Evrope i iz šireg Alpskog prostora. Primarni receptor novih kulturnih sadržaja bilo je Ljubljansko barje i sjeverni Jadran, odakle su se širili dalje duž istočne jadranske obale. Ovi elementi u punoj mjeri prodiru sve do južnog Jadrana, te se tu, bez sumnje, radi o veoma snažnim impulsima. Sa te tačke gledišta opravdano je pomišljati i na priliv mase novog stanovništva, mada kako smo već ranije konstatovali, za takvu pretpostavku nemamo potrebnih materijalnih dokaza. No, bez obzira na eventualni dolazak nove populacije, autohtona komponenta ostaje primarna biološka, odnosno populaciona osnova koja nije bila toliko pasivna da bi samo prihvatila nove impulse, već je svojim učešćem u vidljivoj mjeri doprinijela originalnosti nove kulture i stvaranju njene fizionomije, po čemu se ona izdvaja u odnosu na izvornu »Glockenbecher« kulturu i druge savremene kulturne cjeline. Domaći udio je posebno došao do izražaja u formiranju i razvoju lokalnih varijanti ovog kulturnog kompleksa.

Osim brojnih veza sa kulturom zvonastih pehara sa navedenih područja, nisu evidentni čvršći kontakti sa kulturama na širem prostoru. U ovom smislu mogu se pretpostaviti određeni dodiri sa starijom Glockenbecher-Csepel grupom, odnosno sa početnom fazom Nagygyrév kompleksa, a takođe i sa sjevernom Italijom, gdje su konstatovani pojedini nalazi ljubljanskog tipa, ali u jednom dosta nejasnom kontekstu. Na osnovu formalnih sličnosti ljubljanska kultura se može dovesti u vezu sa kulturom Bilanovo, trećom fazom kulture zvonastih pehara u južnoj Francuskoj, kao i sa istoimenom kulturom na Piri-nejskom poluostrvu. Međutim, teško je prihvatiti da se ovdje radi o nekim neposrednim kontaktima, već je tu, po svoj prilici, u pitanju paralelan i nezavisan razvoj elemenata istog ili sličnog porijekla koji su se našli u različitim lokalnim okvirima. Prema tome, navedene formalne sličnosti imale bi više hronološku nego kulturnu vrijednost.

Mlađa faza početne etape ranog bronzanog doba jadranskog područja ima dva osnovna obilježja. Jedno je rušenje ljubljanskog kulturnog kompleksa koji je u najvećoj mjeri još uvijek imao eneolitski karakter, a drugo je formiranje protocetinskog facijesa u kome je jednim dijelom sadržano nasljeđe tog kompleksa, ali je osnova njegove kulturne fizionomije već okarakterisana tipičnim bronzanodobskim elementima. Time se težište kulturnog razvoja pomjera sa klasičnog ljubljanskog područja na srednji Jadran, koji će ovu vodeću ulogu zasigurno zadržati sve do kraja ranog bronzanog doba, a vjerovatno i u narednom periodu. U ovom procesu vidnu ulogu su imali uticaji koji pristi-

¹ Po Ch. Podzuweit, 1979, 106, Beil. 26. Po Blegenovoj periodizaciji to bi bila faza Troja IVc.

žu iz dva suprotna pravca. Jedni vode iz srednje Evrope, odnosno iz protounjatičkog kruga, preko alpskog i sjevernojadranskog prostora, a drugi su u osnovi mediteranskog porijekla i na ovo područje pristižu preko zapadne Grčke, Albanije i južnog Jadrana. Posebno značajne su inovacije u sferi duhovne kulture, što se ogleda u uvođenju sahranjivanja u tumulima sa cista-grobovima, što svakako treba dovesti u vezu sa uticajima iz zapadne Grčke i šireg istočnomediteranskog prostora.

U odnosu na širi kontekst kulturnog razvoja srednje i južne Evrope, prva etapa ranog bronzanog doba na prostoru istočnog Jadrana mogla bi se vremenski, a u većini slučajeva i kulturno sinhronizovati sa sljedećim kompleksima (up. sl. 29):

— finalni eneolit po konvencionalnoj srednjoevropskoj hronologiji² (kulture: zvonastih pehara II i III, protounjatička, Oggau-Loretto, Nitra I, Hłopice-Vesele, Pirinejska grupa, faza 1 kulture Polada);

— faza IIa i IIb ranog bronzanog doba Mađarske (kulture: rana Nagyrév, Nyírség, Glockenbecher-Csepel, Somogyvar — Vinokovci A);

— faza Ib ranog bronzanog doba Rumunije (Glina III — Schneckenberg B, Jigodin);

— EH III-a, b period u egejskom krugu (Lerna IV 1—2, Ezero B2 — stambeni horizonti III—II, Troja IIb — IIIa, najveći dio razdoblja Maliq IIIa).

Kontakti sa mediteranskim, odnosno egejskim svijetom trajace u punoj mjeri sve do završetka cetinske kulture, koja je glavni predstavnik druge faze ranog bronzanog doba ovog područja³. U to vrijeme evidentne su veze, a možda i obostrani uticaji na relaciji srednji Jadran — zapadna Grčka. Tu, prije svega, mislimo na srodnosti sa materijalnom kulturom Lerne IV i rane Olimpije, kao i na slične običaje u kultu mrtvih. Uz to su vidljivi određeni kontakti sa mlađom fazom Nagyrév kulture i sa pojedinim nalazištima sa srednjeg Balkana. Elementi ovog tipa su strani u zapadnoj Srbiji i u Panoniji, te su, bez sumnje, rezultat uticaja sa juga, odnosno iz Grčke ili sa jadranskog područja. Mogućnost cetinskih uticaja u ovom slučaju je sasvim evidentna, a u tom smislu komunikacija koja vodi preko Glasinca svaka ko je morala doći do izražaja.

Odnosi cetinske kulture sa širim područjem srednjeg Balkana dosta su nejasni, budući da vodeće grupe sa ovog prostora, Bubanj-Hum III i Belotić-Bela Crkva, još nisu cjelovito objavljene niti razjašnjene. U materijalnoj kulturi grupe Bubanj-Hum III jasno su izražene sličnosti sa kulturom Armenohori, što je siguran znak da ona otpočinje već u vrijeme EH III perioda (up. M. G a r a š a n i n, 1983, 719,

² Po periodizaciji koja je zastupljena u srednjoj Njemačkoj, to je vrijeme finalnog neolita.

³ Tip Ciclami-Mitreo, koji smo identifikovali na području sjevernog Jadrana, za sada ne pruža dovoljno elemenata za sintetsko sagledavanje širih relacija, te svi zaključci koje ovdje donosimo u vezi sa širim aspektima razvoja II etape ranog bronzanog doba uglavnom proizilaze iz konteksta cetinske kulture.

725, sl. 33 : II, III), možda već u starijim fazama tog perioda, koje bi odgovarale vremenu ljubljanskog kulturnog kompleksa i protocetinskog facijesa.

Paralele sa cetinskom kulturom, o kojima je ranije bilo riječi, daju mogućnost za nešto preciznije opredjeljenje u ovom smislu. Naime, srodnosti sa ovom kulturom potvrđuju da grupa Bujanj-Hum III traje i u vrijeme kasnog EH III perioda (EH III-c), što bi odgovaralo fazi Reinecke Br. A1. Za dalju egzistenciju ove grupe nemamo nikakvih dokaza, izuzev bodeža egejskog tipa iz Velike Humske Čuke, koji odgovara vremenu MH I, odnosno fazi Br. A2 po Reineckeu. Međutim, u nedostatku širih podataka o okolnostima ovoga nalaza, ne možemo donositi nikakav konkretniji sud o njegovoj pripadnosti grupi Bujanj-Hum III, jer bi se ovdje moglo raditi o egejskom importu u jednom drugačijem kulturnom kontekstu. Takav slučaj je sa ovakvim nalazima na jadranskom prostoru.

Paralele sa jadranskim kulturnim krugom ukazuju na isti hronološki položaj i u slučaju grupe Belotić-Bela Crkva. Istina, novi nalazi sa područja zapadne Srbije sve više potvrđuju davno iznesenu pretpostavku o pripadnosti ove grupe kompleksu Somogyvar-Vinkovci (up. I. B o n a, 1965, 44—61), te bi možda bilo ispravnije razmatrati je u tom okviru. U svakom slučaju, određeni keramički oblici, kao što su posude sa malim otvorom bez vrata i konične zdjele tipa rani Straubing (up. M. G a r a š a n i n, 1983, T. XCIX : 1, 10), ukazuju na vrijeme prve faze ranog bronzanog doba na Jadranu, što odgovara fazi Vinkovci A. Sa druge strane, upotreba tumula sa spaljenim i inhumiranim pokojnicima, kao i mali trougaoni bodež iz Belotića, dovode ovu grupu u vezu sa cetinskom kulturom i pokazuje da ona sasvim sigurno traje do kraja EH III perioda, odnosno do završetka faze Br. A1 po Reineckeu. To je vrijeme faze Vinkovci B, sa kojom cetinska kultura takođe ima izvjesnih sličnosti (up. M. G a r a š a n i n, 1983, sl. 33 : I/4).

U pogledu odnosa cetinske kulture sa susjednim područjima za sada moraju ostati otvorena pitanja veza sa južnom Italijom i sa sjevernim Jadranom, gdje su konstatovani samo pojedinačni nalazi cetinskog tipa. Posebno bi bilo zanimljivo utvrditi značaj transjadranskih komunikacija u ovom vremenu.

Gledajući u cjelini, druga faza ranog bronzanog doba ovog područja, odnosno njen glavni prezentant, cetinska kultura, može se sinkronizovati sa sljedećim kompleksima:

- bronzano doba IIIa u Mađarskoj (kulture: mlađa Nagyrév, Somogyvar-Vinkovci B, Hatvan, Otomány);
- bronzano doba II u Rumuniji (kulture: Monteoru, Verbițioara);
- »Epicampaniforme« horizont u jugoistočnoj Francuskoj i sjevernoj Italiji (kulture: grupa provençal, grupa languedocien, Polada IIa), kultura protoappeninico A u južnoj Italiji;
- starija etapa ranog bronzanog doba (Reinecke Br. A1) po južnonjemačkoj, odnosno konvencionalnoj srednjoevropskoj hronologiji (kulture: rana unjetička, Nitra II, Unterwölbling I, Mierzanovice, Varvara A2);

- EH III-3 period u Grčkoj (Lorena IVc, rana Olimpija, Ezero B2 — stambeni horizont 1, Troja IIIb, kraj faze Maliq IIIa).

Treća faza ranog bronzanog doba istočnojadranskog područja svakako je najbolje prezentovana starijom etapom dinarske kulture. Njeno osnovno obilježje je gotovo potpuni raskid sa eneolitskom tradicijom, kao i prestanak veza sa širim područjem Mediterana. Pri tom ostaje otvoreno pitanje veza sa Italijom, odnosno sa kulturom Polada (faza IIb), kao i sa protoapeninskom B grupom. Istovremeno su izražene relativno čvrste veze sa neposrednim sjevernim susjedstvom, tj. sa srednjobosanskim nalazištima Podom A i Alihodžama B2. Takođe su evidentni određeni kontakti sa kasnom Nagyrév kulturom, naročito sa njenom moriškom varijantom, kao i sa starijom fazom vatinske kulture.

Dinarska kultura po svim svojim karakteristikama predstavlja prvu pravu bronzanodopsku tvorevinu na ovom području. U odnosu na prethodni razvoj, nju karakterišu značajne transformacije u materijalnoj kulturi, u načinu stanovanja, a po svoj prilici i znatne promjene u domenu društvene organizacije.

Na sjevernom Jadranu ovaj proces otpočinje u nešto kasnijem vremenu. Tokom većeg dijela ovog razdoblja egzistira kultura tipa Ciclami-Mitreo, koja je okarakterisana dosta siromašnim razvojem. Tek u doba završetka prve faze dinarske kulture dolazi do značajnih promjena i na ovom prostoru, što je vezano za početak masovnog naseļavanja gradina, odnosno za arhaični horizont kastelijera.

U odnosu na bliže i dalje susjedstvo, treća, završna etapa ranog bronzanog doba istočnojadranskog područja, koju u najpotpunijem smislu prezentuje starija faza dinarske kulture, ima sljedeće paralele:

- završetak ranog bronzanog doba (faza IIIb) i prelaz u srednje bronzano doba u Mađarskoj (kulture: kasna Nagyrév, kasni Hatvan, kasna Ottomány, Toszeg, Tokod, Vatya, Moriš, Kisapostag, Fűzesabony);
- rano bronzano doba III u Rumuniji (kulture: Wietenberg, Tei, kasna Verbićioara, Periam);
- mlađa faza ranog bronzanog doba (Reinecke Br. A2), po konvencionalnoj hronologiji za srednju Evropu (kulture: klasična unjetička, Koštany, Wieselburg, Leita, Unterwölbling II, Mierzanowice, Strzyzov, Rani Vatin, Pod A — Alihodže B2 itd);
- MH I period u Grčkoj (Troja IV, Lerna Va, Maliq IIIb).
- Protoapeninska B kultura u srednjoj i južnoj Italiji;

Pitanje apsolutne hronologije i egzaktnijeg vremenskog vrednovanja egzistencije kultura ranog bronzanog doba na tlu istočnog Jadrana, predstavlja poseban problem kojim se nismo detaljnije bavili. Naime, s tim u vezi nismo u dovoljnoj mjeri raspolagali potrebnim relevantnim podacima. Na ovom području ne postoji nijedan datum koji bi bio fiksiran pomoću metode kalibrirane C-14 hronologije, koja u tom pogledu pruža najpouzdanije podatke. Jedini egzaktniji podaci koje posjedujemo odnose se na C-14 datume sloja VII u pećini Odmut (1710 ± 50 BC) i sloja V u Grotta del Mitreo (1770 ± 50 BC)⁴. Radi se o

⁴ Č. Marković, 1974, 11; G. Stacul, 1983, 56.

nekalibriranim datumima koji daju približno isto vrijeme, ali se u prvom slučaju odnose na treću fazu ranog bronzanog doba, dok je u drugom slučaju u pitanju faza Ib ovoga perioda. Prema tome, ova dva podatka, koja potiču iz međusobno dosta udaljenih nalazišta, više zbu-
njuju nego što pružaju mogućnost za preciznije opredjeljenje u ovom smislu.

Iz tih razloga preostaju nam samo konvencionalni podaci i analogije sa drugim područjima kao jedine moguće odrednice u ovom pogledu. Okvirno uzevši, rano bronzano doba na prostoru istočnog Jadrana bi prema niskoj, klasičnoj hronologiji, egzistiralo u rasponu od XX—XIX do kraja XVI vijeka pr. n. e., dok bi po nekalibriranoj C-14 hronologiji to razdoblje odgovaralo vremenu od 2200/2100 do 1800/1700 g. pr. n. e.⁵

⁵ Up. C-14 datume naselja Ezero, G. Georgiev et al., 1979. 515.

ZAKLJUČAK

Prihvatajući se obrade problematike ranog bronzanog doba na području istočnog Jadrana, u potpunosti smo bili svjesni obima, širine i kompleksnosti zadate tematike. Takođe nam je bilo jasno da ovim radom neće, niti mogu biti, razriješeni svi globalni problemi iz ovog domena. Za tako nešto nemamo ni potrebnu materijalnu osnovu na sadašnjem stepenu istraženosti ovoga područja, a smatramo da se to naporima jednog uma ne može do kraja ni izvesti, bez obzira na subjektivne mogućnosti i domete.

Pri vrednovanju svih ovdje iznesenih podataka trebalo bi prvenstveno imati u vidu činjenicu da ovaj rad predstavlja jedan od prvih pokušaja sintetske obrade ove materije, što nam je nametalo obavezu jednog umnogome specifičnog pristupa cjelokupnoj ovoj problematici. Sa jedne strane, taj fakat je pružao široke mogućnosti za istraživanje autorstva u raznim domenima, počev od postavljanja problema, identifikovanja određenih kulturnih cjelina, njihovog vrednovanja, do cjelokupne definicije kulturnog razvoja. Sa druge strane, međutim, suočavanje sa jednom tako otvorenom i neraščišćenom problematikom samo po sebi nosi niz opasnosti koje prate svaki pionirski poduhvat.

Osnovno polazište u našim razmatranjima bilo je usmjereno na identifikaciju i sagledavanje cjelokupnog procesa nastanka i razvoja ranog bronzanog doba na ovom tlu, te na njegovu transformaciju u srednje bronzano doba, odnosno u kulturu punog, ili razvijenog, bronzanog doba. Pri tom smo prvenstveno nastojali da u što većoj mjeri identifikujemo karakteristike domaćeg supstrata i da kroz prizmu lokalnih razvojnih tendencija sagledavamo odnose sa bližim i daljim susjedstvom. Smatrali smo to neophodnim preduslovom za razumijevanje cjelokupnog procesa razvoja ranog bronzanog doba na ovom području, te smo takav pristup pretpostavili uobičajenom uklapanju u šire periodizacije i hronološke sisteme. Sasvim je razumljivo da smo i o tim aspektima vodili računa, ali ne kao o primarnim periodizacijskim postulatima, već prvenstveno kao relativno-hronološkim odrednicama.

Naša je konstatacija da je u ovom procesu veliki značaj imao specifičan geografski položaj ovoga tla i njegova povezanost sa alpskim područjem i srednjom Evropom, kao i otvorenost ka mediteranskom svijetu. Posebno bismo naglasili važnost odnosa sa mediteranskim područjem i veze koje smo na ovoj relaciji identifikovali. Postojanje snažnih veza na tim relacijama sasvim je razumljivo, ali u sadašnjim istraživanjima to nije bilo u dovoljnoj mjeri apostrofirano.

Jedna značajna dimenzija ove problematike ostala je u velikoj mjeri nerasvjetljena, a to je odnos jadranskog područja sa unutrašnjošću zapadnog Balkana. Međutim, to je uslovljeno niskim stepenom istraženosti tog prostora. Socio-ekonomski aspekti kultura jadranskog kruga takođe su mogli biti samo sumarno sagledani. Ipak, već na sadašnjem nivou poznavanja tih aspekata mogli smo zaključiti da je ekstenzivno, odnosno polunomadsko stočarstvo bilo osnovni vid privređivanja u ovom okviru. Ta činjenica je od neobične važnosti, pogotovu ako se uzmu u obzir transhumantna i sezonska kretanja, koja su u najvećoj mjeri uslovljavala cjelokupan način života.

Na kraju, sve ono što je ovdje izneseno — kulturne cjeline i njihove tipološke karakteristike, kao i njihov relativno-hronološki položaj i razvoj u okviru tri faze, koje smo u ranom bronzanom dobu ovoga područja identifikovali, te neka otvorena pitanja koja su u ovom radu takođe pokrenuta — trebalo bi da posluže kao osnova za dalje proučavanje cjelokupne ove problematike. Ukoliko time budu pospiješana dalja istraživanja, te ako se njima barem okvirno potvrde ovdje iznesene konstatacije, smatraćemo da je suštinski cilj ovog rada postignut.

L'AGE DU BRONZE ANCIEN DANS LA REGION DE L'ADRIATIQUE DE L'EST

Résumé

Dans cette monographie sont étudiés d'une manière synthétique les problèmes concernant la formation et le développement des cultures de l'âge du bronze ancien dans la région de l'Adriatique de l'est. Au sens territorial, on a embrassé le territoire de la côte adriatique du Karst triestain jusqu'à la rivière Mati, avec l'arrière-pays karstique. Tout ce matériel est présenté dans les chapitres suivants: introduction, régions culturelles, unités culturelles et problèmes ouverts, aspects culturels-historiques, conclusions.

Introduction

Dans cette introduction on a fait avant tout la délimitation de la région adriatique orientale par rapport à la région plus vaste des Balkans occidentaux et on a présenté les caractéristiques fondamentales géo-morphologiques de ce terrain. Ainsi la ligne de délimitation de cette région vers la situation géographique et les matériaux archéologiques est partie de Cividale en Italie, par la région montagneuse au-dessus des villes Nova Gorica et Postojna, d'où cette région devient plus étroite vers la montagne Velebit, pour que dans cette partie de ligne de démarcation elle irait par la crête de la montagne. Plus loin, le cercle culturel adriatique s'élargit de nouveau vers la montagne Dinara, embrassant les plaines de Livno et de Duvno, la branche de la rivière Neretva avec le gisement à Varvara et, allant par Konjic et les montagnes Zelengora et Durmitor jusqu'aux Komovi et ensuite au-dessous des sommets de Prokletije et des montagnes de l'Albanie du nord, elle sort dans la vallée de la rivière Mati (v. fig. 1). On a constaté jusqu'à présent dans cette région environ 117 gisements dans lesquels, parmi les autres trouvailles, est représenté le matériel appartenant à l'âge du bronze ancien.

Après avoir présenté ces données générales, en but de mieux connaître la région adriatique orientale comme un phénomène géographique et culturel, l'auteur a présenté l'histoire du traitement de ces problèmes dans la littérature archéologique. En substance, il s'est montré qu'à cause de nombreux arguments objectifs, parmi lesquels le plus essentiel est le niveau très bas d'état des recherches, l'âge du bronze ancien sur ce territoire jusqu'à ces derniers temps a été l'une des grandes inconnues dans la science archéologique. Ainsi, il n'y a jusqu'à présent aucune étude consacrée pleinement à ces problèmes, et parmi les rares ouvrages dans lesquels sont étudiées en détail les questions de ce domaine on cite surtout »La préhistoire des pays yougoslaves«. Il y s'agit des résultats des recherches effectuées par les spécialistes: B. Cović, I. Marović, S. Dimitrijević et Š. Batović, présentés dans les tomes III et IV de cette grande édition qui représentent une base inévitable pour le travail au futur sur ces problèmes.

Un chapitre particulier dans l'introduction est consacré à l'accès méthodologique dans l'étude de ces problèmes. On a indiqué nombreux problèmes inexplicables de ce domaine, avant tout la question du caractère fondamental de l'âge du bronze ancien comme une époque séparée et spécifique dans le cadre

du développement culturel-historique sur le sol de l'Adriatique orientale, ainsi que les manques dans le contexte de l'application des systèmes de périodisation existants dans ce cadre. L'auteur souligne la nécessité de l'étude universelle de ces problèmes et les valeurs des spécificités du développement local. Une telle attitude a déterminé en plus grande mesure la direction des recherches et elle a influencé essentiellement la conception complète de cette étude. En but de créer une base plus large pour un tel accès aux recherches il est évidente la prétention d'embrasser dans le cadre d'étude de l'âge du bronze ancien de la région adriatique orientale tous les éléments de ces problèmes, commençant par les mentions les plus anciennes de la culture de l'époque nouvelle étant encore toujours par une bonne partie au milieu culturel énéolithique, jusqu'à sa transformation complète à la culture de l'âge du bronze moyen. Il est surtout accentué l'essai de considérer le processus de développement de la culture énéolithique en une nouvelle culture de l'âge du bronze dans le contexte des rapports dynamiques ethno-culturels et de pénétrations ayant embrassé cette partie de l'Europe, ayant toujours en vue les particularités de ces événements dans la région même de l'Adriatique orientale.

Régions culturelles, unités culturelles et problèmes ouverts

Dans la deuxième partie de cette étude on a présenté les caractéristiques fondamentales du développement culturel dans le cadre de trois régions adriatiques principales: Adriatique du nord, moyen et méridional. On y a inclus les caractéristiques géographiques de cette région, l'histoire des recherches des stations plus importantes et la présentation des unités culturelles, ainsi que des problèmes ouverts concernant certains aspects pas suffisamment étudiés dans ce domaine. La présentation des unités culturelles, c'est-à-dire des complexes culturels, de leurs variantes et des groupes culturels indépendants a embrassé les cadres culturels et chronologiques, mais sans une pénétration plus profonde dans les problèmes de leur genèse et de leur formation. Ces questions sont étudiées en détails dans la troisième partie de cette étude, après la présentation du matériel complet.

Le but fondamental de cette étude est la présentation systématique du matériel existant et, dans le cadre des possibilités disponibles, démontrer un aperçu continué sur le développement culturel du début jusqu'à la fin de l'âge du bronze ancien dans chacun de ces régions à part.

I Région de l'Adriatique du nord

Cette région embrasse la plus grande partie du karst slovène, le Karst triestain et de Gorica et aussi l'Istrie, le Quarnero et le littoral le long de Velebit, ainsi que les îles de l'Adriatique du nord. Le début des recherches archéologiques étant intéressantes pour les problèmes en question peut être situé dans la huitième décennie du XIXème siècle (R. F. Burton, 1874, 385—388; C. Kunz, 1877; K. Moser, 1899; C. Marschesetti, 1903; A. Gnirs, 1925). Mais, le vrai élan du travail sur les recherches commence des années cinquante de ce siècle, surtout dans le Karst triestain (G. Marzolini, 1972, 57—103; 1979, 19—46; D. Canarella — B. Redivo, 1983, 47—70), et un peu moins dans le karst slovène et en Istrie (J. Korošec, 1956, 3—64; F. Leben, 1959, 231—249; B. Bačić, 1956, 323—328; 1960, 197—210; 1978, 161—168). Grâce à cela, nous sommes pour la première fois dans la situation de disposer du matériel plus nombreux et stratifié bien fixé, ce qui a permis de faire une analyse plus complète et un aperçu synthétique de certaines unités culturelles dont on parle dans le texte suivant.

Le type classique de la culture de Ljubljana

Le type classique de la culture de Ljubljana a été défini il n'y a pas longtemps comme une variante modifiée et élargie du facies alpin de Dimitrijević de la culture de Ljubljana. Tout d'abord, on a présenté l'évolution d'opinion scientifique menant jusqu'à la définition de cette variante de Ljubljana (M. Hoernes, 1898, 173; 1915, 337—346; O. Mengin, 1931, 54; K. Wilfonseder, 1940, 11; R. Ložar, 1941, 16, 20—34; 1942, 85—94; P. Korošec, 1956, 369—378; 1959, 94—105; 1962, 213—238; S. Dimitrijević, 1967, 8—19; 1979, 317—328; B. Govedarica, 1989). et ensuite on constate que la région de l'Adriatique du nord et de Ljubljansko barje est le terrain sur lequel ce type de Ljubljana apparaît comme une unité

organique. Il est très bien documenté dans l'horizon récent de l'agglomération Ig et dans l'agglomération Parte sur Ljubljansko barje (Carte 1:1,2), ainsi que dans nombreux gisements sur Karst de Trieste (Carte 1:1—17). Les trouvailles de ce type sont découvertes séparément sur le Karst slovène. Quarnero et Velebit (Carte 1:18—21), tandis qu'elles sont extrêmement sporadiques en Istrie.

Toutes les stations découvertes jusqu'à présent du type classique de la culture de Ljubljana représentent les objets d'agglomérations, parmi lesquels le plus grand nombre font les agglomérations dans les grottes (Fig. 2—6). Dans les cas particuliers il s'agit d'habitat sous la roche (abri, riparo), d'une agglomération du type de gradina ou bien des agglomérations du type lacustre. Ce dernier type est représenté exclusivement dans la région de Ljubljansko barje. Il est caractéristique que les grottes sont parfois situées à côté des vallées étendues pouvant aussi être habitées (Gr. Cotariova: fig. 3, Gr. dei Ciclami, Gr. del Pettirosso).

Ayant en vue qu'on ne connaît aucune nécropole ou aucune tombe isolée pouvant sûrement être attribuées à cette culture, on ne peut pas parler des coutumes funéraires clairement définies dans ce domaine. Selon certaines indications (Abisso Giovani Cesco, D. Marini, 1975, 48—49; Gr. Gigante, S. Andreolotti — F. Stradi, 1964, 87—94; Predjama à Postojna, F. Leben, 1975, 151) on peut supposer que les représentants de cette culture avaient enterré leurs défunts dans les agglomérations et dans les grottes, y inclu un rituel assez rustique du jet de défunt dans les abîmes et les fosses profondes.

La culture matérielle du type classique de la culture de Ljubljana, ainsi que dans les autres unités du domaine de l'âge du bronze ancien de la région adriatique orientale, est représentée généralement par les poteries en céramique. On a découvert les outils en os, les poignards en bronze et autres produits de manufacture, mais n'étant pas nombreux. Pour définir plus précisément les objets appartenant à cette culture il est très important étudier leur position stratigraphique dans les grottes sur le Karst de Trieste. Sur la base de ces indices on a fait pour la première fois une différenciation évidente de cette culture par rapport aux trouvailles du type Ig I, ainsi que la différenciation intérieure en deux phases de développement.

Les stations les plus importantes de la première phase sont Ig II (P., J. Korošec, 1969, 54—57, T. 33—36; et pass.), Parte (Z. Harej, 1978, 61—75; 1982, 31—100), la couche 6 dans la Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, 44, Fig. 12:6—8); la transition de la couche 5 en 4 dans la Grotta dei Ciclami (F. Legnani — F. Stradi, 1963, 37—38); la couche 3, le niveau 10 et la couche 4 dans la sonde A—B de la Grotta Caterina (D. Cannarella — C. Pitti, 1981, 20—22, Fig. 5:3—5,9); la couche B, le niveau 5 dans la Grotta Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 50, Fig. 2:5); les couches A et B dans la sonde 1 et les trouvailles isolées de la sonde 3 dans la Grotta Cotariova (B. Lonza, 1974, 57—58, Fig. 2:3,4,15,19) et aussi l'horizon le plus ancien de la couche 6 dans la Vaganačka pečina (S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985, 10—11, T. 3:11, 5:1—5).

Les formes céramiques de la phase plus ancienne sont:

- a) vases à carène ovale, à col cylindrique, et évasé (Fig. 7:1; II:5; III:2—5; IV:4, 7, 8; V:2—9, 11; VI:4—7),
- b) vases à carène ovale, à col cylindrique, à anses subcutanées (Fig. 7:1; T. I:4; II:1; IV:1; VI:10),
- c) jarres à une anse rubanée, à carène ovale et à col cylindrique légèrement marqué (T. III:1),
- d) vases à carène en calotte, à col légèrement évasé et à anses subcutanées (T. II:6),
- e) vases coniques à fond plat (Fig. 7:7; T. IV:2, 9), à fond pas différencié (Fig. 7:10; T. IV:3) et les coupes à pied haut cylindrique (Fig. 7:12; T. IV:3, 6),
- f) vases sphériques sans col (T. II:3, 4),
- g) gobelets biconiques (Fig. 7:6; T. I:3; II:2),
- h) écuelles coniques à bord rentrant (Fig. 7:4; T. I:5),
- i) assiettes plates (Fig. 7:11; T. II:7; V:10),
- j) écuelles en forme de cloche (T. I:6).

Le décor est fait par l'impression du fil ou par le rouet, par la technique de poinçonnage, par les piqûres, par l'incision et les ornements plastiques (T. I:1,3—6; III:1—5; IV:2, 4, 6, 9, etc.).

Parmi d'autres trouvailles se distingue particulièrement un poinçon en os avec la poignée finement ornée (T. I:2), les poignards en cuivre avec l'épave pour l'emmanchement de la cognée (Fig. 7:3, 4; T. VI:2—4), et aussi une application en os pour la ceinture (T. XI:1).

Les stations plus importantes de la phase récente sont les horizons 5 dans la Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, 44; Fig. 5:1, 2; 12:1—5), l'horizon plus ancien de la couche 4 dans la Grotta dei Ciclami (F. Legnani — F. Stradi, 1963, 38); la couche B, niveau 4 dans la Grotta Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 50; Fig. 1:9; 2:1—3); et les couches A et A2 dans la sonde II de la Grotta Cotariova (B. Lonza, 1974, 62—64; Fig. 4:1, 12; 6:6).

Les nouvelles formes céramiques les plus caractéristiques sont les pichets à col haut et cylindrique et à anse rubanée (Fig. 8:2, 9; T. VIII:2, 9; X:1, 2). Le bord est parfois aiguëment ouvert (Fig. 8:2, 9; T. VIII:2, 9; X:1, 2). On y peut ranger aussi les pichets globuleux à anse rubanée dépassant le bord (Fig. 8:4, 7; T. VII:1, 2; IX:1; X:3), écuelles coniques à bord ouvert avec les anses affectant parfois la forme de corne (Fig. 8:3, 5; T. VII:4, 7; VIII:5), ainsi que les petites écuelles demisphériques à bord aiguëment ouvert (Fig. 8:8; T. X:4, 5). Les ornements sur ces objets sont assez rares et pauvres. Ici dominant les ornements incisés et cannelés. Avec ces nouvelles formes on trouve les récipients étant selon leur forme et la manière d'ornementation hérités de la phase précédente. Ce sont le plus souvent les vases à bord plat ou évasé (T. VII:5) et les vases sphériques à col évasé ou cylindrique (T. VII:3, 6; VIII:3—7).

Parmi les autres trouvailles il faut mentionner les poinçons avec une partie épaisse et rhomboïdale (Fig. 8:6; T. XI:2—6) et les ornements sur les manches en os (T. XI:10).

Quant aux cadres chronologiques et culturels on a accentué que l'existence de la culture classique de Ljubljana peut être située à l'époque précédent complètement la période de Reinecke Br. A, c'est-à-dire la période de l'âge du bronze ancien, selon la chronologie conventionnelle allemande méridionale. La phase plus ancienne de la culture de Ljubljana correspond à l'horizon le plus ancien de la culture de Vučedol postérieur, c'est-à-dire à l'époque de la deuxième phase de la culture campaniforme de l'Europe centrale, avec laquelle elle prouve beaucoup de ressemblance. La deuxième phase de la culture de Ljubljana classique correspondrait à l'horizon final du complexe campaniforme (Glockenbecher) et au sens culturel elle représente une variante transitoire entre le cercle proto-ougrien et la culture campaniforme de l'Europe occidentale, à vrai dire sa troisième phase récente.

Cette période est différemment marquée dans la littérature archéologique. Selon la périodisation classique, étant fondée en général sur le système de P. Reinecke, ça serait la période de l'énéolithique final. Mais, à ce temps-là existent certaines unités culturelles que la plupart d'auteurs tient de l'âge du bronze. Ce sont par ex. les groupes Hlopice Veselé, Somogyvar-Vinkovci, Nagyrev ancien, Glina III — Schneckenberg et Bilanovo. Autre de cela, à cette époque, parallèlement avec la phase récente de Ljubljana, existent encore quelques cultures qui seront les plus importantes dans la phase Br. A. C'est, avant tout, la culture proto-ougrien et les groupes semblables Oggau-Loretto, Nitra et probablement aussi Polada.

Le type Ciclami-Mitreo

La formation et le développement du type Ciclami-Mitreo sont liés à la zone du karst de l'Adriatique du nord à l'époque directement après l'existence de la culture de Ljubljana, c'est-à-dire dans la période qui correspond à la phase Br. A1 et une partie de l'étape Br. A2, selon Reinecke. L'analyse détaillée du matériel existant et surtout des résultats effectués par les fouilles récentes sur la région plus vaste de l'Adriatique du nord et de Ljubljansko barje avait montré que dans cette période a eu lieu la décadence du développement culturel dans la région de l'Adriatique du nord. En fait, c'est la suite du processus de désintégration culturelle ayant commencé dans la deuxième phase de la culture de Ljubljana et étant surtout manifesté à cette époque là. Comme la conséquence de cette situation a été la formation d'un horizon culturel hybride et pauvre, étant relativement durable, que nous avons nommé Ciclami-Mitreo.

Les suivants gisements sont très importants (v. carte 2): segments plus anciens de la couche 4 dans la Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, Fig. 6:6, 8, 10); la couche B, niveau 2 et 3 dans la Grotta Tartaruga (D. Cannarella — B. Redivo, 1981, 49, Fig. 1:2, 4—7); l'horizon récent de la couche 4 dans la Grotta dei Ciclami (F. Legnani — F. Stradi, 1963, 38, Fig. 3); l'horizon le plus ancien de la couche 2 et les horizons 7—9 de la couche III dans la sonde A—B de la Grotta Caterina (D. Cannarella — C. Pitti, 1981, Fig. 4:5; 5:1, 2); et aussi les trouvailles provenant de l'horizon récent de la couche 6 à Vaganačka pećina (S. Forenbaher — P. Vranjican, 1985, T. 3:10).

La production matérielle du type Ciclami-Mitreo est caractéristique surtout par les vases céramiques. Les autres types de trouvailles, comme par ex. outils, armes et bijoux, ne sont pas tellement nombreux et ils appartiennent en général aux formes atypiques et chronologiquement insensibles pour l'emploi quotidien. Dans ce sens se distingue un proinçon en bronze, à poignée en os, découvert dans la couche 4 de la Grotta dei Ciclami (T. XIII:2). Les suivantes formes céramiques sont très caractéristiques:

a) pichet à carène sphérique, à col cylindrique, à bord aigûment ouvert et avec une anse massive et en ruban (T. XII:2),

b) vases à carène sphérique, à col large et cylindrique et à bord légèrement ouvert (T. XIII:4),

c) écuelles profondes et cylindriques, à fond plat et large (T. XIII:1),

d) amphores à carène byconique, avec le passage aigu vers le col profilé, avec deux anses longues et en ruban (T. XIII:5),

e) pichets ressemblants aux amphores précédentes, mais avec une anse (T. XII:3; XIII:6),

f) récipients biconiques à carène sphérique, avec le passage aigu vers le col cylindrique, à bord clairement distingué. Ce qui est caractéristique c'est une anse ou deux en ruban du type »x« (T. XII:1,5),

g) parmi les objets en céramique grossière on a identifié les marmites à anses en forme de langue, à col sphérique ou ovale, à fond plat (T. XII:4; XIII:3).

L'ornementation des récipients n'est pas fréquente. On trouve parfois les incisions (T. XII:1,5), les incisions profondes (T. XII:1,5; XIII:5,6), ainsi que les empreintes sur le bord et sur les anses (T. XII:4; XIII:3).

Au sens culturel le type Ciclami-Mitreo contient plusieurs composantes différentes. Tout d'abord on y trouve une tradition locale de la phase récente classique de la culture de Ljubljana étant caractéristique par les récipients du type »a«, ensuite les éléments de la culture de Cetina de l'Adriatique centrale (type »f«). Les formes du type »d« et »f« témoignent d'une certaine présence du groupe Wieselburg de la région des Alpes du nord-est et les écuelles du type »c« témoignent des rapports avec la culture Polada. Au sens chronologique les deux premières composantes correspondent généralement à la période Reinecke Br. A1, tandis que les trouvailles du type Wieselburg appartiendraient à l'époque plus récente, c'est-à-dire à la phase Br. A2. On n'y peut pas dater plus précisément les éléments de la culture Polada, parce qu'il s'agit des formes qui sont caractéristiques pour les deux sous-phases de l'étape Br. A, c'est-à-dire pour l'âge du bronze ancien complet, selon la chronologie classique sud-allemande.

L'homogénéité du matériel culturel, mauvaise différenciation stratigraphique des couches culturelles et le fait qu'on trouve dans le cadre d'un nombre restreint des trouvailles les éléments provenant des régions différentes et parfois très éloignées les unes des autres, donne certains indices sur le caractère culturel-historique de l'époque dont la culture nous avons marquée comme le type Ciclami-Mitreo. Néanmoins, il s'est montré qu'il n'y s'agit pas d'une unité culturelle intégrale, mais un groupe de stations ne servant pas pour le logement plus durable, mais seulement pour le séjour temporaire des communautés plus petites. Il s'agit probablement des stations saisonnières des pasteurs. Il y semble que l'identité culturelle de ce faciès a été créée comme conséquence de l'influence de différents groupes provenant de la région alpine, de l'Italie du nord et de l'Adriatique centrale et passant par ces terrains, n'ayant pas pour but de s'arrêter plus longtemps sur ce territoire, mais ayant pour but les contacts plus proches. La position géographique favorable et l'importance communicative de cette région ont eu dans toute cette situation le rôle très important.

Problème de l'âge du bronze ancien de la Péninsule de l'Istrie

Ayant en vue que les fouilles archéologiques sur le territoire de l'Istrie, ainsi que dans les autres régions de l'Adriatique du nord ont commencé dès la deuxième moitié du siècle passé, ce travail est généralement caractérisé par les petits travaux des recherches, ainsi qu'on a ramassé jusqu'à nos jours très peu de données rélevantes concernant le développement culturel de cette péninsule au cours de l'âge du bronze ancien. Sur la base de l'analyse détaillée de tous les gisements connus (Javorike-Gromače, grottes Trogrla, Cingarella, Srbani, gradinas Vrčin, Modele, Magornjak et Bonkastel et autres, tumulus Marin dol, Bombista, Žamnjak et trouvailles sporadiques — Carte 3, T. XIV—XV) et les essais faits jusqu'à présent de synthétiser les recherches de ce problème (N. Petrić, 1979, 233—236; B. Cović, 1983, 114—132) il s'est montré que la région de l'Istrie au cours d'une grande partie de l'âge du bronze ancien a été marquée par le développement culturel assez pauvre qui n'a résulté par la formation de centres locaux ni par certaines créations originales, mais cette région apparaît comme la périphérie extrême et la margine des événements culturels dans cette période. Dans ce sens l'Istrie ressemble beaucoup au type voisin de Ciclami-Mitreo.

A ce moment il n'est pas correcte juger d'une manière plus exacte ce phénomène, parce que les recherches futures donneront probablement plus d'éléments inconnus pour l'instant qui pourraient être rélevants dans ce sens. Mais, selon la situation actuelle, on peut distinguer surtout deux facteurs comme cause de stagnation de la culture d'Istrie à l'âge du bronze ancien. L'un d'eux est du caractère strictement local et il se rapporte à l'isolement géographique et à la mauvaise communication de cette péninsule, et l'autre est lié à la région plus vaste et la décadence graduelle de l'importance de la région alpine étant de plus en plus expressive au cours du développement de cette période. Néanmoins, il n'y a aucun doute que le développement culturel pas seulement en Istrie, mais aussi dans toute la région de l'Adriatique du nord a été dépendant de prospérité de la région alpine et des influences venant de cette direction. A en juger dans la période après la culture de Ljubljana, les principaux courants du développement culturel dans cette partie de l'Europe ont été moins dirigés vers cet espace, ce qui a eu les conséquences négatives pour le développement de tout le bassin adriatique du nord. La vie plus intensive dans la région de l'Istrie s'est déroulée au temps de colonisation ne masse des agglomérations du type de gradina. Mais, ce thème a une importance plus large et l'Istrie entre complètement dans la problématique complexe de la phase finale du Bronze ancien de toute la région adriatique du nord et est complètement étudié dans un chapitre particulier.

Problème de datation de l'horizon archaïque des castellers

La question du début de colonisation en masse des castellers est caractéristique par nombreux désaccords surtout ayant rapport à la position culturelle et chronologique de cet horizon et il faut dire que les dépassements semblables sont présents dans le sens du développement culturel dans les étapes postérieurs de l'existence des agglomérations de ce type. Ayant en vue ces désaccords et complètement mauvais état des recherches, on ne peut pas pour l'instant s'approcher à une étude synthétique de ces matériaux, mais on a dû rester, c'est le cas avec l'Istrie, au niveau d'élaboration des problèmes.

Un groupe d'auteur distingue dans ce cadre une unité culturelle particulière, nommée «la culture des castellers», existant dans la région de Friulia, de Venezia Giulia et de Dalmatie à l'époque entre le Bronze moyen et l'occupation romaine de ces territoires. Elle est partagée en deux phases fondamentales, dont la première correspondrait à l'âge du bronze et la deuxième à l'âge du fer (A. M. Radmilli, 1972, 7—15; 1974, 483—488; A. Cardarelli, 1983, 87—90). Mais, un certain nombre d'auteurs refuse complètement la légitimité de séparation d'une unité culturelle sur cette base (N. Petrić, 1978a, 565—566). Par rapport au thème de cette contribution on n'a pas pu étudié plus largement les problèmes concernant le développement complète des agglomérations du type de gradina sur ce sol, et, ce qui est pour nous spécialement très intéressant c'est le fait qu'il existe les opinions que le début de colonisation en masse des gradinas peut être situé dans les phases initiales du Bronze ancien (N. Petrić, 1978, 452—454; B. Cović, 1983, 116). Notre analyse complète a démontré que le début de colonisation en masse des castellers ne peut pas être complètement situé dans la période qu'on considère, selon la

périodisation habituelle, de l'âge du bronze moyen, ni chronologiquement distancé des agglomérations situées dans les horizons postérieurs des grottes dans cette région. Dans ce sens il faut compter avec une époque antérieure, c'est-à-dire avec la phase Br. A2, mais probablement non plus avec le début de cette étape, selon l'opinion de B. Cović, mais avec le temps plus proche à sa fin. Selon l'état actuel des recherches de ces problèmes nous pouvons distinguer les trouvailles provenant de six gradinas, de deux grottes et d'un abri, qui pourraient précéder à l'âge du bronze moyen et appartenir à l'horizon le plus ancien de la période des castellers. Il y s'agit de stations suivantes (Carte 3; T. XVI); couche 4 à Castelliere Ponte San Quirino (R. Gerdol — G. Stacul, 1978, 65—81); une phase plus ancienne de l'agglomération sur la gradina Vrčin (E. Karouškova — Šoper, 1983, Pl. XXXI—XXXII; B. Cović, 1983, 125—126); un poignard provenant du castellier de Cortina (T. XVI:4), les trouvailles les plus anciennes provenant des gradinas Modele (A. Sonje, 1966, 317, T. V:20—22), Elleri (B. Lonza, 1981, T. 4:13; 21:3) et Njivice (M. Moretti, 1978, 10—26); l'horizon le plus récent de la couche 4 dans la Grotta del Mitreo (G. Stacul, 1972, 44, Fig. 7); la couche située à la profondeur de 0,90 jusqu'au 1,20 m dans la grotte Trogrla (B. Bačić, 1978, 163—168; B. Cović, 1983, 117); la couche B de Riparo di Zaccaria (V. Calza et autres, 1974, 88—90, Fig. 3:2,4).

II La région de l'Adriatique centrale

Cette région embrasse le terrain côtier de Velebit, c'est-à-dire de Nin et la rivière Zrmanja au nord-ouest, jusqu'aux Bouches de Kotor au sud-est, y inclu les îles et aussi une zone assez large dans l'arrière-pays. La première mention concernant les trouvailles préhistoriques dans cette région peut être datée dans la première moitié du XVIIème siècle (v. Š. Batović, 1963, 37—38; S. Ljubić, 1886, 17—19) et le début des recherches date de la fin du siècle passé (I. Bulić, 1892, 21; F. Scarpa, 1888, 149). Jusqu'à la moitié de notre siècle, les recherches plus importantes ont été effectuées par V. Čurčić, (1900, 99—118), W. Buttler (1932, 354—364; 1932a, 128) et G. Novak. Pourtant, les recherches les plus importantes concernant la préhistoire et l'âge du bronze ancien, ont été effectuées après la Deuxième guerre mondiale et elles sont liées aux activités de G. Novak (1955), I. Marović (1963, 5—81), A. Benac (1957, 82—83), B. Cović (1978, 6—51) et encore nombreux autres spécialistes de la Croatie et la Bosnie et Herzégovine.

Le type adriatique central de la culture de Ljubljana

La définition du type adriatique central de la culture de Ljubljana y est proposée pour la première fois et selon la nomination même elle représente une variante de Ljubljana étant représentée sur le terrain de l'Adriatique central, c'est-à-dire en Dalmatie centrale et méridionale, dans la région nommée Dalmatinska Zagora et aussi en Herzégovine occidentale et orientale. Dans cette région il est connu aujourd'hui 18 gisements dans lesquels sont représentées plus au moins les trouvailles appartenant à cette variante de la culture de Ljubljana (v. carte 4). Il y s'agit, ainsi que dans la région classique de Ljubljana, exclusivement des localités coloniales. Les trouvailles les plus importantes proviennent de l'horizon IIIa de Ravlića pećina (T. XVIII : 3, 6; XIX : 6, 9; XX : 4; XXI : 2, 9), ensuite de Hateljska pećina et des gradinas Guvnine et Djakulina glavica (T. XXII: 7), ensuite de Vela špilja sur l'île de Korčula et de l'agglomération située dans la vallée Otišić-Vlake (T. XVII: 1—8 et plus loin jusqu'au T. XXII passim.).

L'ancienne tradition méditerranéenne de la prise des grottes et des localités donnant la possibilité pour un séjour plus durant dans les conditions de l'existence primitive, est le plus exprimée dans le choix des formes et de la manière d'habitation des représentants du type adriatique central de la culture de Ljubljana. Le même usage existe dans le cadre de la culture de Ljubljana classique, dans le cadre du type Ciclami-Mitreo et nous trouvons la même situation dans la plupart d'autres cultures de l'âge du bronze ancien dans la région adriatique. Les gradinas y sont aussi dans l'emploi sporadique, quoiqu'elles soient un peu plus fréquentes que dans la culture classique de Ljubljana et la particularité de ce faciès est la formation des agglomérations sur le terrain ouvert et n'étant pas protégé. Ce qui est surtout caractéristique c'est l'habitat dans la vallée, n'étant pas sûrement liée ni avec les gradinas ni avec les grottes, mais qui

représentent les agglomérations indépendantes et organisées d'une manière particulière (carte 5; fig. 10, 11). Nous n'avons aucunes données concernant la manière d'inhumation et d'autres éléments du rituel sépulcral des représentants de ce faciès de Ljubljana.

Les suivantes formes céramiques sont surtout caractéristiques:

a) Récipients à carène sphérique, à fond plat et convexe et le col court et cylindrique, avec deux anses subcutanées (fig. 13 : 1; T. XVII: 1—6, 8; XXI: 4).

b) Récipients à carène sphérique et le passage doux ou aigu vers le col évasé. On n'a pas constaté les anses et les fonds (fig. 13 : 5; T. XVIII: 1—4; XXI: 2; XXII: 1, 2, 5).

c) Ecuelles coniques à bord plat et évasé, à fond plat et convexe (fig. 13 : 3, 4, 7; T. XIX: 6; XX: 1—7; XXI: 3, 5, 7—9; XXII: 4) ou à pied haut et cylindrique (fig. 13 : 10; T. XIX: 2, 7, 8, 9).

d) Récipients sphériques sans col avec les ouvertures simples ou annulaires (fig. 13 : 8; T. XVIII: 5—8).

e) Ecuelles profondes et biconiques avec le passage aigu entre le conus et le col légèrement évasé (fig. 13 : 2; T. XXI : 1, 6).

f) Les écuelles plates à fond plat et massif, et à carène verticale et basse (fig. 13 : 9; T. XVIII : 9).

g) Parmi les formes particulières se distingue surtout un objet céramique, ressemblant à la «pintadera» de la gradina Djakulina glavica près de Stolac (T. XXII : 7).

Les ornements sur la céramique du type méditerranéen central de la culture de Ljubljana ne sont pas très riches et caractéristiques. Au fond, cette manière d'ornementation correspond à celle provenant de la région classique de cette culture, avec la remarque que l'incision et les cannelures sont représentés dans la plus grande mesure (T. XVII—XXII pass.).

Tous les éléments rélevants démontrent qu'on peut compter avec un grand degré de parenté et l'existence synchrone du faciès de Ljubljana de l'Adriatique central et de la phase plus ancienne de la culture de Ljubljana classique. De cette manière seront définies les relations plus larges de ce faciès dans le cadre de la deuxième phase de la culture des vases campaniformes de l'Europe centrale, à vrai dire au cours de l'époque la plus ancienne de post-Vučedol.

Faciès de Protocetina

L'horizon que nous avons marqué par le terme «faciès de Protocetina» dans les recherches effectuées jusqu'à présent, a été différemment traité et déterminé. Les gisements, selon l'opinion de S. Dimitrijević, ont appartenus au type adriatique de la culture de Ljubljana, qui a existé au cours de la phase Reinecke Br. A, parallèlement avec la culture de Cetina (S. Dimitrijević, 1979, 368). Au contraire, à l'époque récente cet horizon est inclu dans les cadres de la culture de Cetina, mais comme sa phase la plus ancienne qui précède chronologiquement à l'étape Br. A, c'est-à-dire à l'âge du bronze ancien au sens plus étroit (I. Marović — B. Čović, 1983, 196—197). Il est certain que cet horizon contient aussi les formes de Ljubljana et certains éléments initiaux de la culture de Cetina et qu'il embrasse certaines innovations essentielles surtout sur le plan de la culture spirituelle. Pour ces raisons, nous croyons que le faciès de Protocetina représente un horizon culturel indépendant qui signifie un tournant essentiel du développement culturel-historique de la région centrale de l'Adriatique et il est isolé comme une unité à part et étudié comme tel dans cette contribution.

La plus grande concentration des localités et les trouvailles les plus nombreuses du type de Protocetina ont été constatées dans la région de Dalmatie centrale et dans son arrière-pays immédiat. Jusqu'à présent sont publiées plus ou moins les trouvailles provenant de deux agglomérations de grottes et de douze tumulus, et on y peut ranger aussi une agglomération fortifiée dont les trouvailles ne sont pas encore publiées. En tout, nous connaissons aujourd'hui quinze localités appartenant au faciès de Protocetina. Parmi ces localités, six sont agglomérations et neuf tumulus (carte 5). Par son importance se distingue

surtout l'horizon 2,70—2,00 m dans la grotte Škarin Samograd et les trouvailles du tumulus Grabovica à Buško blato.

Les agglomérations sont moins connues dans le faciès de Protocetina. Dans ce cadre nous avons les données assez pauvres se rapportant au cinq agglomérations, parmi lesquelles quatre sont dans les grottes et l'une est du type de gradina. Les données concernant la manière d'inhumation sont beaucoup plus complètes. Il y s'agit des tumulus avec les tombes-ciste en pierres dans lesquelles sont inhumés régulièrement les défunts squelettiques. Il est surtout caractéristique que ce type de tumulus dans la région de l'Adriatique central apparaît pour la première fois justement dans ce faciès et il sera dans l'emploi très large du développement postérieur.

Les suivantes formes céramiques sont très caractéristiques:

a) Pichets à carène arrondie et cylindrique, col relativement haut, à bord évasé et à anse »x« rudimentaire (fig. 17 : 14—15; T. XXIV: 1, 6).

b) Petits pichets en forme de cloche à fond arrondi ou plat, à une anse rubanée ou »x« (fig. 17 : 11; T. XXIV: 7; T. XXV: 7; T. XXIII: 2).

c) Ecuelles coniques à bord élargi ou plat, sans anses ou à anses subcutanées (fig. 17 : 1, 13; T. XXIII: 1; T. XXVI: 6, 7).

d) Vases grossières de différentes formes, à bord évasé et en forme de bague (fig. 17 : 9; T. XXIV: 4; XXV: 3).

e) Amphores à col cylindrique, à carène ovale et à anses subcutanées (fig. 17 : 8; T. XXIV: 3, 5).

f) Récipients à carène sphérique et à col plat ou évasé (fig. 17 : 7; T. XXIII: 3—5; XXIV: 2; XXV: 2, 3, 5, 6; XXVI: 12, 13).

g) Marmites grossier et ovales à anses affectant la forme de langue (T. XXV : 1).

h) Parmi les formes particulières et spécifiques, on distingue une petite plaque ronde à anse détachée, ressemblante à la pintadera, découverte à Škarin Samograd (T. XXV: 4).

Ainsi que parmi les formes céramiques, on distingue clairement deux styles différents dans la manière d'ornementation des vases du faciès de Protocetina. Les ornements sur les vases du type »c«, »e«, »f«, correspondent entièrement par leur forme et par leurs ornements à la culture de Ljubljana, c'est-à-dire à son type adriatique central (T. XXIII: 4, 5; XXIV: 3—5; XXV: 4—7; XXVI: 6, 7, 12, 13; v. T. XVII—XXII). Pour les autres formes céramiques le style de Protocetina est caractéristique et typique, ayant les ornements très pauvres, et faits par la technique de profonde incision, c'est-à-dire de cannelure et sporadiquement par la technique de poinçonnage (T. XXIV : 2, 6; XXIII : 1—3).

Parmi les autres trouvailles ce qui est surtout caractéristique ce sont les bijoux en or provenant du tumulus à Nin-Privlaka (perles biconiques, boutons coniques avec la perforation en forme du »v«, plaques en fer-blanc d'or, bracelets en fil; T. XXVI : 1—3, 5, 8—13).

La position chronologique du faciès de Protocetina est clairement fixée sur la base des parallèles avec le cercle protougnetique, ensuite avec la phase récente de la culture de Ljubljana classique et avec la culture Glina III-Schneckenberg B, à l'époque précédant immédiatement la phase Reinecke Br. A1., selon la périodisation usitée européenne moyenne. Les rapports avec le cercle égéen et méditerranéen (tumulus Leuka »R«, Borg en Nadur sur Malta et autres) indiquent la synchronisation de cette époque avec la période EH III. Il est tout à fait clair que le faciès de Protocetina ne dure pas au cours de la période entière EH III, mais on ne peut pas déterminer plus précisément ce rapport sur la base des trouvailles dans ce domaine. Nous allons plus parler sur ces possibilités après avoir connu le matériel de la culture de Cetina et les trouvailles du type adriatique méridional de la culture de Ljubljana, démontrant aussi certaines ressemblances avec la région égéenne et un peu plus d'indices dans ce sens.

La culture de Cetina

La culture de Cetina qu'on traite ici au sens classique (la deuxième phase de cette culture, selon la définition de I. Marović—B. Cović, 1983, 197—198) représente l'une des formations la plus importante et la plus originaire dans le développement de l'âge du bronze, pas seulement dans la région adriatique, mais aussi sur tout le territoire des Balkans occidentaux.

Les trouvailles de ce type sont nombreuses sur toute la région de l'Adriatique central, de Zadar (Nin) jusqu'au Trebinje (Ljeskova glavica, Orah). Les trouvailles provenant de 24 localités avec le matériel appartenant à la culture de Cetina sont déjà plus au moins publiées de toute cette région. Parmi ces localités huit sont agglomérations, six dans les grottes, l'une est du type de gradina et l'une se trouve sur un terrain ouvert, seize sont localités avec tumulus contenant en tout 33 tumulus avec les tombes appartenant à la culture de Cetina. Les tumulus de la région de Cetinska krajina se distinguent surtout par la richesse des trouvailles, ainsi que les agglomérations dans les grottes Škarin Samograd et Ravliča pećina (Carte 6).

La manière d'habitation est l'un des éléments le moins connu dans le cadre de la culture de Cetina. Dans ce domaine nous avons pour l'instant seulement les données générales, se rapportant aux quelques agglomérations dans les grottes, à une agglomération du type ouvert et à une agglomération fortifiée. La coutume d'enterrer les défunts dans les tumulus avec les tombes cistes, établie au faciès de Protocetina, est continuée aussi dans la culture de Cetina, mais maintenant à côté des tombes squelettiques on trouve aussi les tombes à incinération.

La production céramique est très riche et hétérogène:

a) Pichets à col cylindrique, à bord évasé et à carène arrondie (T. XXVII: 1), représentent la forme plus développée parmi les formes de ce type appartenant à la culture de Protocetina.

b) Pichets semblables aux précédents, mais à carène biconique, à anses »x« et à profilations aiguës (fig. 19 : 5; T. XXVII: 2; XXVIII: 2).

c) Gobelets du type »Kotorac« (fig. 19 : 1, 2, 4; T. XXVII: 1, 5; XXVIII: 1; XXIX: 4)

d) Ecuelles coniques à bord évasé et plat (T. XXVIII: 7, 8; XXIX: 3; XXXI: 3, 5, 7).

e) Amphores à carène ovale, à fond arrondi, à bord évasé et à anses »x« (fig. 19 : 9; T. XXIX: 1).

f) Ecuelles profondes aux murs obliques, à fond massif et élargi vers l'intérieur par le bord cassé (fig. 19 : 7; T. XXX: 4).

g) Ecuelles profondes en forme carré, à fond plat et à bord aigrement évasé (fig. 19 : 10; T. XXX: 3).

h) Petits vases à petite carène sphérique et à col haut et cylindrique ou à col évasé (T. XXXI: 2).

Les ornements sur la céramique sont faits par la technique d'incision profonde, c'est-à-dire d'enfoncement et de poinçonnage, avec l'emploi d'incrustation blanche chez les deux techniques. L'enfoncement a été pratiquée comme une technique d'ornement indépendante, tandis que le poinçonnage apparaît régulièrement concurremment avec la technique précédente et dans la combinaison dans laquelle les petits triangles ou les petits coups pointillés remplissent les motifs bornés par les lignes enfoncées ou ils accompagnent différentes compositions incisées (T. XXVII: 1, 2, 3; XXVIII: 1, 7 et suiv.). Comme la technique indépendante, le poinçonnage apparaît seulement sur la surface supérieure du contour des écuelles coniques et très rarement sur les autres formes des récipients (T. XXVIII: 7; XXX: 4).

Parmi les autres trouvailles on peut citer comme caractéristiques les poignards triangulaires en bronze avec la poignée fondue ou appliquée (fig. 19 : 3, 6; T. XXVIII: 3; XXIX: 2; XXX: 2) et les »Pseudobrassardes« en pierre (T. XXVIII: 4; XXX: 5, 6; XXXI: 8).

Au sens culturel et chronologique la culture de Cetina possède nombreuses parallèles sur une région assez vaste de l'Europe méridionale et centrale. Ça

serait l'horizon temporaire auquel appartiennent les cultures suivantes : Polada 2a, les cultures du complexe récent de Nagyrev, l'époque la plus récente de la période EH III en Grèce (Lerna IV 3), et enfin les phases développées des groupes Samogyvar-Vinkovci, Belotić-Bela Crkva et Bubanj-Hum III. Selon la chronologie allemande méridionale cela correspondrait à la phase Reinecke Br A1.

La culture de Dinara

Partiellement en même temps avec la culture de Cetina et par une plus grande partie plus tard d'elle, un nouveau groupe culturel a été formé et s'est développé dans la région de l'arrière-pays de l'Adriatique central et ce groupe caractérise la dernière phase de l'âge du bronze ancien et l'époque plus ancienne du bronze moyen dans cette région. Ayant en vue la concentration des localités de cette culture autour de la montagne Dinara et en général toute la région de Dinara, nous avons déterminé cette unité comme «la culture de Dinara». Comme nous verrons plus tard, on rencontre les trouvailles de ce type aussi sur les terrains de l'Adriatique méridional, mais sur ces localités isolées et dans un contexte moins clair, ainsi que nous ne pouvons pas les incorporer avec certitude à cette unité culturelle au degré actuel des recherches.

Dans la région de l'Adriatique centrale, qui est sans doute le foyer central de cette culture, on a découvert jusqu'à présent 33 localités avec le matériel du type de Dinara. De ce nombre 23 appartiennent aux agglomérations, tandis qu'en dix cas il s'agit des trouvailles découvertes dans les tumulus, c'est-à-dire il s'agit des constructions du domaine de culte d'enterrement (v. carte 8).

L'une des caractéristiques typiques de la culture de Dinara est l'habitat sur les gradinas. La coutume d'inhumation dans les tumulus avec les tombes-kystes, étant dans la plus grande mesure une caractéristique de la manière d'inhumation au cours de cette période, est liée au faciès de Protocetina et la colonisation en masse des gradinas qui commence avec la culture de Dinara, marque la deuxième nouveauté essentielle qui sera l'une des déterminations principales de la mode de vie des communautés préhistoriques dans cette région même jusqu'au temps de l'occupation romaine. Les représentants de la culture de Dinara ont habité, pas seulement sur les gradinas, mais aussi dans les grottes et dans les agglomérations du type ouvert (Carte 7).

Par la manière d'inhumation, la culture de Dinara est basée complètement sur la tradition antérieure de la région de l'Adriatique central. Une seule différence essentielle par rapport à la culture de Cetina est la manque des défunts incinérés, c'est-à-dire la pratique d'enterrement exclusivement physique dans les tombes-cistes. Par là les représentants de la culture de Dinara sont plus proches à la tradition de Protocetina authentique qu'à la culture de Cetina précédente immédiatement.

Une analyse détaillée des objets et des rapports stratigraphiques démontre que le développement de cette culture s'est déroulé dans deux phases successives qu'on peut clairement fixer du point de vue de typologie et de stratigraphie. A la première phase appartiennent les objets des sédiments suivants: la couche 4 à Ravlića pečina; la couche du 1,10 m au 0,60 m à Škarin Samograd; l'horizon plus ancien de la couche à Varvara A3; le plus grand nombre de trouvailles provenant de la gradina Nečajno; l'horizon plus ancien de la couche à Privala A; l'horizon plus ancien de l'agglomération Sovići; la tombe centrale dans le tumulus Vinjani; la tombe centrale dans le tumulus Ivankovača; l'enterrement primaire et secondaire dans la tombe I du tumulus à Obrovac, Živalji; les tumulus Djelalije, Vetrine, Rupe près de Skradin et autres.

Dans le cadre de la production céramique de la première phase on distingue les formes suivantes:

a) Petits gobelets à une ou deux anses rubanées (fig. 23 : 1—3, 7, 8; T. XXXII : 1—7; XXXIII : 1—8; XXXVII : 1, 5).

b) Ecuelles coniques à bord évasé et plat, vers l'intérieur oblique (T. XXXII : 8).

c) Ecuelles semi-sphériques à bord un peu retiré et à fond plat (fig. 23 : 9; T. XXXVII : 8).

d) Ecuelles biconiques du »s« profile te à petit fond plat ou profilé annulaire (fig. 23 : 4).

e) Vases à carène sphérique, à col cylindrique et à bord un peu évasé (T. XXXII : 9).

f) Petits récipients hémisphériques — cuillères, avec une petite anse rubanée, commençant sur le bord ou dépassant légèrement le bord (T. XXXVII : 9).

g) Vases à col évasé, avec le passage clairement exprimé vers la carène arrondie et avec les anses rubanées (T. XXXIV : 3).

h) Vases à col légèrement évasé et avec quatre anses rubanées (T. XXXIV : 4).

i) Pots avec les murs épais en forme ovale, à bord légèrement évasé ou en forme simple et conique, en général avec les anses en forme de langue ou de l'er a cheval (fig. 23 : 10; T. XXXIII : 6).

Parmi les ornements on peut citer les ornements plastiques — rangées des empreintes faites par le doigt sur les bords, sur les bandes plastiques etc. et les rallonges en forme de langue sur les anses, ainsi que les reliefs »Buckel«. On rencontre aussi les autres techniques : incisions, piqûres, poinçonnages, ensuite empreintes du fil (Wickelschnur) et ornements du type »litzen«, c'est-à-dire les empreintes des bandes de textile. On trouve souvent les combinaisons d'incisions et de piqûres, tandis que les autres techniques apparaissent le plus souvent indépendamment (T. XXXII—XXXVII, pass.).

Parmi les autres trouvailles on peut citer comme caractéristiques les poignards et les haches de différents types (T. XXXIV : 1, 6; XXXV : 1—3, 5; XXXVI : 1—6; XXXVII : 2, 4), ensuite les aiguilles décoratives (T. XXXVII : 3) et les pendentifs en pierre en forme de »pseudobrassard« (T. XXXIV : 5).

A la deuxième phase de la culture de Dinara appartiennent les couches et les horizons sur les localités suivantes : horizon récent de Varvara A3 et Varvara B1; horizon récent de Privala A et Privala B; le plus grand nombre de trouvailles provenant de la gradina Soviçi; horizon récent de l'agglomération de la gradina Nečajno; trouvailles sporadiques de Škarin Samograd (T. XL : 3); tombe du tumulus 5 à Gorica; tombe du tumulus 10 à Čitluk; trouvailles sporadiques du tumulus 2 à Orah (v. B. Čović, 1980, fig. 15); le nombre plus considérable de trouvailles sporadiques (poignards provenant de Gnojnice et Topolje, haches des environs de Sinj et Ljubuški etc.).

La culture matérielle est marquée par l'existence continue de la plupart de formes céramiques de la phase précédente, mais on peut remarquer qu'elles sont plus grossières et aussi on remarque nombreuses innovations dans la technique d'ornement. On découvre l'apparition des cannelures, des reliefs triangulaires et en général la prédominance des ornements plastiques (T. XXXVIII—XLI : pass.). Il est caractéristique aussi l'apparition des poignards et des couteaux du type mycénien (fig. 24 : 5; T. XXVIII : 3; XXIX : 2, 6).

Tous les éléments culturels et chronologiques témoignent que la première phase de la culture de Dinara indique la dernière étape de l'âge du bronze ancien dans la région de l'Adriatique central et qu'elle existe au cours de la période Br. A2, selon Reinecke, tandis que la deuxième phase de cette culture existe certainement pendant la période Br. B. Mais, on n'a pas pu résoudre la question de la fin de cette culture, et ce problème doit rester ouvert. Sur la base des trouvailles provenant de Varvara B2 on peut dire que la plupart des formes céramiques de la culture de Dinara existe aussi au cours de la période Br. C, ainsi qu'on pourrait supposer que le développement de cette culture s'est déroulé jusqu'au début de l'âge du bronze récent. Mais nous n'avons pas des confirmations pour une telle constatation. Nous ne connaissons, exceptant Varvara B2, aucune agglomération stratifiée qui pourrait documenter les aspects plus larges du développement de cette région dans la phase récente de l'âge du bronze moyen.

III. La région de l'Adriatique méridionale

La région de l'Adriatique méridionale au sens géographique et ethno-culturel embrasse la région du Monténégro méridional et central et l'Albanie du nord presque entière. Les stations préhistoriques, surtout celles de la période de l'âge

du bronze ancien dans cette région sont très peu recherchées. Les recherches contemporaines ont donné certains résultats dans ce sens (v. A. Benac, 1958, 21—39; M. Parović-Pešikan, 1979, 21—24; C. Marković, 1985, 31—45; F. Prendi, 1982, 209; B. Jubani, 1983a, 93—96; 1983b, 248—249; A. Koka, 1985, 241—250; Z. Andrea 1985, passim; 1985a, 163—174; G. Hoxha, 1987, 72—80). Il s'est montré que les trouvailles du type de la culture de Ljubljana, de Cetina et de Dinara sont représentées dans le cadre de l'âge du bronze ancien dans cette région, mais l'état des recherches actuel ne donne pas assez de possibilités de les étudier entièrement et d'étudier les rapports de ce matériel avec la région autochtone des cultures mentionnées. Pour ces raisons, nous pensons qu'il est à ce moment, raisonnable une distinction et une analyse de ces trouvailles comme un problème ouvert et particulier dans le contexte du développement de l'âge du bronze ancien dans la région de l'Adriatique orientale (v. Carte 8).

Le matériel du type de Ljubljana est représenté dans les stations suivantes: grotte Odmut dans la gorge de la rivière Piva, couche VIb (T. XLIII : 2, 3, 6; XLIV : 2—6); gradina Gajtan près de Scodra, couche I (B. Govedarica, 1986, T. I : 5—7); tumulus Mala Gruda dans la plaine de Tivat, tombe 1 (T. XLII : 1—2; XLIII : 4, 5, 7, 8); tumulus à Rubež près de Nikšić (T. XLIV : 1); trouvailles sporadiques de tumulus IV à Kënetë près de Kukeš (T. XLIV:7), trouvailles de la grotte Vranjaj près de Herceg-Novi (non publié) ; trouvailles de l'horizon Ia sur la forteresse à Scodra (T. XLV : 3, 5); trouvailles de la couche IIIa dans la grotte de Nezir (T. XLV : 1, 2).

Les trouvailles appartenant au type de Protocetina dans la région de l'Adriatique méridional sont très rares. Dans ce cadre on peut citer pour l'instant seulement les trouvailles isolées du tumulus Milovića gumno près de Tivat et les trouvailles isolées de l'horizon Ia sur la forteresse de Scodra et de l'horizon IIIa de la grotte de Nezir (T. XLV : 4, 6, 7, 9).

Les trouvailles du type de Cetina sont représentées dans les tumulus 2 et 6 de la nécropole Stoj et dans la nécropole Škrelj près de Scodra (T. XLV : 1, 2) et aussi dans la grotte Vranjaj (non publié).

Le matériel appartenant au type de Dinara est connu dans les couches II et III de la gradina Gajtan (T. XLVII : 3); dans l'horizon Ib de la forteresse de Scodra (T. XLVII : 1, 2, 4, 5; XLVIII : 1, 3—6); dans les gradinas Mali Kalaj et Beltoje près de Scodra; dans le tumulus III de la nécropole Kënetë; dans la couche IIIb de la grotte de Nezir; dans l'horizon VII de la grotte Odmut; dans le tumulus Medun près de Titograd; dans le tumulus Krstovača près de Nikšić; dans la couche I de l'abrie Crvena Stijena près de Petrovići et dans la grotte Vranjaj (non publié).

Les aspects culturels- historiques

Dans cette partie de la contribution on a étudié les caractéristiques générales des phases de développement de l'âge du bronze ancien, et pas dans le cadre des régions séparées, mais dans toute la région adriatique comme une unité plus large étant ici définie comme le cercle culturel adriatique. Dans ce sens on distingue trois étapes principales de ce développement:

La première phase

— Br. I — est séparée en deux souphases, Br. Ia et Br. Ib.

— Br. Ia — cette souphase représente le complexe culturel de Ljubljana, constitué par l'étape plus ancienne de la culture classique de Ljubljana, le type adriatique central de la culture de Ljubljana et les trouvailles plus anciennes du type de Ljubljana de la région adriatique méridionale (Odmut VIIb, Gajtan I et autres).

— Br. Ib — à cette souphase appartiennent l'étape récente de la culture classique de Ljubljana, le faciès de Protocetina et les trouvailles correspondantes provenant de la région adriatique méridionale (Rubež, Mala Gruda, Kënetë, Milovića gumno et autres).

La deuxième phase

— Br. II — à cette phase appartient le type Cislami-Mitreo et la culture de Cetina.

La troisième phase

— Br. III — à cette phase correspond l'horizon initial des castelliens, l'étape plus ancienne de la culture de Dinara et les trouvailles de ce type provenant de la région adriatique méridionale.

On a étudié surtout les problèmes concernant l'origine des unités culturelles formant le cercle culturel méditerranéen et leurs rapports mutuels, tandis que les aspects économiques n'ont pu qu'à être sommairement désignés avec l'accent sur l'importance de l'élevage saisonnier, à vrai dire transhumant dans toutes les phases du développement de l'âge du bronze ancien.

Selon une vaste analyse de toutes les données relatives, dans le contexte de formation du complexe culturel de Ljubljana, une importance particulière ont les éléments suivants:

a) la composante de la culture campaniforme à laquelle appartient sans doute l'ornementation classique de Ljubljana, les outils en métal et probablement certaines formes céramiques telles que coupes à pied, écuelles biconiques et écuelles à bord rentrant;

b) la tradition de l'énéolithique dont la contribution consiste dans les formes des vases à bords épaissés et annulaire et aussi des vases sphériques à col cylindrique et à anses subcutanées;

c) la tradition de Vučedol récent du type Ig I de laquelle on a hérité probablement les écuelles coniques à bord évasé.

d) Les influences éventuelles provenant des Balkans orientaux et centraux auxquelles on pourrait attribuer l'apparition des vases sphériques sans col et les ornements réticulaires. Il est possible qu'il faut chercher dans ce cadre l'origine des écuelles coniques à bord évasé. Dans ce cas, la composante de Vučedol, mentionnée plus haut, serait réduite aux éléments indirects étant incorporé dans les cadres de la culture des vases campaniformes.

Dans le processus de formation de la genèse des cultures appartenant à la phase Ib, le rôle le plus important ont eu les composantes suivantes:

a) Les influences du domaine de complexe récent »Glockenbecher« et surtout du cercle culturel protoéolithe, étant tout d'abord arrivées dans la région de la culture classique de Ljubljana, d'où elles se sont élargies le long de la côte adriatique. A ces influences on peut lier l'origine et le développement de la plupart de nouvelles formes céramiques faisant l'une des marques principales de cet horizon culturel.

b) Influences, et probablement l'affluence de la nouvelle population venant de la région égéenne, c'est-à-dire grecque occidentale. Cette composante a eu le rôle décisif dans la formation des coutumes funéraires c'est-à-dire dans l'apparition des tumulus avec les tombes-cistes dans la région de l'Adriatique central et méridional.

c) L'héritage autochtone du domaine du complexe culturel de Ljubljana et tous les éléments du développement antérieur étant y incorporés, dans ce sens pourraient être mis sur la troisième place. Il y est nécessaire accentuer que certaine présence des formes céramiques avec les ornements du type de Ljubljana dans le cadre de cet horizon, représente la dernière apparition des éléments énéolithiques typiques dans la culture matérielle de l'âge du bronze ancien de la région adriatique.

d) Les rapports éventuels avec les cultures de la région de la Sicile et de la Malte auxquelles indiquent certaines ressemblances dans la manière d'orner et la formation des récipients céramiques du faciès de Protocetina, à cause de la grande distance et de la manque des trouvailles dans la région transitoire, doivent rester pour l'instant seulement comme une possibilité peu documentée. Dans le contexte des rapports avec ces régions on a dû former certaines nouvelles formes céramiques et on y peut accentuer surtout les anses du type »x« et les ornements incisés, étant plus tard pris et développé jusqu'à la perfection par la culture de Cetina. La même chose se rapporte aux rapports éventuels avec la région des Balkans orientaux, c'est-à-dire avec la culture Ezero et Glinja III.

Dans le cadre de la phase II de l'âge du bronze ancien on a mis l'accent particulier aux études du problème de formation de la culture de Cetina. Il s'est montrée la situation suivante:

a) La présence de l'héritage de la culture de Ljubljana et de Protočetina comportant différents éléments, commençant par la tradition néolithique la plus ancienne, jusqu'aux ceux qui se sont incorporés dans l'être ethno-culturel sur ce sol au cours de l'horizon précédent de Protočetina. La culture spirituelle est basée par la plus grande partie sur ces fonds, ensuite les formes céramiques, et peut être une partie plus petite du répertoire des ornements de Cetina.

b) Les influences venant du sol grec, c'est-à-dire du Péloponnèse, ayant contribué à l'usage d'incinération des défunts et d'emploi de la plupart des motifs décoratifs, faisant le répertoire typique des ornements de la culture de Cetina.

c) Les rapports avec la région adriatique du nord, avec l'intérieur des Balkans occidentaux et centraux, et aussi avec la région pannonienne ne peuvent pas à ce moment être étudiés en détails, ainsi que la question de l'importance de ces relations dans le contexte de la genèse et du développement de la culture de Cetina doit rester pour l'instant ouverte.

Par rapport au processus de formation de la culture de Dinara on a souligné la contribution de la composante de Cetina, comme le facteur biologique, et aussi de l'héritage de Protočetina et de Cetina dans la culture spirituelle, c'est-à-dire la prise des tumulus avec les tombes-kysta squelettiques comme un monument principal dans le culte des morts. Tous les autres facteurs, étant rélevants dans ce sens, représentent une nouveauté n'étant pas possible être étudiés en détails au degré actuel des recherches. Il est incontestable le fait que ces nouveaux éléments inondent la région de l'Adriatique central dans une courte période et la culture de Cetina, mais on ne peut pas pour l'instant pénétrer le fond du problème de la direction de leur arrivée et de leur origine véritable. On pourrait dire que la solution de ce problème se trouve dans les recherches plus détaillées de la périphérie du nord de la région adriatique centrale et de l'intérieur plus vaste des Balkans occidentaux, et aussi dans les recherches des rapports avec la péninsule Apennine.

Conclusions

Dans cette partie conclusive de la contribution on a présenté une vue générale de la place et du rôle du cercle culturel adriatique dans le cadre du développement de l'âge du bronze ancien sur la région plus vaste balkanique et européenne. Dans ce contexte on a souligné avant tout une grande importance de la position géographique de ce sol et ses rapports avec la région alpine et avec l'Europe centrale, ainsi que son caractère communicatif vers le monde méditerranéen. L'histoire entière de cette région démontre que les impulsions initiales dans le développement culturel venaient des autres régions, c'est-à-dire des centres plus éloignés du monde continental européen et méditerranéen. La même situation a été au cours du développement de l'âge du bronze ancien.

Selon la situation actuelle, la région adriatique est la seule région dans les Balkans occidentaux entiers sur laquelle on peut suivre en continuité le développement de la culture de cette période, depuis ses débuts jusqu'à la fin même et la transformation en culture de l'âge du bronze moyen. Dans ce sens on peut surtout mentionner la région adriatique centrale, dans laquelle ce processus est très exprimé. Dans la genèse et le développement de la première et la deuxième étape de l'âge du bronze ancien de la région adriatique on n'a documenté aucunes impulsions essentielles et incitations dont l'origine on pourrait chercher à l'intérieur de cette partie des Balkans. Comme il semble, cette région a été une zone transitoire à l'époque de la culture de Cetina. Sur ce territoire les influences de la culture de Cetina, et aussi dans le complexe culturel de Ljubljana certaines influences sont possibles venant de l'Adriatique vers l'intérieur. Certains contacts plus solides avec l'arrière-pays plus large sont évidents au temps de la culture de Dinara, c'est-à-dire dans la phase finale de l'âge du bronze ancien de la région adriatique. Dans cette période existent les influences réciproques parmi les stations de la culture de Dinara et celle de la Bosnie centrale, mais nous n'avons pas d'éléments qui parleront des relations semblables dans la région plus large des Balkans occidentaux. Par rapport à l'existence des rapports entre la culture de Dinara et les cultures de la région pannonienne, la région des Balkans occidentaux a été probablement la zone de transition. Mais, les directions de ces communications ne peuvent pas pour l'instant être identifiées.

Dans la première étape de l'âge du bronze ancien de la région adriatique orientale, et surtout dans sa phase initiale se rapportant au complexe culturel de Ljubljana, les impulsions venant de l'Europe continentale ont eu la supériorité ou pour dire plus concrètement les éléments du domaine de la deuxième phase de la culture des vases campaniformes de la région de l'Europe centrale et de la région des Alpes plus vaste. Le récepteur primaire de nouveaux contenus culturels a été la région de Ljubljansko barje et l'Adriatique du nord d'où ils se sont élargis plus loin le long de la côte adriatique de l'est. Ces éléments pénètrent en pleine mesure jusqu'à l'Adriatique méridionale, et il y s'agit sans doute des impulsions très fortes. De ce point de vue il est justifié penser à l'arrivée d'une nouvelle population, quoique nous n'ayons pas assez de preuves matérielles pour une telle supposition. Mais, sans égard à l'arrivée éventuelle d'une nouvelle population, la composante autochtone reste la base primaire, biologique et de population n'étant pas tellement passive pour accepter seulement les nouvelles impulsions, mais elle a par sa participation contribué à l'originalité de la nouvelle culture et à la formation de sa physionomie, et par ça elle se distingue à la culture originaire »Glockenbecher« et aux autres unités culturelles. La contribution autochtone a été surtout exprimée dans la formation et le développement des variantes locales de ce complexe culturel.

Exceptant nombreux rapports avec la culture des vases campaniformes provenant des régions mentionnées, ne sont pas évidents les contacts plus solides avec les cultures sur le terrain plus large. Dans ce sens on peut supposer certains contacts avec le groupe plus ancien Glockenbecher-Csepel, c'est-à-dire avec la phase initiale du complexe Nagyrev, et aussi avec l'Italie du nord où on a constaté certaines trouvailles du type de Ljubljana, mais dans un contexte assez imprécis. Sur la base des ressemblances formelles la culture de Ljubljana peut être mise en rapport avec la culture Bilanovo, la troisième phase de la culture des vases campaniformes en France méridionale, et aussi avec la culture du même nom sur la péninsule Pyrénéenne. Mais, il est difficile d'accepter le fait qu'il y s'agit de certains contacts directs, mais selon toute apparence il s'agit des rapports directs ne pouvant pas avoir une importance primaire, chronologique ou culturelle.

La phase récente de l'étape initiale de l'âge du bronze ancien dans la région adriatique a deux indications essentielles. L'une d'eux représente la destruction du complexe culturel de Ljubljana ayant en grande mesure encore toujours le caractère énéolithique, et l'autre est la formation du faciès de Protocetina, renfermant dans une partie l'héritage de ce complexe, mais la base de sa physionomie culturelle est déjà caractérisée par les éléments de bronze typiques. De cette manière, le point central du développement culturel se déplace de la région classique de Ljubljana sur l'Adriatique centrale, qui gardera ce rôle de dirigeant sûrement jusqu'à la fin de l'âge du bronze ancien, et probablement aussi dans la période qui suit. Dans ce processus le rôle important ont eu les influences venant de deux directions contraires. Les unes mènent de l'Europe centrale, c'est-à-dire du cercle protougnoise, à travers le territoire alpin et adriatique du nord, et les autres sont au fond de l'origine méditerranéenne et arrivent dans cette région par la Grèce occidentale, l'Albanie et l'Adriatique méridionale. Les innovations surtout très importantes sont celles dans la sphère de la culture matérielle, ce qui est évident dans la coutume d'enterrement dans les tumulus avec les tombes-cistes, ce qu'il faut mettre en contexte avec les influences venant de la Grèce occidentale et du territoire plus vaste méditerranéen oriental, mais pas avec les migrations de la population steppique (v. B. Govedarica, 1987).

Les contacts avec le monde méditerranéen, à vrai dire égéen, va durer en pleine mesure jusqu'à la fin de la culture de Cetina, étant le représentant principal de la deuxième phase de l'âge du bronze ancien de cette région. A ce temps-là sont évidents les rapports et peut-être les influences réciproques sur la relation entre l'Adriatique centrale et la Grèce occidentale. On y pense avant tout aux parentés existantes dans la culture matérielle Lerne IV et Olympia ancienne, ainsi qu'aux coutumes semblables dans le culte des morts. Certains contacts sont aussi évidents avec la phase récente de la culture Nagyrev et avec certaines stations dans les Balkans centraux. Les éléments de ce type ne sont pas connus en Serbie occidentale et en Pannonie, et ils sont sans doute le

résultat de l'influence venant du sud, c'est-à-dire de la Grèce ou de la région adriatique. La possibilité d'existence des influences de la culture de Cetina dans ce cas est tout à fait évidente, et la communication menant par Glasinac a dû être sûrement exprimée. A la différence de cela, les rapports de la culture de Cetina avec le territoire plus vaste des Balkans centraux sont assez indistincts, ayant en vue que les groupes primordiaux de ce terrain, Bujanj-Hum III et Belotić-Bela Crkva, ne sont pas encore entièrement édités ni expliqués.

En ce qui concerne les contacts de la culture de Cetina avec la région avoisinante il faut laisser pour l'instant ouvertes les questions des rapports avec l'Italie méridionale et avec l'Adriatique du nord, où on a constaté seulement les trouvailles sporadiques du type de Cetina. Il serait surtout très intéressant constater l'importance des communications transadriatique à ce temps-là.

La IIIème phase de l'âge du bronze ancien de la région adriatique orientale est bien sûr le mieux représentée par l'étape plus ancienne de la culture de Dinara. Les indications principales fait la rupture définitive avec la tradition néolithique, ainsi que la rupture des rapports avec le territoire plus élargi de la Méditerranée. La question des rapports avec l'Italie reste ouverte, c'est-à-dire avec la culture Polada /la phase IIb/, et aussi avec le groupe protoapennine. En même temps sont très exprimés les rapports relativement forts avec le voisinage immédiat au nord, c'est-à-dire avec les stations en Bosnie centrale Pod A et Alihodže B2. Certains contacts sont aussi évidents avec la culture récente Nagyrev, surtout avec la variante de Moriš, et avec la phase plus ancienne de la culture de Vatin.

Dans la région de l'Adriatique du nord ce processus commence dans la période un peu plus tardive. Au cours de la plus grande partie de cette époque existe la culture du type Ciclami-Mitreo, étant caractérisée par le développement assez pauvre. Déjà au temps de la fin de première phase de la culture de Dinara ont lieu les changements importants dans cette région aussi, ce qui est en rapport avec le début de la colonisation en masse des gradinas, pour mieux dire à l'horizon archaïque des castellers.

Les rapports relatifs dans ces cadres sont présentés sur le tableau chronologique (fig. 29). Nous ne sommes pas nous occupés plus en détails de la question de chronologie absolue de la valeur temporaire plus exacte de l'existence des culture de l'âge du bronze ancien sur le sol de l'Adriatique orientale. Nous n'avons pas disposé en pleine mesure des données rélevantes et nécessaires, parce que dans cette région existent seulement deux dates C-14 (gr. del Mitreo Odmut) dont aucun n'est pas calibré. C'est pour cette raison que nous disposons pour l'instant des données conventionnelles et des analogies avec les autres régions, comme un seul déterminatif possible dans ce sens. Si l'on prend en général, on peut constater que l'âge du bronze ancien dans la région de l'Adriatique orientale aurait existé, selon la basse chronologie classique, dans l'intervalle du siècle XX—XIX jusqu'à la fin du XVI siècle avant n.ère, tandis que selon la chronologie noncalibrée C-14 cette période correspondrait au temps entre 2200/2100 et 1800/1700 avant n.ère.

POPIS NALAZIŠTA NA KARTAMA

Karta 1 — Klasični tip ljubljanske kulture

1. Ig, 2. Parte, 3. Doberdo (Doberdob), 4. Grotta del Mitreo (Mitrejeva jama), 5. Grotta Fabiola, 6. Grotta del Petiroso (Vlaška jama), 7. Grotta del 'Ansa, 8. Grotta Caterina, 9. Grotta del Pettine, 10. Abisso Giovani Cesco, 11. Grotta Tartaruga, 12. Grotta Gigante, 13. Grotta degli Zingari (Ciganska jama), 14. Grotta Cotariova (Čotarjova pejca), 15. Grotta dei Ciclami (Orehova pejca), 16. Riparo di Percedol, 17. Grotta delle Galerie, 18. Škocjanska jama, 19. Postojina, 20. Jami na Sredi, 21. Vaganačka pećina.

Karta 2 — Tip Ciclami-Mitreo

1. Grotta del Mitreo (Mitrejeva jama), 2. Grotta Azzura, 3. Grotta Tartaruga, 4. Grotta Gigante, 5. Grotta Cotariova (Čotarjova pejca), 6. Grotta dei Ciclami (Orehova pejca), 7. Vlaška peć, 8. Vaganačka pećina.

Karta 3 — Rano bronzano doba Istre i početni horizont kastelijera

1. Ponte S. Quirino, 2. Grotta del Mitreo (Mitrejeva jama), 3. Nivizze (Njivice), 4. Roparo Zaccaria, 5. Elleri, 6. Kortina, 7. Piran, 8. Cingarella (Grotta Zingarella), 9. Srbani, 10. Mordele (Mordelle), 11. Trogla pećina, 12. Žamnjak, 13. Vrčin (Mont'Orcino), 14. Javorike-Gromače, 15. Monte Bombista, 16. Marin dol (Monte Valmarin), 17. Nezakcijum, 18. Garica.

Karta 4 — Srednjojadranski tip ljubljanske kulture

1. Stubica, 2. Sveti Spas, 3. Otišič-Vlake, 4. Marijanuša, 5. Klis, 6. Bisko, 7. Grapčeva špilja, 8. Velika špilja, 9. Slime, 10. Ravlića pećina, 11. Varvara, 12. Zelena pećina, 13. Guvnine, 14. Badanj, 15. Hateljska pećina, 16. Đakulina glavica, 17. Gudnja, 18. Vilina pećina.

Karta 5 — Protocetinski facijes

1. Nin, 2. Vrsi, 3. Tradanj, 4. Škarina draga, 5. Stubica, 6. Škarin Samograd, 7. Rudine, 8. Šparevine, 9. Bajagić, 10. Okruglo, 11. Grabovica, 12. Blato na Cetini, 13. Ravlića pećina, 14. Ograđe, 15. Orah, 16. Pržine, 17. Samobor.

Karta 6 — Cetinska kultura

1. Nin, 2. Vrsi, 3. Vrelina-Cicline bujaduše, 4. Podvršlje, 5. Stubica, 6. Tradanj, 7. Ervenik, 8. Škarin Samograd, 9. Biskupija, 10. Čitluk, 11. Rudine, 12. Lukovača, 13. Šparevine, 14. Preočani, 15. Bajagić, 16. Muć, 17. Prapatnica, 18. Markova špilja, 19. Krstina, 20. Ravlića pećina, 21. Ograđe, 22. Gudnja, 23. Ljeskova glavica, 24. Orah.

Karta 7 — Dinarska kultura

1. Vrelina-Cicline bujaduše, 2. Stankovci, 3. Đelalije, 4. Rupe kod Skradina, 5. Stubica, 6. Ivankovača, 7. Škarin Samograd, 8. Topolje, 9. Čitluk, 10. Jukića gomila, 11. Bitelić, 12. Bajagić, 13. Obrovac-Živalji, 14. Vedrine, 15. Privala, 16. Vučipolje, 17. Stražnica, 18. Varvara, 19. Postranje, 20. Vinjani, 21. Slime, 22. Nečajno,

23. Sovići, 24. Pejića torine, 25. Pit, 26. Gradac u Posušju, 27. Ravlića pećina, 28. Markova špilja, 29. Grapčeva špilja, 30. Bogomolje, 31. Gnojnica, 32. Guvnine, 33. Hateljska pećina, 34. Čair, 35. Gudnja, 36. Ljubomir, 37. Orah, 38. Močiljska pećina.

Karta 8 — Rano bronzano doba na južnom Jadranu

1. Crvena stijena, 2. Vranjaj, 3. Mala Gruda, 4. Milovića Gumno, 5. Odmut, 6. Rubež, 7. Pac-polje, 8. Krstina, 9. Medun, 10. Škrelj, 11. Štoj, 12. Skadar, 13. Gajtan, 14. Mali Kalaj, 15. Beltoje, 16. Kēnetē, 17. Nezir.

S K R A Ć E N I C E

A A A S H	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
A A C	— Acta Archaeologica Carpatica, Krakow
A B S	— The Annual of the British School at Athens, London
Am. Anthrop.	— American Anthropologist, Chicago
Ann. Grup. Grot. Assoc.
XXX Ott.	— Annali del Grupo Grotte della Associazione XXX Ottobre, Trieste
Ant. Altoadr.	— Antichità'Altoadriatiche, Udine
Arch. Austriaca	— Archaeologia Austriaca, Wien
Arch. Iugoslavica	— Archeologia Iugoslavica, Beograd
Arch. Hungarica	— Archaeologia Hungarica, Budapest
Arh. SSSR	— Arheologija SSSR, Moskva
A R R	— Arheološki radovi i rasprave, Zagreb
A S P R	— American School of Prehistoric Research, Bulletin, Cambridge (Massachussetts)
A V	— Arheološki Vestnik, Ljubljana
Atti Civ. Mus. St. Ar.	— Atti dei Civici musei di Storia ed Arte di Trieste, Trieste
Atti VIII Conv. Arch.
Ben.	— Atti dell'VIII Convegno Archeologico Benacense, Cavriana 1980
Atti XXII Riun. Scient.
Sard. Cen. Sett.	— Atti della XXII Riunione scientifica nella Sardegna centro-settentrionale, Firenze 1980
Atti Lazise-Verona	— Atti del X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'età del Bronzo in Europa, Verona 1982
Atti Mem. Comm. Gr.
»E. Boegan«	— Atti e Memorie Commissione Grotte »E. Boegan«, Trieste
Atti Mus. Civ. St. Nat.	— Atti del Museo Civico di Storia Naturale, Trieste
Atti Soc. Preist. Protost.
Ven. Giul.	— Atti della Società per la preistoria e protoistoria della regione Friuli — Venezia Giulia, Pisa

- B C H — Bulletin de correspondance Hellénique, Paris
- B P I — Bullettino de Paletnologia Italiana, Roma
- B R G K — Bericht der Römisch-Germanische Kommission, Frankfurt
- Bull. Dalm. — Bulletino di Archeologia e Storia Dalmata, Spalato — Split
- Bull. Mus. Anthr. Preh. — Bulletin de Musée d' Anthropologie Préhistorique de Monaco, Monaco
- Cetinska Krajina... — Cetinska Krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup — Sinj 1980, Split 1984
- Civil. Campanif. — L'âge du cuivre européen, Civilisation à vases campaniformes, Paris 1984
- Članci i Građa — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla
- Dolina rijeke Neretve... — Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup — Metković 1977, Split 1980
- Glockenbecher Symp. — Glockenbecher Symposium, Oberried 1974, Bussum/Haarlem 1976
- Godišnjak C B I — Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, Sarajevo
- G Z M S — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
- G M S — Glasnik Muzejskog društva za Slovenijo, Ljubljana
- Hisperia — Hisperia, journal of the American School of classical studies at Athens, Atina
- Hügelbestattung in der Karp. — Donau-Balk. — Zone — Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode, Internationales Symposium Donji Milanovac 1985, Beograd 1987
- Int. Symp. Velem 1977. — Internationales Symposium »Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten«, Budapest-Velem 1977, Budapest 1981
- J Z — Jadranski Zbornik, Rijeka — Pula
- Kulturen der Frühbronzezeit. — Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans, Beograd 1984

L'énéolith. et le début de l'âge du bronze...	— L'énéolithique et le début de l'âge du bronze dans certaines régions de l' Europe, Krakow 1985
Ljetopis J A	— Ljetopis Jugoslavenske Akademije, Zagreb
Mat. III K G J	— Materijali III Kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo
Materijali SADJ	— Materijali Kongresa Saveza arheoloških društava Jugoslavije
Mém. Soc. Préh. Fr.	— Mémoire de la Société préhistorique française, Paris
Mitt. kais. deutsch. arch. Inst.	— Mitteilungen des kaiserlich deutschen archäologischen Institut, Atina
Obavijesti HAD	— Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
Opvs. Arch.	— Opvs. Arch. Archaeologica, Zagreb
P. A. S.	— Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
P B F	— Prähistorische Bronzefunde, Frankfurt/aM —München
Pr. Sar.	— Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo
Poročilo	— Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana
Praistorija	— Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo
Praehistorica	— Praehistorica, Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Praha
Pr. Alp.	— Preistoria Alpina, Trento
R F F Z	— Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar
Riv. Sc. Preist.	— Rivista di Scienze Preistoriche, Parma
Sl. Arch.	— Slovenska Archeologia, Bratislava
St. Alb.	— Studia Albanica, Tiranë
Stud. Med. Arch.	— Studies in Medeterranean Archeology, Lund
V A H D	— Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
V A M Z	— Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb

- Ver. Landesmus. Halle — Veröffentlichungen des Landesmuseums
für Vorgeschichte im Halle, Berlin
- V H A D — Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva,
Zagreb
- V H Ar D — Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva,
Zagreb
- Vorgesch. Forsch. — Vorgeschichtliche Forschungen, Berlin
- W M B H — Wissenschaftlichen Mitteilungen aus Bos-
nien und der Herzegowina, Wien

B I B L I O G R A F I J A

- ANDREA, Z., 1985 — Kultura ilire e tumave në pellgun e Korçës, Tiranë 1985.
- ANDREA, Z., 1985a — Mbi gjenezën dhe vijimësinë e kulturës së Matit në epokën e bronzit, Iliria, 2 1985, Tiranë 1985.
- ANDREOLOTTI, S., 1964 — Resti umani dell'età del bronzo rinvenuti nel cumulo detritico della Grotta Gigante, Atti Mem. Comm. Gr. »E. Boegan« III, Trieste 1964.
- ANDREOLOTTI, S., 1972 — I rinvenimenti preistorici nella caverna superiore della Grotta Gigante, Atti Mem. Comm. Gr. »E. Boegan« XI, 1971, Trieste 1972.
- ARNAL, J., 1954 — Les boutons perforés en V, Bull. Soc. Preh. Fr. t. LI, n. 5—6, Le Mans 1954.
- ARNAL, J., 1956 — Enquête sur la répartition des vases de »La Polada« en France, Bull. Mus. Antr. Preh. 3, Monaco 1956.
- ARNAL, J., 1979 — La naissance de la métallurgie dans le sud-est de la France, Proceedings of the Fifth Atlantic Colloquium, Dublin 1979.
- ASPES, A., — 1976 — Einflüsse der mitteleuropäischen Glockenbecherkultur in der Poladakultur, Glockenbecher Symp. Bussum/Haarlem 1976.
- FASANI, L.,
- ATANACKOVIĆ — 1976 — Kontinuitet praistorijskog naselja na lokalitetu Čairi u Stocu, Materijali SADJ XIV, Prilep 1976.
- SALČIĆ, V.,
- BACOVA, E — 1974 — Novootkriti trakijski pogrebenija v Knčev, M., Novozagorsko, Arheologija 1, Sofia 1974.

- BAČIĆ, B., 1956 — Arheološko iskopavanje spilje Cingarele kod Momjana, JZ I, Rijeka — Pula 1956.
- BAČIĆ, B., 1960 — Tumuli iz brončanog doba na Maklavunu i Žamnjaku u južnoj Istri, JZ VI, Rijeka — Pula 1960.
- BAČIĆ, B., 1978 — Trogrla pećina, JZ X, 1976—78, Pula — Rijeka 1978.
- BADER, O. N. — 1976 — Pamjatniki Balanovskoi kulturi, Arh. SSSR, B1—25, Moskva 1976.
- HALIKOV, A. H.,
BAGOLINI, B. — 1982 — Problemi sulla fine del Neolitico ed il passaggio all'età del Bronzo nel versante meridionale della regione alpina centrale, Atti Lazise — Verona, Verona 1982.
- FASANI, L.,
- BAJŽELJ, F., 1957 — Saobraćaj na Slovenačkom kršu, u: Krš Slovenije, Split 1957.
- BANDI, G., 1982 — Die terminologischen und relativ-chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Westungarn, Atti Lazise — Verona, Verona 1982.
- BARFIELD, L. H., 1974 — Vasi campaniformi della Valpadana, attribuzioni cronologiche e culturali, Pr. Alp., 10, Trento 1974.
- BARFIELD, L. H., 1976 — Scavi nella stazione di Monte Covolo (1972—73) Parte I, Annali del Museo 12, Gavardo 1975—76.
- BIAGI, P.,
BORRELLO, M. A.,
BATOVIĆ, Š., 1972 — Problemi prapovijesti kninskog područja, RFFZ 10, Zadar 1972.
- BATOVIĆ, Š., 1975 — Odnos jadranskog primorja prema području jugoistočnih Alpa u neolitu i eneolitu, AV XXIV—1973, Ljubljana 1975.
- BATOVIĆ, Š., 1983 — Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, u: Praistorija IV, Sarajevo 1983.
- BATOVIĆ, Š., 1985 — Prapovijesni ostaci u Islamu Grčkom, Zadarska Revija XXXIV, 4—5, Zadar 1985.
- BATOVIĆ, Š., 1986 — Istraživanje grobnog humka iz brončanog doba u Podvršju kod Ražanjca, Obavijesti HAD, God. XVIII/3, Zagreb 1986.
- KUKOČ, S.,

- BATOVIĆ, Š.,
KUKOČ, S., 1988 — Istraživanje prapovijesnih nalazišta u sjevernoj Dalmaciji (Podvršje — Ljubac), Obavijesti HAD, God. XX/2, Zagreb 1988.
- BATTAGLIA, R. i
COSSIANCICH, M., 1915 — Su di alcuni scavi preistorici eseguiti nel territorio di Trieste nell'anno 1913, BPI XLI, Roma 1915.
- BATTAGLIA, R., 1920 — La Grotta delle Gallerie in Val Rosandra, Alpi Giulie XXII, Trieste 1920.
- BATTAGLIA, R., 1926 — Paleontologia e paletnologia delle grotte del Carso, I, u: L. V. Bertarelli — E. Boegan, Duemila grotte, Milano 1926.
- BATTAGLIA, R., 1959 — Preistoria del Veneto e della Venezia Giulia, BPI 67—68 (Volume fuori serie), 1958—59, Roma 1959.
- BEBBER, A. —
FASANI, L., 1980 — Katalog: La preistoria del Lago di Garda, Verona 1980.
- BENAC, A., 1955 — Nekoliko prehistorijskih nalaza sa područja Nikšića u Crnoj Gori, GZ MS ns X, Sarajevo 1955.
- BENAC, A., 1957 — Zelena pećina, GZMS ns X, Sarajevo 1957.
- BENAC, A., 1958 — Crvena stijena — 1956, GZMS ns XIII, Sarajevo 1958.
- BENAC, A., 1962 — Studien zur Stein- und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, BRGK 42, Frankfurt 1962.
- BENAC, A., 1963 — Gradac Ilinjača kod Kotorca, Pr. Sar. I, Sarajevo 1963.
- BENAC, A., 1964 — Neke karakteristične pojave na zapadnom Balkanu pri proučavanju kulturnih i etničkih kretanja, Materijali SADI VI, Beograd 1964.
- BENAC, A., 1981 — Some Problems of the Western Balkans: The Beginning of Indo-Europeanization in the Coastal Zone of Yugoslavia and Albania, The J. Indo-Europ. St. Vol. 9, Num. 1 & 2, Washington 1981.
- BENKOVSKY —
PIVOVAROVA, Z., 1981 — Zum neuesten Forschungsstand über die Litzenkeramik in Österreich, Int. Symp. Velem 1977, Budapest 1981.
- BERMOND —
MONTANARI et all. 1982 — Rubiera, Preist. Alp., 18, Trento 1982.

- BERNABO — BREA, L., 1966 — Abitato neolitico e insediamento maltese dell'età del bronzo nell'isola di Ognina (Siracusa) e i rapporti fra la Sicilia e Malta dal XVI al XIII sec. a. C., Kokalos XVII, Palermo 1966.
- BEŠIĆ, Z., 1967 — Geomorfološki razvitak Crne Gore, u: Istorija Crne Gore I, Titograd 1967.
- BEUG, H., J., 1967 — Probleme der Vegetationsgeschichte in Südosteuropa, Bericht der Deutschen Botanischen Gesellschaft, Bd. 80, H. 10, Stuttgart 1967.
- BIANCOFIORE, F., 1967 — La nekropoli eneolitica di Laterza, Origini I, Roma 1967.
- BIANCOFIORE, F., 1971 — Origini e sviluppo delle civiltà preclassiche nell'Italia sud-orientale, Origini V, Roma 1971.
- BILL, J., 1976 — Die Glockenbecherkultur in der Schweiz und den angrenzenden Regionen, Helvetia Archaeologica 7/1976—27/28, Zürich 1976.
- BILL, J., 1976a — Die Frühphase der Glockenbecherkultur in Ost-Frankreich, Glockenbecher Symp., Bussum/Harrlem 1976.
- BILL, J., 1984 — Die Glockenbecherkultur in Süddeutschland, der Schweiz und Ostfrankreich (ohne Provence), Civil. Campanif. Paris 1984.
- BLEGEN, C. W., 1921 — Korakou, a Prehistoric Settlement near Corinth, Boston & New York 1921.
- BLEGEN, C. W., 1928 — Ziguries, a Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae, Cambridge 1928.
- BODINAKU, N., 1981 — Kërkimeve arkeologjike në rrethin e Përmetit, Iliria 2—1981, Tiranë 1981.
- BODINAKU, N., 1985 — Migrimet e periudhës së bronzit të hershëm dhe roli i tyre në formimin e etnosit ilir, Iliria, 2—1985, Tiranë 1985.
- BONA, I., 1965 — The Peoples of Southern Origin in the Early Bronze Age in Hungaria, Alba Regia 4—5 (1963—1964), Szekesfehervar 1965.

- BORGHESANI, G. — 1980 — Katalog: La preistoria del Lago di
GAGGIA, F.,
BRANDE, A., 1973 — Untersuchungen zur Postglazialen
Vegetationsgeschichte in Gebiet der
Neretva — Niederungen, Flora 106,
Göttingen 1973.
- BRANIGAN, K., 1974 — Aegean Metalwork of the Early and
Middle Bronze Age, Oxford 1974.
- BRANIGAN, K., 1975 — The Raund Graves of Levkas Recon-
sidered, ABS 70, London 1975.
- BREGANT, T., 1975 — Kolišče ob Maharskom prekopu pri
Igu — raziskovanja 1973. in 1974.
leta, Poročilo 4, Ljubljana 1975.
- BREGANT, T., 1978 — Arhitektura kolišč Ljubljanskega bar-
ja, Materijali SADJ XIV, Beograd
1978.
- BRUSIĆ, Z., 1972 — Eneolit i rano brončano doba na
sjeverozapadnom Balkanu, Šibenik
1972 (Magistarska radnja, neobjav-
ljeno).
- BUCHVALDEK, M., 1982 — Problematik der Terminologie und
Chronologie im Äneolithikum und
in der Frühbronzezeit im Böhmen
und Mähren, Atti Lazise — Verona,
Verona 1982.
- BUCHVALDEK, M., 1986 — Kultura se šnurovou keramikou ve
strednie Evrope, Praehistorica XII,
Praha 1986.
- BULIĆ, I., 1892 — Starinska istraživanja u Imotskoj,
Bulet. Dalm. XV, Split 1892.
- BURTON, R. F., 1874 — Notes on the castellieri or prehisto-
ric ruins of the Istrian paninsula,
Journal of the Anthropological So-
ciety, London 1874.
- BUTTLER, W., 1942 — Ausgrabung eines prähistorischen
Grabhügels bei Ervenik, VAHD L,
1928—1929, Split 1932.
- BUTTLER, W., 1932a — Burgwälle in Norddalmatien, BRGK
21, Frankfurt 1932.
- CALZA, V., — 1974 — Gli scavi nel Riparo di Zaccaria di
CANNARELLA, D. — Aurisina, Atti Soc. Preist. Protost.
FLEGO, S., reg. Fri. — Ven. Giul., II, 1973—74,
Pisa 1974.
- CANNARELLA, D., 1975 — Il neo-eneolitico nel Carso Triestino,
AV XXIV—1973, Ljubljana 1975.

- CANNARELLA, D., 1979 — Catalogo delle cavità e dei ripari di interesse paleontologico e paleontologico sul Carso Triestino, Atti Soc. Preist. Protost. reg. Fri. — Ven. Giul., III, 1975—77, Pisa 1979.
- CANNARELLA, D. — 1967 — Gli scavi nella Grotta Azzura di Samatorza nel Carso triestino, Riv. Sc. Preist. XXII, Firenze 1967.
- CREMONESI, G.,
- CANNARELLA, D. — 1981 — Gli scavi nella caverna Caterina sul Carso triestino, Atti preist. Prot. Reg. Fri. — Ven. Giul., IV, 1978—81, Pisa 1981.
- PITTI, C.,
- CANNARELLA, D. — 1981 — La Grotta della Tartaruga, Atti Preist. Prot. Reg. Fri. — Ven. Giul., IV, 1978—81, Pisa 1981.
- REDIVO, B.,
- CARDARELLI, A., 1983 — Castellieri nel Carso e nell'Istria: Cronologia degli insediamenti fra media età del bronzo e prima età del ferro, Kat. Cap. Adriae, Trieste 1983.
- CASE, H., 1984 — The Beaker culture in Britain and Ireland, Civil. Campanif. Paris 1984.
- CAVALIER, M., 1960 — Les cultures préhistoriques des îles Eoliennes et leur rapport avec le monde égéen, BCH LXXXIV, Paris 1960.
- CEKA, N., 1975 — Un tumulus à Dukat, Iliria III, Tirana 1975.
- CECCANTI, M., 1980 — Evoluzione tipologica dell'ansa ad ascia in Sardegna, Atti XXII Riun. Sceint. Sard. Cen. — Sett., Firenze 1980.
- CECCANTI, M., 1981 — La tipologia della ceramica a striature (Besenstrich) dell'Italia centro — settentrionale, Ann. Benac., 7, Brescia 1981.
- CHILDE, G., 1929 — The Danube in Prehistory, Oxford 1929.
- CHILDE, G., 1950 — Dawn of European Civilisation, 5. izdanje, London 1950.
- COLES, J. M. — 1979 — The Bronze Age in Europe, London 1979.
- HARDING, A. F.,
- COURTIN, J., 1974 — Le néolithique de la Provence, Mém. Soc. Préh. Fr. 11, Paris 1974.
- CVIJIĆ, J., 1922 — Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Beograd 1922.

- ČURČIĆ, V., 1900 — Gradina na vrelu Rame, Prozorskog kotara, GZMS XII, Sarajevo 1900.
- ČURČIĆ, V., 1909 — Prähistorische Funde aus Bosnien und der Herzegowina in den Sammlungen des K. K. Naturhistorischen Hofmuseums in Wien, WMBH XI, Wien 1909, Separat-Abdruck.
- ČOVIĆ, B., 1965 — Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, GZM ns XXV, Sarajevo 1965.
- ČOVIĆ, B., 1970 — Ornamentisana keramika ranog bronzanog doba u tumulima zapadne Srbije i istočne Bosne, Članci i Građa VIII, Tuzla 1970.
- ČOVIĆ, B., 1976 — Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
- ČOVIĆ, B., 1976a — Metalurška djelatnost vučedolske grupe u Bosni, Godišnjak CBI XIII/11, Sarajevo 1976.
- ČOVIĆ, B., 1978 — Velika gradina u Varvari — I dio (slojevi eneolita, ranog i srednjeg bronzanog doba), GZMS ns XXXII/1977, Sarajevo 1978.
- ČOVIĆ, B., 1978a — Bronzano doba u Hercegovini — stanje i problemi istraživanja, Tribunia 4, Trebinje 1978.
- ČOVIĆ, B., 1980 — La prima e media età del bronzo sulle coste orientali dell'Adriatico e sul suo retroterra. Godišnjak CBI XVIII/16, Sarajevo 1980.
- ČOVIĆ, B., 1980a — »Schnur« i »Litzen« keramika na području Neretve, Dolina rijeke Neretve . . . , Split 1980.
- ČOVIĆ, B., 1982 — Praistorijski tumulusi sa srednjovjekovnim ukopima u selu Orahu kod Bileće, Tribunia 6, Trebinje 1982.
- ČOVIĆ, B., 1983 — Jadransko-zapadnobalkanska regija, u: Praistorija IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- ČOVIĆ, B., 1983a — Einige Anmerkungen zur dem Problem der Entstehung der Bronzezeit — Kulturen, Godišnjak CBI XXI/19, Sarajevo 1983.
- DELPINO, M. A. F., 1976 — Testimonianze di cultura appenninica nel Lazio, Firenze 1976.

- DIMITRIJEVIĆ, S., 1961 — Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, *Opvs. Arch. V*, Zagreb 1961.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1966 — Rezultati arheoloških iskopavanja na području Vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. godine — prehistorija i srednji vijek, *Acta musei Cibalensis I*, Vinkovci 1966.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1967 — Die Ljubljana Kultur, Probleme des Substrats, der Genese und der regionalen Typologie, *Arch. Jugoslavica VIII*, Beograd 1967.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979 — Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks; Ljubljanska kultura ili dalji život vučedolske baštine, u: *Praistorija III*, Eneolitsko doba, Sarajevo 1979.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979a — Lasinjska kultura, u: *Praistorija III*, Eneolitsko doba, Sarajevo 1979.
- DOUMAS, C., 1977 — Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, *Stud. Med. Arch. XLVIII*, Lund 1977.
- DÖRPFELD, W., 1927 — *Alt-Ithaca, erster Band*, München 1927.
- DÖRPFELD, W., 1935 — *Alt-Olympia, erster Band*, Berlin 1935.
- DRECHSLER — BIŽIĆ, R., 1983 — Srednje brončano doba u Lici i Bosni, u: *Praistorija IV*, Bronzno doba, Sarajevo 1983.
- ECSEDY, I., 1975 — Die Grubengrabkurgane und Elemente von Steppenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit, *AAASH XXVII*, Fasciculi 3—4, Budapest 1975.
- ECSEDY, I., 1975a — Bemerkungen zur Frage der relativen Chronologie der Grubengrab — (Jamnaja-) Kultur und deren Eindringen in Ostungarn, *AAC XV*, Krakow 1975.
- ECSEDY, I., 1979 — The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary, Budapest 1979.
- ECSEDY, I., 1979a — Die Siedlung der Somogyvar — Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Süd-

- pannonien, A Janus Pannonius Muzeum evkonyve XXIII (1978), Pecs 1979.
- ECSEDY, I., 1981 — Angaben zur Frage der Somogyvar — Vinkovci, Kultur, Int. Symp. Velem 1977, Budapest 1981.
- FORENBAHER, S. i VRANJICAN, P., 1985 — Vaganačka pećina, Opvsc. Arch. 10, Zagreb 1985.
- GABROVEC, S., 1983 — Jugoistočnoalpska regija, u: Praistorija IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- GARAŠANIN, D., 1954 — Katalog metala, Narodni muzej Beograd, Praistorija I, Beograd 1954.
- GARAŠANIN, D., 1954a — Quelques éléments datant la civilisation de Bubanj-Hum, AI I, Beograd 1954.
- GARAŠANIN, D., 1978 — Zur Kenntnis einer früher Welle der Steppenbewegungen auf dem Balkan, St. Praeh. 1—2, Sofia 1978.
- GARAŠANIN, D., M., 1967 — Crna Gora u praistorijsko doba, u: Praistorija Crne Gore I, Titograd 1967.
- GARAŠANIN, M., 1959 — Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien, BRGK 39 1953 Frankfurt 1959.
- GARAŠANIN, M., 1961 — Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolita u metalno doba, GZM ns XV—XVI, Sarajevo 1961.
- GARAŠANIN, M., 1973 — Praistorija na tlu Srbije, Beograd 1973.
- GARAŠANIN, M., 1983 — Panonsko-podunavska regija; Centralnobalkanska regija, u: Praistorija IV, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- GARAŠANIN, M., 1983a — Bubanj, Velika humska Čuka, Niš 1983.
- GADZACKAJA, O. S., 1976 — Pamjatniki fatjanovskoi kulturi, Arh. SSSR, VI—21, Moskva 1976.
- GEORGIEV, G. I. et al., 1979 — Ezero rannobronzovoto selište, Sofia 1979.
- GERLOFF, S., 1975 — The Early Bronze Age Daggers in Great Britain, PBF VI/2, München 1975.

- GIMBUTAS, M., 1956 — The Prehistory of Eastern Europe, Part I, Cambridge 1956.
- GIMBUTAS, M., 1961 — Notes on the chronology and expansion of the Pit-grave Kurgan Culture, *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Prague 1961.
- GIMBUTAS, M., 1963 — The Indo-Europeans: Archeological Problems, *Am. Anthropol.*, Vol. 65, No. 4, Chicago 1963.
- GIMBUTAS, M., 1965 — Bronze Age Cultures in central and eastern Europe, London, 1965.
- GIMBUTAS, M., 1973 — The destruction of Aegean and East Mediterranean urban civilisation around 2300 B. C., *Bronze Age Migrations in the Aegean*, London 1973.
- GIRIĆ, M., 1971 — Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba, *Dissertationes et Monographiae XI*, Beograd 1971.
- GNIRS, A., 1925 — *Istria praeromana*, Karlsbad 1925.
- GOLDMAN, H., 1931 — Excavations at Eutresis in Boeotia, Cambridge, Massachusetts 1931.
- GOVEDARICA, B., 1982 — Prilozi kulturnoj stratigrafiji pristorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak CBI XX/18*, Sarajevo 1982.
- GOVEDARICA, B., 1983 — Die Frühbronzezeitliche Ansiedlung von Veliki Gradac auf Privala, *AI XX—XXI, 1980—1981*, Beograd 1981.
- GOVEDARICA, B., 1985 — Die Cetina-Kultur und einige Probleme des Anfangs der Bronzezeit im Adria-Gürtel des Nordwestlichen Balkans, u: *L'énéolith. et le début de l'âge du bronze . . .* Krakow 1985.
- GOVEDARICA, B., 1986 — Problem datacije naselja Gajtan i neka pitanja kulturnih odnosa na ilirskom području u kasnom eneolitu i starijim fazama bronzanog doba, *Godišnjak CBI XXIV/22*, Sarajevo 1986.
- GOVEDARICA, B., 1987 — Einige Fragen der Chronologie und Herkunft der ältesten Tumuli mit Steinkistengräbern im ostadriatischen Gebiet, *Hügelbestattung in der Karp. — Donau-Balk. — Zone*, Beograd 1987.

- GOVEDARICA, B., 1989 — O kulturnom i hronološkom položaju nalaza ljubljanske kulture na jadranskom području, AV 39 1988, Ljubljana 1989 (u štampi).
- GUILAINE, J., 1967 — La Civilisation du vase campaniforme dans les Pyrénées françaises, Carcassonne 1967.
- GUILAINE, J., 1972 — L'âge du bronze en Languedoc occidental, Roussillon, Ariège, Paris 1972.
- GUILAINE, J., 1976 — La civilisation des vases campaniformes dans le Midi de la France, Glockenbecher Symp., Bussum/Haarlem 1976.
- GUILAINE, J., 1984 — La civilisation des goblets campaniformes dans la France méridionale, Civil. Campanif., Paris 1984.
- GUNJAČA, Z., 1976 — O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, Šibenik 1976.
- HAMMOND, N. G. L., 1967 — Tumulus-burial in Albania, the grave circles of Mycenae, and the indoeuropeans, ABS 62, London 1967.
- HAMMOND, N. G. L., 1974 — The Tumulus — Burials of Leucas and thier Conections in the Balkans and Northern Greece, ABS 69, London 1974.
- HAMMOND, N. G. L., 1976 — Migrations and invasions in Greece and adjacent areas, New Jersey 1976.
- HAMMOND, N. G. L., 1976a — Tumulus-burial in Albania and problems of Ethnogenesis, Iliria IV, Tirana 1976.
- HAREJ, Z., 1978 — Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju, Poročilo VI, Ljubljana 1978.
- HAREJ, Z., 1982 — Kolišče v Partih pri Igu na Ljubljanskem barju, Poročilo IX—X, 1981—1982, Ljubljana 1982.
- HAREJ, Z., 1986 — Kultura kolišč na Ljubljanskem barju, Ljubljana 1986.
- HARRISSON, R. J., 1977 — The Bell Beaker Culture of Spain and Portugal, ASPR 35, Cambridge 1977.
- HÄUSLER, A., 1969 — Die öostlichen Beziehungen der schnurkeramischen Becherkulturen, Ver. Landesmus, Halle 24, Berlin 1969.

- HÄUSLER, A., 1974 — Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Ural und Dnepr, Berlin 1974.
- HÄUSLER, A., 1975 — Der Ursprung der »Katakombenkultur« zwischen Wolga und Dnepr aufgrund der Grab- und Bestattungssitten, AAC XV, Krakow 1975.
- HÄUSLER, A., 1976 — Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten, Berlin 1976.
- HERAK, M., 1957 — Geološka podloga kraškog područja, u: Krš Jugoslavije, Split 1957.
- HEURTLEY, W. A., 1935 — Excavations in Ithaca, Part 2 and 3, ABSA 35 (1934—35), London 1935.
- HOERNES, M., 1898 — Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis zum 500. v. Chr., Wien 1898.
- HOERNES, M., 1915 — Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa, Zweite Auflage, Wien 1915.
- HOLMBERG, E. J., 1974 — The Swedish Excavations at Asea in Arcadia, Göteborg 1974.
- HORVAT, I., 1952 — Vegetacija kao prirodni temelj gospodarstva u planinama, Veterinaria, God. I, Br. 8—10, Sarajevo 1952.
- HOTI, A., 1982 — Varreza tumulare e Bardhocit në rretit e Kukësit, Iliria 1982, 1, Tiranë 1982.
- HOXHA, G., 1987 — Gjurmë të periudhës së bronzit të hershëm në Kalanë e Shkodrës, Iliria 1987—1, Tiranë 1987.
- HUNDT, H. J., 1958 — Katalog Straubing I, Die Funde der Glockenbecherkultur und der Straubinger Kultur, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte, Heft 11, München 1958.
- ISLAMI, S., -
CEKA, H., 1964 — Nouvelles données sur l'antiquité illyrienne sur le territoire de l'Albanie, St. Alb. 1, Tirana 1964.
- JENČ, K., 1984 — Pašnjačko stočarstvo kao utjecajni faktor na kulturni pejzaž zemlje, Geografski pregled 26—27, 1982—1983, Sarajevo 1984.

- JOVANOVIĆ, B., 1979 — Stepska kultura u eneolitiskom periodu Jugoslavije, u: Praistorija III, Sarajevo 1979.
- JUBANI, B., 1972 — La céramique illyrienne de la cite de Gajtan, Iliria II, Tirana 1972.
- JUBANI, B., 1984 — Monumente arkeologjike në Mbishkodër, Monumentet 1, Tiranë 1984.
- KAISER, G., 1962 — Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Unterwölbling p. b. St. Polten NO, Arch. Austriaca 32, Wien 1962.
- KALICZ, N., 1968 — Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn, Arch. Hungarica sn XLV, Budapest 1968.
- KALICZ, N., 1982 — Die terminologischen und chronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn, Atti Lazise — Verona, Verona 1982.
- KALICZ, N., 1984 — Die Makó-Kultur, u: Kulturen der Frühbronzezeit . . . , Beograd 1984.
- KALICZ, N., 1984a — Die Hatvan-Kultur, u: Kulturen der Frühbronzezeit . . . , Beograd 1984.
- KALICZ — SCHREIBER, R., 1975 — Die Bedeutung von Budapest in der chronologie der mitteleuropäischen Frühbronzezeit, AAC XV, Krakow 1975.
- KALICZ — SCHREIBER, R., 1976 — Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn, Glockenbecher Symp., Bussum/Haarlem 1976.
- KAROÚŠKOVA — SOPER, V., 1983 — The Castellieri of Venezia Giulia, Northeastern Italy, BAR International Series 192, London 1983.
- KLEIN, L. S., 1982 — Archaeological Typology, BAR Intern. Ser. 153, Cambridge 1982.
- KODRIČ, M., 1957 — Geološka podloga i tla slovenačkog kraškog područja, u: Krš Slovenije, Split 1957.
- KOKA, A., 1985 — Kultura e varrezës tumulare të Shtojit, Iliria 2, 1985, Tiranë 1985.
- KOKA, A., 1985a — Kultura Ilire parahistorike në Shqipëri, Tiranë 1985.
- KORKUTI, M., 1970 — Rapports de civilisation illyro-égéens à l'âge du bronze et survivances des certaines objets de type mycénien à l'âge du fer, St. Alb. VII—2, Tirane 1970.

- KOROŠEC, J., 1946 — Pečina Hrustovača, novi lokalitet Slavonske kulture, GZMS ns I, Sarajevo 1946.
- KOROŠEC, J., 1950 — Travnik i okolina u predhistorijsko doba, GZMS ns IV/V, 1949/50, Sarajevo 1951.
- KOROŠEC, J., 1956 — Arheološke ostaline v Predjami, Razprave IV/I, Ljubljana 1956.
- KOROŠEC, P., 1956 — Nekaj novih podatkov o slavonskoj kulturi na področju naše jadranske obale, AV VII/4, Ljubljana 1956.
- KOROŠEC, P., 1959 — Kulturna opredelitev materialne kulture na koliščih pri Igu, AV IX—X/2, 1958—1959, Ljubljana 1959.
- KOROŠEC, P., 1962 — Neka pitanja oko eneolita Dalmacije, ARR II, Zagreb 1962.
- KOROŠEC, P., 1975 — Eneolitik Slovenije, AV XXIV, 1973, Ljubljana 1975.
- KOROŠEC, J. i KOROŠEC, P., 1969 — Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju, Ljubljana 1969.
- KOUMOUZELIS, M., 1980 — The early and middle helladic period in Elis, University microfilms international, Ann Arbor — London 1980.
- KUNA, M., 1981 — Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens, Godišnjak CBI XIX/17, Sarajevo 1981.
- KUNA, M., — MATOUŠEK, V., 1978 — Medena industrie kulturey zvoncovithy poharu ve sredni Evrope, Praehistorica VII, Varia Archaeologica 1, Praha 1978.
- LANTING, J. N. & VAN DER WAALS, J. D., 1976 — Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin, Glockenbecher Symp., Bussum/Haarlem 1976.
- LEBEN, F., 1959 — Dosedanje arheološke najdbe v jamah okoli Divače, Acta Carsologica II, Ljubljana 1959.
- LEBEN, F., 1967 — Stratigrafija in časovna uvrstitev jamskih najdb na Tržaškem krasu, AV XVIII, Ljubljana 1967.
- LEBEN, F., 1974 — Jamska arheologija matičnega Krasa, Acta Carsologica VI, Ljubljana 1974.

- LEBEN, F., 1975 — Opredelitev neolitske in eneolitske keramike iz jamskih najdišč jugovshodnega alpskega prostora, AV XXIV 1973, Ljubljana 1975.
- LEBEN, F., 1979 — Progress and Achievements of Thirty Years of Research into Early Prehistory in Slovenia, AV XXX, Ljubljana 1979.
- LEGNANI, F., 1968 — Piccola Guida della Preistoria di Trieste e del suo territorio, Trieste 1968.
- LEGNANI, F. — STRADI, F., 1963 — Gli scavi nella Caverna dei Ciclami nel Carso triestino, Atti della VII Riunione scientifica, Firenze 1963.
- LJPPERT, A., 1964 — Das frühbronzezeitliche Gräberfeld Ossarn, P. B. St. Polten, Arch. Austriaca 35, Wien 1964.
- LONZA, B., 1977 — Appunti sui castellieri dell'Istria e della provincia di Trieste, Trieste 1977.
- LONZA, B., 1981 — La ceramica del castelliere degli Elleri, Trieste 1981.
- LOSERI, L. R., et al., 1978 — I castellieri di Nivize, Monte Grisa, Ponte S. Quirino, II Monografie di Preistoria degli Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste 1972.
- LOŽAR, R., 1941 — Studije o ljubljanski keramiki, GMS XXII, Ljubljana 1941 — XX.
- LOŽAR, R., 1941a — Neolitske stanovanjske jame na Vinomeru, GMS XXII, Ljubljana 1941 — XX.
- LOŽAR, R., 1942 — Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu, GMS XXIII, Ljubljana 1942 — XXI.
- LOŽAR, R., 1943 — Šila in bodala iz stavb na kolih na Barju, GMS XXIV, Ljubljana 1943 — XXII.
- LJUBIČ, Š., 1886 — Prvi tragovi prehistoričkoga opažanja u nas još početkom proteklog stoljeća, VHARD VIII, Zagreb 1886.
- MACHNIK, J., 1975 — Einige Bemerkungen zur Genese der Frühbronzezeitlichen Zivilisation in Europa, AAC XV, Krakow 1975.
- MACHNIK, J., 1977 — Frühbronzezeit Polens, Krakow 1977.

- MACHNIK, J., 1978 — Praistoria ziem polskich III — Wczesna epoka brazu, Wroclav 1978.
- MACHNIK, J., 1985 — Zum Forschungsstand über die Schneckenberg-Glina III-Kultur, AAC XXIV, Krakow 1985.
- MANDIĆ, M., 1935 — Gradine, gromile i druge starine u okolici Livna, GZMS XLVII, Sarajevo 1935.
- MAJNARIĆ — PANDŽIĆ, N., 1976 — Die Litzenkeramik in Slawonien, Istraživanja 5, Novi Sad 1976.
- MALEZ, M., 1955 — Speleološka istraživanja u 1953. godini, Ljetopis JA 60, Zagreb 1955.
- MALEZ, M., 1956 — Speleološka istraživanja u 1954. godini, Ljetopis JA 61, Zagreb 1956.
- MALEZ, M., 1960 — Pećine Čićarije i Učke u Istri, Prirodoslovna istraživanja 29 — Acta Geologica II, Zagreb 1960.
- MARCHESETTI, C., 1903 — I castellieri preistorichi di Trieste e della Venezia Giulia, Atti Mus. Cit. St. Nat. IV, Trieste 1903 (repr. Trieste 1981).
- MARIJANOVIĆ, B., 1978 — Fragmenti eneolitske keramike iz Badnja, GZMS ns XXXII/1977, Sarajevo, 1978.
- MARIJANOVIĆ, B., 1981 — Ravlića pećina (Peć Mlini) GZMS ns 35/36, Sarajevo 1981.
- MARIJANOVIĆ, B., 1982 — Novi eneolitski nalazi iz Hercegovine, GZMS ns 37, Sarajevo 1982.
- MARINI, D., 1975 — Il problema della antiche sepolture sul Carso triestino alla luce di alcune recenti scoperte, Alpi Giulie 69/1, Trieste 1975.
- MARKOVIĆ, Č., 1974 — The stratigraphy and chronology of the Odmut cave, Arch. Jugoslavica, XV, Beograd 1974.
- MARKOVIĆ, Č., 1985 — Neolit Crne Gore, Beograd 1985.
- MAROVIĆ, I., 1952 — Nalaz prehistorijske keramike u Biskupiji kod Knina, VAHD LIV, Split 1952.
- MAROVIĆ, I., 1953 — Bakrene sjekire u prehistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Splitu, VAHD LV, Split 1953.
- MAROVIĆ, I., 1963 — Iskopavanje kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine g. 1953, 1954 i 1958, VAHD LXI, 1959, Split 1963.

- MAROVIĆ, I., 1976 — Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine u god. 1953, 1954, 1958, 1966 i 1968. Materijali SADJ XII, Zadar 1976.
- MAROVIĆ, I., 1980 — Prahistorijska istraživanja u okolici Narone, Dolina rijeke Neretve..., Split 1980.
- MAROVIĆ, I., 1980a — Novi prilozi upoznavanju ranog bronzanog doba u srednjoj Dalmaciji i južnoj Bosni, VAHD LXXIV, Split, 1980.
- MAROVIĆ, I., 1981 — Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji, VAHD LXXV, Split 1981.
- MAROVIĆ, I., 1984 — Sinjska regija u prahistoriji, u: Cetinska Krajina..., Split 1984.
- MAROVIĆ, I., 1985 — Iskopavanje kamenih gomila u Bogomolju na otoku Hvaru, VAHD 78, Split 1985.
- MAROVIĆ, I. — 1983 — Cetinska kultura, u: Praistorija III, Bronzano doba, Sarajevo 1983.
- ČOVIĆ, B., 1972 — Gli scavi nella Grotta degli Zingari, Ann. Grup. Grot. Assoc. XXX Ott., V, Trieste 1971—1972.
- MARZOLINI, G., 1979 — I rinvenimenti preistorici nella Grotta dell' Ansa di San Pelagio, Soc. Preist. Protost. Reg. Fri. — Ven. Giul. III, 1975—77, Pisa 1979.
- MARZOLINI, G., 1983 — La Grotta del Pettine di Gabrovizza, Atti Soc. Preist. Protost. reg. Fr. — Ven. Giul. IV, 1978—81, Pisa 1983.
- MENGIN, O. I 1925 — Urgeschichte der bildenden Kunst in HOERNES, M., Europa, Wien 1925.
- MENGIN, O., 1931 — Weltgeschichte der Steinzeit, Wien 1931.
- MILOJČIĆ, V., 1949 — Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas, Berlin 1949.
- MILOJČIĆ, V., 1955 — Zur Frage der Schnurkeramik in Griechenland, Germania 33, Frankfurt, 1955.
- MILOJČIĆ, V., 1959 — Zur Chronologie der jüngeren Stein- und Bronzezeit Südost- und Mitteleuropas, Germania 37, Heft 1/4, 66—84, Frankfurt 1959.

- MILOJEVIĆ, B. Ž., 1954 — O geografskim oblastima dinarskog krša, Mat. III KGJ, Sarajevo 1954.
- MILOŠEVIĆ, A., 1981 — Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine, Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981.
- MILOŠEVIĆ, A., 1984 — Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini, Cetinska Krajina... Split 1984.
- MILOŠEVIĆ, A. — GOVEDARICA, B., 1986 — Otišić, Vlaka — praistorijsko nalazište u vrtaci I, Godišnjak CBI XXIV/22, Sarajevo 1986.
- MIROSAVLJEVIĆ, V., 1960 — Prehistorijski objekti na otoku Cresu, Ljetopis JA 64, Zagreb 1960.
- MLAKAR, Š., 1961 — Neka terenska ispitivanja u okolini Duklje u Crnoj Gori, Starinar XI/1960, Beograd 1961.
- MORETTI, M., 1983 — Aspetti della metalurgia dell' età del bronzo antico e medio in Friuli, u: Kat. Cap. Adriae, Trieste 1983.
- MORETTI, M., 1983a — Aspetti e problemi relativi all' età del bronzo nella nostra preistoria del Caput Adriae, u: Atti Cap. Adriae, Trieste 1983.
- MORINZ, S., — ROMAN, P., 1968 — Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau, Dacia XII, Bukarest 1968.
- MOSER, K., 1899 — Der Karst und seine Höhlen, Trieste 1899.
- NIKOLOV, B., 1976 — Mogilni pogrebenija ot rannobronzovata epoha pri Trnava i Kneža, Vračanski okrg. Arheologija XVIII/3, Sofija 1976.
- NOVAK, G., 1955 — Prehistorijski Hvar, Zagreb 1955.
- NOVAK, G., 1959 — Markova špilja na otoku Hvaru, novo nalazište neolitske obojene keramike, ARR I, Zagreb 1959.
- NOVAK, G., 1968 — Markova špilja na Hvaru IV, ARR VI, Zagreb 1968.
- NOVOTNÁ, M. — NOVOTNY, B., 1984 — Die Nitra-Kultur, u: Kulturen der Frühbronzezeit... , Beograd 1984.
- NEUSTUPNY, E., 1984 — The Bell Beaker culture in East Central Europe, Civil. Campanif., Paris 1984.

- NEUSTUPNY, J., 1966 — K mladšim eneolitu v karpatske kotline, Sl. Arch. XIV-1, Bratislava 1966.
- NEUSTUPNY, J., 1976 — Archeological Comments to the Indo-European Problem, Orig. X, Roma 1976.
- ONDRÁČEK, J., 1967 — Moravska protounetická kultura, Sl. Arch. XV 2, Bratislava 1967.
- OREČ, P., 1978 — Prapovijesna naselja i grobne gomile (Posušje, Grude i Lištica), GZMS ns XXXII/1977, Sarajevo 1978.
- PAPE, W., 1982 — Bemerkungen zur relativen Chronologie des Endeneolithikums am Beispiel Südwestdeutschland und der Schweiz, Tübinger Monographien 3, Tübingen 1978.
- PAROVIĆ — PEŠIKAN, M., 1979 — Arheološka istraživanja u Boki Kotorskoj, Starinar XXVIII—XXIX (1977—1978), Beograd 1979.
- PAROVIĆ — PEŠIKAN, M., 1985 — Neki aspekti širenja egejske i grčke kulture na centralni Balkan, Starinar XXXVI, Beograd 1985.
- PAROVIĆ — PEŠIKAN, M. — TRBUHOVIĆ, V., 1974 — Iskopavanje tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, Starinar XXII/1971, Beograd 1974.
- PARZINGER, H., 1984 — Die Stellung der Uferansiedlungen bei Ljubljana im äneolithischen und frühbronzezeitlichen Kultursystem der mittleren Donauländer, AV 35, Ljubljana 1984.
- PELON, O., 1976 — Tholoi, tumuli et cercles funéraires, Paris 1976.
- PERONI, R., 1972 — Il deposito secondario n. 3 di Montesei di Sereso, Pr. Alp. 8, Trento 1972.
- PERONI, R., 1971 — L'età del bronzo nella Penisola Italiana I, L' antica età del bronzo, Firenze 1971.
- PERONI, R., 1983 — L'età del bronzo, u: Preistoria del Caput Adriae, Trieste 1983.
- PETRIĆ, N., 1978 — Prilozi pretpovijesti Istre, JZ X, 1976—78, Pula Rijeka 1978.
- PETRIĆ, N., 1978a — O pretpovijesti Italije i odnosima dviju Jadranskih obala, JZ X 1976—1978, Pula — Rijeka 1978.

- PETRIĆ, N., 1979 — Introduzione alle preistoria dell' Istria, Atti del Centro di ricerche storiche di Rovigno IX, 1978—79, Rovinj 1979.
- PETRIĆ, N., 1981 — Uvod u prethistoriju dubrovačkog područja, VAM, 3. serija sv. XIV, Zagreb 1981.
- PITTIONI, R., 1941 — Beiträge zur Urgeschichte der Landschaft Burgland im Reihgau, Niederdonau, Wien 1941.
- PITTIONI, R., 1954 — Urgeschichte der oesterreichischen Raumes, Wien 1954.
- PLESOVÁ — ŠTIKOVÁ, E., 1976 — Die Beziehungen des mitteleuropäischen mittleren und jüngeren Äneolithikums zum Schnurkeramik und zur Glockenbecherkultur, Glockenbecher Symp., Bussum/Haarlem 1976.
- PODZUWEIT, CH., 1979 — Trojanische Gefässformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Ägäis und angrenzenden Gebieten, Mainz 1979.
- PRENDI, F., 1982 — Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien, P. A. S., I, Berlin 1982.
- RADIMSKY, V., 1890 — Dvije prehistoričke gradine u Hercegovini, GZMS II, Sarajevo 1890.
- RADIMSKY, V., 1891 — Bišće polje kod Mostara, GZMS III, Sarajevo 1891.
- RADIMSKY, V., 1894 — Starine kotara županjačkog u Bosni, GZMS VI, Sarajevo 1894.
- RADIMSKY, V., 1895 — Arheološke crtice, GZMS VII, Sarajevo 1895.
- RADMILLI, A. M., 1972 — La cultura dei Castellieri, Antich. Altoadr. II, Udine 1972.
- ROMAN, P., 1975 — Zum Problem des Beginns der Frühbronzezeit in Rumänien, AAC XV, Krakow 1975.
- ROMAN, P., 1976 — Cultura Coțofeni, Bukuresti 1976.
- ROMAN, P., 1979 — Der Stand der Erforschung Schnurverzierten Erscheinungen in Südosteuropa, Symposium »Die Schnurkeramik in Mittel Europa und verwandte in den angrenzenden Gebiet« Halle (Saale) 27—31 August 1979 (u štampi).

- ROMAN, P., 1981 — Zur rumänischen Frühbronzezeit, Int. Symp. Velem 1977, Budapest 1981.
- RUTTER, J. B., 1982 — A Group of Distinctive Pattern-decorated Early Helladic III Pottery from Lerna, *Hesperia* 51, 4, Athens 1982.
- RUTTKAY, E., 1975 — Über einige Fragen der Laibach-Vučedol Kultur in Nieder-Österreich und im Burgenland, AV XXIV — 1973, Ljubljana 1975.
- RUTTKAY, E., 1981 — Jennyberg II. Beitrag zur Erforschung der Leitha-Gruppe, Int. Symp. Velem 1977, Budapest 1981.
- SACHENBACHER — 1986 — Tierknochenfunde aus Pod bei Bugojno, einer befestigten Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien, München 1986.
- PAŁAVESTRA, M.,
- SAKELLARAKIS, J. A. 1975 — Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo brdo in Sarajevo, *Germania* 53, Berlin 1975.
- MARIĆ, Z.,
- SAUTER, R. M., 1950 — Collombey (Valais). Les dernières fouilles dans la nécropole de la Barmaz, 1950., *Ur—Schweiz* XIV, 3, Basel 1950.
- SCARPA, V., 1888 — Predhistorička špilja »Tradan« pokraj Zatona šibenskog, I dio, *Bull. Dalm.* XI, Spalato 1888.
- SCARPA, V., 1890 — Predhistorička špilja »Tradan« pokraj Zatona šibenskog, II dio, *Bull. Dalm.* XIII, Spalato 1890.
- SCHMIDT, H., 1902 — Heinrich Schliemann's Sammlung Trojanischer Altertümer, Berlin 1902.
- SCHREIBER — 1984 — Komplex der Nagyrév-Kultur, u: Kulturen der Frühbronzezeit . . . , Beograd 1984.
- KALICZ, R.,
- SCHUBERT, E., 1974 — Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau, BRGK 54, 1973, Frankfurt 1974.
- SCHUBERT, E., 1982 — Späteneolithikum und Frühbronzezeit im süddeutschen Raum, *Atti Lazine* — Verona, Verona 1982.
- SÉFÉRIADES, M., 1983 — Dikili Tash: Introduction à la préhistoire de la Macédoine orientale, *BCH* 107, Paris 1983.
- SIMOSKA, D. — 1976 — Praistorija vo centralna Pelagonija, Bitola 1976.
- SANEV, V.,

- SREJOVIĆ, D., 1976 — Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije, Godišnjak CBI XIII/11, Sarajevo 1976.
- SREJOVIĆ, D., 1987 — Die Hauptwege des Vorstösses der Steppenulturen auf den Balkan, Int. Simp. D. Milanovac, Beograd 1987.
- STACUL, G., 1972 — Scavo nella Grotta del Mitreo presso San Giovanni al Timavo, Atti Civ. Mus. St. Ar. 7, Trieste 1972.
- STACUL, G., 1972a — Il Castelliere C. Marchesetti presso Slivia nel Carso triestino, Riv. Sc. Preist., XXVI, Parma 1972.
- STACUL, G., 1983 — Grotta del Mitreo, u: Kat. Cap. Adriae, Trieste 1983.
- STEINDORF, G., 1935 — Aniba, Erster Band, Hamburg 1935.
- STRAHM, CH., 1976 — Der Beitrag der Funde aus dem schweizerischen Mittelland und dem Jura zur Chronologie der Glockenbecher, Glockenbecher Symp. Bussum/Haarlem 1976.
- ŠONJE, A., 1966 — Prehistorijski nalazi poslije drugog svjetskog rata u Poreštini, JZ VI/1963—1965, Rijeka — Pula 1966.
- TONČEVA, G., 1978 — Nécropole tumulaire de l'âge du bronze ancien près du village Belogradec, St. Praeh. 1—2, Sofia 1978.
- TREINEN, F., 1970 — Les poteries campaniformes en France, Gallia prehistoire XIII, 2, Paris 1970.
- TREUIL, R., 1983 — Le néolithique et le bronze ancien égéens, Paris 1983.
- TORBRÜGGE, W., 1960 — Die Bronzezeit in Bayern, BRGK 40, 1959, Frankfurt 1960.
- UENZE, O., 1938 — Die frühbronzezeitlichen triangulären vollgriffdolche, Vorgesch. Forsch. 11, Berlin 1938.
- VALMIN, N., 1938 — The Swedish Messenia Expedition, Lund 1938.
- VALMIN, N., 1939 — Das adriatische Gabiet in Vor- und Frühbronzezeit, Lund-Leipzig 1939.
- VELIMIROVIĆ — ŽIZIĆ, O., 1983 — Materijalna kultura i arheološki spomenici kao prilog sintezi okvirnog merituma kompleksa Skadarskog je-

- zera, Naučni skupovi CANU 9, Skadarsko jezero, Titograd 1983.
- VELIMIROVIĆ — ŽIŽIĆ, O., 1983a — Poignard en bronze d'un tumulus près de Medun, AI XX—XXI/1980—1981, Beograd 1983.
- VIGLIARDI, A., 1980 — Rapporti tra Sardegna e Toscana nell' eneolitico finale-primò bronzo: La Grotta del Fontino nel Grossetano, Atti della XXII Riun. Scient. Sard. Cen. — Sett., Firenze 1980.
- VINSKI — GASPARINI, K., 1983 — Litzen-keramika savsko-dravskog međurječja, u: Praistorija IV, Sarajevo 1983.
- VINSKI, Z., 1959 — O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, ARR I, Zagreb 1959.
- VINSKI, Z., 1961 — O oružju ranog brončanog doba u Jugoslaviji, VAMZ II, Zagreb 1961.
- VLADÁR, J., 1966 — Zur Problematik der Kosihy-Čaka Gruppe in der Slowakei, Sl. Arch., XIV-2, Bratislava 1966.
- VLADÁR, J., 1976 — Zur Problematik der Glockenbecherkultur im Mitteldonauraum, Glockenbecher Symp., Bussum/Haarlem 1976.
- VLADÁR, J., 1974 — Die Dolche in der Slowakei, PBF Abt. VI, 3. Band, München 1974.
- VLADÁR, J., 1982 — Probleme der Bedeutung fremder Kulturimpulse in der Entwicklung der älterbronzenzeitlicher Zivilisation im Gebiet der Slowakei, Atti Lazi-se — Verona, Verona 1982.
- VUJEVIĆ, P., 1954 — Prodiranje morskih uticaja u unutrašnjost Jugoslavije, Mat. III KGJ, Sarajevo 1954.
- WEEGE, F., 1911 — Einzelfunde von Olympia 1907—1909, Mitt. kais. deutsch. arch. Inst. XXXVI, Athen 1911.
- WILLVONSEDER, K., 1949 — Funde des Kreises Vučedol-Laibach in Oesterreich, Serta Hoffileriana VHAD n. s. XVIII—XXI/1937—1940, Zagreb 1940.
- WRABER, M., 1957 — Klima slovenačkog kraškog područja, Krš Slovenije, Split 1957.

- ZDANOVSKI, N., 1954 — Stočarska kretanja, Radovi Poljoprivredno-šumarskog fakulteta u Sarajevu, God. III, br. 4—5, Sarajevo 1954.
- ZIRRA, V., 1960 — Kul'tura pogrebenij s ohroj v zakarpatskih oblastjah RNR, Materijaly i issledovanija po arheologii Jugozapada SSSR i RNR, Kišinev 1960.

REGISTAR KULTURNIH CJELINA

Alpski facijes ljubljanske kulture 25, 27, 28, 29, 49
Apeninska kultura 146, 165
Armenohori grupa 247

Badenska kultura 25, 26, 214
Belegiš grupa 169
Belotić-Bela crkva grupa 140, 144, 185, 216, 247, 248
Bilanovo kultura 62, 205, 207, 245
Brionska kultura 71, 75, 76, 207
Bubanj-Hum grupa 209
Bubanj-Hum II grupa 27, 39, 49, 50, 51
Bubanj-Hum III grupa 144, 221, 222, 228, 247, 248

Cetinska kultura 10, 11, 68, 69, 95, 109, 110, 111, 112, 117, 119, 125, 128, 129, 131,
133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 153, 156, 162,
163, 164, 168, 172, 183, 189, 190, 199, 201, 211, 218, 219, 220, 221, 222, 223,
224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 237, 243, 244, 247, 248

Cetinski kulturni kompleks 199
Cernavoda III kultura 14
Cočofeni kultura 14, 214

Čaka grupa 205

Dinarska kultura 142, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 159,
160, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 189, 191, 192, 193, 194,
195, 199, 200, 201, 225, 226, 227, 228, 229, 236, 237, 238, 242, 244, 249
Donja Brnjica-Gornja Stražava grupa 171

Egejski kulturni krug 215, 222
Einzelgrabkultur 29
Ezero kultura 14, 209, 214, 218, 222, 247, 249

Füzesabony grupa 249

Glasinačka kultura 171
Glina III kultura 218
Glina III — Scheckenberg kultura 14, 60, 61, 62, 63, 125, 128, 184, 220, 244, 247
Glockenbecher-Csepel grupa 14, 56, 58, 59, 60, 63, 206, 244, 245, 247

Glockenbecher kultura 57, 59, 188, 205, 245
 Glockenbecher kulturni kompleks 55, 58, 60, 62, 204, 205, 206, 207, 217
 Gradinska kultura 81

Hatvan kultura 14, 51, 52, 74, 166, 228, 248, 249
 Hõpice Vesele kultura 62, 244, 247
 Hurbanovo tip 69

Ig I grupa 27, 28, 38, 45, 53, 108, 204, 207
 Ig II grupa 27, 39, 49, 50, 51
 Impreso kultura 115
 Istočnojadranski kulturni krug 18, 192, 193, 202, 225, 241

Jadranski kulturni krug 17, 18, 89, 145, 184, 232, 234, 235, 236, 242, 243, 252
 Jadranski tip ljubljanske kulture 27, 94, 108, 110, 178
 Jigodin tip 60, 63, 184, 247

Kasnovučedoski kulturni kompleks 27, 74, 107, 108, 188, 204, 207, 219, 242, 243
 Kisapostag kultura 49, 50, 52, 249
 Klasični tip ljubljanske kulture 25, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 52, 58, 62, 64, 69, 75, 94, 95, 98, 100, 102, 105, 106, 107, 108, 124, 125, 128, 178, 186, 187, 199, 200, 209, 210, 217, 218, 243
 Kosihy-Čaka kultura 51, 52, 53, 108
 Koštany kultura 249
 Kotorac-Cetina kultura 109
 Kultura grobnih humki 169, 195
 Kultura EH III perioda 221, 245, 247, 249
 Kultura istočnoalpskih sojenica 25
 Kultura jamnih grobova 61
 Kultura kastelijera 73, 81, 82
 Kultura katakombnih grobova 61
 Kultura kuglastih amfora 26, 50, 62
 Kultura ljubljanskog barja 52
 Kultura šnur keramike 55, 62, 204, 205
 Kultura trakaste keramike 25
 Kultura vrpčanste keramike 25, 26, 50, 204, 205
 Kultura zvonastih pehara 26, 27, 29, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 76, 108, 124, 127, 185, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 219, 244, 245

Laibachkultur 25
 Lagozza kultura 74
 Languedocien grupa 165, 248
 Lasinjska kultura 219, 220

Ljubljanska kultura 11, 12, 14, 17, 25, 26, 27, 28, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 59, 62, 63, 64, 66, 71, 73, 74, 75, 79, 83, 94, 95, 99, 100, 106, 107, 111, 112, 120, 124, 145, 147, 155, 156, 164, 178, 183, 184, 187, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 219, 221, 243, 245
 Ljubljanski kulturni kompleks 42, 102, 106, 124, 179, 184, 185, 187, 192, 199, 200, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 222, 237, 242, 243, 244, 245, 248

Majkopska kultura 55
 Mako kultura 14, 74, 108
 Maliq IIIa grupa 14, 214, 245, 249
 Maliq IIIb grupa 249
 Mierzanovice grupa 248, 249
 Mikenska kultura 165, 172
 Monteoru kultura 248
 Moriš grupa 141, 249

Nagyrev kultura 14, 51, 62, 76, 141, 142, 144, 166, 170, 221, 223, 244, 247, 248, 249
 Nagyrev kulturni kompleks 56
 Nakovanska kultura 106, 206
 Nitra grupa 51, 52, 55, 60, 63, 141, 142, 247
 Nyrseg grupa 14, 74, 247

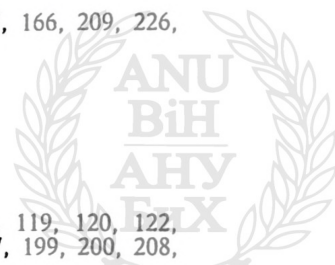
Oggau-Loretto grupa 50, 51, 52, 56, 60, 63, 124, 244, 247
 Otomany kultura 248, 249

Paraćin grupa 78, 171
 Periam grupa 14, 249
 Pirinejska grupa 56, 57, 58, 59, 247
 Pitvaros grupa 141
 Polada kultura 52, 53, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 69, 70, 85, 142, 144, 165, 166, 209, 226, 244, 247, 248, 249
 Posuška kultura 147
 Prebunannaro grupa 57, 165
 Protoapeninska kultura 165, 223, 229, 249
 Prctoappeninnico A grupa 223, 248
 Prctoappeninnico B grupa 165, 229
 Protocetinski facijes 95, 100, 106, 107, 108, 112, 114, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 134, 135, 140, 141, 150, 186, 187, 199, 200, 208, 209, 210, 211, 217, 219, 220, 222, 223, 227, 242, 245, 248
 Protounjetička kultura 50, 51, 57, 59, 60, 63, 244, 247
 Protcunjetički kulturni kompleks 53, 57, 59, 61, 62, 124, 210, 217, 247
 Provencal grupa 165, 248

Ragelsdorf-Oggau-Loretto grupa 49
 Remedello kultura 50, 53
 Retz-Gajary kultura 28

Schneckenberg grupa 63
 Slavonska kultura 25, 27
 Somogyvar-Vinkovci kultura 62, 144, 170, 244, 247, 248
 Srednjojadranski tip ljubljanske kulture 40, 94, 97, 98, 100, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 111, 112, 115, 116, 120, 123, 140, 178, 183, 184, 187, 188, 200, 201, 206, 211, 218, 219, 220, 227
 Straubing grupa 69
 Strzyzov grupa 61, 249

Tei kultura 14, 249
 Teramare kultura 81

Tip Ciclami-Mitreo 64, 65, 67, 68, 69, 70, 76, 78, 83, 85, 98, 132, 200, 201, 247, 249
Tokod grupa 249
Toszeg grupa 249

Unterwölbling grupa 248, 249
Unjetička kultura 14, 69, 248, 249

Vatinska kultura 167, 169, 170, 171, 249
Vatya kultura 249
Verbiçioara grupa 14, 248, 249
Vinkovačka kultura 51, 221
Vučedolska kultura 26, 50, 214, 222, 242, 243
Vučedolski kulturni kompleks 26, 27, 55, 185, 205, 219, 220

Wieselburg kultura 49, 50, 52, 53, 69, 249
Wietenberg kultura 249

REGISTAR NALAZIŠTA

Abisso Giovanni Cesco 35
Alihodže 167, 169, 170, 171, 187, 242, 249
Altersee 25
Aniba 216
Anište 132, 144, 223
Arađanska humka 214
Asciano 57
Aseą 143

Badanj 93, 96, 107
Bajagić 113, 158, 227
Bajč-Ragona 141
Barca 208
Bare 216
Bardhoc 207
Barmaz 168
Belotić 140, 248
Beltoe 174, 193
Benjë 208
Bilanovo 61, 62
Bisko 96, 101
Biskupija 27, 91, 109, 130
Bismantova 29, 58
Bitelić 77, 78, 135, 158, 162, 172, 196
Blato na Cetini 91, 113, 117, 124, 126
Bogomolje 154
Bombista 72, 77, 78, 172, 196
Boncastel 72
Borg en Nadur 126, 127, 211
Borgo Panigale 57
Bounias 58
Brailița 214
Braschov-Schneckenberg 61
Byblos 185

Ca'di Marco 57, 58
Castellazzo di Doberdo 33, 35, 40, 83
Castello di Gesso 29, 58

Cetona 141
Ciciline Bujaduše 93
Cingarella 23, 28, 71, 72, 73, 75
Cisano 76
Cozzo Pantano 127
Crvena stijena 78, 175, 195

Čair 92, 153
Čitluk 158, 159, 163, 166, 168, 170
Čitluk-gomile iznad ogradica 130
Čitluk-gomile više lada 116, 130, 135, 138, 140, 154
Čitluk-velike gomile 134, 135, 141

Dančeva pećina 27, 75
Debelo brdo 171, 185, 186, 222, 224, 227, 228, 242, 243
Dikili Tash 208
Dolac 154, 194, 227
Donja Dolina 86
Donji konjevac 149
Dubniak 59
Dugiš 98
Dukat 213

Đakulina glavica 93, 96, 103
Đelalije 154, 166, 194

Elleri 83, 84, 85
Ervenik 91, 109, 130
Eutresis 78
Ezero 61, 143, 185, 207, 208, 221, 222, 245

Fontbouïse 58
Fontino 57
Fritzdorf 224

Gajtan 175, 178, 179, 182, 183, 184, 187, 191, 192, 200
Garica 77
Glavanesti Vechi 214
Gljev 158
Gnojnica 90, 162, 172
Gorica 159, 160
Grabovica 91, 113, 116, 117, 119, 126, 186, 216, 217
Gradac kod Posušja 153, 154
Gradina u Medvidi 90
Grapčeva špilja 27, 90, 91, 96, 107
Grotta Azzura 23, 67, 75
Grotta del'Ansa 24, 46
Grotta Caterina 23, 32, 34, 39, 40, 67, 68, 124
Grotta dei Ciclami 23, 32, 37, 40, 46, 66, 67, 69, 124, 132, 232
Grotta Cotariova 23, 32, 33, 38, 40, 42, 46, 74

Grotta delle Gallerie 40
Grotta Gigante 32, 35, 46, 67
Grotta del Mitreo 38, 39, 40, 46, 66, 67, 75, 85, 86, 124, 249
Grotta del Orso 35
Grotta del Petine di Gabrovizza 32, 36, 37, 38
Grotta Pettiroso 23, 27, 32, 33, 40
Grotta della Tartaruga 24, 39, 40, 46, 66, 67, 69
Grotta Visogliano (Fabiolla) 40
Grotta degli Zingari 32, 39, 40, 46, 60
Grotta degli Zingari 32, 39, 40, 46, 60
Gudnja 27, 92, 96, 98, 106, 132, 133, 147, 149
Gudnja 27, 92, 96, 98, 106, 132, 133, 147, 149
Guvnine 93, 96, 98

Hagia Marina 208
Hajdmoor 61
Hateljska pećina 96, 98
Hrustovača 27, 29, 204

Ig 17, 26, 27, 28, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 60,
61, 62, 206, 237
Imenski rov 36
Ivankovača 93, 149, 154, 158, 159, 168, 169
Islam Grčki 147

Javorike-Gromače 23, 71, 72, 74, 75, 76, 140
Jami na sredi 23, 27, 28, 40
Jukića gomila 158

Kaluđerica-Pržine 113
Kënetë 174, 178, 179, 182, 184, 185, 187, 188, 193, 200
Ketegyhaza 214
Kijevo 149
Kneža 214
Korakou 143
Körös 167
Kortinski kastelijer 86
Košuty 141
Kotorac 109, 132, 221, 223, 224, 228
Koumasa 77
Kravari 186
Krstina 132, 133
Krstovača 175, 195

Lago di Ledro 58, 61, 141, 168
Lago Lucone 69, 141
Laterza 132, 143, 223
Ledce 55
Legnanello 57
Lerna 132, 142, 144, 216, 221, 222, 223, 245, 247, 249
Leukada 125, 126, 142, 213, 216

Limska gradina 23
Linz-Scharlinz 27, 29
Lukovača 116, 130, 135

Ljeskova glavica 129, 132, 207, 212, 213, 214
Ljubljansko barje 17, 21, 22, 25, 26, 27, 29, 31, 34, 36, 39, 41, 49, 51, 62, 64, 75,
99, 186, 209, 237, 245
Ljubomir 138, 159, 168
Ljubuški 159

Magornjak 72
Makadanj 23, 73
Maklavun 72
Mala gruda 27, 175, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 187, 188, 200, 217
Mali gradac Vučipolje 92, 129, 147, 151, 163
Mali kalaj 174, 193
Maliq 78, 172, 183, 187, 192, 193, 208
Malthi 78, 126, 140, 141
Marijanuša 96, 102
Marin dol 72, 77, 172
Markova špilja 109, 129, 130
Matrensa 127
Matuško 141
Medun 175, 194
Međeđa glava 175
Mihovilovića ograda 96
Milaševa gomila 130
Milovića gumno 175, 186, 188, 218
Močiljska pećina 107, 147
Mokrin 140, 141, 166
Moldova Veche 214
Molhos 126
Mondsee 25
Monte Covolo 57
Montesei di Serso 57, 58, 61
Mordele 72, 83, 86

Nečajno 92, 149, 151, 154, 159
Nezakcium 28, 41, 75
Nezir 174, 178, 179, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 193, 208
Nin-Privlaka 91, 113, 117, 121, 123, 125
Njivice 84, 86

Obrovac 158
Obrovac-Živalji 138, 142, 149, 154, 159, 167, 168
Odmut 177, 178, 179, 181, 187, 188, 194, 200, 206, 207, 214, 249
Oggau 141
Ognina 127, 143, 211, 223
Ogradice 116, 154
Ograđe 113, 116, 118
Okolina Sinja 93, 138, 142, 159, 195

Okruglo 113, 116
 Olimpija 132, 143, 144, 221, 223, 247, 249
 Opatovice 60
 Orah 113, 116, 117, 118, 119, 126, 129, 132, 134, 153, 159, 216, 217
 Orlea 208
 Ossarn 141
 Otišić-Vlake 28, 92, 95, 98, 100, 102, 103, 106, 107, 108

Pac-polje 177, 178, 179, 183
 Palidoro 166
 Parte 17, 28, 34, 35, 36, 37, 40, 41, 46, 47, 60, 124
 Pazhok 27, 184, 213
 Pejića torine 153
 Pelikata 142
 Perjen 168
 Pevkacia 208
 Piran 77
 Piskovë 208, 213
 Pitvaros 140
 Platanos 126
 Plemmirio 127
 Plišivica-Vučipolje 149
 Pod 165, 167, 169, 170, 171, 224, 227, 228, 229, 232, 242, 249
 Podvršje 130
 Poliohni 125
 Ponte San Quirino 85, 86
 Postojnska Jama 36
 Postojnska Predjama 28, 46
 Postranje 159, 168
 Pradišiel 74
 Prapatnica 93, 130, 138, 141, 142
 Předmosti 59
 Preočanska kosa 130, 135
 Privala 92, 147, 149, 150, 154, 159, 169, 170, 228
 Privija 149

Rača špilja 91
 Rarina gomila 154, 158, 166, 168, 226
 Ravliča pećina 28, 92, 95, 96, 98, 99, 100, 103, 106, 107, 113, 116, 129, 132, 133, 145,
 146, 147, 152, 153, 154, 163, 164, 165, 167, 187, 206
 Ražana 221
 Rilaton 224
 Ringodswil 141
 Riparo di Percedol 33, 37, 40
 Riparo Zaccaria 36, 75, 85, 86
 Ripatransone (Ascoli Piceno) 141, 142
 Rocca di Rivoli 57
 Roccolo Bresciani 57
 Rogojevac 213
 Roška špilja 28

Rotna gomila 130
Rubež 27, 175, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 200
Rubiera 57
Rudine 113, 116, 130, 154
Rudine-Okruglo 116, 154
Rumin 27, 207
Rupe kod Skradina 154, 166, 194
Rusanovići 221

Samobor 113
Santa Cristina 57
Sant'Ilario 29, 57
Scoglietto 166
Sesklo 78
Skadarska tvrđava 178, 179, 183, 184, 186, 187, 188, 192, 218
Skorenovac 214
Slatkovičevo 60
Slime 98, 101, 153
Slivia 84, 85
Smolin 55
Sovići 92, 149, 151, 159, 163, 167
Srbani 23, 28, 71, 72, 73, 75
Steno 126, 216
Straubing 60, 61, 69, 141
Stražnica 92, 147, 149
Stubica 91, 98, 113, 130
Studenec-Ig 25, 26, 27
Suharu-Dolj 214
Sveta Jana 86
Sv. Kirilovo 61
Sveti Spas 27, 91, 98, 101, 107

Škarin Samograd 91, 100, 113, 114, 120, 121, 124, 129, 130, 133, 147, 152, 153, 154,
159, 163
Škarina draga 92, 113, 116
Škocjanske jame 28
Škrelj 132, 174, 190, 221
Šparevine 113, 130
Štoj 132, 174, 189, 213, 221
Šustina gomila 113, 226

Tannaccia di Brissighella 57
Tarxien 126, 127, 211
Thapsos 127
Tijarica 149
Tominčeva jama 28
Topolje 90, 159, 162, 168, 172
Tradanj 27, 90, 109, 113, 115, 130
Trnava 214
Trogrla pećina 23, 72, 76, 83, 86, 166
Troja 125, 144, 207, 208, 216, 222, 224, 245, 247, 249

Tvrdoševice 60

Unterwölbling 141

Vaganačka pećina 28, 29, 33, 39, 40, 52, 67, 69, 167

Valea Lupului 214

Valle della Vibrata 172

Varvara 16, 90, 92, 98, 101, 107, 145, 146, 147, 149, 151, 152, 154, 159, 164, 165, 166,
167, 169, 170, 171, 172, 192, 195, 227, 228, 229, 242, 243

Vasterbjers 61

Vedrine 194, 227

Vela špilja 93, 96, 98, 99

Velika gruda 179

Velika humska čuka 78, 248

Vilina pećina 96, 107, 147, 195

Vinkovci 186, 222

Vinomer 27, 29, 204

Vinjani 149, 154, 158, 168

Vlaška peć 23, 29, 67, 68

Vranjaj 132, 147, 177, 178, 179, 183, 184, 187, 188, 190, 196, 221

Vrčevan 73

Vrčin 23, 72, 73, 83, 86

Vrelino-Ciciline bujaduše 130, 133, 153

Vrlazije 221

Vrpoljac 27

Vrsi 113, 130

Vrtanjak 221

Vučedol 26

Zaton kod Nina 130

Zelena pećina 91, 96, 100, 107, 207

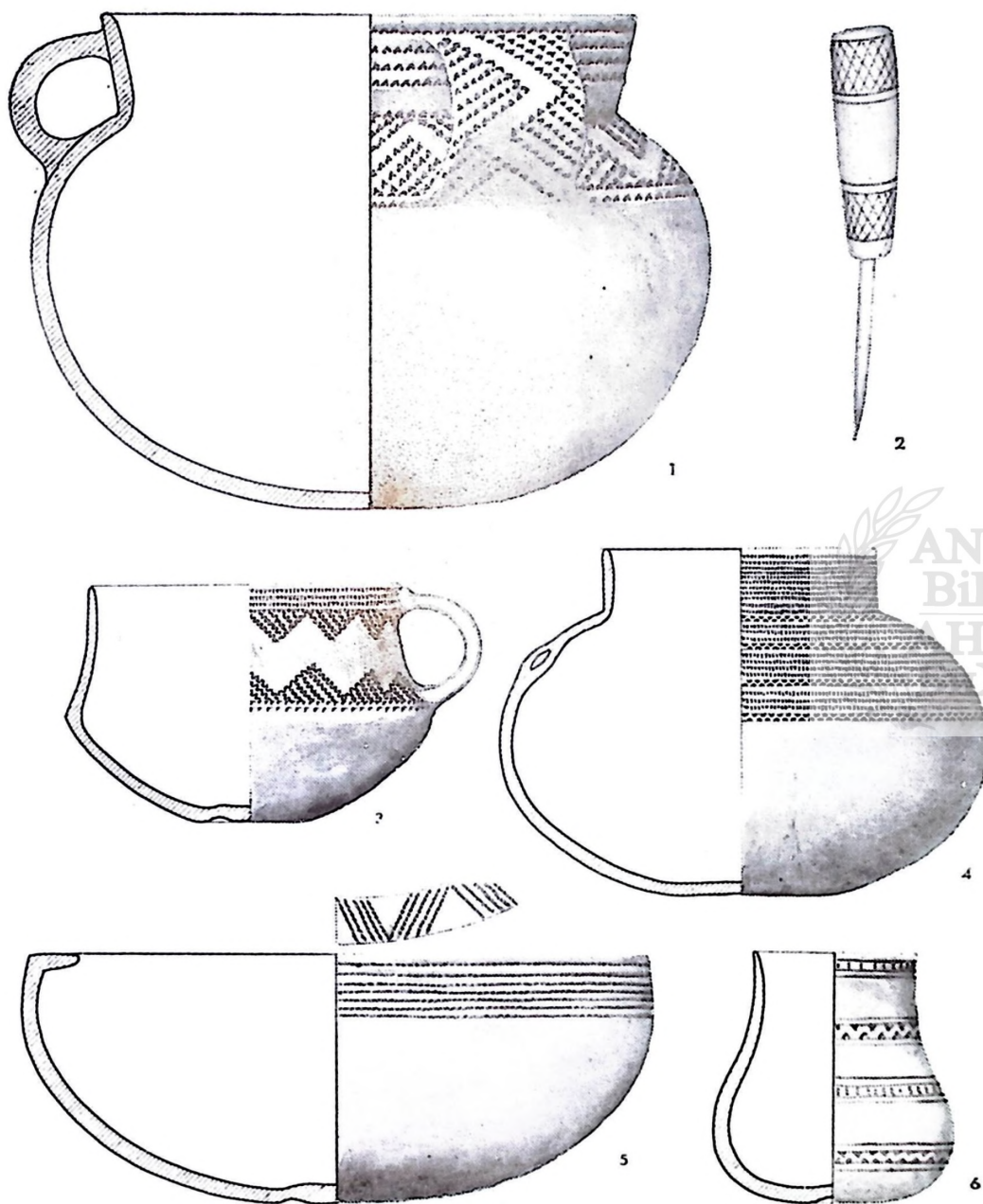
Ziguries 143

Žamnjak 23, 72, 76, 77, 83, 84, 117, 166, 194

Živalji 154, 158

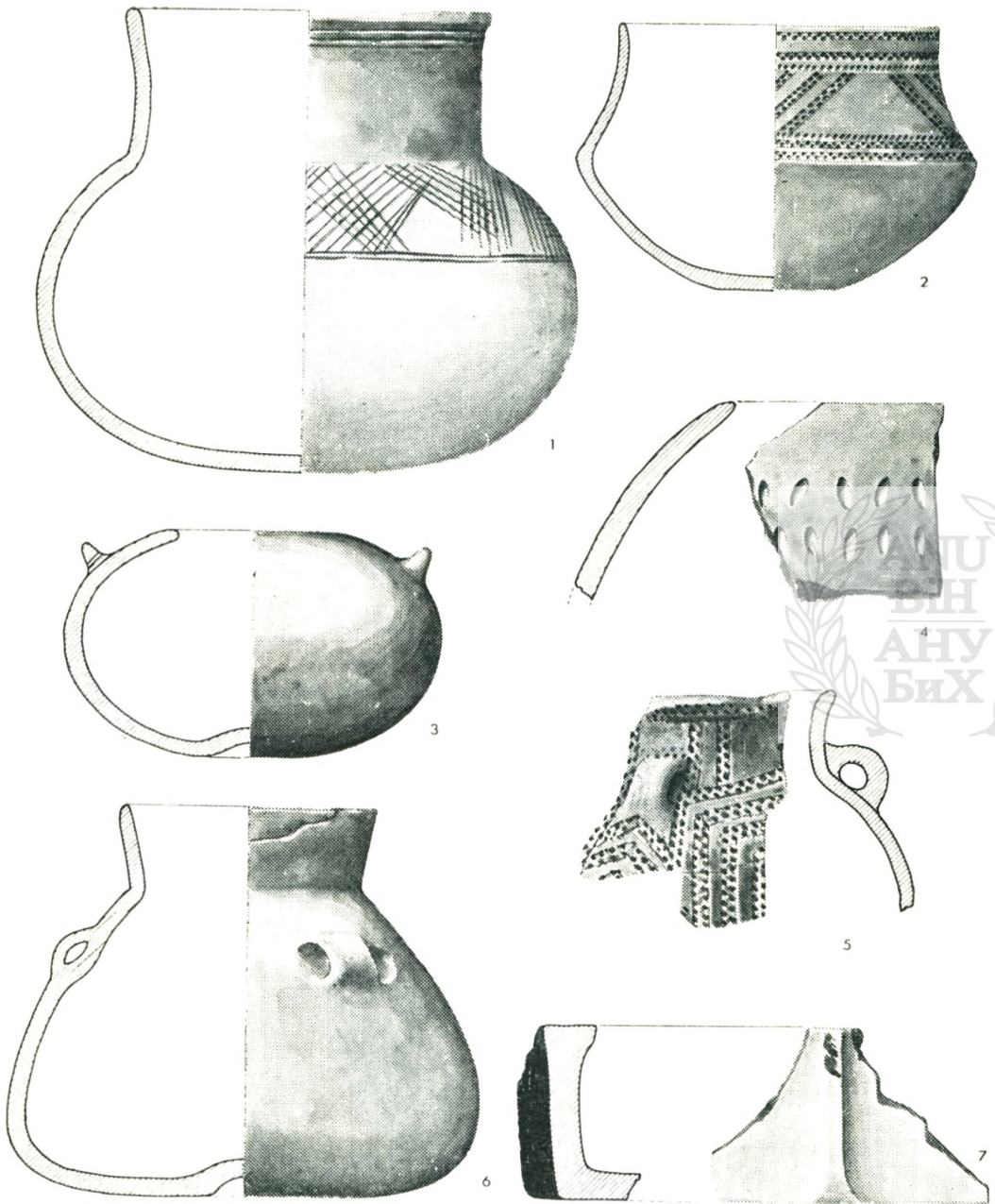

T. I

Klasični tip ljubljanske kulture (I faza) 1—6: Ig (R = cca 1 : 2)

T. II

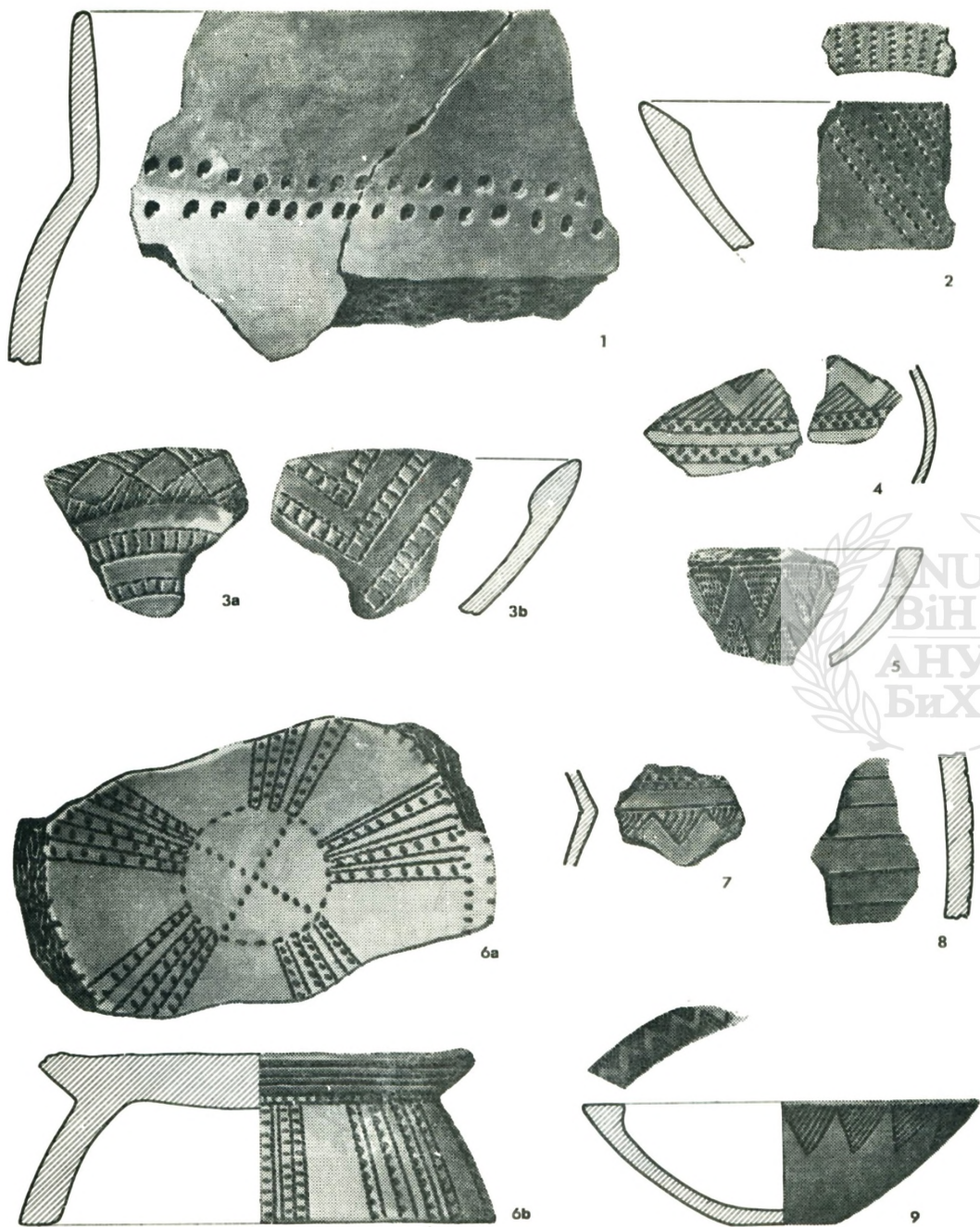
Klasični tip ljubljanske kulture (I faza) — 1: Gr. Fabiola; 2, 3, 6: Ig; 4, 7: Gr. Cotariova; 5: Gr. degli Zingari (R = 1 : 2)

T. III

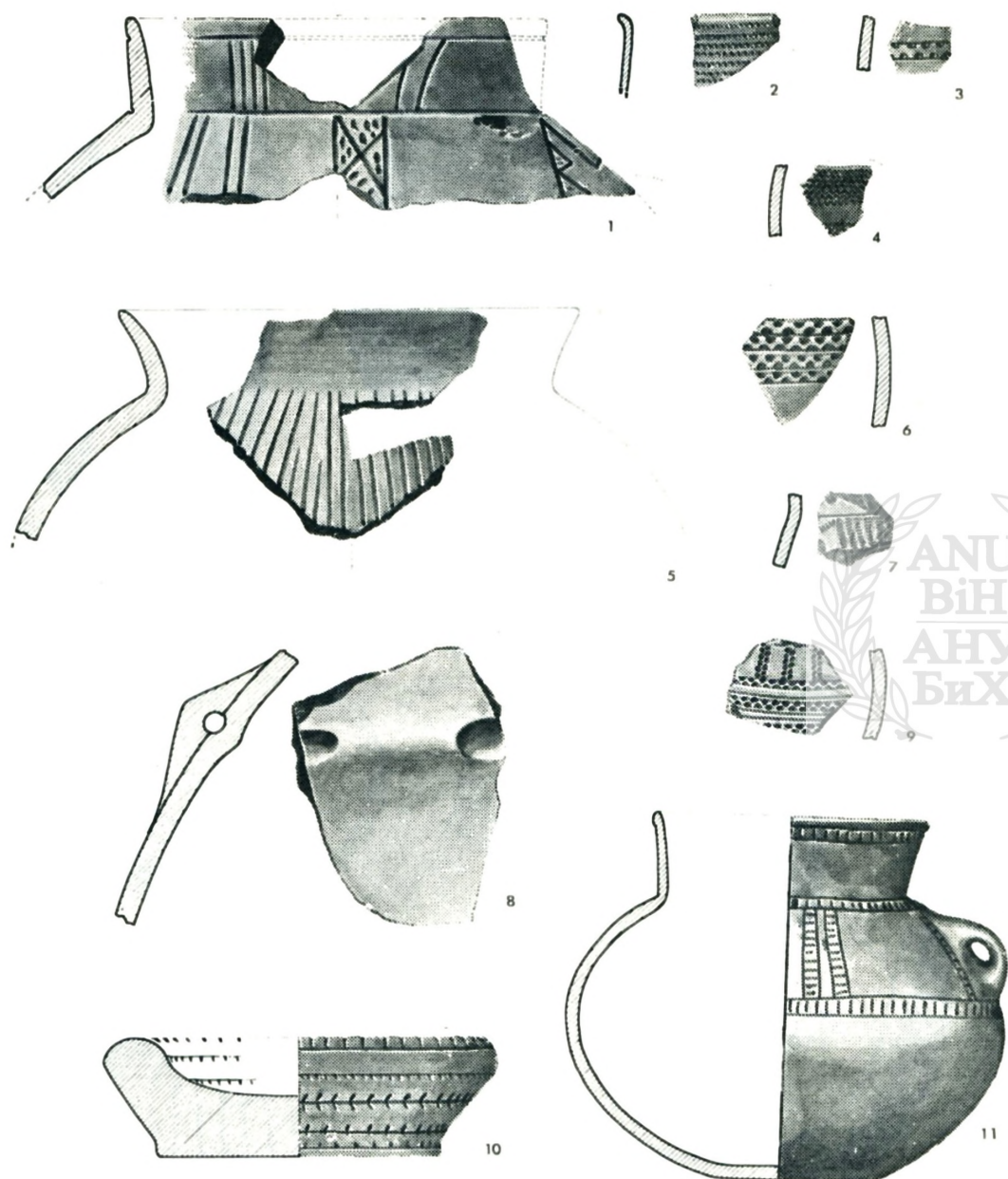
Klasični tip ljubljanske kulture (I faza) — 1, 2, 4; Ig; 3: Rip. di Percedol; 5: Vaganačka pečina (R = 1 : 2)

T. IV

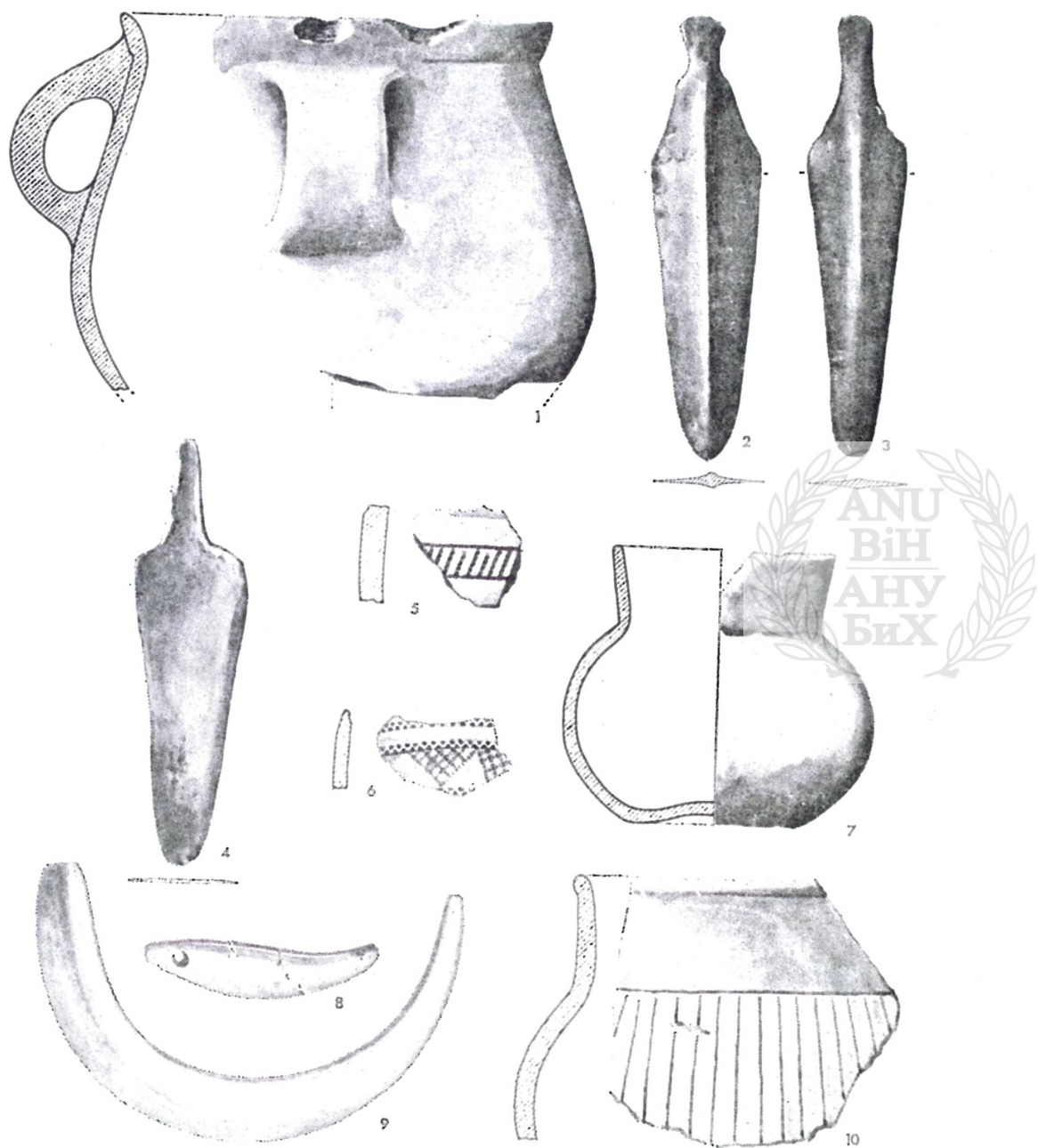

Klasični tip ljubljanske kulture (I faza) — 1, 2: Gr. Cotariova; 3, 5: Gr. degli Zingari; 4, 7: Gr. dei Ciclami; 6, 9: Ig; 8: Gr. Tartaruga (R = 1 : 2)

T. V

Klasični tip ljubljanske kulture (I faza) — 1: Gr. delle Gallerie; 2: Gr. dei Ciclami; 3, 4, 8, 10: Gr. Caterina; 5: Vaganačka pečina; 6, 9: Gr. del Mitreo; 11: Ig (R = cca 1 : 2)

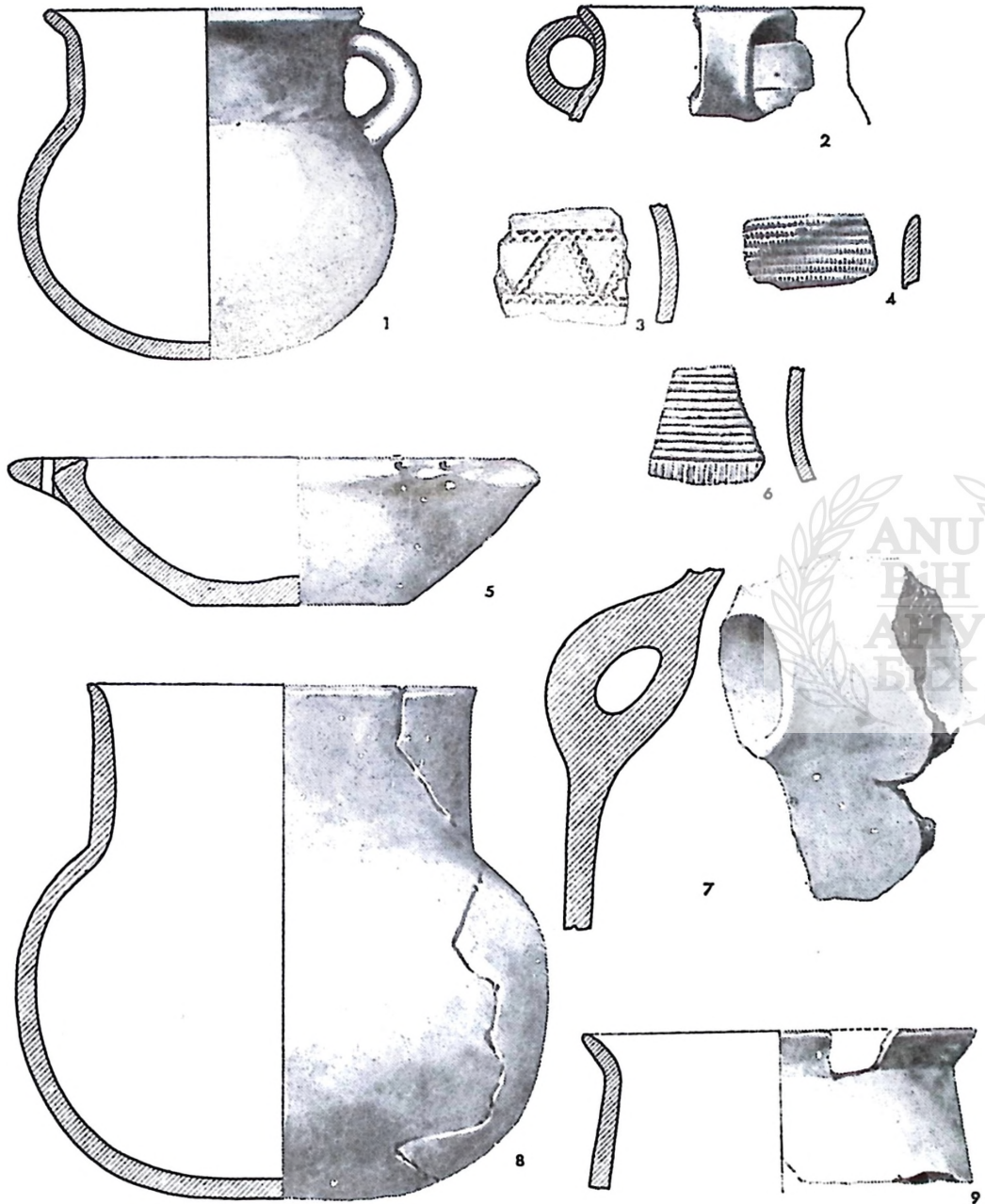
Klasični tip ljubljanske kulture (I faza) — 1: Gr. Cotariova; 2—4, 7—10: Ig; 5: Gr. Caterina; 6. Vaganačka pećina (R = cca 1 : 2)

T. VII

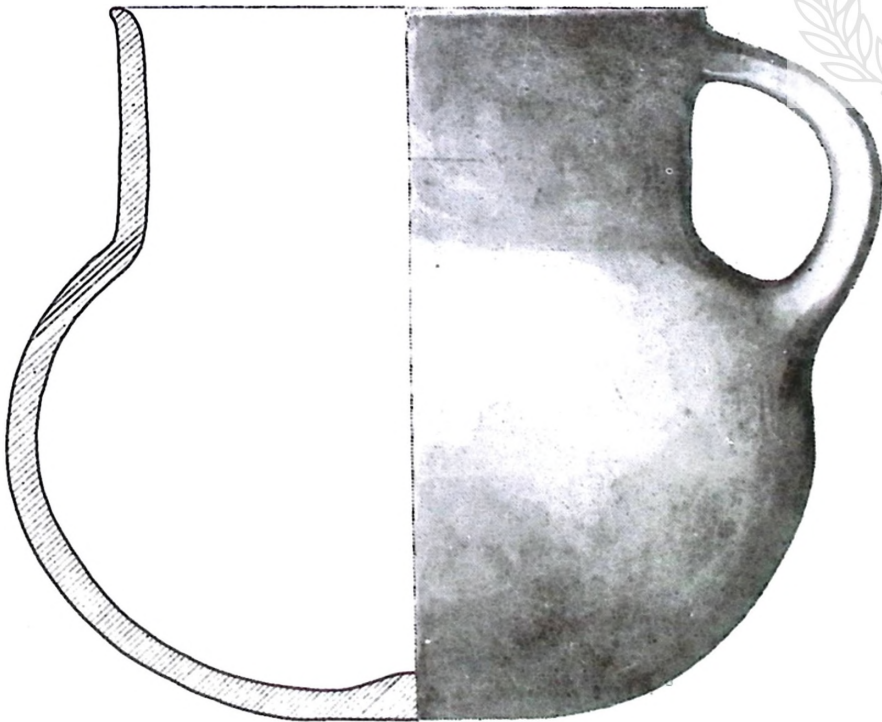
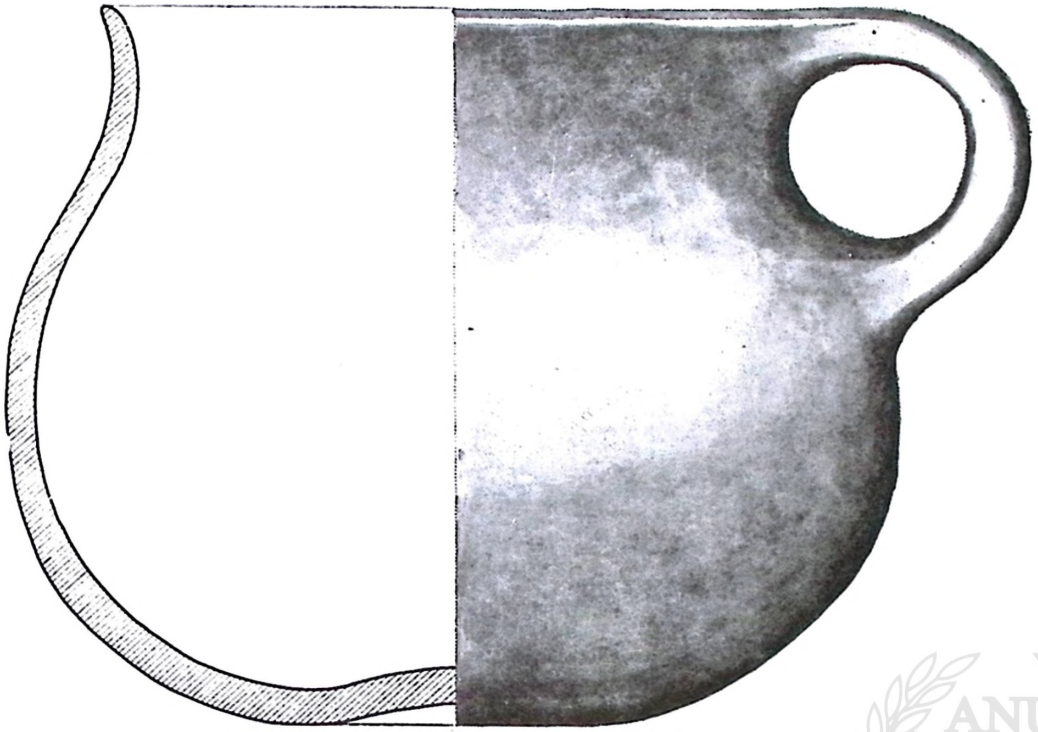
Klasični tip ljubljanske kulture (II faza) — 1, 2: Ig; 3, 5, 7: Parte; 4: Gr. degli Zingari; 6: Gr. del Mitreo (R = 1 : 2)

T. VIII

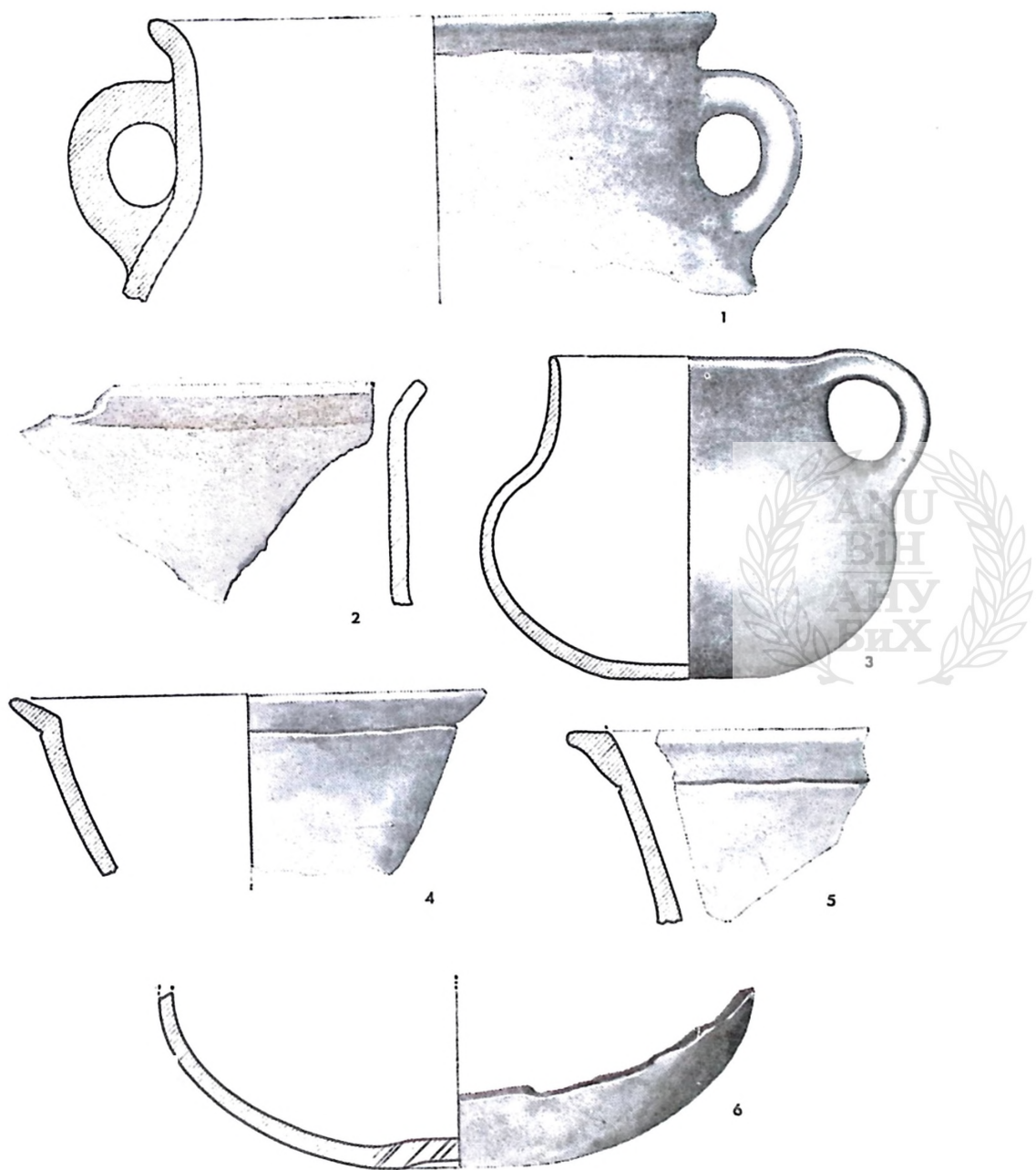

Klasični tip ljubljanske kulture (II faza) — 1: Gr. dei Ciclami; 2: Gr. Caterina;
3, 4, 6: Gr. del Mitreo; 5, 8: Partec; 7, 9: Tartaruga (R = cca 1 : 2)

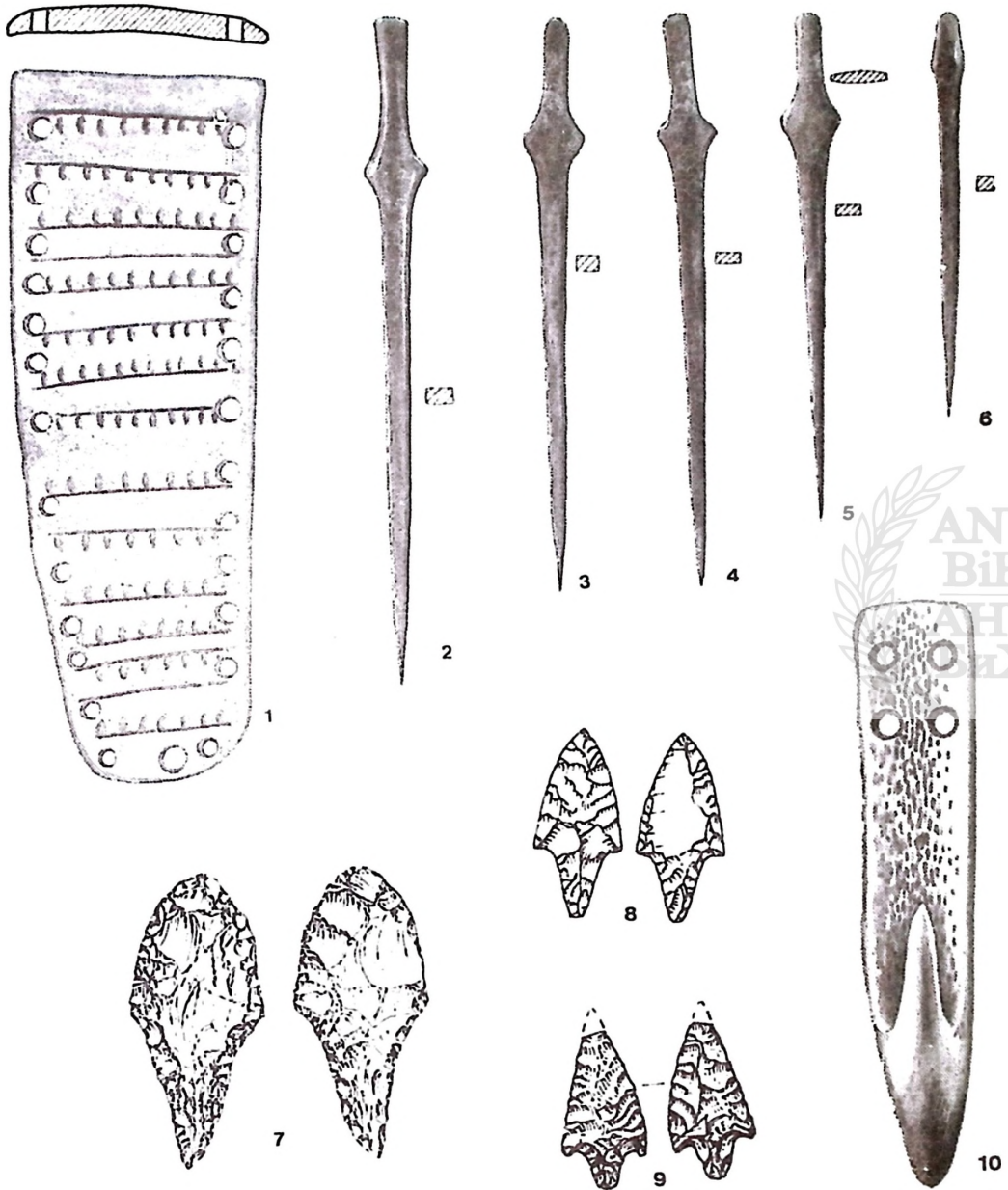
T. IX

Klasični tip ljubljanske kulture (II faza) — 1, 2: Parte (R = cca 1 : 2)

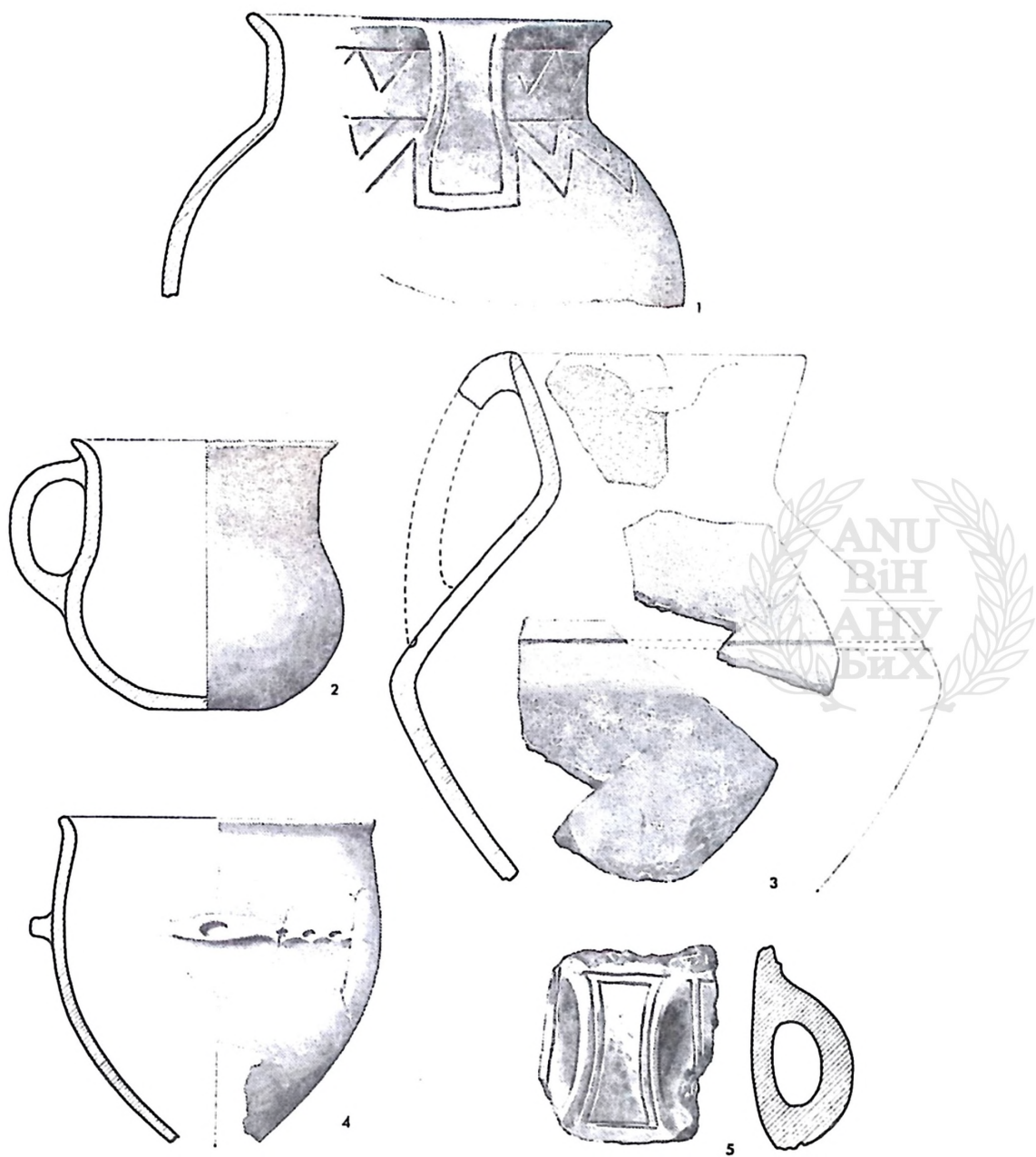

Klasični tip ljubljanske kulture (II faza) — 1, 2: Gr. dei Ciclami; 3: Parte; 4:
Gr. del Mitreo; 5, 6: Gr. Cotariova (R = 1 : 2)

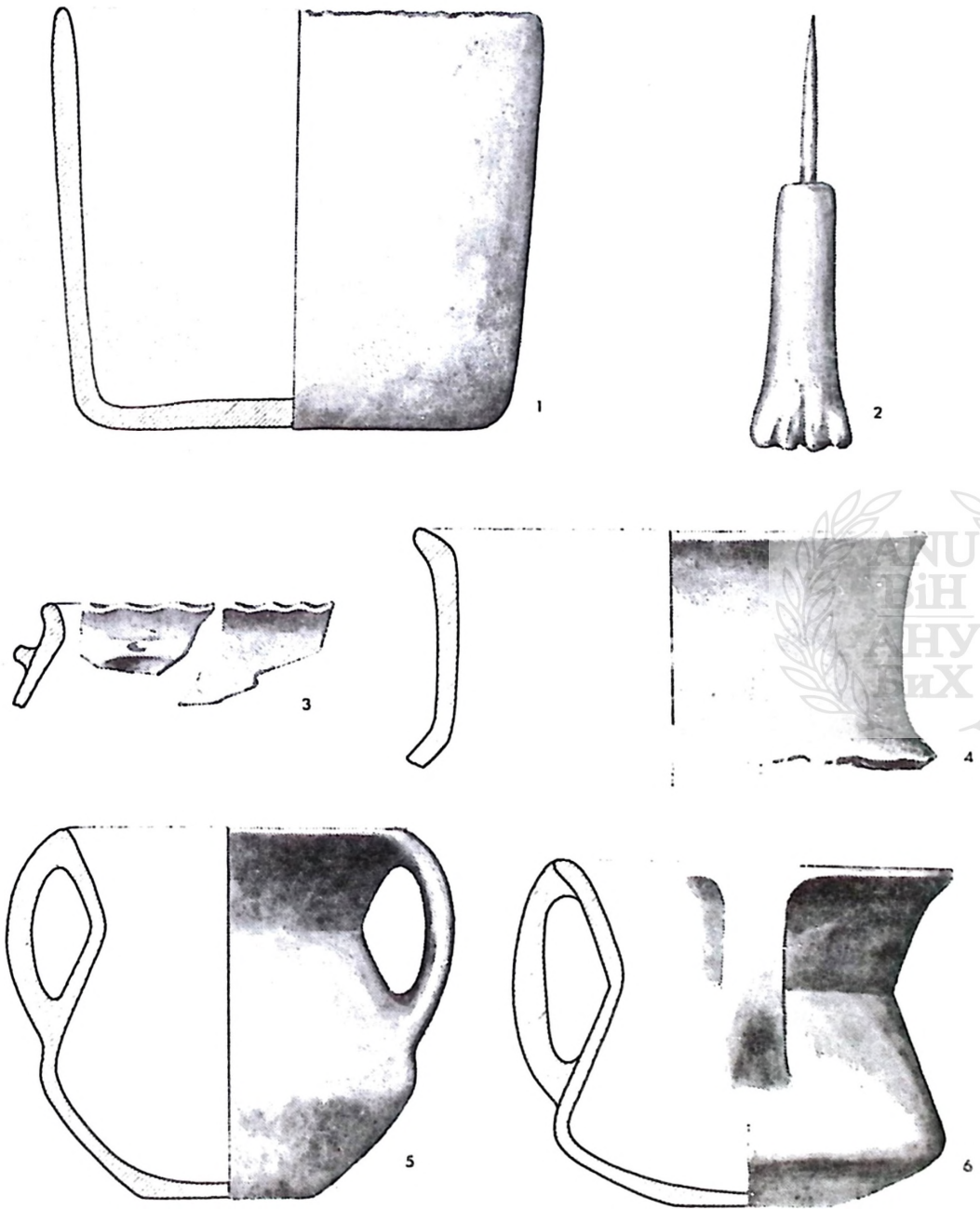
Klasični tip ljubljanske kulture — (Faza I: 1; Faza II: 2—6, 10; Faza I—II: 7—9) — 1—7, 10, 10: Ig; 8: Gr. delle Gallerie; 9: Gr. Tartaruga (R = 1 : 1)

T. XII

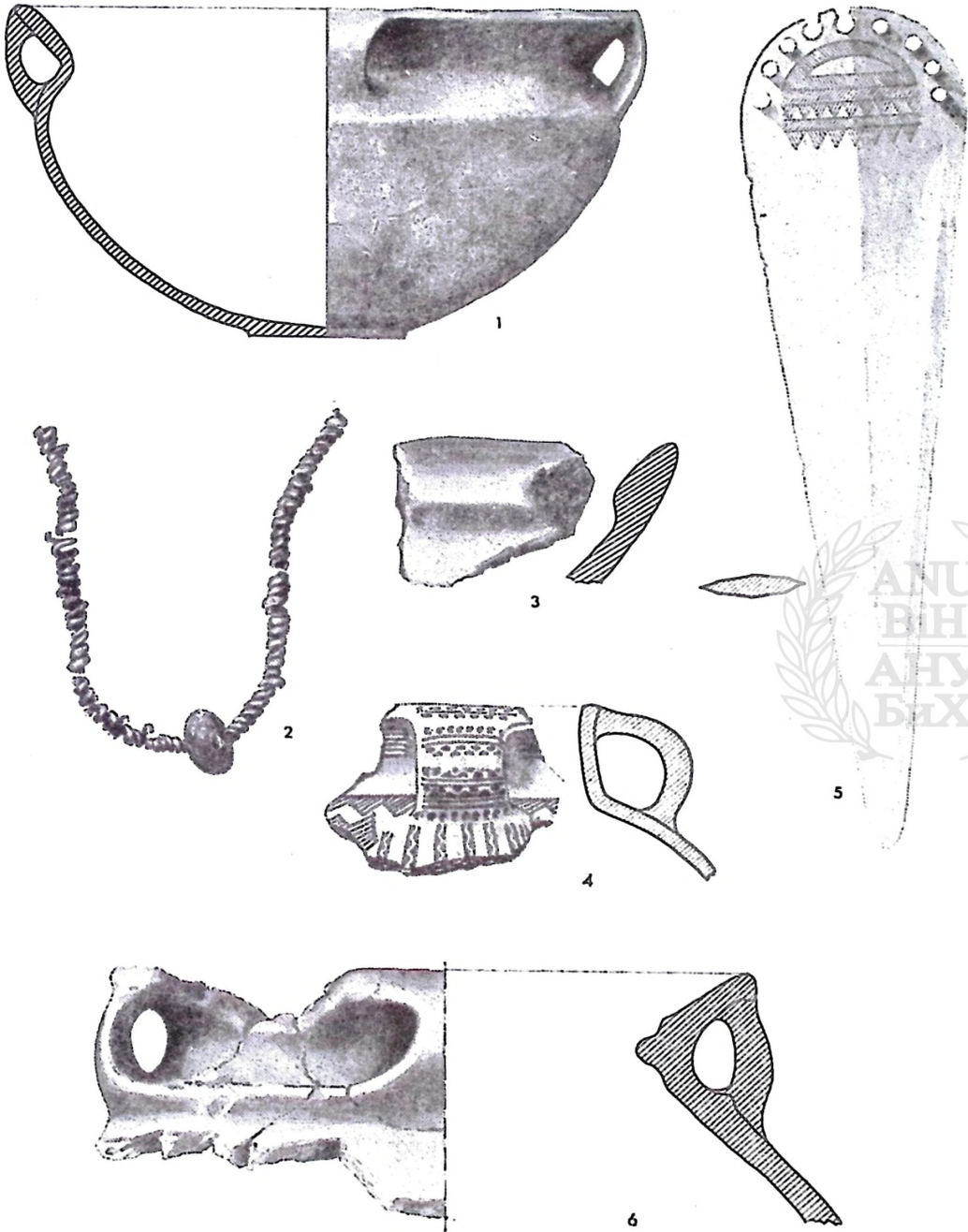
Tip Ciclami-Mitreo — 1, 5: Gr. dei Ciclami; 2: Gr. Caterina; 3: Vaganačka pećina; 4:
Gr. Tartaruga (R = cca 1 : 2)

T. XIII

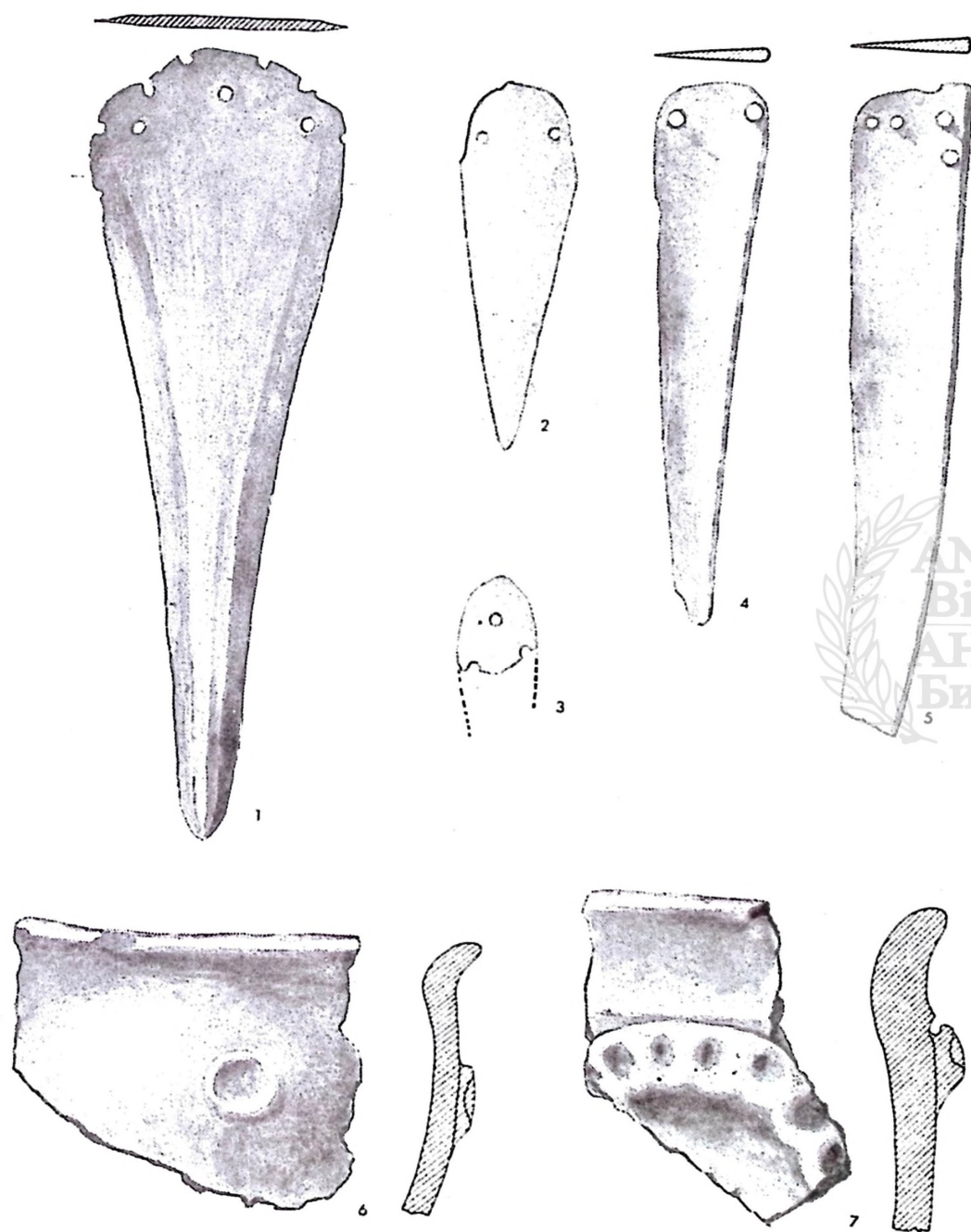

Tip Ciclami-Mitreo — 1: Gr. Azzura; 2, 5: Gr. dei Ciclami; 3, 6: Gr. Tartaruga; 4: Gr. Caterina (R = 1 : 2)

T. XIV

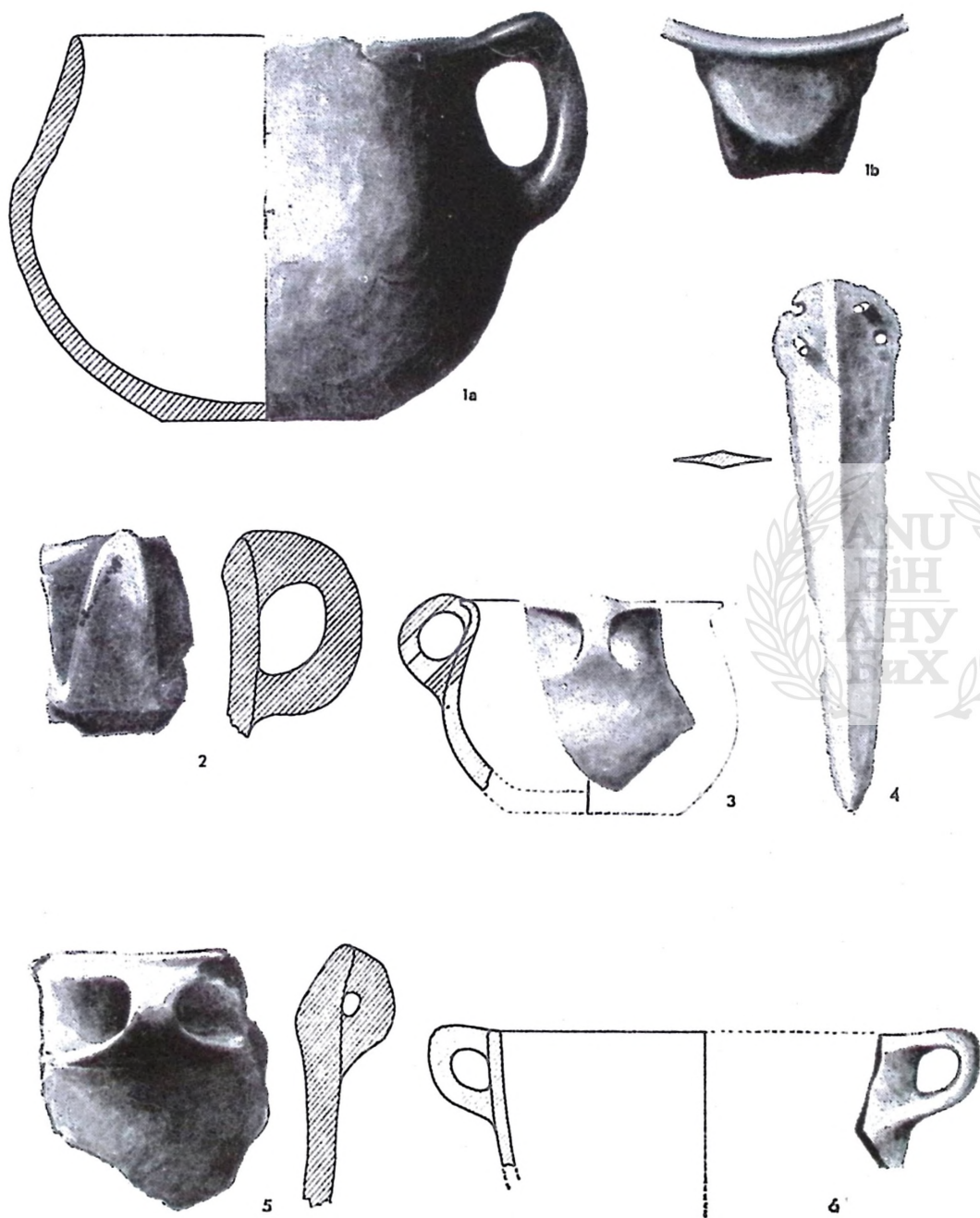

Rano bronzano doba Istre — 1, 2: Zamnjak; 3: Vrčin; 4: Srbani; 5: Garica; 6: Trogrla pećina (R = 1 : 2)

Razlo bronzano doba Istre — 1: Piran; 2, 3: Javorike-Gromače; 4, 5: Pula; 6, 7: Vrčín (R = 1 : 2)

T. XVI

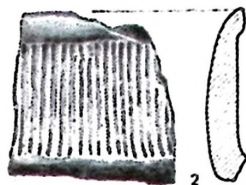

Početni horizont kastelijera — 1: Vrčin; 2, 5: Mordele; 3, 6: Riparo Zaccaria;
4: Kortinski kaštelijer (R = 1 : 2)

T. XVII

1

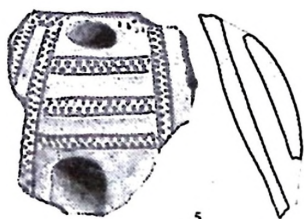
2

3

4

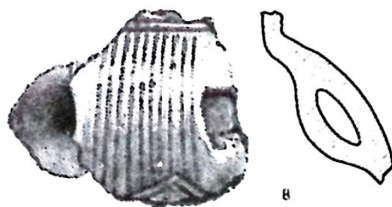
5

6

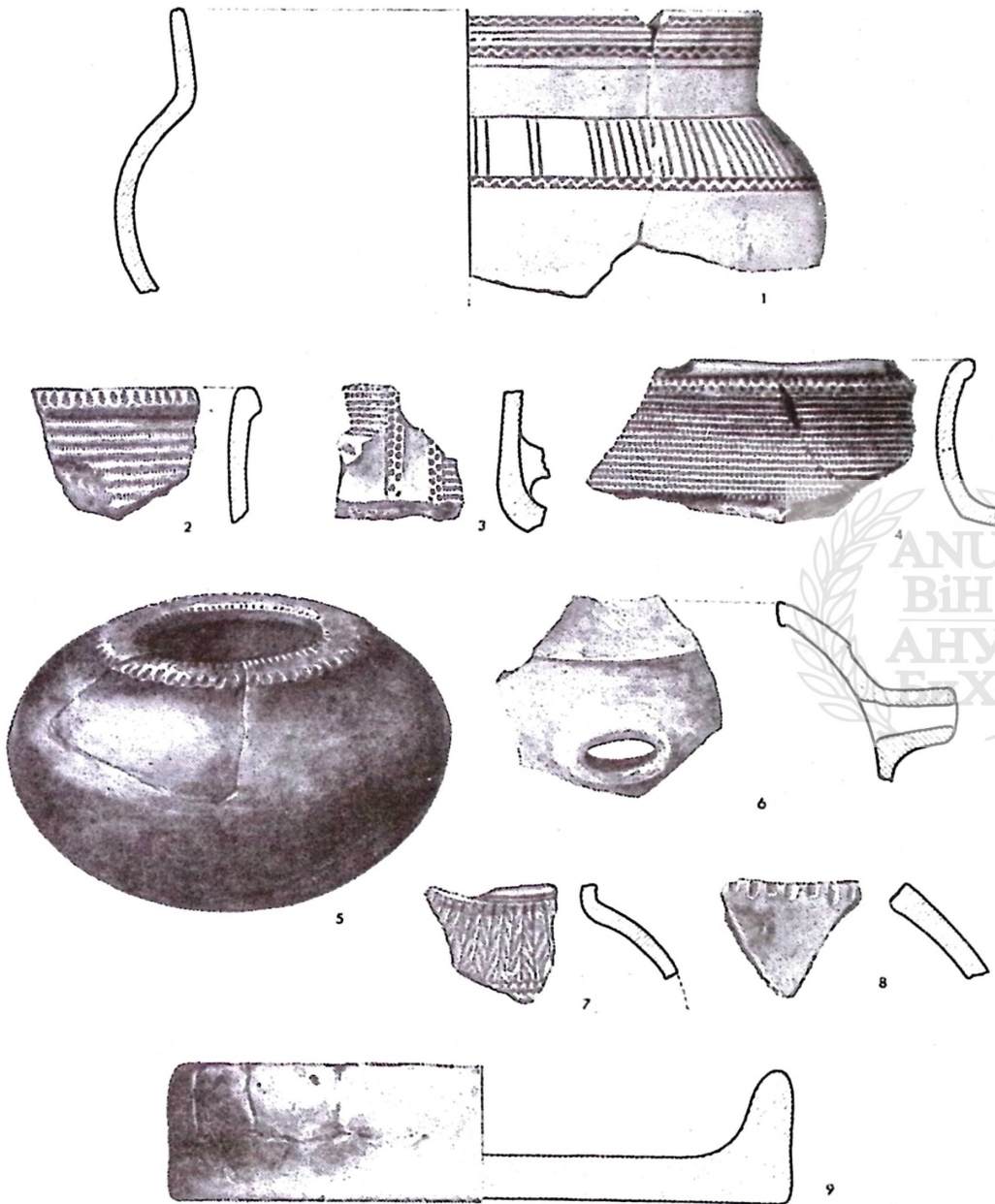

7

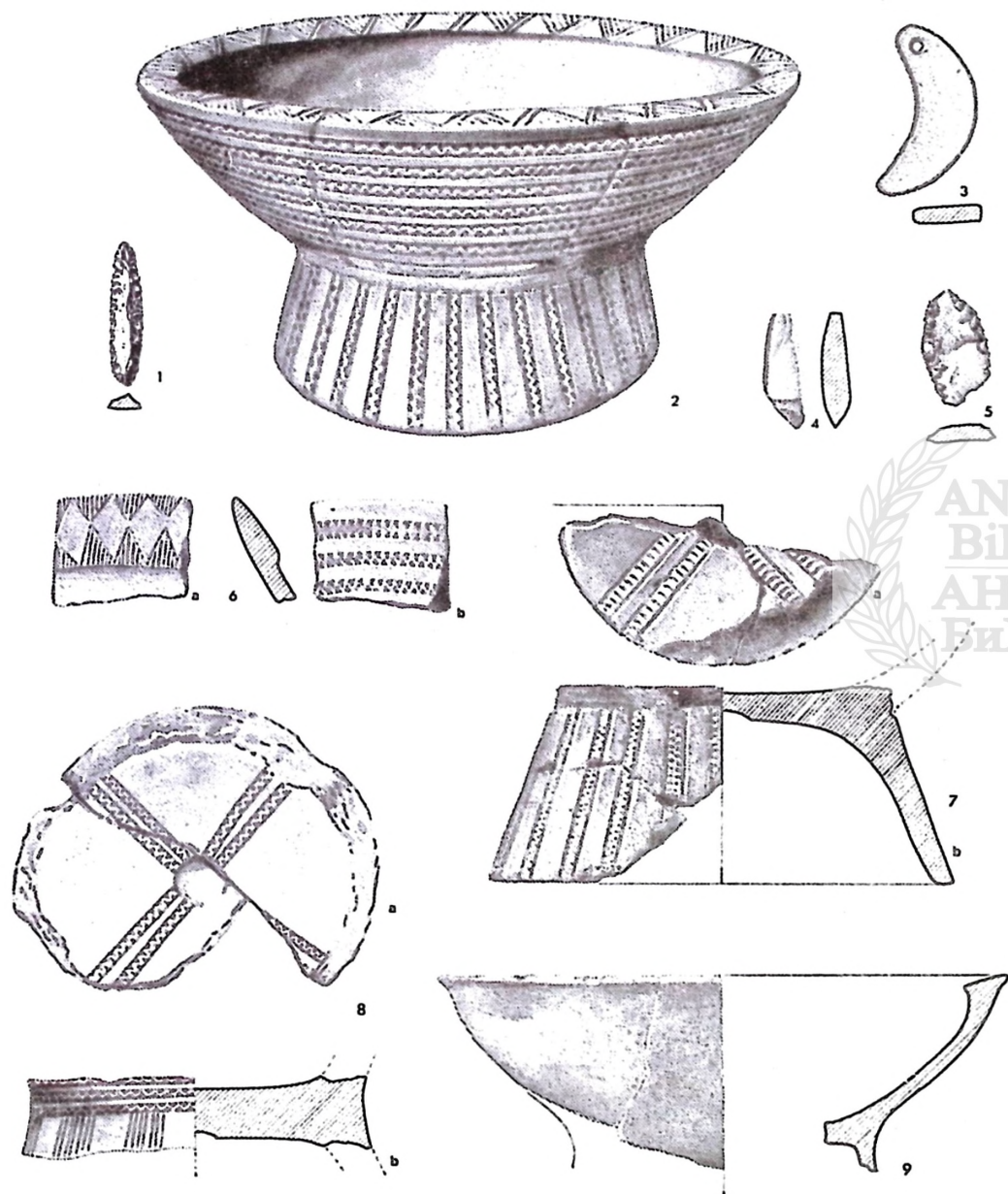
8

T. XVIII

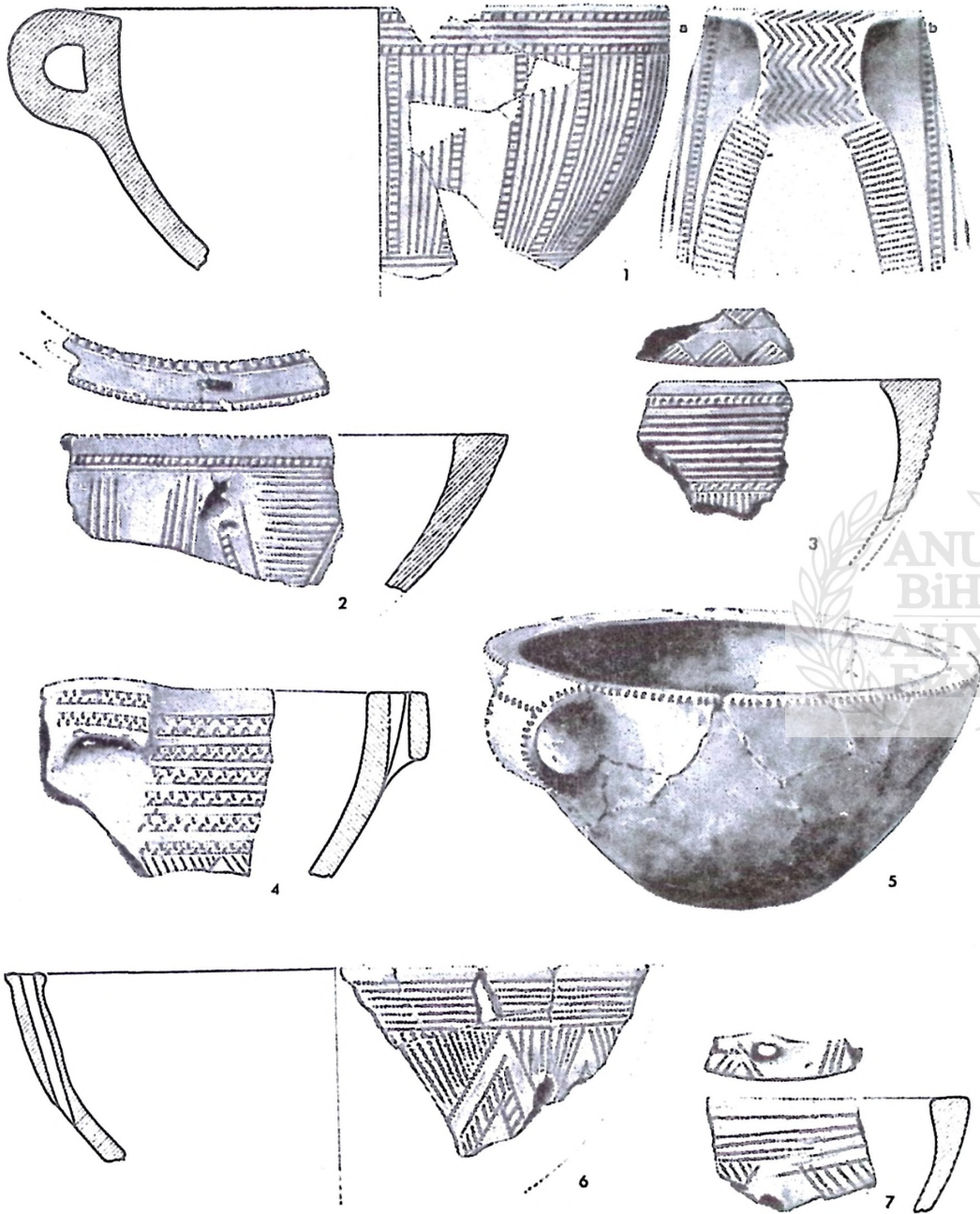

Srednjojadranski tip ljubljanske kulture — 1: Grapčeva špilja; 2, 4, 5, 7—9: Otišić — Vlake; 3, 6: Ravliča pečina (R = 1 : 2)

T. XIX

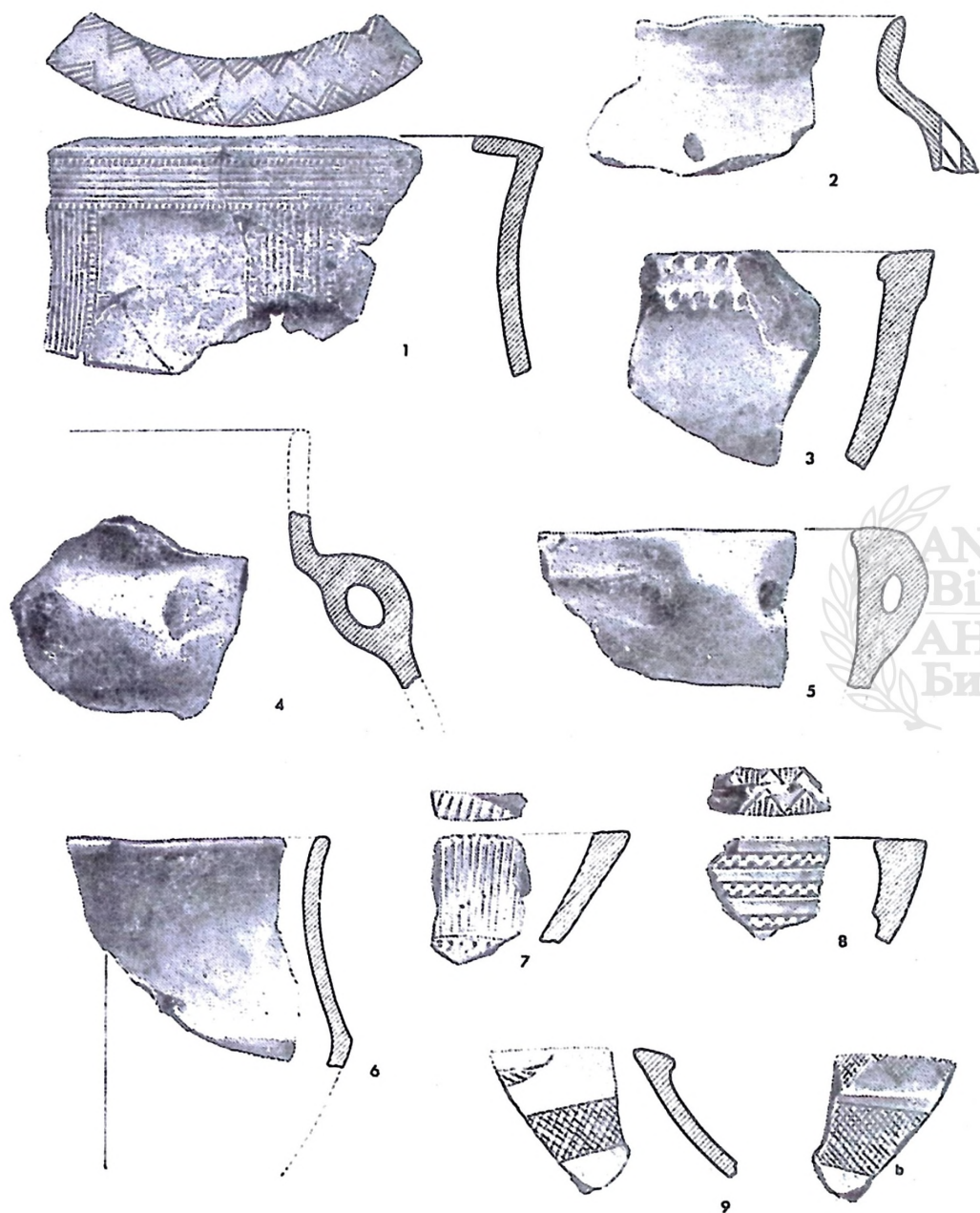

Srednjojadranski tip ljubljanske kulture — 1: Marijanuša; 2—5, 7: Otišić — Vlake; 6, 9: Ravlića pećina; 8: Grapčeva špilja (R = 1 : 2)

Srednjojadranski tip ljubljanske kulture — 1: Grapčeva špilja; 2, 3, 5, 7: Otišić — Vlake; 4: Ravliča pečina (R = 1 : 2)

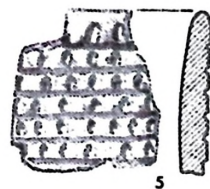
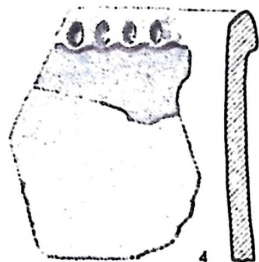
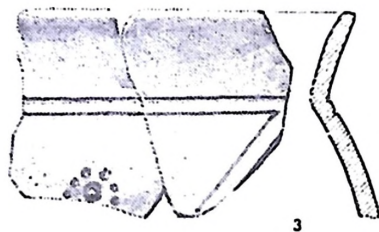
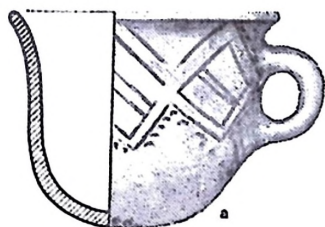
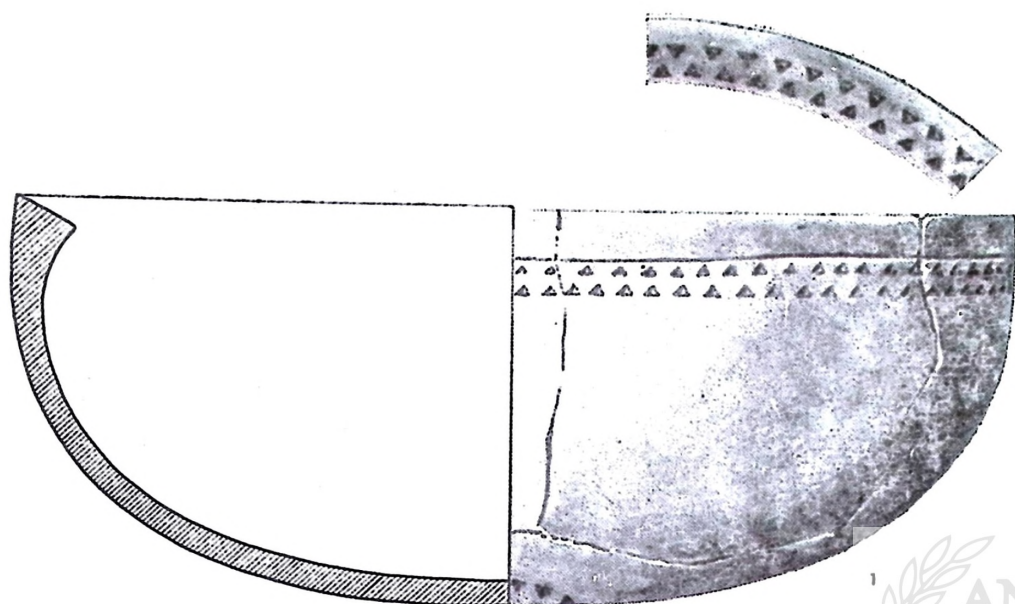
T. XXI

Srednjojadranski tip ljubljanske kulture — 1, 3—8: Otišić — Vlake; 2, 9: Ravliča pećina (R = 1 : 2)

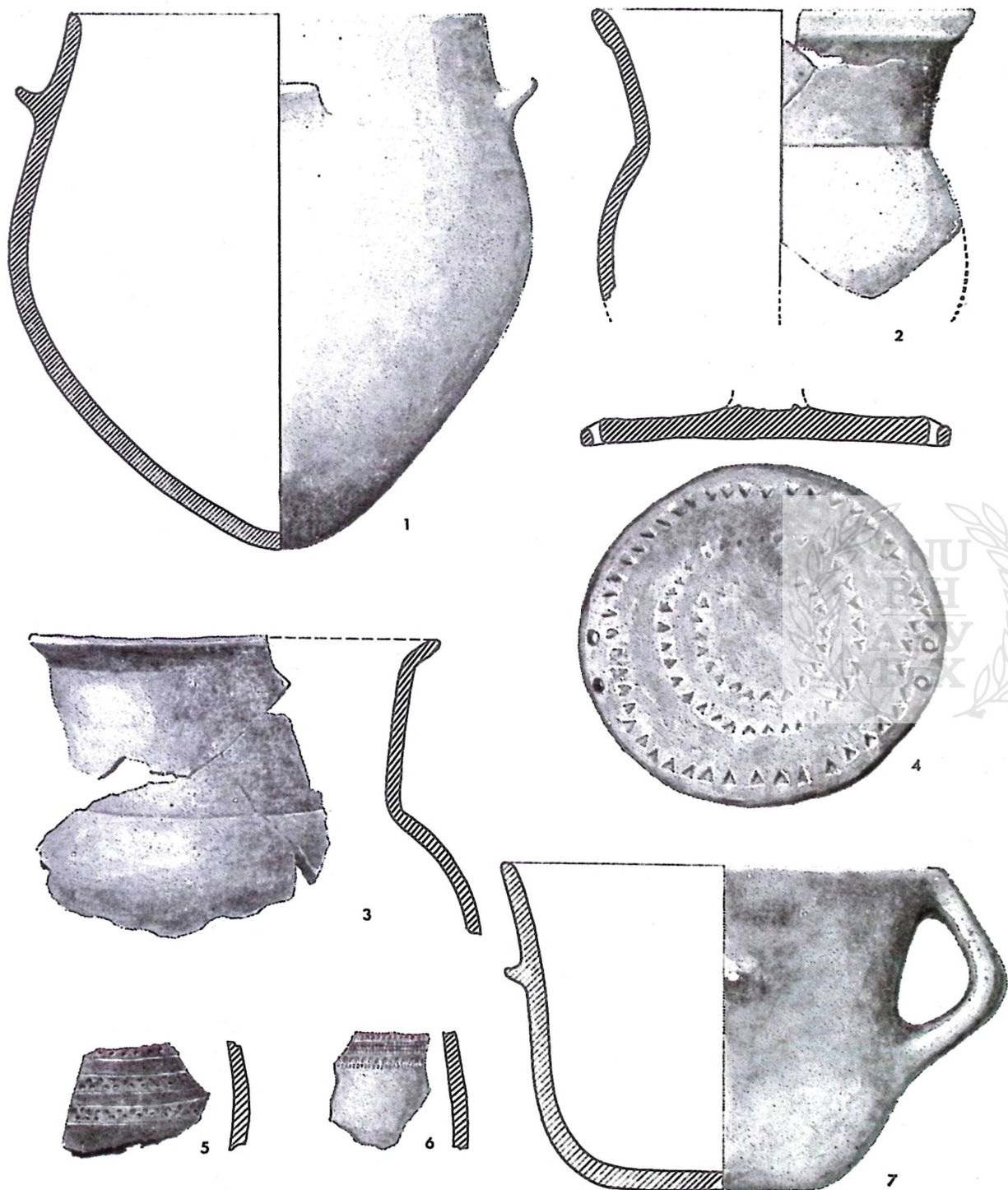
Srednjojadranski tip ljubljanske kulture — 1: Vilina pečina; 2: Grapčeva špilja;
 3, 6, 8: Otišić — Vlake; 5: Stubica; 7: Đakulina glavica (R = 1 : 2)

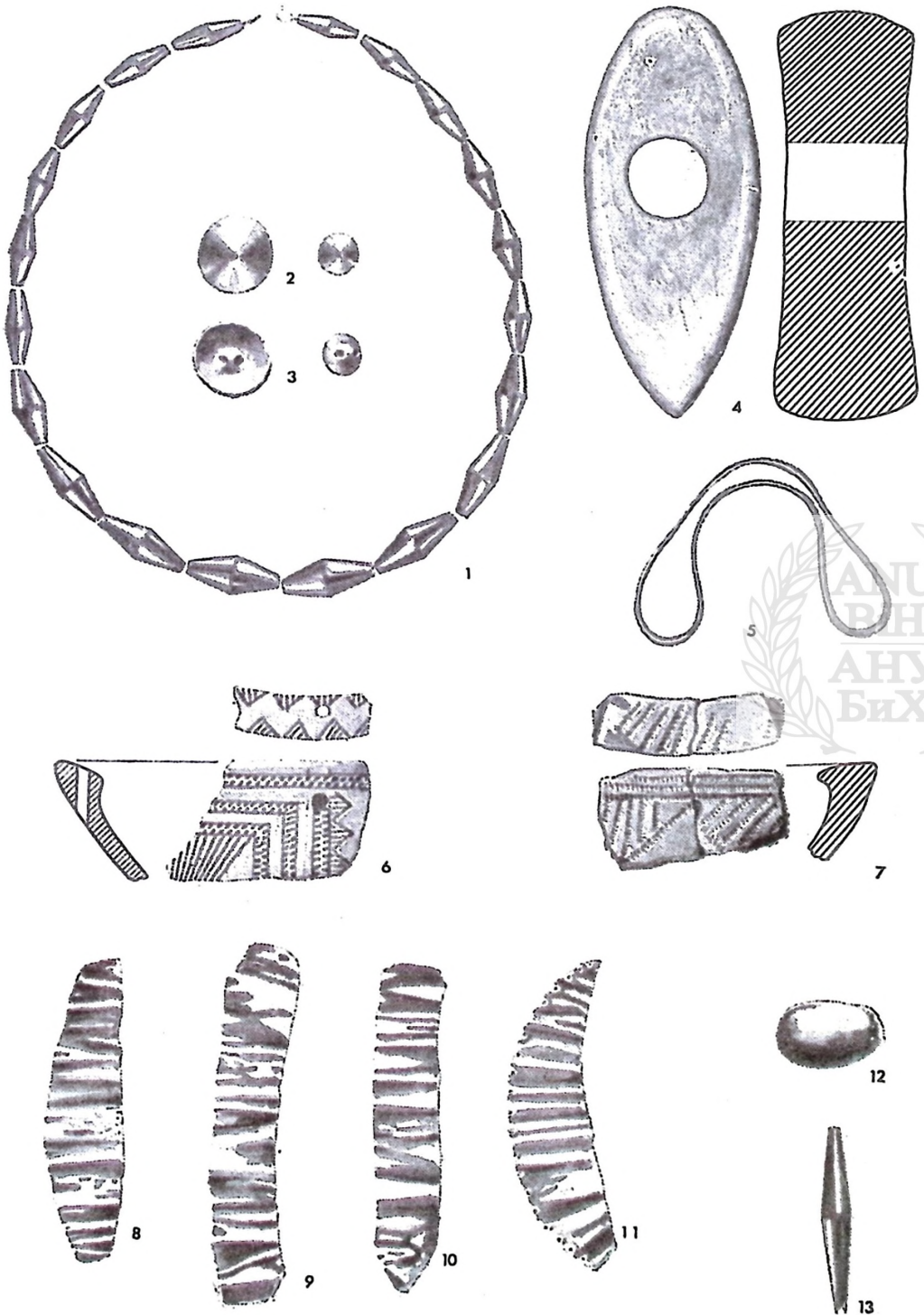
Protocetinski facijes —1, 2: Škarin Samograd; 3, 5: Tumul u Grabovici; 4:
Tumul u Blatu na Cetini (R = 1 : 2)

Protocetinski facijes — 1: Rudine, T. 19; 2: Orah, T. 1; 3, 5, 6: Ograde, T. 1;
4: Čitluk, Gomile više lada, T. 3; 7: Rudine, T. 53; 8: Škarin Samograd; 9:
Grabovica (R = 1 : 2)

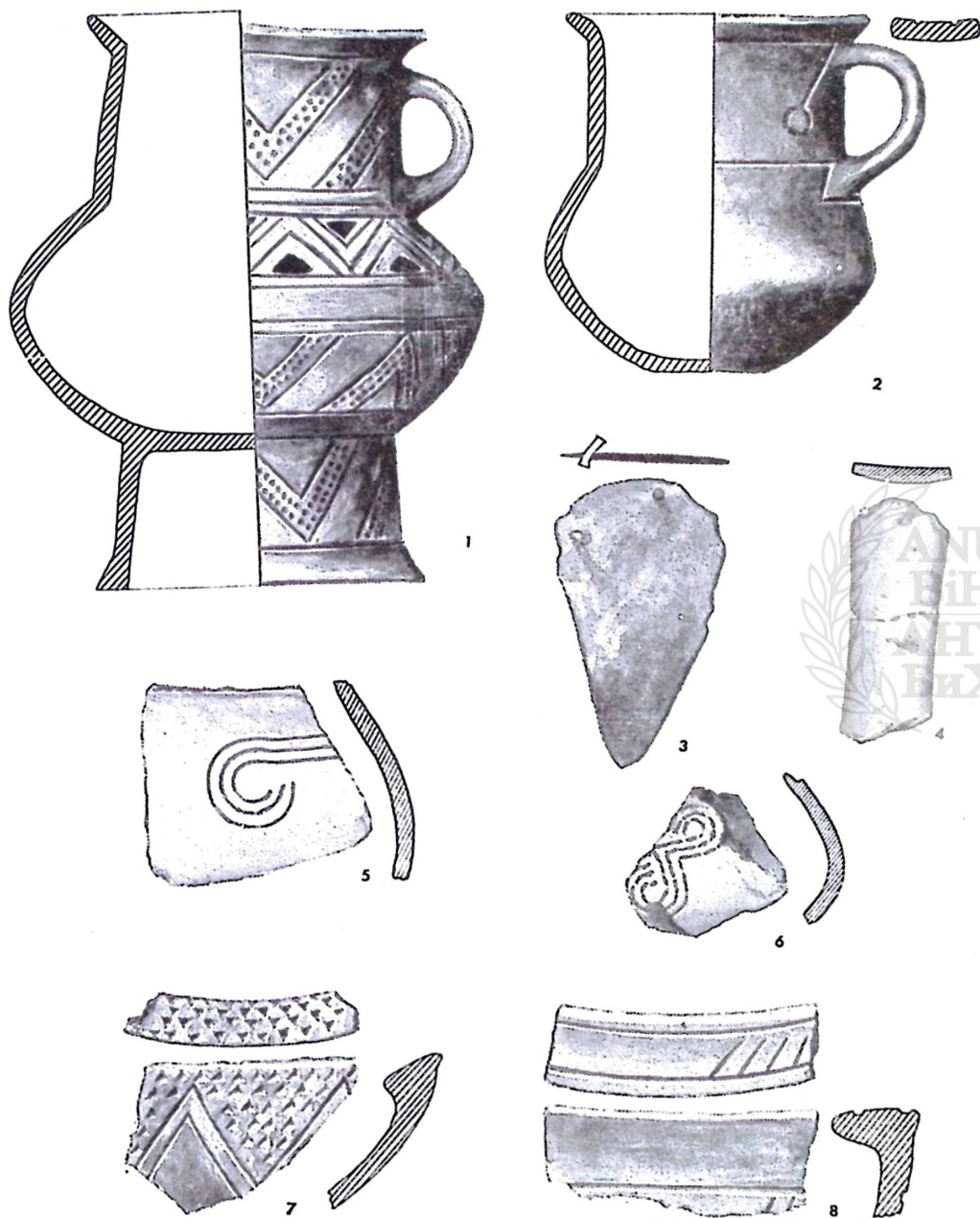
Protocetinski facijes — 1: Ograđe, T. 1; 2, 3: Ograđe, T. 8; 4—6: Škarin Samograd; 7: Tumul u Blatu na Cetini (R = 1 : 2)

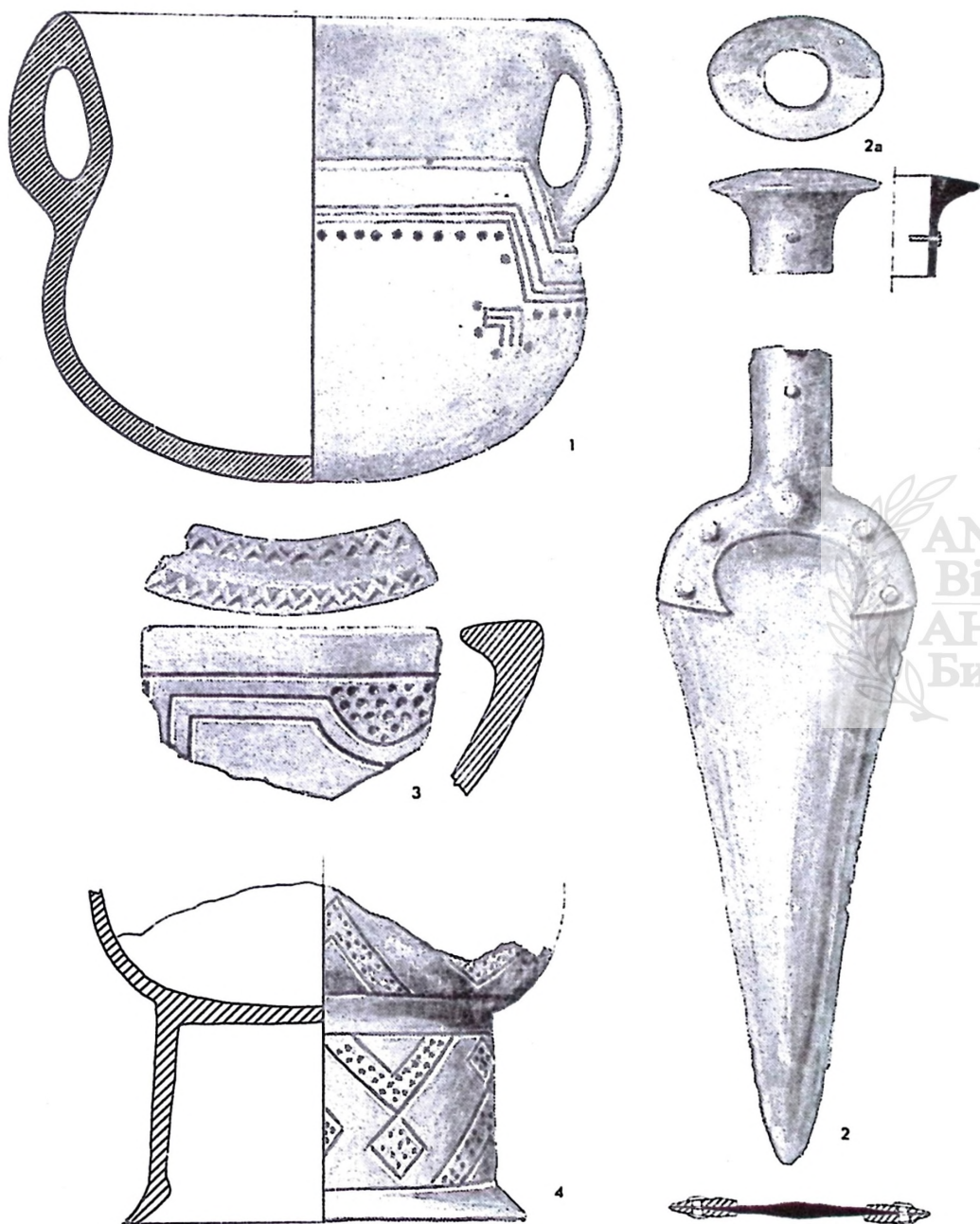
Prótocetinski facijes — 1—3, 8—10: Nin — Privlaka; 4: Bajagić, T. 8; 6: Orađe, T. 1; 7: Rudine, T. 53; 12—13: Split — Gripe (R = cca 1 : 2)

Cetinska kultura — 1, 5: Čitluk, Gomile više sela lada, T. 3; 2: Lukovača, T. 69;
3: Rudine, T. 62; 4: Bajagić, Balajića gomila (R = 1 : 2)

Cetinska kultura — 1: Rudine, T. 19; 2: Lukovača, T. 69; 3, 4, 6: Čitluk, Gomile više lada, T. 3; 5, 7, 8: Skarin Samograd (R = cca 1 : 2)

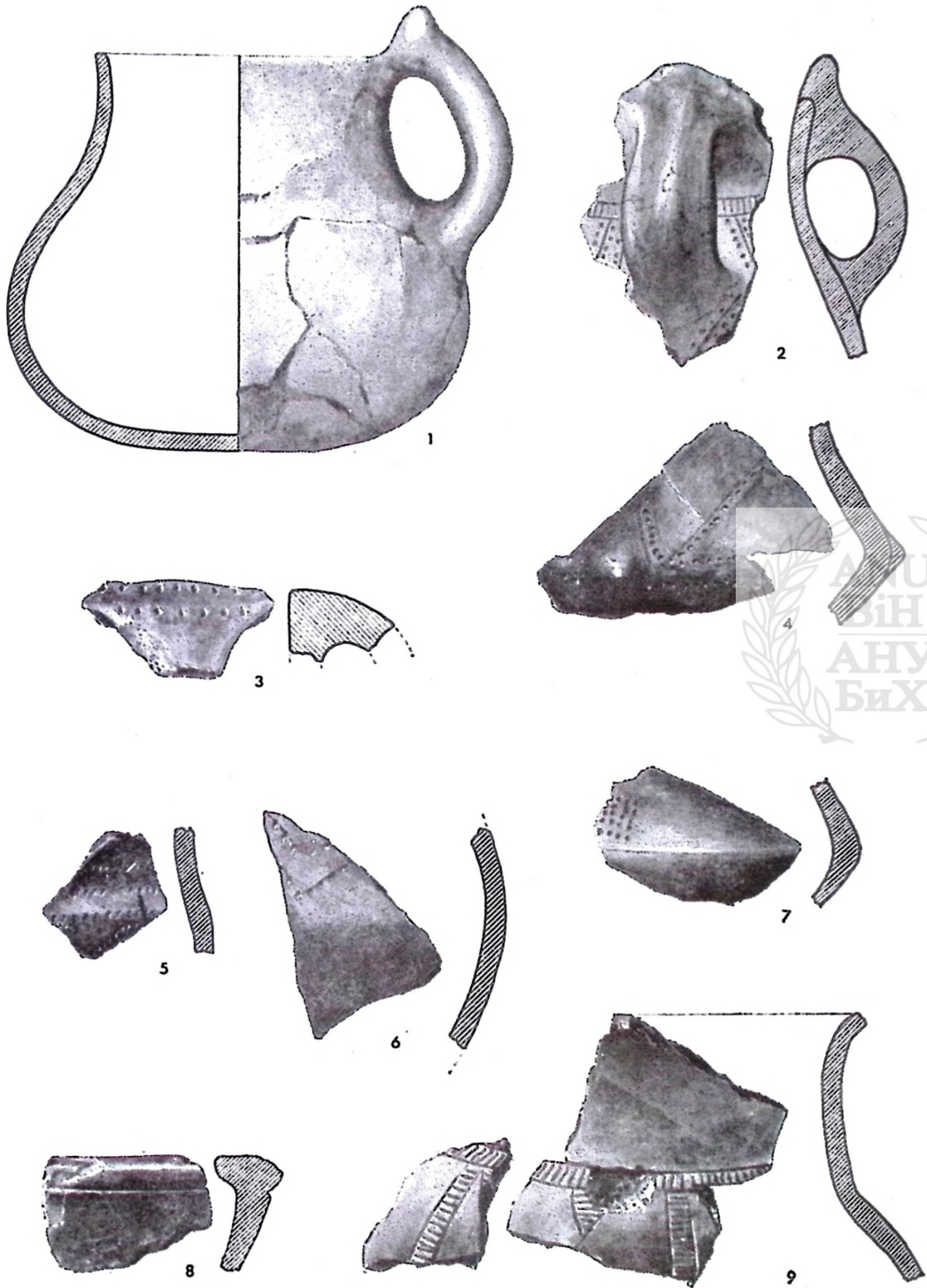
Cetinska kultura — 1: Bajagić, T. 8; 2: Obrovac Živalji, T. 2; 3: Škarin Samograd; 4: Lukovača, T. 69 (R = 1 : 2)

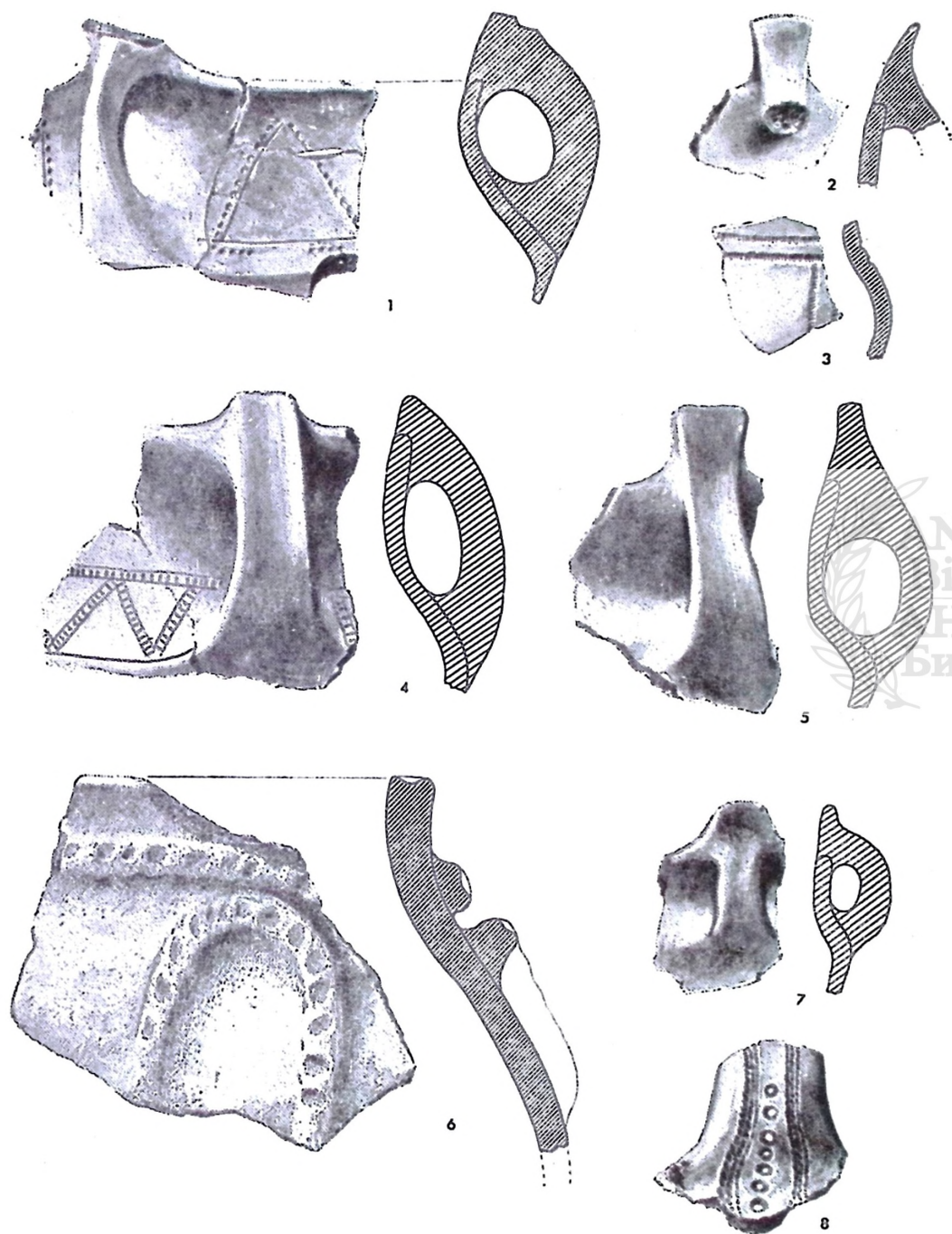
Cetinska kultura — 1: Čitluk, Gomile iznad ogradica, T. 3; 2: Prapatnica; 3, 4: Lukovača, T. 69; 5, 6: Okolina Sinja (R = cca 1 : 2)

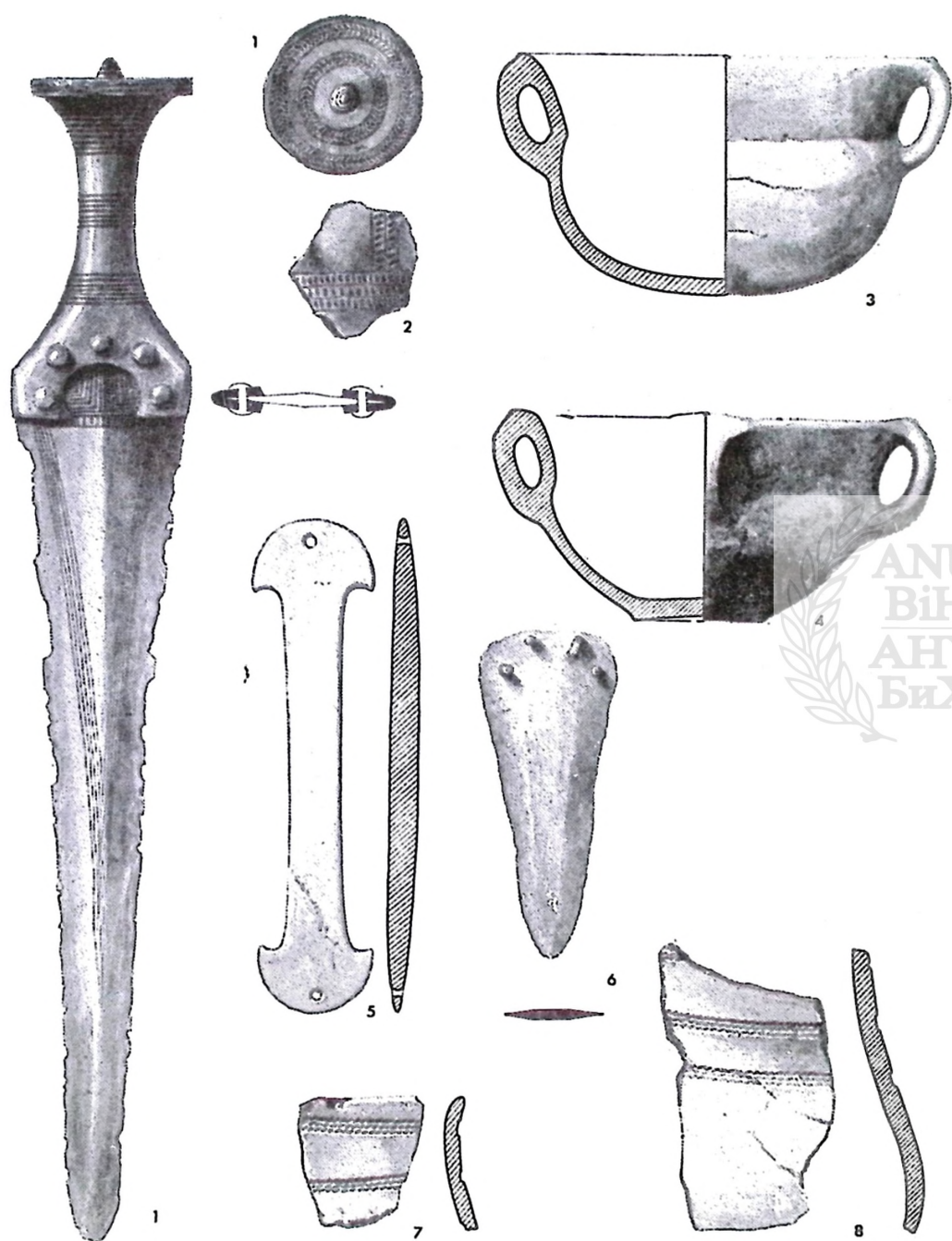
Cetinska kultura — 1, 3, 6, 9: Škarin Samograd; 2: Rudine, T. 52; 4: Čitluk
 Gomile više ogradica, T. 3; 5, 7: Ljubomir, T. 11; 8: Ljubomir, T. 8. (R = 1 : 2)

Dinarska kultura (I faza) — 1: Preočani; 2, 4, 5, 7, 8: Nečajno; 3: Ravlića pećina;
6: Privala; 9: Varvara (R = 1 : 2)

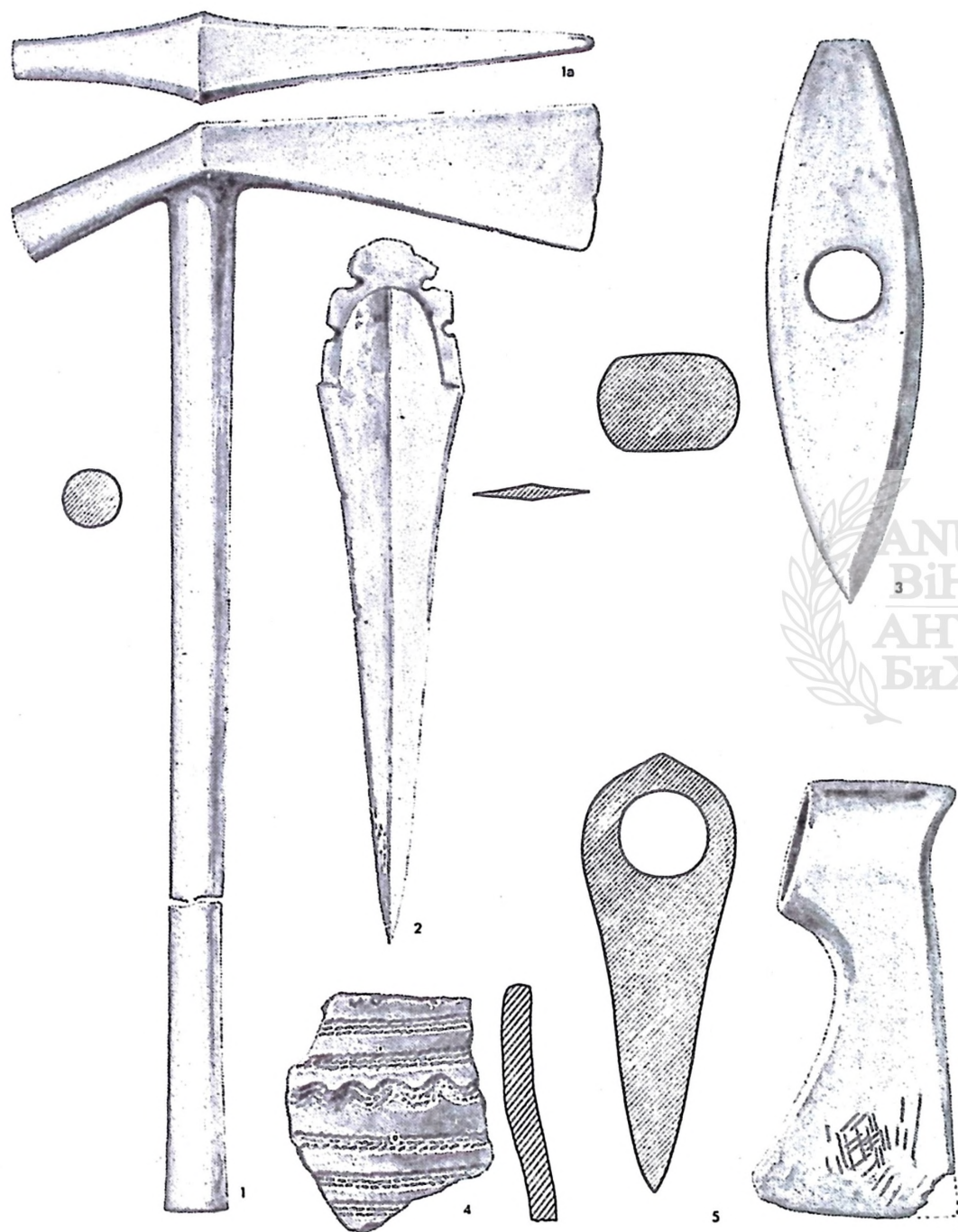

Dinarska kultura (I faza) — 1: Ravlića pećina; 2: Stankovci; 3, 5: Nečajno; 4, 8: Sovići; 6: Privala; 7: Stubica (R = 1 : 2)

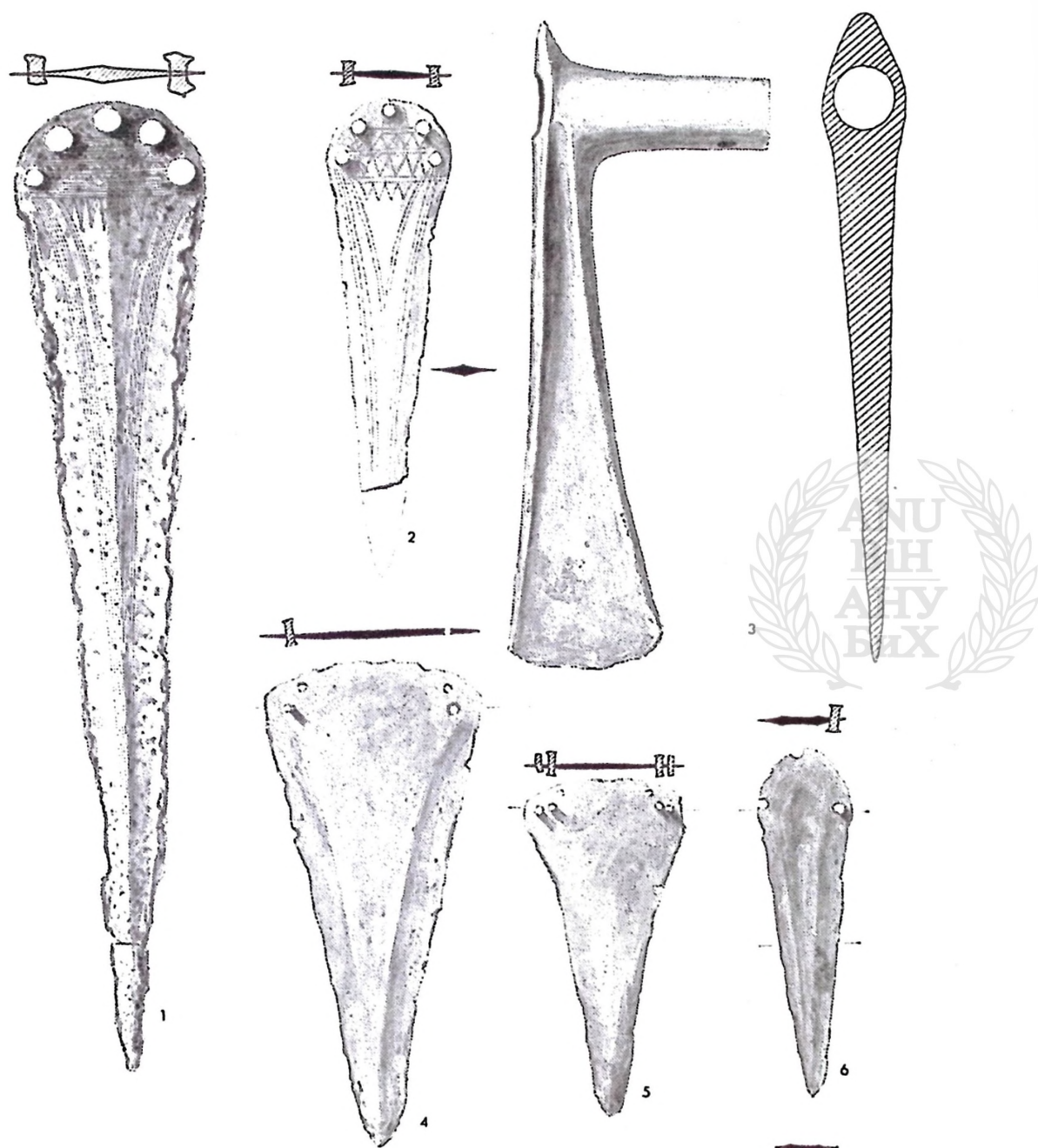

Dinarska kultura (I faza) — 1, 5—8: Obrovac, Živalji, T. 1; 2: Nečajno 3: Vedrine, Rarine gomile; 4: Rupe kod Skradina (R = 1 : 2)

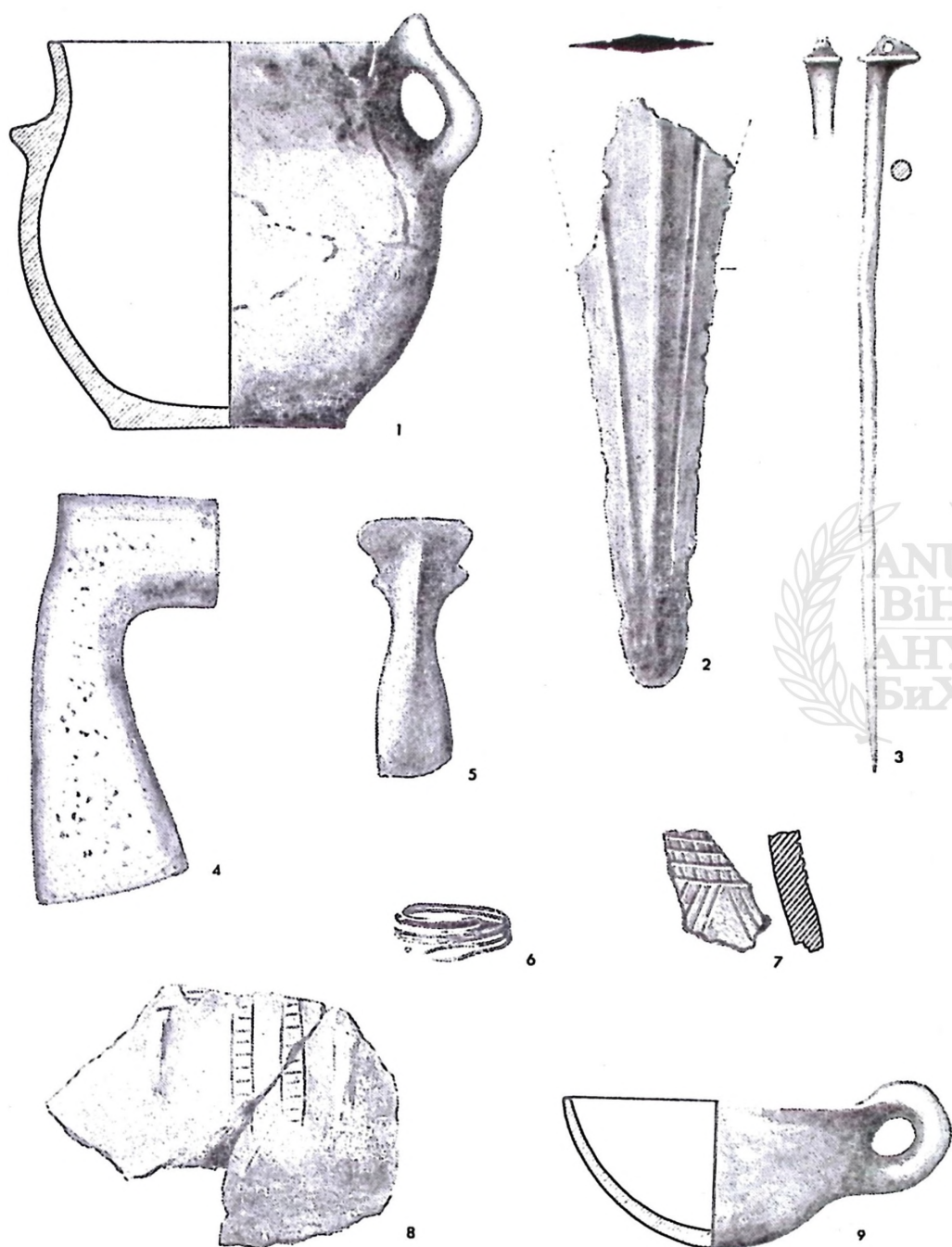
T. XXXV

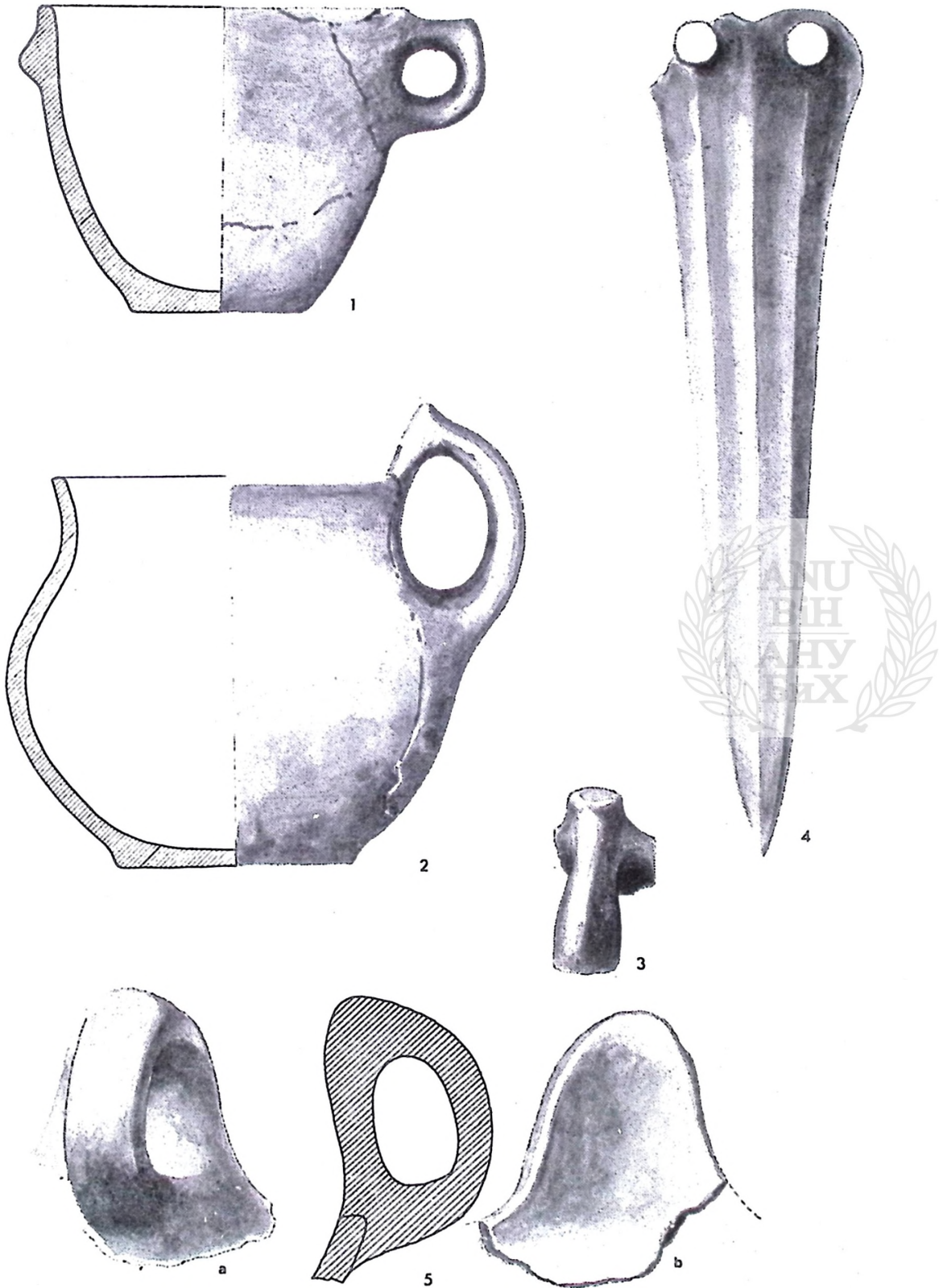
Dinarska kultura (I faza) — 1—3, 5: Tumul Ivankovača, Dani'lo; 4: Sovići
(R = 1 : 2)

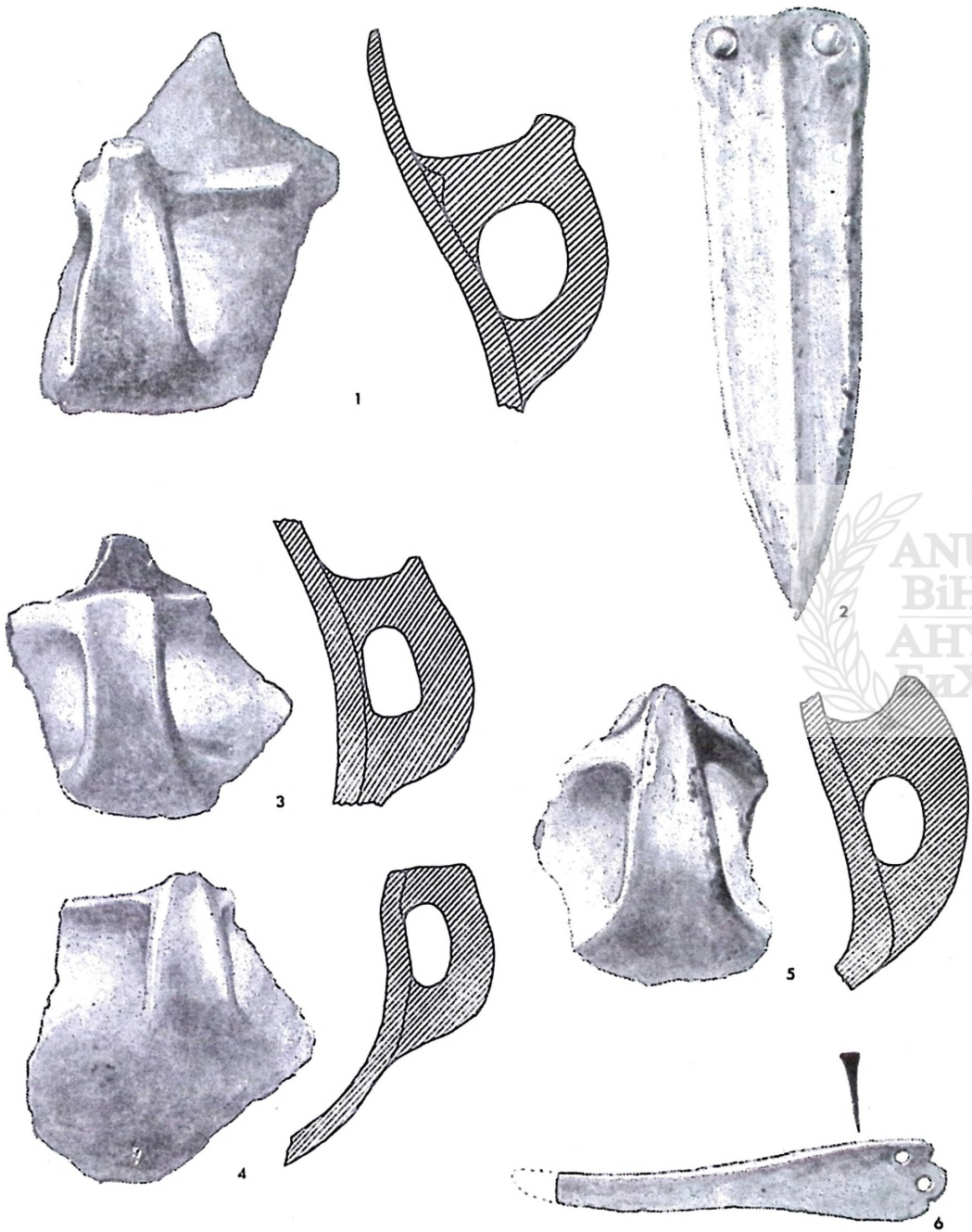
Dinarska kultura (I faza) — 1: Vinjani; 2: Bajagić; 3: Čitluk, Velike gomile,
T. 1; 4: Jukića gomila u Biteliću; 5: Bitelić, T. 1; 6: Gljev (R = 1 : 2)

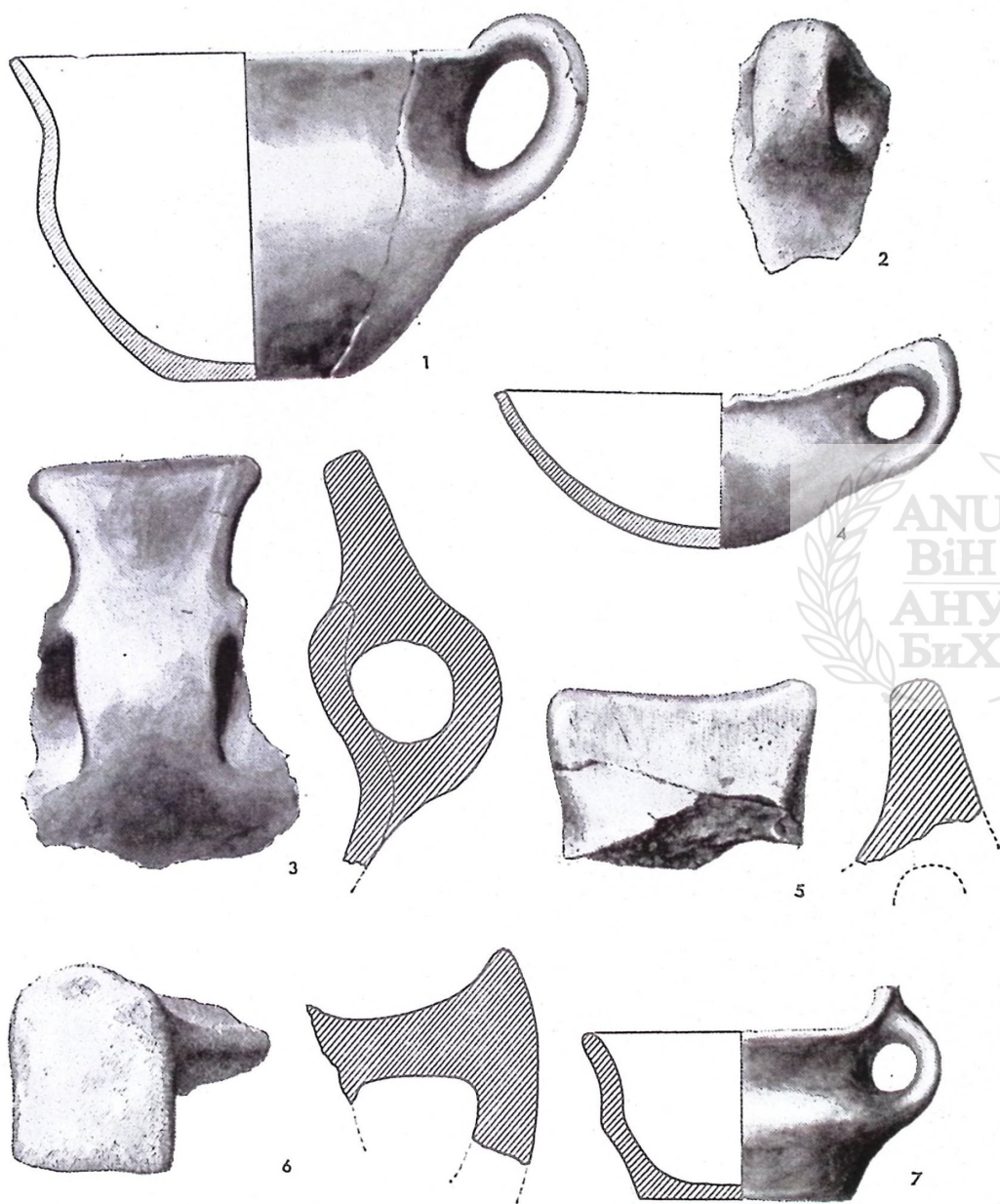
Dinarska kultura (I faza) — 1: Bogomolje, Glava maslinova; 2: Bitelić, Penjiča njivica; 3: Postranje; 4: Topolje; 5, 8: Sovići; 6: Ljubomir; 7: Nečajno; 9: Ravlića pećina (R = 1 : 2)

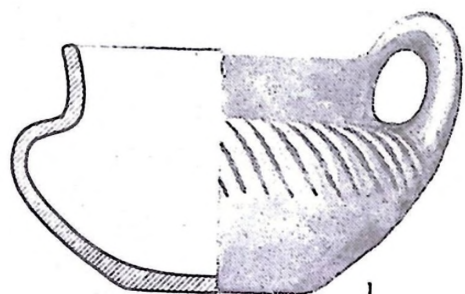
Dinarska kultura (II faza) — 1: Bogomolje, Gomilice; 2: Močiljska pećina;
3: Sovići; 4: Gnojnica; 5: Nečajno (R = cca 1 : 2)

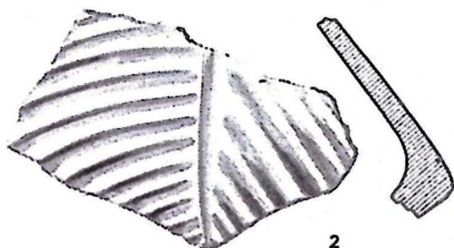
Dinarska kultura (II faza) — 1; 5: Nečajno; 2: Topolje; 3, 4: Sovići; 6: Bitelić
(R = 1 : 2)

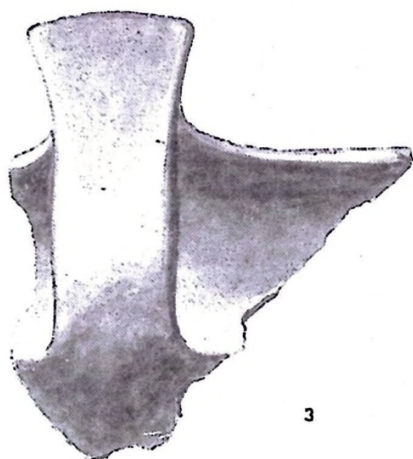
Dinarska kultura (II faza) — 1: Vilina pećina; 2, 5, 6: Privala; 3: Škarin Samograd; 4, 7: Varvara (R = 1 : 2)

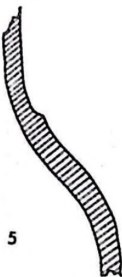
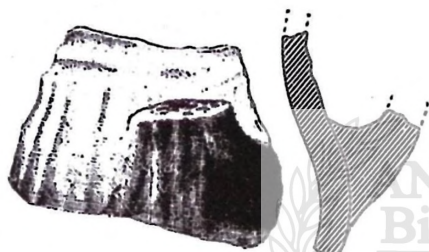
1

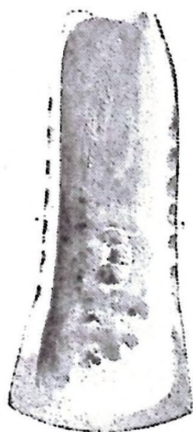
2

3

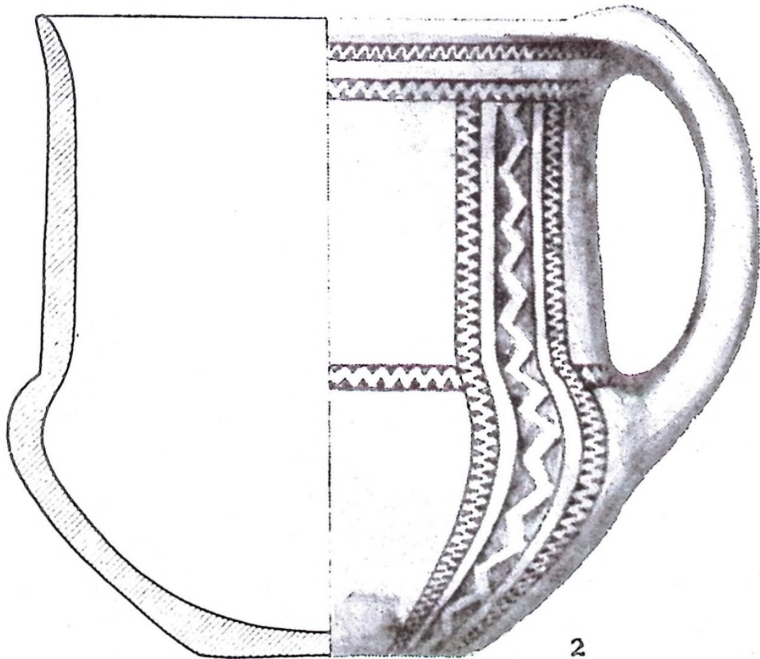
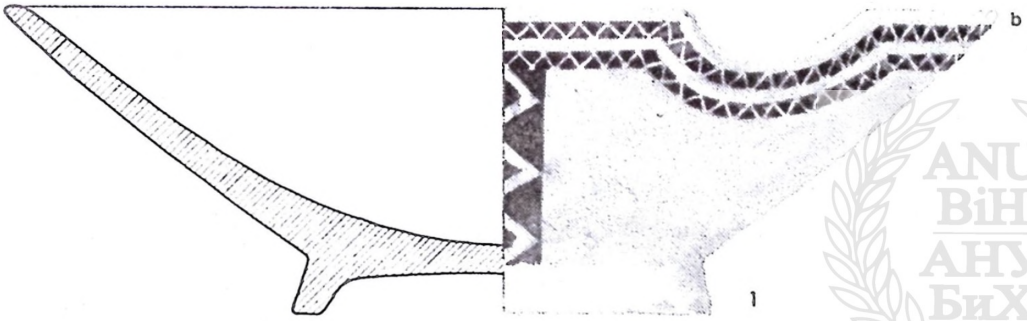
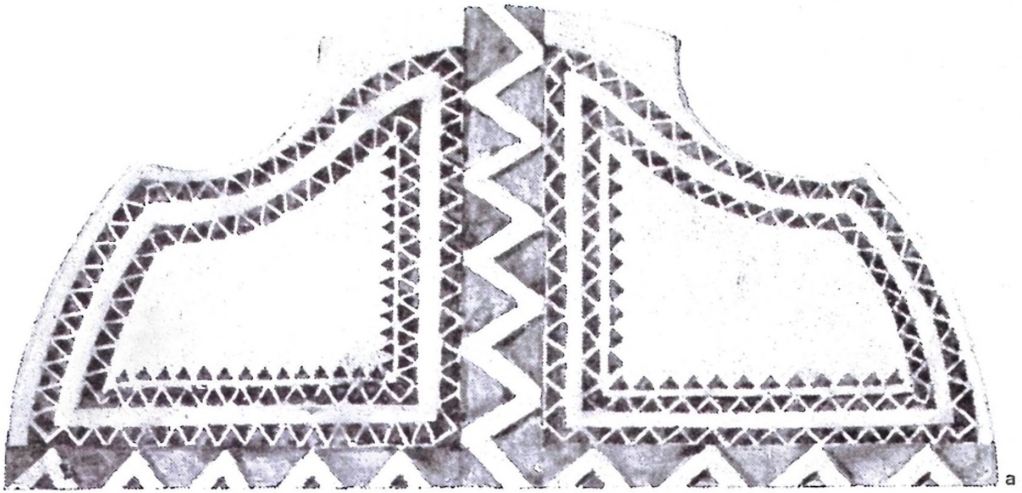
5

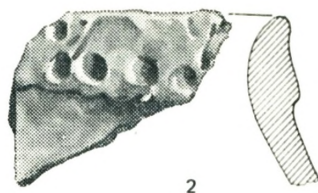
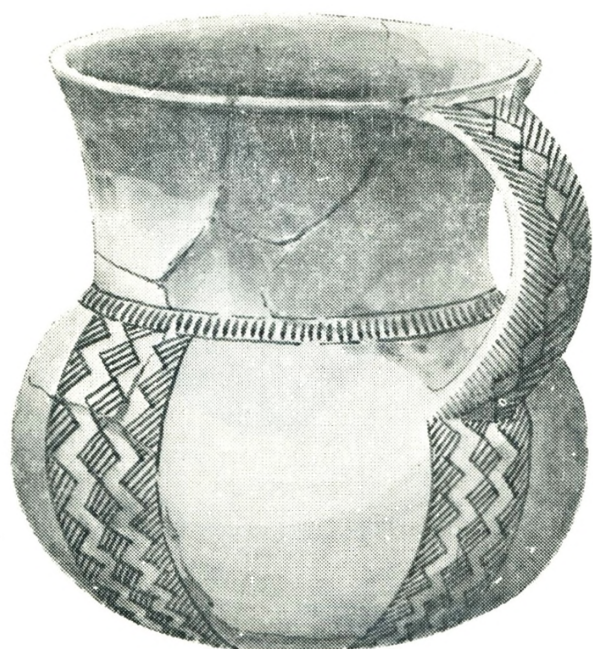
6

Dinarska kultura (II faza) — 1: Čitluk, Gomile više lada, T. 10; 2, 3, 5: Varvara;
4: Privala; 6: Okolina Sinja (R = 1 : 2)

Nalazi Ljubljanskog tipa na južnom Jadranu 1, 2: Mala Gruda (R = cca 1 : 2)

2

3

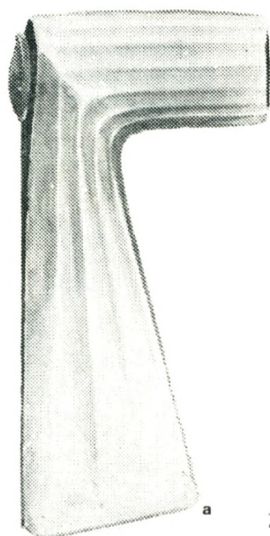

4

5

6

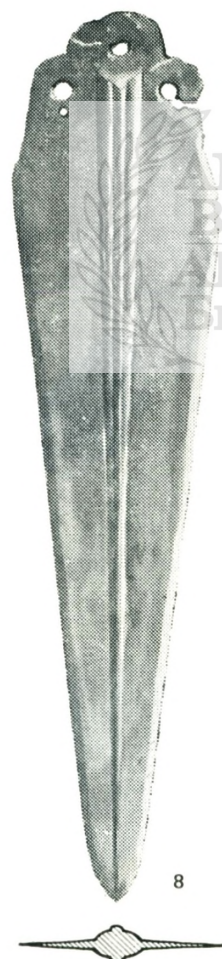

a

7

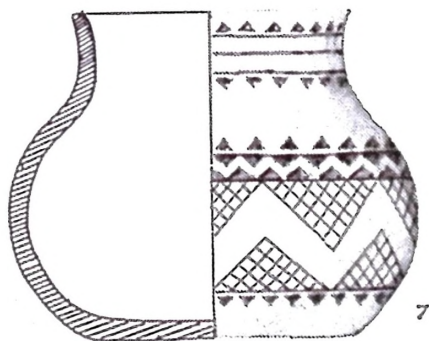
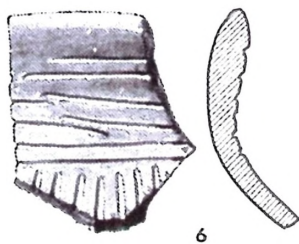
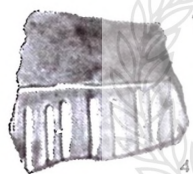
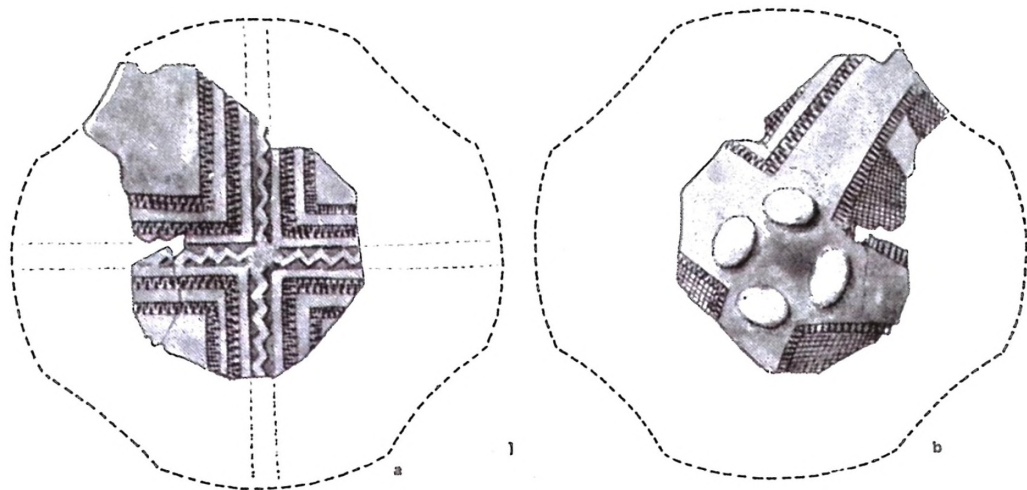

b

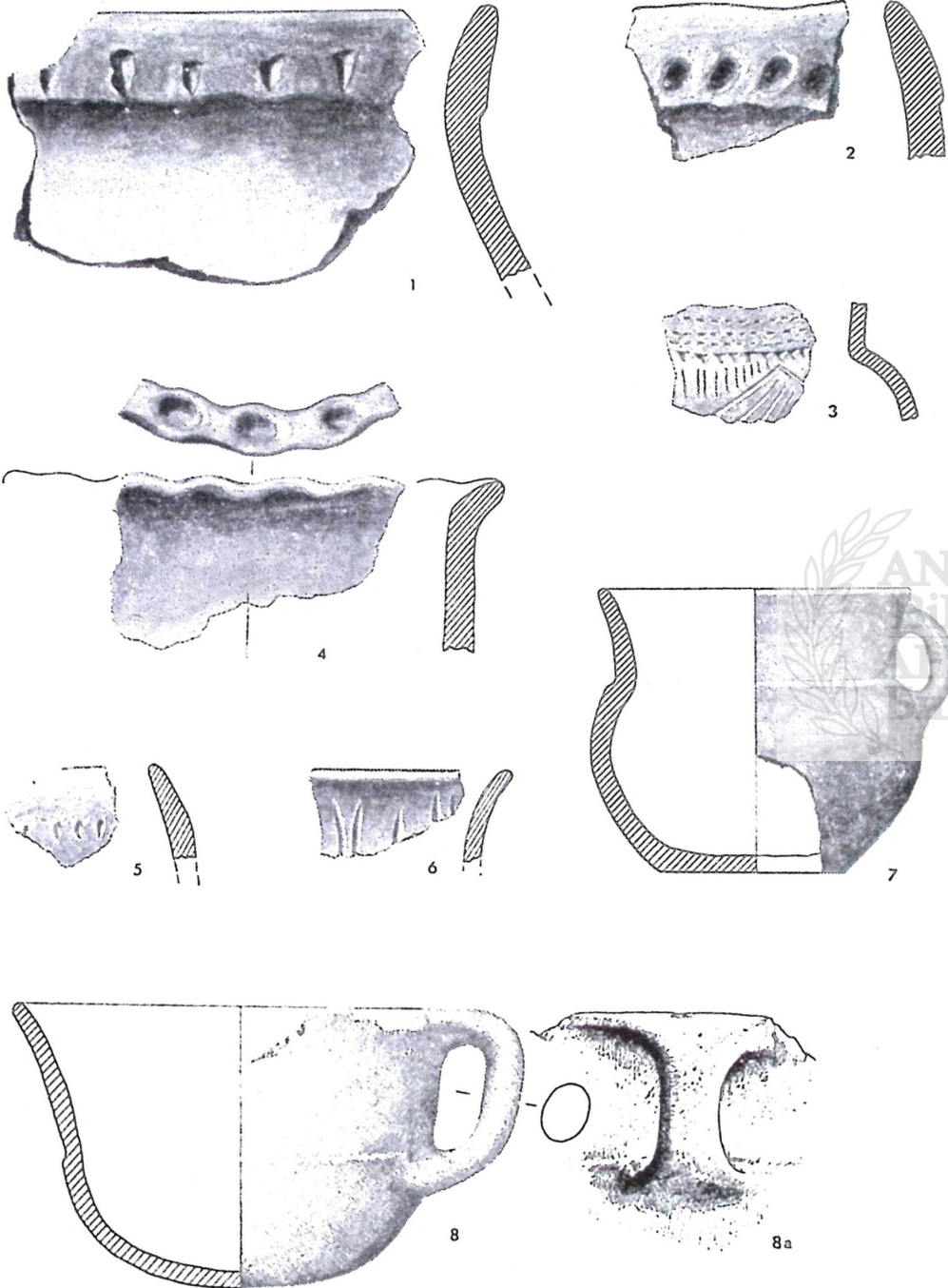

8

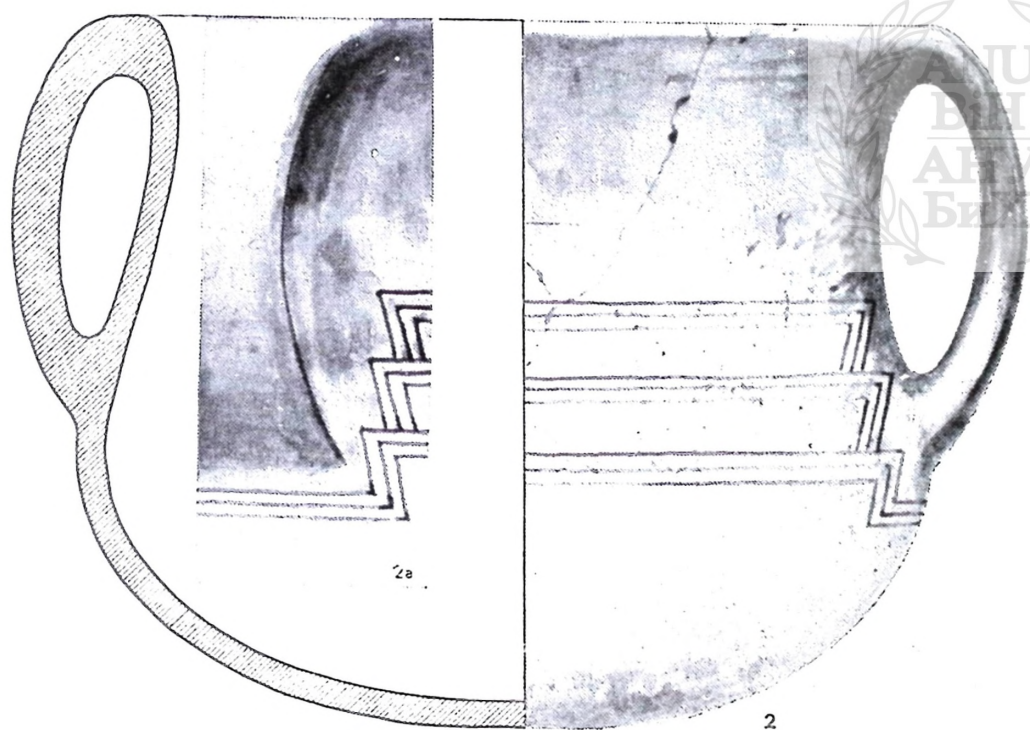
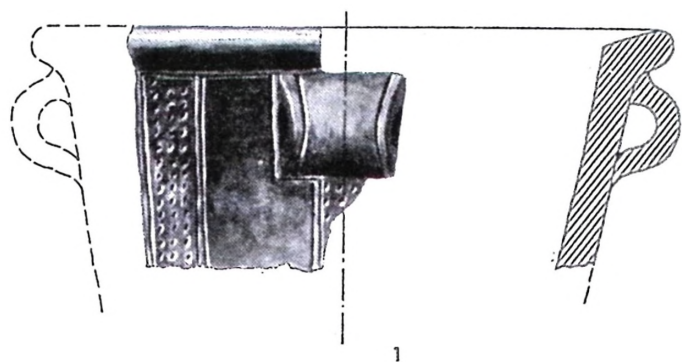
Nalazi Ljubljanskog tipa na južnom Jadranu — 1: Pazhok, T. 1, gr. 1; 2, 3, 6: Odmut; 4, 5, 7, 8: Mala Gruda (R = cca 1 : 2)

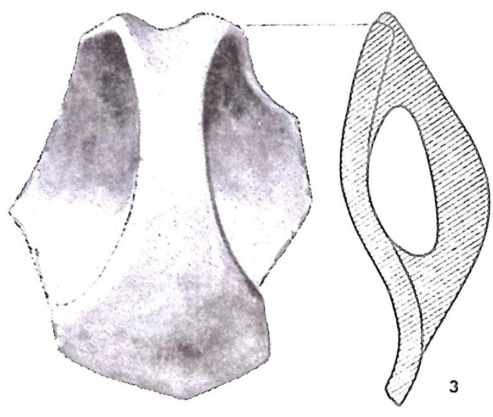
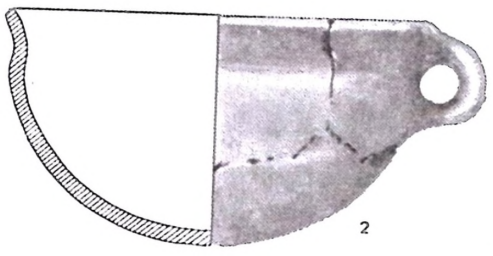
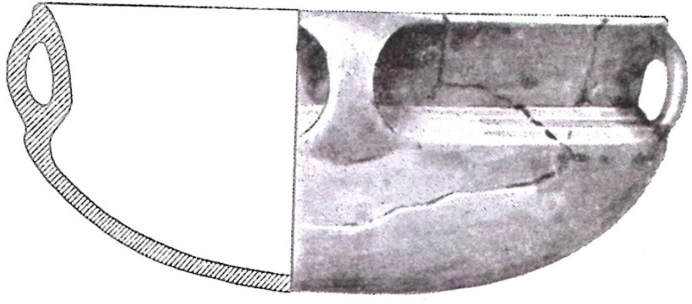
Nalazi Ljubljanskog tipa na južnom Jadranu — 1: Rubež; 2—6: Odmuť; 7: Kënetë (R = 1 : 2)

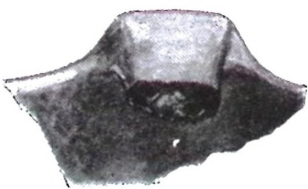
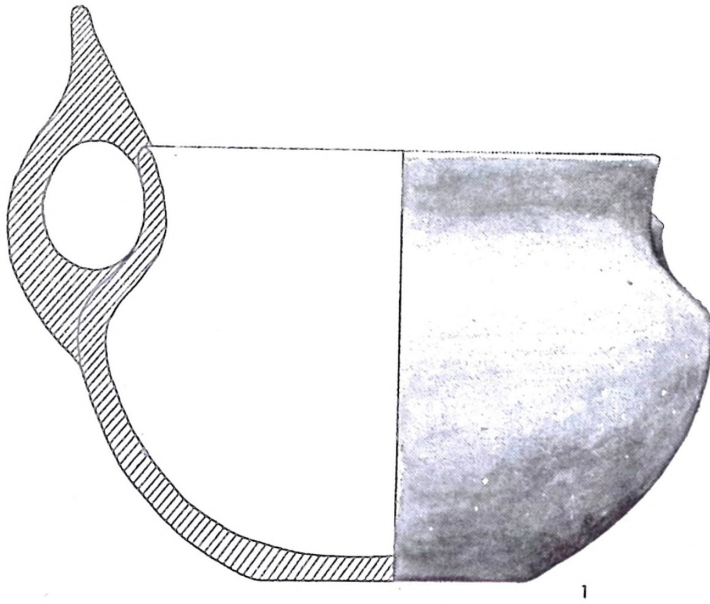
Nalazi Ljubljanskog (1—3, 5, 7) i protocetinskog tipa (4, 6, 8) na južnom
 Jadranu — 1, 2, 7: Nezir; 3—6: Skadar; 8: Milovića gumno (R = 1 : 2)

Nalazi cetinskog tipa na južnom Jadranu — 1: Škrelj; 2: Štoj (R = cca 1:2)

T. XLVIII

Nalazi dinarskog tipa na južnom Jadranu — 1: Kënetë; 2: Krstovača; 3, 4: Nezir; 5: Skadar; 6: Crvena stijena (R = cca 1 : 2)

CIP — Katalogizacija u publikaciji

BIBLIOTEKA AKADEMIJE NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE

UDC 903.1/4 »6373« (497-15-[262.3-11])

GOVEDARICA, BLAGOJE

Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana / Blagoje Govedarica. — Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1989. — 311 str.: 8 karti; 29 sl.; 48 tabli; 24 cm. — (Djela / Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine: knj. 48; Centar za balkanološka ispitivanja; knj. 7)

Résumé: L'âge du bronze ancien dans la région de l'Adriatique de l'est: — Str. 253—269. — Bibliografija: Str. 277—300.

Registar: str. 301—311.

YU ISBN 86-7123-023-6

PK: Arheologija — Zapadni Balkan, istočni Jadran: Praistorijske kulture (ljubljska, cetinska, dinarska, protocetinski facijes, tip Ciclami-Mitreo)